

BIBLIOTHECA INDICA :

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos. 1201, 1202, 1213, 1237, 1255.

THE CATAPATHA BRĀHMANA

OF THE WHITE YAJURVEDA

WITH THE

COMMENTARY OF SĀYANA ĀCĀRYA

14451

EDITED BY

ĀCHĀRYA SATYAVRATA SĀMAŚRAMĪ. F. A. S. B., (HON'Y.)

*Lecturer and M. A. Examiner of the Vedas in the University
of Calcutta, Honourary Member and Member of the
Philological Committee of the Asiatic Society
of Bengal, Member and Moderator of the Vedic
and the Philosophical Examinations of
the Board of Sanskrit Examinations,
Bengal, Behar & Orissa, Editor,
Author, Commentator, Anno-
tator, Compiler, Translator.
& Publisher of different
Vedic Works &c. &c.*

VOL. VII. KANDA VII.

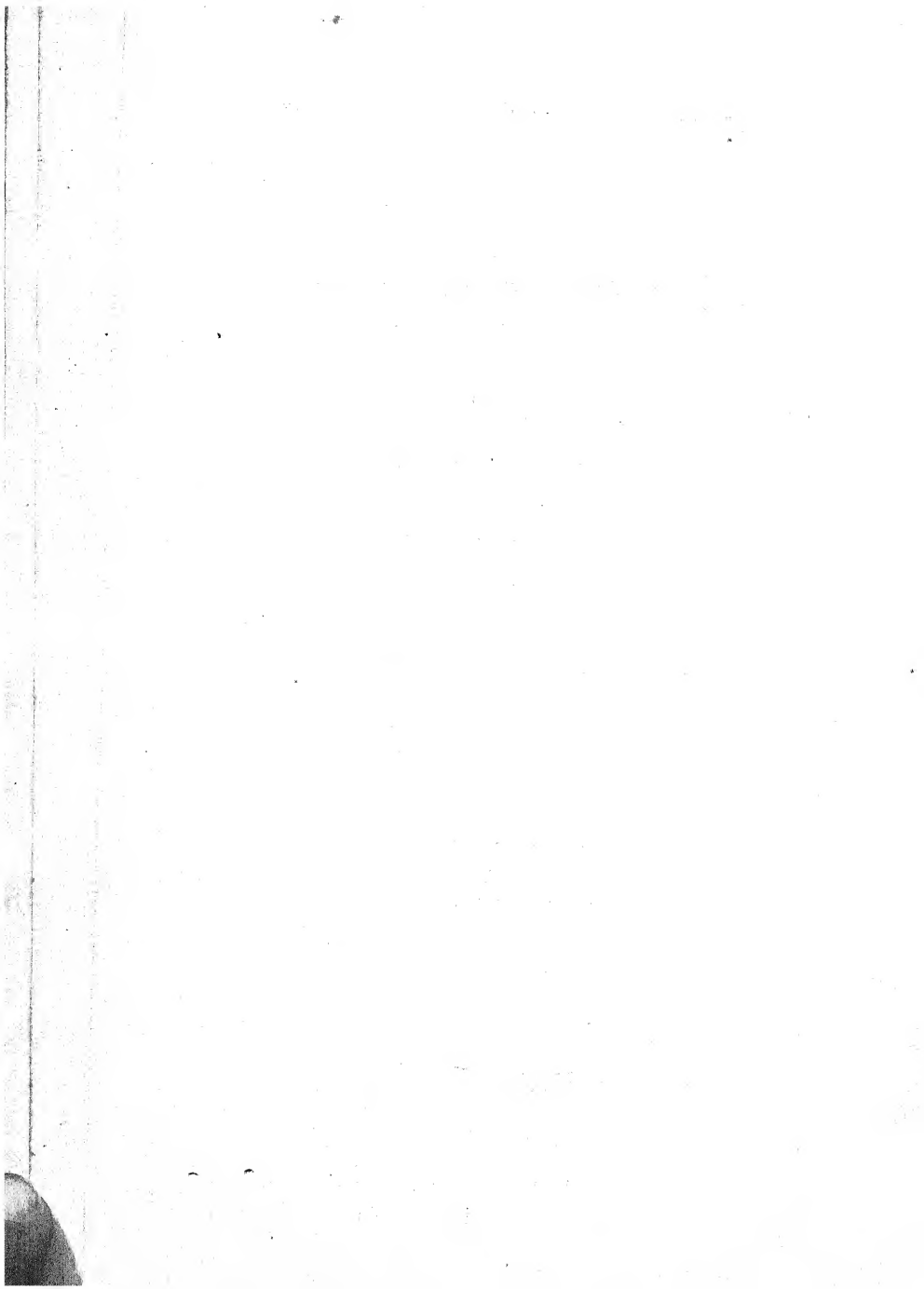
CALCUTTA :

A384

V. 111

Printed by Hitavrata Chattopādhyāya,
at the Satya Press, 27, Ghose Lane,

1910.

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ शुक्लयजुर्वेदस्य माध्यन्दिनशाखीयम् ॥

श्रीमत्सायणाचार्यकृत-‘वेदार्थप्रकाश’-नामभाष्येण
सहितम् ।

वङ्गदेशीयास्यायितिकसमितेरनुमत्या व्ययेन च,

सामग्र्यमीतियशोनामाचार्यसत्यव्रतशर्म्मा

यथामति संशोध्य सगृहीक्य च सम्पादितम् ।

॥ ७ भा० । ७ का० ॥

(सप्तमकाण्डात्मकः सप्तमो भागः)

१८६७-संवत्समायां सत्ययन्त्रेण यत्नतो मुद्रितम् ॥

OFFICE OF THE ATTORNEY GENERAL

STATE OF NEW YORK

Case No. 14451

Date 11.5.1961

Call No. Sa.2.15. / Set / Sam

ॐ

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ अथ ॥

॥ सप्तमकाण्डम् ॥

॥ अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥

॥ प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ अपिवा प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ हरिः ॐ ॥

गार्हपत्यं चेष्ट्यन् पलाशशाखया व्युदूहति ।
अवस्थति हैतद्यद् गार्हपत्यं चिनोति य उ वै के
चाग्निचितोऽस्या मेव तेऽवसितास्तद्यहुद्रूह्यवसि-
तानेव तद् व्युदूहति नेदवसितानध्यवस्थानीति* ॥१॥

अपेत व्यीत वि च सर्पतात इति । .अप.

चैवेत वि चेतु व्यु च सर्पतात इत्येतद्य उदर-
सर्पिणस्तानेतदाह ये ऽत्र स्थ पुराणा ये च नूतना
इति ये, च स्थ सनातना ये चाधुनातना
इत्येतत् * ॥ २ ॥

अदायमोऽवसानं पृथिव्या इति । यमो ह
वा ऽअस्या अवसानस्थेष्टे स एवास्मा ऽअस्या मव-
सानं ददाति † ॥ ३ ॥

अक्रन्निमं पितरो लोकं मस्मा ऽइति । क्षत्रं
वै यमो विशः पितरो यस्माऽउ वै क्षत्रियो
विशं संविदानोऽस्या मवसानं ददाति तत्
सुदत्तं तयो हास्यै क्षत्रं यमो विशं पितृभिः
संविदानोऽस्या मवसानं ददाति ‡ ॥ ४ ॥

पलाशशाखया व्युदूहति । ब्रह्म वै पलाशो
ब्रह्मणैव तद्वसितान् व्युदूहति मन्त्रेण ब्रह्म
वै मन्त्रो ब्रह्मणैव तद्वसितान् व्युदूहति ता सु-
दीची सुदद्यति § ॥ ५ ॥

* 'इत्येतत्'—इति ग, 'इत्येतत्'—इति घ ।

†, ‡ 'ददाति'—इति क ।

§ 'सुदद्यति'—इति क ।

अथोषान्निवपति । अयं वै लोको गार्हपत्यः
पशुव ऊषा अस्त्रिंस्तुलोके पशून् दधाति तस्माद्दि-
मेऽस्त्रिंस्तुलोके पशुवः ॥ ६ ॥

यदेवोषान्निवपति । प्रजापतिः प्रजा असृजत
ता नानोल्बा असृजत ता न समजानत सो-
ऽकामयत सुञ्जानीरन्निति ताः समानोल्बा अक-
रोत्तासा मूषानुल्ब मकरोत्ताः समजानत तस्मा-
दप्येतर्हि समानोल्बाः स मेव जानते देवैः
समानोल्बोऽसानीत्यु वै यजते यो यजते तद्य-
दूषान्निवपति देवैरेव तत् समानोल्बो भवति ॥ ७ ॥

सञ्जान मसीति । समजानत ह्येतेन काम-
धरण मिति पशवो वा ऽऊषाः पशुवः काम-
धरणं मयि ते कामधरणं भूयादिति मयि ते
कामधरणं भूयादिति मयि ते पशवो भूया-
सुरिच्छेतत्तैः सुर्व्वं गार्हपत्यं प्रच्छादयति योनिर्व्वं
गार्हपत्या चितिरुल्ब मूषाः सुर्व्वं तद्योनि मुल्बेन
प्रच्छादयति * ॥ ८ ॥

अथ सिकता निवपति । अग्नेरेतद्वैश्वानरुख
भस्म यत् सिकता अग्निं सु वा ऽएतं वैश्वानरं
चेष्ट्यन् भवति न वा ऽअग्निः स्वं भस्मातिदहत्य-
नतिदाहाय ॥ ६ ॥

यदेव सिकता निवपति । अग्नेरेतद्वैश्वानरुख
रेतो यत् सिकता अग्निं सु वा ऽएतं वैश्वानरं
चेष्ट्यन् भवति न वा ऽअग्नेरेतस्कात् किञ्चन व्विक्रि-
यतेऽस्माद्रेतसोऽधि व्विक्रियाता ऽइति ॥ १० ॥

अग्नेर्भस्माद्यग्नेः पुरीष मसीति । यातयाम
वा ऽअग्नेर्भस्मायातयाम्नाः सिकता अयातयाम
मेवैनदेतत् करोति ताभिः सर्व्वं गार्हपत्यं प्रुच्छा-
दयति योनिर्व्वै गार्हपत्या चित्ती रेतः सिकताः
सर्व्वस्यां तद्योनौ रेतो दधाति * ॥ ११ ॥

अथैनं परिश्रिद्भिः परिश्रयति । योनिर्व्वै
परिश्रित इदु मेवैतद्रेतः सिक्तं योन्या परि-
गृह्णाति तस्माद्योन्या रेतः सिक्तं परिगृह्यते ॥ १२ ॥

यद्वैैनं परिश्रिद्भिः परिश्रयति । अथं वै

लोको गार्हपत्य आपः परिश्रित इमं तं लोक
मग्निः परितनोति समुद्रेण हैनं तत् परितनोति
सर्व्वतस्तस्मादिमं लोकं सर्व्वतः समुद्रः पर्येति
दक्षिणावृत्तस्मादिमं लोकं दक्षिणावृत् समुद्रः
पर्येति खातेन तस्मादिमं लोकं खातेन समुद्रः
पर्येति ॥ १३ ॥

चित स्येति । चिनोति ह्येनाः परिचित
स्येति परि ह्येनाश्चिनोत्यूर्ध्वचितः अथध्व मित्यूर्ध्वा
उपदधदाह तस्मादूर्ध्व एव समुद्रो विजतेऽथ
यत्तिरश्चीरुपदध्यात् सकृद्वैवेदं सर्व्वं समुद्रो
निर्मज्यान् * सादयत्यसन्ना ह्यापो न सूददो-
हसाधिवदति ॥ १४ ॥

अस्थीनि वै परिश्रितः । प्राणः सूददोहा न
वा ऽअस्थिषु प्राणोऽस्थ्येकेन यजुषा बह्वीरिष्टका
उपदधात्येकं ह्येतद्रूपं यदापोऽथ यद् बह्वाः
परिश्रितो भवन्ति बह्वो ह्यापः ॥ १५ ॥

* 'निर्मज्यान्' इति, 'निर्मिज्यान्'—इति च दृष्टं डा० वेवर-
महोदयेन । 'निर्मज्यान्'—इति तु सायणासम्मतः पाठः ।

तद्वै योनिः परिश्रितः । उल्ब मूषा रेतः
सिकता बाह्याः परिश्रितो भवन्त्यन्तरऽजुषा बाह्या
हि योनिरन्तरं मुल्बं बाह्यऽजुषा भवन्त्यन्तराः
सिकता बाह्यं ह्युल्बं मन्तरं रेत एतेभ्यो वै
जायमानो जायते तेभ्य एवैनं मेतुज्जनयति* ॥ १६ ॥

अथैनं मतश्चिनोति । इदं मेवैतद्वेतः सित्तं
विकरोति तस्माद्योनौ रेतः सित्तं विक्रि-
यते ॥ १७ ॥

स चतस्रः प्राचीरुपदधाति । द्वे पश्चात्
तिरश्चाद्वे पुरस्तात्तद्याश्चतस्रः प्राचीरुपदधाति स
आत्मा तद्यत्ताश्चतस्रो भवन्ति चतुर्विधो ह्यय
मात्माथ ये पश्चात्ते सुक्थ्यौ ये पुरस्तात्तौ बाह्व
यत्र वा ऽआत्मा तदेव शिरः ॥ १८ ॥

तं वा ऽएतम् † । अत्र पक्षपुच्छवन्तं विकरोति
यादृग् वै योनौ रेतो विक्रियते तादृग् जायते
तद्यदेतं मत्र पक्षपुच्छवन्तं विकरोति तस्मादेषो
ऽमुत्र पक्षपुच्छवान् जायते ॥ १९ ॥

तं वै पक्षपुच्छवन्त मेव सन्तम् । न पक्ष-
पुच्छवन्त मिव पश्यन्ति तस्माद्योनौ गर्भं न यथा-
रूपं पश्यत्युथैन समुत्र पक्षपुच्छवन्तं पश्यन्ति तस्मा-
ज्जातं गर्भं यथारूपं पश्यन्ति ॥ २० ॥

स चतस्रः पूर्वा उपदधाति । आत्मा ह्येवाग्रे
सम्भवतः सम्भवति दक्षिणत उदङ्ङासीन उत्त-
रार्धां प्रथमा उपदधाति तथो हास्यैषोऽभ्यात्म
मेवाग्निश्चितो भवति ॥ २१ ॥

अयं सोऽग्निः * । यस्मिन्सोम मिन्द्रः
सुतं दधेऽदृत्ययं वै लोको गार्हपत्य आपः सो-
मः सुतोऽस्मिन्सुलोकेऽप इन्द्रोऽधत्त जठरे व्या-
वशान इति मध्यं वै जठरं सहस्रियं व्याज-
मृत्यं न सप्ति मित्यापो वै सहस्रियो व्याजः स-
सवान्त्वन्स्तूयसे जातवेद इति चितः संश्रीयसे
जातवेद इत्येतत् † ॥ २२ ॥

अग्ने यत्ते दिवि वर्च इति । आदित्यो

* 'ऽअग्निः'—इति ग, घ ।

† 'इत्येतत्'—इति ग, 'इत्येतत्'—इति घ ।

वा ऽअस्य दिवि वृचः पृथिव्या मित्यय मग्निः
 पृथिव्याऽ यदोषधीष्वप्स्ता यजचेति य एवौष-
 धिषु चाप्सु चाग्निस्तु मेतदाह येनान्तरिक्षं मु-
 र्वाततस्येति व्यायुः सु त्वेषः सु भानुरर्णवो
 नृचक्षा इति महान्तसु भानुरर्णवो नृचक्षा
 इत्येतत् * ॥ २३ ॥

अग्ने दिवो ऽअर्णुं मुक्त्वा जिगासीति † । आपो
 वा ऽअस्य दिवोऽर्णुस्ता एष धूमेनाच्छेत्त्युक्त्वा-
 देवाऽ२॥ ऽजचिषि ‡ धिष्णा य ऽइति प्राणा वै
 देवा धिष्णास्ते हि सर्वा धिय इष्णन्ति या
 रोचने परस्तात् सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त
 ऽआप इति रोचनो ह नामैष लोको यचैष
 एतत् तपति तद्याश्चैतं पुरेणापो याश्चावरेण ता
 एतदाह ॥ २४ ॥

पुरीष्यासो ऽअग्नय इति । पशुव्यासो ऽग्नय

* 'इत्येतत्'—इति ग, 'इत्येतत्'—इति घ ।

† 'जिगासीति'—इति ग, घ ।

‡ 'देवाऽ३॥जचिषे'—इति, 'देवाऽ३जचिषे' ;—इति च दृष्टं वेबर-
 मन्त्रोदयेन : परं 'देवाऽ२॥जचिषे'—इत्येव पाठस्तत्सम्मतः ।

द्वत्येतत् प्रावणेभिः सजोषस इति प्रायणरूपं
 प्रायणः चेतदग्नयेर्यद् गार्हपत्यो जुषन्तां यज्ञ
 मदुहोऽ नमीवा इषो महीरिति जुषन्तां यज्ञ
 मदुहोऽनशनाया इषो महीरित्येतत् * ॥ २५ ॥

नानोपदधाति । ये नानाकामा आत्मन्तां-
 स्तदधाति सकृत् सादयत्येकं तदात्मानं करोति
 सूददोहसाधिवदति प्राणो वै सूददोहाः प्राणे-
 नैवैन मेतत् सन्तनोति सन्दधाति ॥ २६ ॥

अथ जघनेन परीत्य । उत्तरतो दक्षिणा-
 सीनोऽपरयोर्दक्षिणा मयः उपदधातीडा मग्ने पुरु-
 दसः सनिं गोरिति पशवो वा ऽहुडा पशूना
 मेवास्मा ऽपता माशिष माशास्ते शश्वत्तमः हव-
 मानाय साधेति यजमानो वै हवमानः स्यान्नः
 सूनुस्तनयो विजावेति प्रजा वै सूनुरग्ने सा
 ते सुमतिर्भूत्वस्मे ऽद्वत्याशिष माशास्ते ॥ २७ ॥

अथोत्तराम् । अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो
 जातो ऽअरोचथा द्वत्यं ते योनिर्ऋतव्यः सना-

तुनो यतो जातोऽदीप्यथा इत्येतत् तं जानन्नग्न
 आरोहाथा नो वर्द्धया रयि मिति यथैव यजु-
 स्तथा बन्धुः ॥ २८ ॥

सुक्थ्यावस्यैते * । ते नानोपदधाति नाना साद-
 यति नाना सुददोहसाधिवदति नाना हीमे
 सुक्थ्यौ द्वे भवतो द्वे हीमे सुक्थ्यौ पश्चादुप-
 दधाति पश्चाद्हीमे सुक्थ्यावग्राभ्यां सुस्पष्टे
 भवत एव हीमे सुक्थ्यावग्राभ्यां सुस्पष्टे ॥ २९ ॥

अथ तेनैव पुनः परीत्य । दक्षिणत उदङ्ङा-
 सीनः पूर्व्वयोरुत्तरा मग्न उपदधाति चिदसि तथा
 देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीदेत्यथ दक्षिणां परिचिदसि
 तथा देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीदेति ॥ ३० ॥

बाहू अस्यैते † । ते नानोपदधाति नाना
 सादयति नाना सुददोहसाधिवदति नाना हीमौ
 बाहू द्वे भवतो द्वौ हीमौ बाहू पूर्व्वार्द्धं उप-

* 'सुक्थ्यावस्यैते'—इति ग, घ ।

† 'अस्यैते'—इति ग, घ ।

दधाति पुरस्ताद्भीमौ बाह्व ऽअग्राभ्यां सु-
 स्पृष्टे भवत एवं हीमौ बाह्व ऽअग्राभ्यां सु-
 स्पृष्टौ स वा ऽद्वितीमा ऽउपदधातीतीमे ऽद्वितीमे
 तद्दक्षिणावृत्तद्वि देवता * ॥ ३१ ॥

अष्टाविष्टका उपदधाति । अष्टाक्षरा गाय-
 त्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावन्त
 मेवैन मेतच्चिनोति पञ्चकृत्वः सादयति पञ्च-
 चितिकोऽग्निः पञ्चर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्नि-
 र्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावन्त मेवैन मेतच्चिनो-
 त्यष्टाविष्टकाः पञ्च कृत्वः सादयति तत्तयोदश
 त्रयोदश मासाः संवत्सरस्त्रयोदशाग्नेश्चितिपुरी-
 षाणि यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत् तद्
 भवति ॥ ३२ ॥

अथ लोकम्पृणा मुपदधाति । तस्या उपरि
 बन्धुस्त्रिंशः पूर्वास्त्रिंशदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
 तावन्त मेवैन मेतच्चिनोति दशोत्तरास्तासा मुपरि
 बन्धुर्द्वे वाग्रेऽथ दशार्थैका मेव हि चितिं चि-

न्वन्ति तास्त्रयोदश सम्पद्यन्ते तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३३ ॥

ता उभय्य एकविंशतिः सम्पद्यन्ते । द्वादश मासाः पञ्चऽर्त्तवस्त्रय इमे लोका असा-
वादित्य एकविंशोऽमुं तदादित्य मस्मिन्नग्नौ प्रति-
ष्ठापयति * ॥ ३४ ॥

एकविंशतिर्वेव परिश्रितः । द्वादश मासाः
पञ्चऽर्त्तवस्त्रय इमे लोका अयं मग्निरमुतोऽथ्येक-
विंश इमं तदग्निं समुष्मिन्नादित्ये प्रतिष्ठापयति
तद्यदेता एव सुपद्धात्येतावेवैतदन्योऽन्यस्मिन् प्र-
तिष्ठापयति तावेतावन्योऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ तौ
वा ऽएतावत्र द्वावेकविंशौ सम्पादयत्यत्र ह्ये-
वेमौ तदोभौ भवत आहवनीयश्च गार्ह-
पत्यश्च ॥ ३५ ॥

अथ पुरीषं निवपति । तस्योपरि बन्धुस्त-
च्चात्वालबेलाया आहरत्यग्निरेष यच्चात्वालस्तथो
हास्यैतदाग्नेयं मेव भवति सा समन्विला स्यात्
तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३६ ॥

व्याममात्रौ भवति । व्याममात्रौ वै पुरुषः
 पुरुषः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निरात्मसम्भितां तद्यो-
 निं करोति परिमण्डला भवति परिमण्डला
 हि योनिरथो ऽअयं वै लोको गार्हपत्यः परि-
 मण्डल उ वा ऽअयं लोकः * ॥ ३७ ॥

अथैनौ सन्निवपति । सञ्ज्ञा मेवाभ्या मेतत्
 करोति समित् सङ्कल्पेयां सं वां मनांसि
 सं व्रताग्ने त्वं पुरीष्यो भवतं नः समनसाविति
 शमयत्येवैनावेतदहिंसायै यथा नान्योऽन्यं हिं-
 स्याताम् ॥ ३८ ॥

चतुर्भिः सन्निवपति । तद्ये चतुष्पदाः पशव-
 स्त्रैरेवाभ्या मेतत् सञ्ज्ञां करोत्यथो ऽअन्नं वै पशवो-
 ऽन्नेनैवाभ्या मेतत् सञ्ज्ञां करोति ॥ ३९ ॥

तां न रिक्ता मवेक्षेत नेद्रिक्ता मवेक्षा ऽद्विति
 यद्रिक्ता मवेक्षेत ग्रसेत हैनम् ॥ ४० ॥

अथास्यां सिकता आवपति । अग्नेरेतद्-
 वैश्वानरस्य रेतो यत् सिकता अग्नि मेवास्या मेतद्

वैश्वानरं रेतो भूतं सिञ्चति सा समम्बिला
स्यात्तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४१ ॥

अथैनां विमुञ्चति । अप्रदाहाय यद्धि युक्तं
न विमुच्यते प्र तद्दद्यात् एतद्वा एतद्युक्ता रेतो-
ऽभाषीदेत मग्निं त मवाजीजनदथापरं धत्ते योषा
वा ऽउखा तस्माद्यदा योषा पूर्वं रेतः प्रज-
नयत्यथापरं धत्ते ॥ ४२ ॥

मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीष्य मिति । मातेव
पुत्रं पृथिवी पशव्य मित्येतदग्निं स्वे योनाव-
भारुखेत्यग्निं स्वे योनावभाषीदुखेत्येतत्तां विश्वै-
र्देवैर्ऋतुभिः संविदानुः प्रजापतिर्विश्वकर्मा वि-
मुञ्चत्वित्यृतवो वै विश्वे देवास्तदेनां विश्वैर्देवै-
र्ऋतुभिः संविदानुः प्रजापतिर्विश्वकर्मा विमु-
ञ्चति ता मुत्तरतो ऽग्नेर्निदधात्यरत्निमात्रे तस्योक्तो
बन्धुः ॥ ४३ ॥

अथास्यां पय अनयति । एतद्वा एतद्रेतो
धत्तेऽथ पयो धत्ते योषा वा ऽउखा तस्माद्यदा
योषा रेतो धत्तेऽथ पयो धत्तेऽधराः सिकता

भुवन्त्युत्तरं पयोऽधरं हि रेत उत्तरं पयस्तन्-
मध्य ऽआनयति यथा तत् प्रति पुरुषशीर्षं
मुपदध्यात् ॥ ४४ ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
उखासम्भरणाद्यं तु भस्मावहरणान्तकम् ।
चित्यस्याग्नेर्वाह्यं मङ्गं प्रोक्तं षष्ठेऽथ सप्तमे ॥
दृष्टकाचयनात् पूर्वं मग्निस्थानस्य संस्क्रिया ।
कर्त्तव्या या समासेन सेह विस्पष्ट मीर्यते ॥

“अग्निं चिनुते”—इत्यनारभ्य विहितस्य अग्निचयनस्य *
“अथातोऽग्निं मग्निष्टोमेनानुयजति”—इत्यादिवाक्येन † सोमयाग-
शेषत्वावगतिः साग्निकस्य सम्बन्धिनां गार्हपत्यादिधिष्णयानां सर्वेषां
मेव चयनम् ; संस्कार्यत्वात् ‡ तत्र धिष्णेषु गार्हपत्याख्यस्य
धिष्णस्यप्राथम्यात् तत्र प्रथमं चयनं विधित्सुस्ततः प्राच्यान्
भूसंस्कारान् विधास्यन् तत्स्थानस्य समन्तकं व्यूहन्
विधत्ते—“गार्हपत्यं चैत्यन्निति । गृहपतिना संयुक्तोऽग्निः

* तै० सं० ५. ५. २, ३ अनुवाकौ द्रष्टव्यौ ।

† स्त्री० व्या० २. ३. १० अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

‡ ‘संस्कर्त्तव्यत्वात्’—इति च दृष्टो वेवरेण ।

गार्हपत्यः ; “गृहपतिना संयुक्ते जगः”—इति * पाणिनिस्मृतेः ।
 इह तु तस्याग्नेः आधारभूतो भूपदेशः । आधाराधेययो-
 रभेदोपचारेण आधेयवाचिना शब्देनोच्यते संस्कर्तव्यत्वप्रति-
 पत्तये । अयं मर्थः । यस्मादेतत् स्थानं गार्हपत्यस्याग्नेः
 अधिकरणम् , अतश्च चयनेन संस्कर्तव्यं मित्यर्थः । संस्कारश्चात्र
 प्राधान्यद्योतिन्या द्वितीयया “व्रीहीन् प्रोक्षति”—इत्यादाविव प्रति-
 पाद्यते । चेष्मन्निति हेतौ शतप्रत्ययः । “लक्षणहेत्वोः क्रियायाः”—
 इति † । यतोऽस्मिन् स्थाने चयनं कर्त्तव्यम् , अतो हेतो-
 रेतत् स्थानं पलाशशखया शाखया “अपित”—इति वक्ष्यमाणेन
 मन्त्रेण ‡ “व्युद्गृहति” लोष्टृष्टणादिकसम्भारजनेनापसारयतीत्यर्थः § ॥

व्युद्गृहनस्य प्रयोजनं माह— “अवस्यति हैतदिति । गार्हपत्य-
 स्याऽग्नेर्यत् स्थानं चयने संस्करोति मयात्र सोमेन यष्टव्यं मिति ,
 ‘तत्’ तेन व्युद्गृहनेन ‘अवस्यति’ निश्चिनोत्येव । यद्वा , गार्हपत्यस्य
 यक्षयनं तदेव देवयजनाध्यवसानम् । तथाच ‘ये केचित्’ ‘अग्नि-
 चितः’ अग्निश्चितवन्तो यजमानाः ‘ते’ ‘अस्या मेव’ पृथिव्या मेव
 ‘अवसिताः’ अवसानं प्राप्तास्तत्रैव प्रवर्त्तन्ते , ‘तत्’ तथा सति
 पलाशशाखया ‘यत्’ स्थानं ‘व्युद्गृहति’—इति यत् ‘तत्’ तेन
 ‘अवसितानिव’ तत्र स्थितान् प्राक्तनान् यजमानान् ‘व्युद्गृहति’
 विविधं निरस्यति ॥

* पा० सू० ४. ४. ६ ।

† पा० सू० ३. २. १२६ ।

‡ अतुपदं मेव द्वितीया कखी द्रष्टव्या ।

§ का० श्रौ० सू० १७. १. ३ ।

॥ “व्युद्गृहति । गार्हपत्यस्थानेऽपतितं ढणादि शाखया बहि-
 निस्सारयति”—इति कर्कः (का० श्रौ० सू० १७. १. ३.) ।

व्युदूहनं कुर्वतो यजमानस्याभिप्राय माह— “नेदिति ।
अग्निचयन मनुष्ठाय तत्रैवावस्थितान् यजमानान् अत्रैव ‘नेत्
अध्यवस्थानि’ * तेषां मुपरि अध्यवसानं नैव करवाणि †
‘इति’ अनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ १ ॥

तस्मिन् व्युदूहने प्रतीकग्रहणेन मन्त्रं विधत्ते— “अपे-
तेति ‡ । अत्र चापेतवीतेतिवाक्यद्वयस्यार्थं माह— “अप चैवेतेति ।
हे यज्ञविरोधिनो जनाः ! अस्मात् स्थानात् ‘अपेत’ अपगच्छत,
अपगमनसमयेऽपि ‘वीत’ विविधं गच्छत । अनयोरपगमन-
विगमनयोः समुच्चयो विवक्षित इत्यमुं मर्थं द्योतयितुं चकारयोः
प्रयोगः । ‘वि च सर्पतात’-इत्येतदनूद्य व्याचष्टे— “व्यु चेति ।
‘ये तु’ प्राणिनः उदरेणैव सर्पन्ति गच्छन्ति, तान् सर्पसरी-
रूपादीन् प्राणिनः प्रति अस्मात् स्थानात् अपगमनं मनेन
प्रार्थ्यते इत्यर्थः ॥

तथा च मन्त्रभागस्यायं मर्थः— हे उदरेणैव सर्पणशीलाः
पन्नगादयः ! ‘अतः’ अस्मादग्निचयनस्थानाद् ‘विसर्पत’ विविधं
गच्छतेति । द्वितीयपादं मनूद्य व्याचष्टे— “येऽत्र स्थेति । पुरा अती-
तकाले भवाः ‘पुराणाः’ । “सायश्चिरस्माह्नेप्रगेऽव्ययेभ्यः”—इति §
पुराशब्दादव्ययात् व्यु-प्रत्ययः, “पुराणप्रोक्तेषु”—इति ॥ निपातनात्
तुडभावः, तथा च सनातना इत्यर्थो भवति । नूतना इत्यस्यार्थं

* ‘अध्यवस्थामि’ ङ, च, ज ।

† ‘करिष्यामि’ ङ, च, ज ।

‡ वा० सं० १२. ४५ ।

§ पा० सू० ४. ३. २३ ।

॥ पा० सू० ४. ३. १०५ ।

माह— “अधुनातना इति । ‘अधुना’ अस्मिन् वर्त्तमान-
काले भवाः । तदयं मन्त्रभागस्यार्थः,— ‘अत्र’ अस्मिन् स्थाने
ये पुराणाः सन्तः स्थ, ये च नूतना अधुनातनाः स्थ, ते सर्वे
यूय मपेतेति ॥ २ ॥

तृतीयपाद मनूय व्याचष्टे— “अदायम् इति । अवस्यति
अस्मिन्निति ‘अवसानं’ स्थानम्, ‘पृथिव्याः’ सम्बन्धि यत्, तत्
‘यमः’ अक्षभ्यम् दत्तवान् । “यमो ह वा इत्यादि । ‘अस्याः’
पृथिव्याः संबन्धिनः ‘अवसानस्य’ स्थानस्य यमः खलु ‘ईष्टे’,
अतः स एव अस्मै यजमानाय ‘अस्याः’ पृथिव्याः ‘अवसानं’ स्थानं
‘ददाति’ ॥ ३ ॥

चतुर्थपाद मनूय व्याचष्टे— “अक्रन्निति । ‘पितरः’ पितृ-
देवताः ‘यस्मै’ यजमानाय अग्निचयनार्थम् ‘इमं लोकं’ स्थानम्
‘अक्रन्’ अक्षपत । “क्षत्रं वा इत्यादि । क्षत्रियजातिर्हि यमः,
पितरस्तु तस्य ‘विशः’ प्रजाः । “यमः पितृणां राजा”—इति हि
श्रुतिः * । “यस्मा उ वा इति । लोके हि ‘क्षत्रियः’ राजा ‘विशः’
स्वकीयया प्रजया ‘संविदानः’ सञ्ज्ञानानः, ऐकमत्यं प्राप्तः
सन् ‘अस्यां’ पृथिव्यां यस्मै पुरुषाय अवसानं ‘ददाति’, तस्य
‘तत्’ ‘सुदत्तं’ शोभनदत्तं भवति । यथायं दृष्टान्तः, तथैव खलु
‘अस्मै’ यजमानाय ‘क्षत्रियः’ यमोऽपि पितरूपया स्वकीयया
‘विशः’ सञ्ज्ञानानः सन् ‘अस्मै’ यजमानाय ‘अस्यां’ पृथिव्याम्
‘अवसानं’ स्थानं ‘ददाति’ ॥ ४ ॥

तस्मिन् व्युद्घने घलाशशाखायाः करणत्वं यद् विहि-

* “यावन्तो वै नृव्युन्धवस्तीषां यम आधिपत्यं परीयाय”—
इति तै० सं० ५. १. ८ ४ ; ऐ० ब्रा० ८. २. ३. १ इत्याद्यपि द्रष्टव्यम् ।

तम् * , तदनूद्य स्तौति— “पलाशशाखयेति । वृक्षेषु मध्ये पलाशवृक्षो ‘ब्रह्म’ ब्राह्मणजातिः । यद्वा , सोमाहरणसमये भूमौ पतितस्य पर्णस्य पलाशवृक्षरूपेणोत्पत्तेः † गायत्रीसम्बन्धात् पलाशवृक्षो गायत्रीमन्त्रात्मकः । तथा च तेनैव ‘ब्रह्मणा’ ‘तत्’ तत्र ‘अवसितान्’ अवसाय स्थितान् जनान् अस्मात् स्थानात् ‘व्युदूहति’ उच्चाटयति । मन्त्रकरणत्व मनूद्य स्तौति— “मन्त्रेणेति । “ब्रह्म वा इति । यद् ब्रह्म विवक्ति हि मन्त्रः , तथा च मन्त्रेण क्रियमाणं व्युदूहनं ब्रह्मणैव कृतं भवतीत्यर्थः ।

तस्याः पलाशशाखाया निरसनं विधत्ते— “ता मुदीची मिति ‡ । ‘उदिचीम्’ उदगग्राम् , उदीचीं दिशं वा प्रति ‘ताम्’ पलाशशाखाम् ‘उदस्यति’ उत्क्षिपति , परित्यजतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

सम्भार्जनानन्तर मूषाणां निवपनं विधत्ते— “अथोषानिति § । चारमृत्तिका जषाः । पृथिव्याः पशुसमृद्धिहेतुत्वेनैतत् प्रशंसति— “अयं वै लोक इति । जषरदेशस्य पशुभिरुपजीव्यत्वादूषाणां पशुत्वव्यपदेश इति । “तस्मादिम इति । यस्मादूषाणां निवपनेन पशवोऽस्मिन् लोके स्थापिताः , तस्मादेव कारणात् इदानीं मपि ‘इमे’ ‘पशवः’ गवाद्याः ‘अस्मिन् लोके’ समृद्धा उपलभ्यन्ते ॥ ६ ॥

* प्रथमा कण्ठी द्रष्टव्या (१ , १६ पृ०) ।

† शत० ब्रा० १. ५. ४ द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. १. ४ क ।

§ ता० श्रौ० सू० १७. १. ४ ख ।

जघनिवपनं प्रकारान्तरेण स्तोतु मनुवदति— “यद्दे-
वेति । जघाणा सुत्वरूपत्व माख्यायिकया प्रतिपादयन् सञ्ज्ञान-
हेतुता माह— “प्रजापतिः प्रजा इति । “ता नानोल्वा इति ।
नानाविधं परस्परं विभिन्न सुत्वं गर्भवेष्टनं यासान्तास्तथोक्ताः,
ततो भिन्नजातीयत्वात् ‘ताः’ प्रजाः परस्परं ‘न तं समजानत’
समानज्ञानाः नाभवन् । ‘सः’ च प्रजापतिः ‘अकामयत’ इमाः
प्रजाः परस्परं ‘सञ्चानौरन्ति’ । एवं कामयित्वा भिन्नोल्ब-
जनितत्वं दोष माहोच्य ‘ताः’ प्रजाः ‘समानोल्वाः’ समान
मेक मेवोल्बं यासां तथाविधाः ‘अकरोत्’ । किं तत् समान सुत्वं
मिति, तदाह— “तासां मूषानिति । उत्पद्यमानानां प्रजानां
सुत्वंत्वेनोषान् कृतवानित्यर्थः । तथा च एकोल्बजनित-
त्वेन समानजातीयाः ‘ताः’ सर्वाः प्रजाः ‘समजानत’ ऐकमत्यं
प्राप्ता आसन् । यस्मादेवं पुराहृतम्, ‘तस्माद्’ इदानीं मपि
समानोल्वानां मेकमात्रकाणां प्रजानां सम्प्रतिर्दृश्यत इत्यर्थः ।
“देवैरित्यादि । देवैः सह समानजन्मा भवामीत्यनेनाभिप्रायेण
हि ‘यः’ यजमानो ‘यजते’ ‘तत्’ तथा सति उल्बसंस्तुतानां
मूषाणां निवपनेन तैरेव ‘देवैः’ ‘समानोल्बः’ समानजन्मा
‘भवति’ इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तस्मिन् निवपने मन्त्रं विधाय तदीयपदानि व्याचष्टे—
“सञ्ज्ञान मिति * । करणे ल्युङित्याह †— “समजानतेति ।
‘हि’ यस्माद् विप्रतिपन्नाः प्रजाः ‘एतेन’ जघरूपेणोल्बेन ‘समजा-
नत’ समानज्ञाना अभवन्, तस्मात् हि जघ ! त्वम् “सञ्ज्ञान

मसीतिमन्त्रेण प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । “पशवः कामधरण मिति । कामाः ध्रियन्ते धीयन्ते अनेन गोरूपत्वेन सुतेनोषेणेति व्युत्पत्त्या मन्त्रगतकामधरणशब्देन पशुविषयस्य कामस्य धारणं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । “मयि त इत्यादि । हे ऊष ! यतः त्वं कामधरण मसि , अतः ‘ते’ तव सम्बन्धि पशुरूपं ‘कामधरणं’ कामप्रापणम् । “मयि भूयादितिमन्त्रवाक्यार्थस्य पर्यवसान माह— “मयि ते पशव इति । ‘ते’ तव सम्बन्धिनः ‘पशवः’ ‘मयि भूयासुः’ इत्येतत् अत्र प्रतिपाद्य मित्यर्थः । न्युत्पेक्षैः प्रच्छादनं विधत्ते— “तैरिति * । ‘गार्हपत्यं’ गार्हपत्याग्निस्थानम् । तत् प्रच्छादनं प्रशंसति— “योनिर्वा इति । गार्हपत्याग्नि-सम्बन्धिनी या ‘चितिः’, सा ‘योनिर्वै’ सर्वोत्पत्तिकारणम् । गार्हपत्याग्नेराहवनीयान्युत्पत्तिहेतुत्वात् तदीयचयनस्यापि उत्पत्तिहेतुत्वात् योनित्वेत सुतिः । “उल्व मूषा इति । “तासा मूषानुल्व मकरोत्”—इत्याम्नातम् † । ‘तत्’ तेन ऊषैः प्रच्छादनेन ‘सर्वा’ कृत्स्ना मेव ‘योनिम्’ आहवनीयाद्युत्पत्तये ‘उरवेन’ प्रच्छादितवान् भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

सिकतानां निवपनं विधत्ते— “अथेति । ऊषवत् ‘निवपति’ निक्षिपति ‡ । पृथिव्याः दाहराहित्यहेतुत्वेनैतत् स्तौति— “अग्नेरेतदिति । ‘वैश्वानरस्य’ विश्वनरहितस्य ‘अग्नेः’ ‘एतद्’ भस्म ‘यत् सिकताः’ । ‘वैश्वानरं’ विश्वेषु नरेषु अवस्थितं

* का० श्रौ० सू० १७. १. ५ ।

† एतत्पूर्वस्या मेव कण्ठां द्रष्टव्यम् (३ पृ० ७ प०) ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. १. ६ । ‘सिकताभिर्मण्डलं क्वादयति’— इति तत्र वृत्तिः ।

हिरण्यगर्भात्मकं 'अग्नि' खल्वसौ यजमानं 'चेथन् भवति' ।
 यथा च चीयमानो वैश्वानरोऽग्निः पृथिवीं न दहेत्,
 तथा च सिकतानां निवपनं पृथिव्याः 'अनतिदाहाय' अति-
 क्रम्य अतिशयितो वा दाहोऽतिदाहः * , तद्ग्राहित्याय भवति ।
 न खल्वग्निः स्वकीयं भस्मातीत्य दहति , किन्तु तेनैव छन्नः
 सन् दाहसमर्थो भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

एतदेवानूद्य प्रकारान्तरेण स्तौति— “यद्देवेति । “सिकता
 इति । ‘यत् एतद्’ ‘अग्नेः’ वैश्वानरस्य ‘रेतः’ ; वर्णसादृश्यात् । “न
 वा अरेतस्कादिति । ‘न’ खलु ‘अरेतस्कात्’ निर्वीर्यात् पुरुषात् कि
 मपीषदपि ‘विक्रियते’ उत्पद्यते † , अतश्चेष्टमाणोऽग्निः ‘रेतसः’
 ‘अधि’ उपरि चितः सन् ‘विक्रियते’ नानाविधफलसाधन-
 यागहेतुत्वेन विकृतो भवेत् ‘इति’ अनेनाभिप्रायेण सिकता-
 निवपनं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥

तत्र मन्त्रं विदधाति— “अग्नेर्मस्मेति ‡ । “यातयाम
 वा इति । ‘अग्नेर्मस्म’ ‘यातयाम’ गतसारम् , रेतोरूपास्तु
 ‘सिकताः’ ‘अयातयाम्नाः’ अगतसाराः ; तथा चैतेन सिकता
 निवपनेन ‘अयातयामम्’ अगतसारम् , सारवदेव ‘एतत्’ चयनं
 ‘करोति’ इत्यर्थः ॥

सिकताभिः प्रच्छादनं विधत्ते—“ताभिरिति § । यतो रेतः-
 संस्तुताः सिकताः , तस्मात् तासां गार्हपत्यायतने सर्वत्र प्रक्षेपेण

* ‘०ऽतिपाकः’—इति छ , च ।

† ‘उत्पाद्यते’—इति ज ।

‡ वा० सं० १२. ४६. २ ।

§ का० औ० सू० १७. १. ७ ।

सर्वस्या मेव योनौ प्रजोत्पत्तिहेतुभूतं 'रेत एव दधाति'
सिक्तवान् भवति ॥ ११ ॥

शर्कराभिः परिश्रयणं विधत्ते— “अथैन मिति । ‘एन’
गार्हपत्यप्रदेशं परिश्रयन्त्येभिरिति ‘परिश्रितः’ शर्करापर-
पर्यायाः शुक्लपाषाणाः , तैः ‘परिश्रयति’ परितो वेष्टयति * ।
तत् परिश्रयणं प्रशंसति— “योनिर्वा इति । योनिस्थानीयाः ।
‘इद मेव’ सिक्तारूपं ‘सिक्तं रेतः’ ‘एतत्’ एतया परि-
श्रिद्रूपया ‘योन्या’ ‘परिगृह्णाति’ परितो धारयति , यथा न
विपद्यते । यस्मादेवं वैदिके कर्मणि, ‘तस्मात्’ एव कारणात् यो-
षित्वु गर्भाशये ‘सिक्तं रेतः’ ‘योन्या परिगृह्यते’ परितो धार्यते ।

एतदुक्तं भवति,— गार्हपत्यचितिसकाशादेतदुत्पाद्यते आह-
वनीयचितिः ; तदुत्पन्नावत् न्युम्ना ऊषा उल्वं सिक्ता रेतः परि-
श्रितो योनिः ; अतः परिश्रयणान्तैः संस्कारैः आहवनीयचितिः
गर्भावस्था प्रतिपद्यत इति ॥ १२ ॥

एतदेव परिश्रयणं मनूय प्रकारान्तरेण स्तीति— “यद्दे-
वैन मिति । “अयं वै लोक इति । ‘अयं’ भूलोकात्मकः
खलु ‘गार्हपत्यः’ अग्निः ; तद्वाचिन्या भूरिति व्याहृत्या आ-
हितत्वात् । “आपः परिश्रित इति । परिश्रयणार्थाः शर्कराः
‘आपः’ उदकात्मिकाः ; शर्करायुक्ते हि भूप्रदेशे खननादाप
उपलभ्यन्ते । तथाच गार्हपत्यस्य परिश्रिद्धिः परिश्रयणे
सति ‘इमम्’ एव भूलोकम् ‘अग्निः’ ‘परितनोति’ परितो
वेष्टयति । केनोपापेनाग्निः परिवेष्टन मिति तदाह— “समुद्रे-

येति । “तस्मादिमं मिति । यस्मात् परिश्रिद्धिः गार्हपत्यस्य परिश्रयणं भूलोकस्य समुद्रेणावरणकारणम्, ‘तस्मात्’ ‘इमं लोकं’ ‘सर्वतः’ सर्वासु दिक्षु ‘समुद्रः’ ‘पर्येति’ परितो व्याप्नोति । परिश्रयणस्य प्रादक्षिण्यं विधाय स्तौति— “दक्षिणावृत्तदिति । प्रदक्षिणम् ‘आवृत्’ आवर्तनं यथा भवति तथा परिश्रयेदित्यर्थः । ‘तस्मात्’ कारणभूते परिश्रयणे दक्षिणावृत्तिदर्शनात् समुद्रोऽपि ‘इमं लोकं’ ‘दक्षिणावृत्’ प्रदक्षिणावर्त्तनेन ‘पर्येति’ परितो गच्छति । स्वाते देशे परिश्रयणं विधाय स्तौति— “स्वाते-नेति । गार्हपत्यायतनस्य परितः स्वातेन प्रदेशेन परिश्रिद्धिः परिश्रयेत् ॥ १३ ॥

तस्मिन् परिश्रयणे मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— “चितः स्येति * । ‘हि’ यस्मात् ‘एनाः’ शर्कराः ‘चिनोति’ स्थापयति, तस्मात् हे शर्कराः ! यूयं ‘चितः स्य’ चीयमाना भवथेति समवेतार्थी मन्त्र-भागः । “परि ह्येना इति । यस्मादेताः परिश्रितश्चिनोति, तस्मात् ‘परिचितः स्य’ परितश्चीयमाना भवथेति ॥

“जह्वा उददधदिति । परिश्रितः जह्वमुखा अवस्थापयन् “जह्वचितः श्रयध्व मिति” † मन्त्रभागं ब्रूयादित्यर्थः । तदेतत् सूचितं कात्यायनेन— “परिश्रिद्धिः परिश्रयति पूर्ववदेकविंशत्या चितः स्येति ‡ ।

“समुद्रो विजत इति । अब्रूपाणां परिश्रिता मूर्ध्वमुख-त्वात् तत्समुदायरूपः समुद्रोऽपि जह्व एव विजते । “ओ विजो

* वा० सं० १२. ४६. ३ क ।

† वा० सं० १२. ४६. ३ ख ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. १. ७ ।

भयचलनयोः” * । कल्लोलैरुर्ध्वं चलति, समुद्र इत्यर्थः ; न तु तिर्यक् कृत्स्नां भूमि मावृणोति † ।

तिर्यगुपधाने दोष माह— “अथ यत् तिरश्चीरिति । ‘तिरश्चीः’ तिर्यगञ्चनाः । “सकृद्वेदे मिति । युगपदेव ‘इदं सर्वं’ जगत् ‘समुद्रो निर्मृज्यात्’ ‡ निःशेषेण प्रक्षालयेत्, सर्वं समुद्रे प्रविलीयेत् § इत्यर्थः । सादनं सूददोहसाधिवदनञ्च इष्टकाधर्मतया प्रसक्तम्, अत्र निषेधति— “ज सादयतीति । उपधानकाले मन्त्रेणोपधाय ततस्तथा देवतयेत्युपहितस्य सादनम् ; “ता अस्य सूददोहस इति मन्त्रः ॥ सूददोहाः, तेनाधिवदनं सुपरिष्ठाद् वदनम्, सर्वेष्टकासाधरणी धर्मः ¶ ; तदुभयं परिश्रिदुपधाने न कर्त्तव्यम् । तत्र हेतुः— ‘असन्ना ह्यापः’ क्वचित् क्वचित् सोदन्ति ; प्रवहणशोलत्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥

सूददोहसो निषेधं सुपपादयति— “अस्थीनि वा इति । अस्थ्यात्मिका हि ‘परिश्रितः’ शर्कराः ; तत्तादृश्यात् । “अस्य सूददोहसः”—इति सूददोहः-शब्दयुक्तो मन्त्रः ‘सूददोहाः’ ; स च प्राणात्मकः खलु । सूदं शोभनं सुदकम् दोग्धि, येन सिक्तं सत् रसं न शुष्यति ; यस्मिन्नङ्गे प्राणः सञ्जातो नास्ति, तत् काष्ठवत्

* सु० आ० ६ धा० ।

† ‘ऊर्ध्वं एव विजति व्याप्नोति’, न तु कृत्स्नां भूमि मावृणोति । विजति व्याप्तिकर्मा—इति च, ज ।

‡ ‘निर्मृज्यात्’—इति मूलपाठः ५ पृ० ११ पं० द्रष्टव्यम् ।

§ ‘स च समुद्रे प्रति लीयेत’—इति ज ।

॥ वा० सं० १२. ५५ ।

¶ ‘मन्त्रः’—इति ज ।

शुष्क मेव भवति ; अतः प्राण एव सूदोहाः । तथा चास्थि-
संतुतासु परिश्रितु नासो कर्तव्यः ; न खल्वस्थिषु प्राणोऽस्ति ,
नाङ्गेष्वेव हि तस्य सञ्चार इत्यर्थः । “चितः स्थेत्येकेनैव यजुषा *
बहूनां परिश्रितां स्थापनमुपपादयति—“एकेनेति । ‘उपदधाति’-
चोदितत्वात् परिश्रिता मिष्टकात्वम् । अत एवाहापस्तम्बः—
“सुचौ सप्त स्वयमाट्स्थाः शर्करा हिरण्येष्टकाः पञ्च घृतेष्टका
दूर्वास्तम्बः कूर्म उलूखलं मुसलं शूर्पं मशमानः पशुशिराः सि
सर्पशिरश्चामृन्मयोरिष्टकाः”—इति † । “एकं ह्येतदिति । आप
इति यत्, तदेक मेव हि रूपम्, एकरूपा एव हि
लब्धन्ते, अतः ‘एकेन यजुषा’ परिश्रिद्रूपाणां मया उपधानं
युक्तमिति ।

“बह्व्यो हीति । ‘हि’ यस्मात् ‘आपः’ ‘बह्व्यः’ बहुविधाः,
तस्मात् तदामिकाः ‘परिश्रितः’ अपि ‘बह्व्यो भवन्ति’ बहुशब्दाद्
“बोतो गुणवचनात्”—“बह्नादिभ्यश्च”—इति ‡ डोप् ॥ १५ ॥

परिश्रिद्रूपसिकतानां बाह्याभ्यन्तरभावं विधाय स्तौति—
“तद्वै योनिरित्यादिना । ‘तद्वै’ तत्र जषसिकतापरिश्रितु मध्ये
‘परिश्रितः’ शर्कराः ‘योनिः’ गर्भनिर्गमणमार्गः । उल्व-संसुता
जषाः, रेतः-संसुताः सिकताः, अतो योनि-संसुतानां परिश्रिता
मुल्ववाल्केभ्यो बाह्यत्वम्, जषाणाञ्च तत आन्तरत्वं उपपन्न
मित्यर्थः । “बाह्य जषा भवन्तीत्यादि । उल्वसंसुतत्वादूपाणां
बाह्यदेशवर्त्तित्वम्, रेतःसंसुतत्वात् सिकतानां मध्यन्तरत्वं

* वा० सं० १२. ४६. ३ ।

† आप श्रौ० सू० १६. १३. १० ।

‡ पा० सू० ४. १. ४४, ४५ ।

युक्तमित्यर्थः । “बाह्यं हीति । लोकप्रसिद्धोपपादनम् ।
“एतेभ्यो वा इति । योन्युत्पत्तयेतोभ्यः खलु जायमानो जन्तुर्जायते
लोके । तथा च ‘एनम्’ अग्निं ‘तेभ्य एव’ योन्यादिभ्यः इदानीं
‘जनयति’ ॥ १६ ॥

इत्थं संस्कृतगार्हपत्यायतनस्येष्टकाभिश्चयनं विधत्ते — “अथैन-
मिति । ‘अथ’ अनन्तरम्, सिकतात्मना सिक्तस्य रेतसः यस्मात्
कार्यरूपेण परिणामोऽपेक्षितः, ‘अतः’ कारणात् ‘एनं’
व्युद्ग्रहनादिभिः संस्कृतं गार्हपत्यदेश मिष्टकाभिः ‘चिनोति’ ।
‘इदमेव’ सिकतारूपेण ‘सिक्तं रेतः’ ‘एतत्’ एतेन चयनेन
‘विकरोति’ विकृतं भवयवयुक्तं करोति । “तस्मादिति लौकिको-
दाहरणम् ॥ १७ ॥

विहितस्य चयनस्य निष्पत्तये इष्टकानां सुपधानप्रकारं
विधत्ते — “स चतस्र इति । गार्हपत्यायतनस्य मध्ये प्रथमं
‘चतस्रः’ ‘प्राचीः’ प्रागायताः इष्टकाः उपदध्यात् । ततः
‘पश्चात्’ पश्चाद्भागे ‘तिरश्चरी’ तिर्यगायते ‘हे’ इष्टके उप-
दध्यात् । तथा चतस्रणां ‘पुरस्तात्’ अपि हे तिरश्चरी उपदध्यात् ।
एतासु त्रिविधास्त्रिष्टकासु अवयवकृतिं करोति — “तद्या-
श्चतस्र * इत्यादिना । “स आत्मेति । मध्यदेह इत्यर्थः । “चतु-
र्विधो ह्ययमिति । त्वगृष्टमांसास्थिभेदेन, मनोबुद्धाहङ्कार-
चित्तैर्वा, जाग्रदाद्यवस्थाचतुष्टयेन वा आत्मनश्चातुर्विध्यम् ।
सकथ्याविति । सकथिः श्रोणिः, तेन च पादो लक्ष्यते ; पश्चा-
दुपहिते इष्टके पादावित्यर्थः । पादपाणियुक्तस्यास्य शरीरस्य

* ‘तद्याश्चतस्र’—इति सर्वमूलपुस्तकसम्मतः पाठः ; भाष्ये तु
सर्वत्रैव ‘तद्याश्चतस्र’—इति ।

किन्तिहिं शिर इत्यत आह— “यत्र वा इति । ‘यत्र’ खलु ‘आत्मा’ मध्यदेहो वर्तते, तत्रैव ‘शिरः’ आत्मन्येवान्तर्भूत मिति अतो न पृथग् वक्तव्य मित्यर्थः ॥ १८ ॥

“तं वा इत्यादि । ‘अत्र’ अस्मिन् गार्हपत्यस्थाने ‘तम्’ एव ‘एतम्’ अग्निं पादाभ्यां पुच्छेन च युक्त मेव ‘विकरोति’ ; मध्ये चतस्रः, उभयपार्श्वयोः द्वे द्वे, इत्येव सुपधीयमानत्वात् । “यादृग् वा इति । ‘योनी’ गर्भाशये अवस्थितं ‘रितः’ गर्भः, यादृशाकारं ‘विक्रियते’ विशिष्टावयवं क्रियते, जननसमयेऽपि तादृशाकारविशिष्ट मेवाप्रत्यं ‘जायते’ ।

इत्थं लौकिकीं स्थितिं मुक्ता प्रकृते योजयति— “तद्यदिति । ‘तत्’ तत्र ‘एतम्’ अग्निम् ‘अत्र’ गार्हपत्यायतनयोनी ‘यद्’ यस्मात् ‘पक्षपुच्छवन्तं विकरोति’ सूक्ष्मरूपेण निर्मिमौते, ‘तस्मात्’ ‘एषः’ अग्निः ‘अमुत्र’ आहवनीयस्थाने ‘पक्षपुच्छवान्’ ‘जायते’ जायमान उपलभ्यत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

“तं वा इति । “न पक्षपुच्छवन्तं मिव पश्यन्तीति । सता मपि पक्षपुच्छानां मदर्शनं योन्या मनभिव्यक्तेर्वा भवति * । एतं लौकिकोदाहरणेनोपपादयति— “तस्मादिति † । “यथारूप मिति । विद्यमानं शिरःपादादिकं कृत्स्नं रूप मित्यर्थः । “अथैनं मसुत्रेति । ‘एतम्’ अनभिव्यक्तरूपं मग्निम् ‘अमुत्र’ आहवनीयस्थाने अभिव्यक्तं ‘पक्षपुच्छवन्तं’ यस्मात् ‘पश्यन्ति’, ‘तस्मात्’ एव कारणात् जननात् प्रागनभिव्यक्तावयवं गर्भजननात् जड्वं ‘यथारूपम्’ अभिव्यक्तावयवं ‘पश्यन्ति’ इत्यर्थः ॥ २० ॥

“स चतस्र इति । “आत्मा ह्येवाय इति । यस्मात् शिरसा युक्तो मध्यदेहः ‘एव’ ‘सम्भवतः’ उत्पद्यमानस्य प्राणिनः ‘अथे’ प्रथमतः ‘सम्भवति अभिष्यक्तो भवति , तस्मादात्मसंस्तुता इष्टकाः पूर्वमुपदध्यादिति युक्तम् । तस्मिन्मुपधाने धर्मविशेष माह— “दक्षिणत इति । गार्हपत्यायतनस्य दक्षिणदेशे उदङ्मुख आसीनः चतस्रणां मध्ये ‘प्रथमाम्’ इष्टकाम् ‘उत्तरार्द्ध्याम्’ उत्तरार्द्धे भवाम् , उत्तरभागेऽवस्थिता उपदध्यात् । “दिक्पूर्वपदादृष्टेति उत्तरार्द्धाद्यत् प्रत्ययः * । उत्तरार्द्ध्यायाः प्रथममुपधाने प्रयोजनमाह— “तथो हेति । तथैव खलु ‘अस्य’ दक्षिणतोऽवस्थितस्य अश्वर्योः ‘एषः’ अग्निः ‘अभ्यात्मम्’ आत्माभिमुखमेव ‘चितो भवति’ ॥ २१ ॥

चतस्रणा मुपधाने “अयं सो ऽअग्निरित्याद्याश्चत्वारो मन्वाः †, इत्यभिप्रेत्य प्रतीकमुपादत्ते— “अयं स इति । तथाच कात्यायनः— “मध्येऽर्द्धद्वहतीश्चतस्रो दक्षिणोत्तराः प्राचीरुपदधाति , दक्षिणत उदङ्मुखं सो ऽअग्निरिति प्रत्युचमिति ‡ ॥

तत्र प्रथमाया ऋचोऽयमर्थः §,— ‘सः’ चीयमानो गार्हपत्योऽग्निः ‘अयं’ भूलोक एव । ‘यस्मिन्’ शरीरभूतेऽस्मिन् भूलोके जठरमध्ये ‘वावशानः’ कामयमान इन्द्रः ‘सुतम्’ अभिषुतं ‘सोमम्’ तत्कारणभूता वृष्टिलक्षणाः अपः ‘दधे’

* पा० सू० ४. ३. ६ ।

† वा० सं० १२. ४७—५० ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. १. ८ । “अर्द्धद्वहतीरिष्टकाः” ।

§ अयं पाठः,— “अयं सो अग्निर्यस्मिन्सोममिन्द्रः सुतं दधे जठरे वावशानः । सहस्रियं वाजमयन्नसप्तं ससवानस्तुयसे जातवेदः ॥”

अधत् । ‘सहस्रियं’ सहस्रोपकारजनकं ‘वाजम्’ अबुद्धं मन्त्रम् ,
 ‘समिं’ सरणशीलम् , ‘अत्यं’ सततगामिनम् , ‘अत्यं न’ अश्व-
 मिव । नेत्युपमार्थे * । ‘ससवान्’ सशक्तवान् । “वनवर्ण-
 सशक्तौ”—इत्यस्मात् † कसौ रूपम् । गार्हपत्यरूपेण प्रथमं चितः
 सन् हे ‘जातवेदः’ जातानां वेदितः अग्ने ! ‘स्तूयसे’ आह-
 वनीयात्मना चीयमानः तद्धारणमन्त्रैः प्रतिपाद्यसे इत्यर्थः ॥

एतदर्थपरतां मन्त्रस्य प्रतिपादयति— “अयं वै लोक इत्या-
 दिना । “मध्यं वै जठर मिति । देहमध्यवाचिना जठरशब्देन
 भूलोकस्य मध्य मत्र लक्ष्यते । “आपो वै सहस्रिय इति । उप-
 काराणां सहस्रेण सम्मितः ‘सहस्रियः’ । “सहस्रेण सम्मितौ
 घः” ‡ । तथाविधो वाजोऽन्न मबुद्धं विवक्षितम् ॥ २२ ॥

द्वितीयं मन्त्रं भागशोऽनूद्य व्याचष्टे— “अग्ने यत्त इति ।
 अस्य मन्त्रस्याय मर्थः §,— हे ‘अग्ने !’ ‘यत्’ ‘ते’ त्वदीयं
 ‘वर्चः’ आदित्यात्मकं ज्योतिः ‘दिवि’ वर्त्तते , तथा ‘पृथिव्यां’
 भूलोके ‘यद्’ वर्चः दाहपाकप्रकाशनसमर्थं मग्न्यात्मकं ज्योति-
 रस्ति , ‘ओषधीषु’ तरुगुल्माद्यासु , ‘असु’ ‘आ’ आकारः
 समुच्चये , उदकेषु जाठरवाडवरूपेण , हे ‘यजत्र’ यजनीयाग्ने !
 त्वदीयं यत् तेजोऽस्ति , ‘येन’ वाय्वात्मना तदीयेन रूपेण ‘उरु’
 विस्तीर्णम् ‘अन्तरिक्षम्’ आततन्य आतनोषि , हे अग्ने ! ‘त्वेषः’

* निरु० १. २. १ ।

† स्वा० प्र० ४६४ धा० ।

‡ पा० सू० ४. ४. १३५ ।

§ तस्यायं पाठः— “अग्ने यत्ते दिवि वर्चः पृथिव्यां यदोषधीष्वस्वा
 यजत्र । येनान्तरिक्षं सुव्याततन्य त्वेषः स भातुरर्णवो वृचक्षाः”—इति ।

दीप्यमानो महानित्यर्थः । ‘सः’ अग्निः वायादिरूपेण लोकत्रयं व्याप्य अवस्थितः, तदीयो ‘भानुः’ प्रकाशः ‘अर्णवः’ समुद्रोपमः सन्, ‘नृचक्षाः’ सर्वेषां नृणां द्रष्टा, प्रकाशको भवति ॥

अयं मेवार्थः श्रुत्या प्रतिपाद्यते— “आदित्यो वा अस्य दिवि वर्च इत्यादिना ॥ २३ ॥

तृतीयं मन्त्रं व्याचष्टे *— “अग्ने दिव इत्यादि । हे ‘अग्ने !’ अस्य ‘दिवः’ अन्तरिक्षस्य सम्बन्धि ‘अर्ण’ मेघस्थ सुदृक् ‘अच्छ’ अभिलक्ष्य, धूमेन ‘जिगासि’ व्याप्नोषि । तथा अध्यात्मं ‘ये’ प्राण-रूपाः ‘देवान्’ ‘धिष्ण्याः’ धियः ‘इष्णन्ति’ व्याप्नुवन्तो वर्त्तन्ते, तान् देवान् त्वं जाठराग्निरूपेण ‘ऊचिषे’ समवैषि । “उच समवाये” —इति † धातुः । तथा ‘याः’ ‘आपः’ ‘रोचने’ रोचमाने सूर्यलोके वर्त्तमानस्य ‘सूर्यस्य’ ‘परस्ताद्’ उपरिभागे वर्त्तन्ते, ‘याश्च’ ‘अवस्तात्’ अधोभागे ‘उपतिष्ठन्ते’ वर्त्तन्ते, आसा माश्रयित्वं प्राप्नोषीति शेषः ॥

उक्तार्थपरतां मन्त्रस्य दर्शयति— “आपो वा अस्य दिवोऽर्ण इति । “एष धूमेनेति । भूस्यां पार्थिवरूपेणावस्थितः ‘एषः’ अग्निरित्यर्थः । “प्राणा वै देवा इति । दीव्यन्ति विषयप्रकाशान् जनयन्तीति ‘देवाः प्राणाः’ इन्द्रियाणि । “ते हि सर्वा इति । ‘हि’ यस्मात् ‘ते’ प्राणाः ‘सर्वाः धियः’ शब्दादिविषयाणि सर्वाणि ज्ञानानि ‘इष्णन्ति’ आभीक्ष्णेन व्याप्नुवन्ति । “इष आभीक्ष्णे”-

* तस्यायं पाठः— “अग्ने दिवो अर्ण मच्छा जिगास्यच्छा देवाः ऊचिषे धिष्ण्या ये । या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आपः”—इति ।

इति क्रैयादिको धातुः * । तस्मादेते धिष्ण्यशब्देन मन्त्रे
विवक्षिताः । “याश्चैतं परेणेति । एतस्मात् सूर्याददूरेण परभागे
इत्यर्थः । “एनबन्धतरस्याम्”—इत्येनप् †, “एनपा द्वितीया”—इति
द्वितीया ‡ ॥ २४ ॥

“पुरीथासो अग्नय इति । चतुर्थो मन्त्रः § । अस्याय मर्थः,—
पूरयति पयःप्रभृतिभिर्लीक मिति ‘पुरीषं’ पशवः, तेभ्यो हिताः
‘पुरीथाः’ । “आज्जसेरसुक् ॥” । तथाविधाः ‘अग्नयः’, ‘प्रावणेभिः’
प्रवनसम्बन्धिभिः सम्भजनयुक्तैस्तेदेवैः ‘सजोषसः’ समानप्रीतयः
सन्तः अक्षदीयं ‘यज्ञं’ ‘जुषन्ताम्’ सेवन्ताम् । तदनन्तरम्
‘अद्रुहः’ द्रोहरहिताः, ‘अनमीवाः’ अमीवा अशनाया, तद्र-
हिताः । ‘महीः’ महतीः ‘इषः’ अन्नानि, अन्नभ्यं प्रयच्छ-
न्त्विति शेषः ॥

उक्तार्थपरतां मन्त्रस्य व्याचष्टे—“पशव्यासो अग्नय इत्येत-
दित्यादिना । “प्रायणरूप मिति । ‘प्रावणेभिः’—इति मन्त्र-गतः
‘प्र’-शब्दः ‘प्रायणरूपम्’ प्रायणस्य प्रगमनस्य प्रारम्भस्य रूपम् ।
गार्हपत्यचितिश्च ‘अग्नेः’ अग्निचयनस्य प्रायणम् प्रारम्भः ;
अतः प्रशब्दोपेतो मन्त्रोऽत्र योग्य इत्यर्थः । अनमीवा इत्यस्यार्थं
माह—“अनशनाया इति । अशनेच्छा अशनाया क्षुत्पीडा ,

* ब्रा० प० ५२ धा० ।

† पा० सू० ५. ३. ३५ ।

‡ पा० सू० २. ३. ३१ ।

§ तस्यार्थं पाठः—“पुरीथासो अग्नयः प्रावणेभिः सजोषसः ।
जुषन्तां यज्ञं मदहोऽनमीवा इषो महीः”—इति ।

॥ पा० सू० ७. १. ५० ।

न विद्यते सा यासां ताः 'अनशनायाः' । "अशनायोदन्यधनायाः"
-इति * बुभुक्षायां क्वचि त्वाभावो निपात्यते ॥ २५ ॥

एतासा मिष्टकानां क्रमेण कृतमुपधानमनूय स्तौति—
“नानोपदधातीति । 'नाना' पृथगेकैकेष्टका मुपदध्यात् । तेन †
'ये' 'आत्मन्' आत्मनि स्थिताः नानाविधाः कामाः, तान्
सर्वान् सङ्कीर्णं पृथगेव 'दधाति' स्थापयति । सादनसूददो-
हसोः सकृत्त्वं विधाय स्तौति— “सकृत् सादनसूददोहसा ऽदिना ‡ ।
तथा देवतयेति यत् सादनम्, तत् चतसृणा मिष्टकानां
सम्भूय सकृदेव कर्त्तव्यम् । 'तत्' तेन सकृत्त्वेन 'आत्मा-
नम्' 'एकम्' एकाकारम् संहतं 'करोति' । पृथक् साद-
नेन आत्मा विश्लिष्टः स्यात्, “ता अस्य सूददोहसा इति § मन्त्रेण
यदधिवदनम्, तदपि सादनस्य सकृत्त्वात् सकृदेव कर्त्तव्य-
मित्यर्थः । अत एव सर्वेष्टकोपधानस्याधारणधर्मत्वेन सादनसूद-
दोहसौ कात्यायनेनोक्तौ— “नित्ये सादनसूददोहसा ऽपधाना-
दुत्तरे तथा देवतया ता अस्येत्यविशेषोपदेशात्”—इति ॥ । “प्राणि-
नैवैनमिति । 'एनम्' आत्मानम् 'एतत्' एतेनाधिवदनेन 'सन्त-
नोति' संयोजयति । तस्यैव विवरणम्— “सन्दधातीति ॥ २६ ॥

पश्चिमाद्वयोरिष्टकयोरुपधानप्रकारमाह— “अथ जघने-
नेति ¶ । मध्येष्टकोपधानानन्तर्यं मथ शब्दार्थः । 'जघनेन परीत्य'

* पा० सू० ७. ४. ३४ ।

† 'ततः'—इति ज ।

‡ का० औ० सू० १७. १. ६ ।

§ वा० सं० १२. ५३ ।

॥ का० औ० सू० १६. ७. १४, १५ ।

¶ का० औ० सू० १७. १. ११ क ।

गार्हपत्यस्थानस्य पश्चात् परिक्रम्य, 'उत्तरतः' उत्तरस्यां दिशि दक्षिणामुखः 'आसीनः' सन् 'अपरयोः' पाश्चात्ययोरिष्टकयोः 'दक्षिणा' दक्षिणभागस्था मिष्टकाम् 'अग्ने' प्रथमम् 'उपदधाति' ।
 "इडा मग्न इति * मन्त्रेण ॥

तस्याय मर्थः,— हे 'अग्ने !' 'हवमानाय' हवनं कुर्वते यजमानाय 'इडा' पशुं । जातावेकवचनम् † । गवा-
 खादिपशून् 'साध' साधय । पशुरेव ‡ विशेष्यते— "पुरुदंस
 मिति । दंस इति कर्मनाम §, बहुकर्महेतुभूतम्, अन्त्यलोप-
 ष्छान्दसः । 'शश्वत्तमं' शाश्वतिकतमञ्च पुत्रपौत्रादिरूपेणा-
 विच्छेदेन सर्वदा वर्त्तमानम् ॥ । 'गोस्मनि' गवादिपशूनां
 दातारम् । 'अस्मै' यजमानाय 'साधय' सम्पादय । अपि च
 'नः' अस्माकं 'तनयः' पुत्रः, 'सूनुः' तत्पुत्रश्च, 'विजावा'
 विविधानां जनयिता स्यात्, उत्पाद्यता मित्यर्थः । जनेर्वि-
 पूर्वात् "अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते"—इति ¶ वनिप्, "विद्वनोरनुनासि-
 कस्यात्"—इत्यात्वम् ** । किं बहुना हे 'अग्ने !' त्वदीया सा
 'सुमतिः' सर्वश्रेयोनिदानभूता कल्याणी बुद्धिः 'अस्मे' अस्मासु
 'भूत' भवत्वित्यर्थः ॥

* वा० सं० १२. ५१ ।

† पा० सू० १. २. ५८ ।

‡ 'एतदेव'—इति ज-पुस्तकादन्वयः ।

§ निघ० २. १. ३ ।

॥ 'पुत्रपौत्रादिरूपेण सर्वदा वर्त्तमानम्'—इति ङ, च, क ।

¶ पा० सू० ३. २. ७५ ।

** पा० सू० ६. ४. ४१ ।

एतदर्थपरत्वेन मन्त्रं व्याचष्टे— “पशवो वा इडेति । इडा खलु मनोर्दुहिता । तेनाप्सु हुतैर्घृतदधिमस्त्वामिचारूपैर्द्रव्यै-
रुत्पन्ना । एतच्च “तत्रापि पाकयज्ञेनेजि स हृतम्”—इत्यादिना
प्रथमकाण्डे प्रतिपादितम् * । तथा च पशुप्रभवद्रव्येभ्य उत्पन्न-
त्वादिडायास्तद्वाचिनेडाशब्देन कारणभूताः पशव एवोच्यन्ते ।
पुरुदंसादिविशेषणेषु लिङ्गव्यत्ययञ्छान्दसः । पशूना मेवेति
कर्मणि षष्ठी ; पशुविषयाम् ‘आशिषं’ प्रार्थनाम् ‘अस्मै’
यजमानाय अध्वर्युः ‘आशास्ते’ । “यजमानो वै हवमान इति ।
देवानाह्वयति, तेभ्यो जुहोतीति वा, हवमानशब्दो यजमान-
वाचीत्यर्थः । “प्रजा वै सूनुरिति । तनय-शब्देन पुत्रस्य
प्रतिपादितत्वात् तत्पुत्रादिरूपाः प्रजाः सूनु-शब्देन प्रति-
पाद्यन्त इत्यर्थः ॥ २७ ॥

अथ पाश्चात्ययोरुत्तरस्या इष्टकाया उपधानं विधत्ते—
“अथोत्तरा मिति † । उपदधातीति शेषः । मन्त्रस्थाय मर्थः ‡ ,
— हे ‘अग्ने !’ ‘ऋत्विजः’ ऋतौ भवः, ‘सनातनः’ ‘अयं’
भूप्रदेशस्तव ‘योनिः’ उत्पत्तिकारणम् । ‘यतः’ यस्माद्योनिः
‘जातः’ सन् ‘अरोचथाः’ अदीप्यथाः, ‘तं’ योनिभूतं देशं
‘जानन्’ ‘आरोह’ प्राप्नुहि । ‘अथ’ अनन्तरम् ‘नः’ अस्माकं
‘रयिं’ धनं ‘वर्हय’ ॥

मन्त्रस्यैत मर्थं प्रतिपादयति— “अयन्त इत्यादिना § ।

* १ भा० ५२५ पृ० १५ पङ्क्तितो द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १७. १. ११ क ।

‡ वा० सं० १२. ५२ ।

§ का० श्रौ० सू० १७. १. ११ ख ।

“ऋत्विज इति । मन्त्रपदस्यार्थः माह *— “ऋतव्य इति । ऋतौ भव इति विष्टब्ध “छन्दसि घस्”—इति † घस्प्रत्यये ऋत्विज इति रूपम्, तथा च ऋतव्य इति तस्यार्थो भवति ‡ । ‘सनातनः’—इति ऋतव्यपदव्याख्यानम्; ऋत्वात्मकस्य कालस्य सर्वदा विद्यमानत्वात् तत्र भवः अग्निः ‘सनातनः’ नित्य इत्यर्थः । तथा च ‘जातः’—इति प्रादुर्भावमात्रं विवक्षितम्, नोत्पत्तिः । “अदीप्यथा इत्येतदिति । “रुच दीप्तावभिप्रीत्याञ्चेति § रुचिधातो-रनेकार्थत्वादत्र दीप्तर्यो विवक्षित इति भावः । “यथैव यजुरिति । यजुर्मन्त्रो यथैव प्रतिपादयति, तथैव तस्य ‘बन्धुः’ बन्धनोयं व्याख्यानम् ॥ ; स्यष्टार्थतया न पृथक् व्याख्यायत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

एतयोः पाश्चात्ययोः इष्टकयोरुपधानसादनादीनां पृथक् कर्तव्यता माह— “सक्थ्यावित्यादिना । ‘अस्य’ अग्नेः ‘सक्थ्यौ’ श्रोत्र्यौ ‘एते’ इष्टके; अतः ‘ते’ ‘नाना’ पृथगुपदध्यात् । सादन रूददोहसाधिवदने अपि पृथक् कर्तव्ये । तत्र कारणं माह— “नाना होमे इति । ‘इमे’ मनुष्यसम्बन्धिन्वी सक्थ्यौ ‘हि’ यस्मात् ‘नाना’ पृथगसंस्तिष्टे भवतः, तस्मात् तत् संस्तु-

* वा० सं० ३. १४; १२. ५२ ।

† पा० सू० ५. १. १०६ ।

‡ “ऋत्विजः । जप्तादनयोग्यः काल ऋतुरुच्यते । ऋतुः प्राप्तो-
‘स्यति ऋत्विजः । छन्दसि घसिति ऋतुशब्दान्तदस्य प्राप्तमित्यर्थे
घस्, तस्य इयादेशः । सायम्प्रातःकाले उत्पादनयोग्यः”—इति मही० ।

§ भा० आ० ७४५ धा० । “रुच दीप्तावतिप्रीतौ च”—इति तत्र पाठः ।

॥ ‘बन्धुः’ बन्धनीयं (? बन्धनीयं ?) आख्यातः—इति ज-पाठः ।

तयोः अष्टकयोरप्यसंश्लेषो युक्त इत्यर्थः । “हे भवत इति ॥

पश्चाद्भागोपधानं मनूय स्तौति— “पश्चादिति । “पश्चाद्द्वीमे इति । ‘हि’ ‘यस्मात्’ ‘इमे’ दृश्यमाने पुरुषसम्बन्धिन्यौ सक्थौ ‘पश्चाद्’ भागे शरीरस्यापरभागे भवतः, तस्माद्वनयोः पश्चादुपधानम् युक्तम् । अग्रप्रदेशेन तयोः परस्पर-संसर्गं विधत्ते— “अग्राभ्या मिति । आत्मसमीपे अग्रदेशः, तत्रैते ‘संस्पृष्टे’ भवत इत्यर्थः । “एवं द्वीमे इति । लौकिकं निदर्शनम् ॥ २८ ॥

पूर्वाङ्घ्रयोरुपधानप्रकारं माह— “अथ तेनैवेति * । येन मार्गेण पाश्चात्ययोरुपधाने परिक्रमणं कृतम्, तेनैव पुनः ‘दक्षिणतः’ ‘परीत्य’ परिक्रम्य, तत्रोदङ्मुखः ‘आसीनः’ ‘पूर्वयोः’ अष्टकयोः मध्ये ‘अग्रे’ प्रथमम् ‘उत्तरा उपदधाति’ । “चिदसीति तस्य मन्त्रः † । अनन्तरम्, ‘दक्षिणाम्’ उपदधाति “परिचिदसीति ‡ ॥

तन्मन्त्रयोरयं मर्थः, — भोगांश्चिनोति सम्पादयतीति चित् § । हे इष्टके ! त्वं ‘चित्’ चेतयमाना वागसि [भोगांश्चिन्वानासि । या देवता त्वां मभिमन्यते ॥] । तथा वाग्रूपया ‘देवतया’ ‘अङ्गिरस्वत्’ अङ्गिराः प्राणाः । “प्राणो हि वा अङ्गानां रसः”—इति ¶ तन्नामव्युत्पत्तेः । सोऽस्यास्तीत्यङ्गिरस्वत् । क्रिया-

* का० औ० सू० १७. १. १२ ।

† वा० सं० १२. ५३. १ ।

‡ वा० सं० १२. ५३. २ ।

§ ‘चैयत इति चित् । यदा’—इत्यादि महीधरः ।

॥ बन्धनीचिह्नान्तःप्रदर्शितः पाठो ज-पुस्तकमाला अधिकः ।

¶ शत० ब्रा० ६ का० १ प्र० २ ब्रा० २८ ख ।

विशेषण नेतत् । “तसौ मत्वर्थे”—इति * भत्वादुत्वाभावः । तेन युक्तं यथा भवति तथा वाग्देवतया युक्ता असीत्यर्थः । ‘ध्रुवा’ स्थिरा सती ‘सीद’ निषणा भव ॥

परिचिदसोति द्वितीयो मन्त्रः । परितो भोगांश्चिन्वाना सम्पा-
दयमानासीत्यर्थः † । ‘सक्थ्यावस्थैते’—इतिवद् ‡ ‘बाह्व अस्थैते’—
इति व्याख्येयम् ॥

एतासा मिष्टकाना सुपधानस्य प्रादक्षिण्य सुपनयेन दर्शयन् स्तौति— “स वा इतीमा इति । ‘इमाः’ मध्ये उपधीयमानाश्चतस्र इष्टकाः आत्मन उत्तरार्द्धे मारभ्य दक्षि-
णा उपदधाति § । ‘इमे’ पश्चात्वे इष्टके ‘इति’ प्रथमं दक्षिणाद्वर्गाम्, पश्चादुत्तरार्द्धा मित्यनेन क्रमेणोपदधाति । तथा ‘इमे’ पौरस्थे इष्टके प्रथमं सुत्तरार्द्धाम्, पश्चाद् दक्षिणाद्वर्गाम् मित्यनेन क्रमेणोपदधाति । ‘तत्’ तथा सति ‘दक्षिणावृत्’ प्रादक्षिण्येन वर्त्तनम् भवति खलु, ‘देवत्रा’ देवेषु योग्य मित्यर्थः ॥ ३०, ३१ ॥

अथोपहिताना मिष्टकानां सम्भूय सङ्ख्यां प्रशंसति— “अष्टा-
विष्टका इति । “गायत्रोऽग्निः”—इत्यष्टाक्षरपादेन गायत्री-
च्छन्दसा सह प्रजापतिमुखादुत्पन्नत्वादग्नेर्गायत्रत्वम् ॥ । सादन-
सङ्ख्या मनूय स्तौति— “पञ्च क्त्व इति । मध्ये उपधेयस्य

* पा० सू० १. ४. १६ ।

† ‘परिचीयमाना वागसीत्यर्थः’—इत्येव ङ, च, क् ।

‡ नवमकण्डौ, तद्वाच्यं च द्रष्टव्यम् (१०, ३६ पृ०) ।

§ का० श्रौ० सू० १७. १. १३ ।

॥ तै० सं० ७. १. १. ४ ।

इष्टकाचतुष्टयस्य एकं सादनम्, अन्यासां चत्वारोति पञ्च भवन्ति । “पञ्चचितिकोऽग्निरिति । पञ्च चितयः प्रस्ताराः यस्मिन् स तथोक्तः । “पञ्चर्त्तव इति । हेमन्तशिशिरयोः समासाभिप्रायेण * । “संवत्सरोऽग्निरिति । संवत्सरः प्रजापतिर्विराट्, तदात्मकश्चोद्यमानोऽग्निः प्रागुक्त इत्यर्थः । सङ्गादयं सम्भूय प्रशंसति — “अष्टाविष्टका इति । “त्रयोदश मासा इति । संसर्गाहस्यति(?)† सञ्ज्ञकोऽधिमासस्तत्रयोदशः; “अस्ति त्रयोदशो मास इति”—इति श्रुतेः ‡ । “त्रयोदशाग्नेरिति । चित्यस्याग्नेश्चितिपुरीषाणि त्रयोदश भवन्ति । आदितश्चतस्रश्चितयः पुरीषनिवपनान्ताः, स्तोमभागान्ता पञ्चमी चितिः । तदनन्तरमाथ्येकं पुरीषम्, नाकसत् प्रभृति पुरीषनिवपनान्ता षष्ठी चितिरिति द्वे, ततो विकर्णस्वयमाहस्योरुपधानं हिरण्यशकलैः प्रोक्षणं मग्न्यभ्याधानञ्चेति सप्तमी चितिः, सा त्रयोदशी, इत्यादिर्विभाग ऊह्यः § ॥ ३२ ॥

लोकम्पृणाख्याया इष्टकाया उपधानं विधत्ते — “अथेति । एव मष्टाविष्टका उपधाय, अनन्तरं सवशिष्टे गार्हपत्यचितिस्थाने लोकम्पृणाख्या मिष्टका उपदधाति; लोकं शिष्टं स्थानं पृष्ठे पूरयेति तन्मन्त्रे ॥ प्रतिपादनात् । “तस्या उपरि वन्धुरिति । ‘तस्याः’ लोकम्पृणायाः ‘उपरि’ उपरिष्ठात्, अष्टम-

* ऐ० ब्रा० १. १. १ ।

† सर्वेष्वेव पुस्तकेष्वेव मेव पाठः ।

‡ अतः ब्रा० प्र० ४. २. ५. ५ ।

§ द्वे इत्यादि ग्रन्थो ड-पुस्तकादन्यत्र नास्ति ।

॥ वा० सं० १२. ५४ द्रष्टव्यम् ।

काण्डावसाने “असौ वा आदित्यो लोकम्पृणा”-इत्यादिः स्तावको वाच्यशेष आम्नास्यत इत्यर्थः * ।

सक्तदुच्चारितेन लोकं पृणिति मन्त्रेण तिसृणां युगपदुपधानं विधत्ते— “तिस्रः पूर्वा इति । तत् प्रशंसति— “त्रिवृदग्नि-रिति । “स आन्तस्तेपानो रुदं शुष्काप मित्यादिना अग्ने-स्त्रिवृत्त्वम् प्रतिपादितम् †, अतोऽग्नेस्त्रिवृत्त्वसङ्ख्यायोगात् तिसृणां सुपधानं युक्तमित्यर्थः ॥

अथ तेनैव सक्तदुच्चारितेनैव मन्त्रेण दशाना मिष्टकानां सुपधानं विधत्ते— “दशोत्तरा इति । उपदधातीति शेषः । उत्तरा उपरिभाविनीरित्यर्थः । “तासां सुपरीति । ‘तासां’ दशानां मिष्टकानाम्, यादृशी सङ्ख्या, तत्स्तावकोऽर्थवादो भविष्यतीत्यर्थः ॥

पूर्वं त्रयोदशलोकम्पृणानां द्वेधा विभागेनोपधानं मभि-धाय, त्वेधा विभागपक्षं मय्याह— “द्वे वाग्रे इति । एतच्च पक्ष-द्वयं सूत्रकृतापि दर्शितम्— “तिसृषु’ लोकम्पृणासु मन्त्रो दश स च द्वयोर्वा दशस्वेकस्यां वा”-इति ‡ । द्वितीयं पक्षं लौकिकेन निदर्शनेनोपपादयति— “एवं हीति । यत्र हि काण्डादिभि-श्चितिर्निर्मीयते, तत्र एव मेव हि चिति’ चिन्वन्ति । मूलाग्र-भागयोर्द्वे काण्डे प्रथमं तिर्यक् स्थापयन्ति, पश्चात्तयोरुपर्युपरि अन्यानि सर्वाणि प्रागग्रान्धवशिष्टानि स्थापयन्ति । उपरिष्ठात् चलनाभावायैकं पुनः स्थापयन्ति । तस्मात् तदनुसारिण्यं पक्ष

* पुरस्तात् द. ४. ३. १ द्रष्टव्यम् ।

† इ. का० १ प्र० १ ब्रा० १३ ख० द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. १. १७ ।

उक्त इत्यर्थः । तासां लोकम्पृणानां सङ्ख्यां सम्भूयानूद्य प्रा-
गुक्तो वाक्यशेष इति दर्शयति— “तास्त्रयोदशेति । “द्वयो
दश मासाः संवत्सरः”—इत्यादिरुक्तो * वाक्यशेषोऽत्रापि योजनीय
इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

पूर्वाभिरिष्टकाभिः सहैतासां सङ्ख्यां सम्भूय प्रशंसति—
“ता उभय इति । ‘उभयः’ उभयविधाः , “अयं सोऽग्नि-
रित्यादिभिर्मन्त्रैः प्रागुपहिताः † अष्टौ लोकम्पृणास्त्रयोदशेति
मिश्रिता एकविंशतिर्भवन्ति । [“एकविंश इति, एकविंशति-
सङ्ख्यापूरकः । “तस्य पूरणे ङट्”, “तिर्विंशतेर्ङिति”—इति ‡ ‘ति’-
शब्दलोपः §] तत् तेनैकविंशतिसङ्ख्यासम्पादनेन ‘अमुं’ द्युलोकस्थ
मेव आदित्यम् ‘अस्मिन्’ चिते ‘अग्नौ’ प्रतिष्ठापयति । एकविंशति-
सङ्ख्यायोगाच्चोयमानोऽग्निस्तदात्मको भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

परिश्रितां सङ्ख्यां मनूय स्तौति— “एकविंशतिरिति ।
‘उ’-‘एव’-इत्यनयोर्यणादेशे सति ‘वेव’-इति भवति । तत्र ‘उ’-
शब्दोऽप्यर्थे । ‘परिश्रितः’ गार्हपत्यचितेः परितः चिताः शर्करा
अप्येकविंशतिसङ्ख्याका एव भवन्ति ; तत्रापि मासादिलोकान्ता
विंशतिः पूर्ववत् । ‘अयम्’ एव चोयमानः ‘अग्निः’ ‘अमुतः’
अमुत्र परिश्रिते ‘एकविंशः’ एकविंशतिसङ्ख्यापूरकः । ‘अधिः’
सप्तम्यर्थानुवादी । ‘तत्’ तथा सति ‘इमम्’ एकविंशम् ‘अग्निम्’
‘अमुष्मिन्’ एकविंशे ‘आदित्ये’ प्रतिष्ठापयति ॥

* पुरस्तात् ११ पृ० ३२ क० द्रष्टव्यम् ।

† पुरस्तात् २२ क० (७, २६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

‡ पा० सू० ५. २. ४८, ६. ४. १४२ ।

§ वन्दनीचिह्नान्त एष पाठस्तु ङ-पुस्तकमात्रे अधिकः ।

एतदेव विवृणोति— “तद्यदिति । ‘तत्’ तत्र ‘यत्’ यस्मात्
 ‘एताः’ परिश्रितः इष्टकाश्च ‘एवं’ प्रत्येक मेकविंशतिसङ्ख्याकाः
 ‘उपदधाति’, ‘एतत्’ एतेन कारणेन ‘एतावेव’ अग्न्यादित्यौ
 ‘अन्योऽन्यस्मिन्’ ‘प्रतिष्ठापयति’ । अत एवेदानीं ‘तौ’ एव
 ‘अन्योऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ’ दृश्येते । आदित्यो रात्रावग्निं प्रविश्य
 प्रतितितिष्ठति, अग्निञ्चोद्यन्त मादित्यं प्रविश्य प्रतिष्ठितौ
 भवति । एतच्चाग्निहोत्रब्राह्मणे प्रतिपादितम् * । तयोरुभयो-
 रप्यत्र सन्निधान माह “तौ वा इति । परिश्रिदिष्टकासङ्ख्याया
 द्वयोरेकविंशयोरत्र सम्पादनात् ‘इमौ’ अग्न्यादित्यौ ‘उभौ’
 अपि ‘अत्र’ चित्याग्नी सन्निहितौ ‘भवतः’ ; तत्राहवनीय-
 चितिरूपेणादित्यो वर्त्तते, गार्हपत्यचितिरूपेणाग्निरिति तयो-
 र्विभाग इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

पुरीषनिवपनं विधत्ते— “अथ पुरीष मिति † । इष्टकासन्धिषु
 छिद्रपूरणार्थाः पांशवः पुरीषम् । तस्मात् ता सुपरि प्रक्षिपती-
 त्यर्थः । “तस्योपरि बभ्रुरिति । ‘तस्य’ पुरीषनिवपनस्य प्रयोजन-
 प्रतिपादको वाक्यशेषः । “इन्द्रं विश्वा अवीदधन्निति, तन्मन्त्र-
 विधिश्च उपरिष्ठादष्टमकाण्डावसाने ‡ आम्नास्यत इत्यर्थः ॥

पुरीषाहरणस्थानं विधत्ते— “तच्चात्वालेति । उत्तरवेद्य-

* “अग्निं वावादित्यः सायं प्रतिश्रति, तस्मादग्निर्दरान्नक्तं ददृशे ;
 उभे हि तेजसौ सम्यदीते; उद्यन्तं वावादित्य मभिरनुसमारोहति,
 तस्माद् धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे”—इति तै० ब्रा० २. १. २. ६, १० ।
 † उड्ढृतच्चास्यैकोऽग्नोऽत्र पुरस्तादग्निहोत्रब्राह्मणयाख्यानेऽपि (२ का०
 २ प्र० ४ ब्रा० २ क०—२ भा० १२५ प्र०) द्रष्टव्यम् ।

‡ का० औ० सू० १७. १. १८ ।

§ परस्तात् ८ का० ४ प्र० ४ ब्रा० ७ क० द्रष्टव्यम् ।

थानां पांसूनां निर्हरणस्थानं 'चात्वालः' उत्तरवेद्यंसदेशः ,
तस्य या वेला समीपम् , ततः पुरीष माहरेदित्यर्थः । तत्
प्रशंसति — "अग्निरेष इति । आहवनीयाग्न्याधारीत्तरवेदिहेतु-
त्वाच्चात्वालस्याग्न्यात्मकता । "तथो हेति । तथैव खलु सति
'अस्य' चित्वाग्नेः 'एतत्' पुरीष मपि 'आग्नेयम्' अग्निसम्बद्धम्
'एव भवति' ॥

इत्थं पुरीषान्ता गार्हपत्यचितिरुक्ता , अथ तस्याः प्रान्तेषु
साम्य माह — "सा समम्बिला स्यादिति । 'सा' गार्हपत्य-
चितिः 'समम्बिला' भवेत् । 'समं' समानं बाह्याभ्यन्तर-
भावेन न्यूनाधिकाकाररहितं 'बिलं' परितः प्रान्तदेशो यस्याः
सा तथोक्ता । "तस्योक्त इति । 'तस्य' बिलसाम्यस्य उखा-
निर्माणप्रस्तावे स्तावको वाक्यशेष आन्तात् * इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

गार्हपत्यचितेः परिमाणं विधत्ते — "व्याममात्रेति । चतुर-
रत्नव्यामः , स परिमाण मस्याः सा । "प्रमाणे द्वयसच्"—
इति † मात्रच् प्रत्ययः । तत् प्रशंसति — "व्याममात्रो वा इति ।
तिर्यक् प्रसारितो बाह्य यावत् परिमाणी भवतः , तस्य
परिमाणस्य व्यायम्यतेऽस्मिन् बाहुद्वय मिति व्युत्पत्त्या व्याया-
म इति सञ्ज्ञा ; स एवात्र वर्णलोपेन व्याम इत्युच्यते ।
'पुरुषो व्याममात्रः' चतुररत्नपरिमित इत्येतत् प्रसिद्धम् ।
विराडात्मकः 'प्रजापतिः' च तादृक् पुरुषात्मकः । "त एतान्सप्त
पुरुषानेकं पुरुष मकुर्वन्निति ‡ श्रुत्या प्रतिपादितत्वात् , तादृशो-

* पुरस्तात् ६. ३. ७. २० ।

† पा० सू० ५. २. ५७ ।

‡ पुरस्तात् ६. १. १. ३ (२८० ७ प्र०) दृश्यम् ।

विराडात्मकः प्रजापतिरेवायं चीयमानः 'अग्निः' ; उभयोरपि संस्क्रियमाणरूपत्वसाम्यात् । "आत्मसम्मिता मिति । चेष्टमाण-
स्याग्नेरुक्तरीत्या पुरुषत्वात् आत्मना स्वेनाग्निरूपपुरुषेण 'सम्मितां'
समानपरिमाणाम् । 'तत्' तेन व्यासमात्रकरणेन गार्हपत्य-
चितिरूपां 'योनिं' कृतवान् भवतीत्यर्थः । परितो मण्डला-
कारां विधत्ते — "परिमण्डलेति । पारिमाण्डल्यं हेधोपपा-
दयति — "परिमण्डला हीति ॥ ३७ ॥

गार्हपत्यचितिरूपस्याग्नेरुक्त्याग्नेश्च चतुर्भिर्मन्त्रैः संसर्जनं
विधत्ते — "अथैनाविति । 'अथ' गार्हपत्यचयनानन्तरम्, 'एनी'
चित्यौख्यरूपावग्नी 'सन्निवपति' सङ्गमयति, इष्टकाभिः चिते
गार्हपत्यधिष्ठेऽ उख्य मग्निं स्थापयतीत्यर्थः । सन्निवपतीति
संशब्दसूचितं मर्थं माह — "सञ्ज्ञा मेवेति । 'आभ्याम्' 'अग्नि-
भ्यां' । कर्त्तरि ढतीया । 'सञ्ज्ञाम्' अग्निद्वयकर्तृकं सञ्ज्ञानम्,
परस्परैकमत्यम्, एतेन सन्निवपनेन करोतीत्यर्थः । तत्र
करणभूतानां चतुर्णाम् मन्त्राणां प्रतीकग्रहणं करोति * —
तत्र, "समित मिति प्रथमस्य प्रतीकम्, "सं वा मिति
द्वितीयस्य, "अग्ने त्वम् पुरीथ इति तृतीयस्य, भवतं न
इति चतुर्थस्य ॥

ते च मन्त्राः † संहिताभाष्ये एव व्याख्याता इति
प्रतीकं मत्र व्याख्यायते । हे चित्यौख्यरूपावग्नी ! 'समितं'
सङ्गती भवतम् । 'सङ्गल्लेष्टां' समानकल्पनौ समानसामर्थ्यौ
एककार्यकरो भवतम् (१) । हे 'अग्ने' 'वां' युवयोः

* का० श्रौ० सू० १७. १. १६ ।

† वा० सं० १२. ५७—६० ।

‘मनांसि’ ‘समकरम्’ समानविषयाणि कुर्वे । तथा ‘व्रता’
 “शेष्ठन्दसि बहुल मिति * शेलीपः ; ‘व्रतानि’ युवयोः कर्माणि
 समानानि (२) । हे चीयमानाग्ने ! ‘त्वम् पुरीथः’ पशव्यो भवसि
 (३) । हे अग्नी ! ‘नः’ अस्माकं युवां ‘समनसौ’ समानमनस्कौ
 ‘भवतम्’ (४) । इति चतुर्णाम् प्रतीकानां मर्थः ॥

मन्त्राणां तात्पर्यं माह— “शमयत्येवैनाविति । परस्परं
 विद्विषाणौ ‘एनौ’ अग्नी ‘एतेन’ मन्त्रकरणकेन निवपनेन ‘शमय-
 त्येव’ शान्तावेव करोति । तच्च शमनम् ‘अहिंसायै’ हिंसापरि-
 हाराय ; ‘यथा’ तावग्नी ‘अन्योऽन्यं’ परस्परं ‘न हिंसातां’ हिंसां
 न कुर्याता मिति ॥ ३८ ॥

चतुर्मन्त्रकरणकम् उख्याग्नेर्गार्हपत्यचितिमध्ये निवपनं
 विधत्ते— “चतुर्भिरिति । ‘सन्निवपति’ नीचैः स्थापयति । “तद्य
 इति । ‘तत्’ तेन चतुर्मन्त्रकरणकेन सन्निवपनेन ‘ये’ ‘चतु-
 ष्यादाः पशवः’ गवाश्वादयः , ‘तैरेव’ उपायनभूतैः ‘आभ्याम्’
 उख्यचित्यात्मकाभ्या मग्निभ्यां ‘सज्ज्ञां’ परस्परैकमत्यं ‘करोति’ ।
 कारणान्तरं मध्याह्न— “अथो इति । ‘अन्नं’ खलु ‘पशवः’,
 सभोजनीयत्वात् ; ‘अन्नेन’ पशुरूपेण ॥ ३९ ॥

रिक्ताया उखाया अङ्ग्युर्कर्तृकं यजमानकर्तृकं वा अवेक्षणं निषे-
 धति— “तां न रिक्ता मिति † । नेदिति परिभये ‡ । ‘रिक्ताम्’
 उखां ‘नेदवेक्षेत’ पश्यतु नैव । विपक्षे बाध माह— “यद्रिक्ता
 मिति । ‘एनम्’ अवेक्षितारं ‘शसेत ह’ भक्षयेदेव ॥ ४० ॥

तर्हि किं कुर्यादित्यपेक्षायां रिक्ताया उखायाः ‘सिक्क-

* पा० सू० ६. १. ७० ।

† का० श्रौ० सू० १७. १. २० ।

‡ निरु० १. ३. ६ ।

ताभिः समगर्तत्वकरणं विधत्ते— “अथास्या मिति * । ‘अस्यां’
रिक्ताया सुखायां सिकता आवपति, यावद् विलं पूरयति ।
वैश्वानरस्याग्नेः ‘एतद्रेतः’ ‘यत्’ याः ‘सिकताः’ शौक्ल्यसामा-
न्यात् । ‘एतत्’ एतेन सिकतानिवपनेन ‘अस्याम्’ उखायां
‘रेतोभूतं’ ‘वैश्वानरम्’ अग्निं ‘सिञ्चति’ स्थापयति । ‘सा’
उखा ‘समखिला’ भवेत्; समं निम्नोन्नतत्वरहितं विलं
मुखं यस्याः सा, तथा समविलेति प्राप्ते पूर्वपदस्य सुगागम-
श्चान्दसः । समखिलत्वस्तावकोऽर्थवादः प्रागुक्त इत्याह—
“तस्येति । स च “योनिर्वा इयत्” रेत इदं मित्यादिना षष्ठकाण्डे
प्रतिपादितः † ॥ ४१ ॥

उखायाः शिक्षादिमोचनं विधत्ते— “अथैना मिति ‡ ।
‘एनां’ सिकतायुक्ता मुखां § शिक्षाद् ‘विमुञ्चति’ पृथक् करो-
ति । विमोचप्रयोजनं माह— “अप्रदाहायेति । तत्रोपपत्ति
माह— “यद्वीति । ‘युक्तम्’ अश्वादि यद्वाहनं ‘न विमुञ्चते’
‘तत् प्रदह्यते’ खलु । उक्तं मर्थं प्रकृते योजयति— “एतद्वा इति ।
‘एतद्वा’ एषा खलूखा ‘युक्ता’ सती एतम् ‘अग्निम्’ उख्यम् ‘एत-
द्रेतः’ रेतोऽवस्थापन्नम् ‘अभाषीत्’ धृतवती । ततोऽक्तकार्यत्वाद्
विमोकोपपत्तिः । धृतस्याग्नेः प्रजननं माह— “तं मवेति । ‘अत्र’
अवसरे ‘तम्’ उख्याग्निम् ‘अजीजनत्’ प्रासोष्ट; उखेति शेषः ।
प्रजननानन्तरतो धारणहारोखायाः स्त्रीसाधर्म्यं प्रतिपादयति—

* का० श्रौ० सू० १७. १. २१ क ।

† पुरस्तात् ६ का० ३ प्र० ५ ब्रा० १६ क० (६ भा० २३५ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. १. २१ ग ।

§ ‘शून्या मुखां शिक्षताभिः सम्यूर्य’-इति महीधरः ।

“अथापर मिति । ‘अपरं’ सिकतात्मकं रेतः ‘धत्ते’ धारयति ।
 “योषा वा उखेति । सिकतावापोपपत्तिः । “तस्मादिति ।
 लौकिकदृष्टान्तप्रदर्शनम् ॥ ४२ ॥

विहिते उखाविमोके मन्त्र मनुद्य व्याचष्टे— “मातेव पुत्र
 मिति * । पुरीषपदस्य पशव्यत्वं वाच्योऽर्थः । ‘अभाः’-इति भुजः
 प्रथमपुरुषैकवचने व्यत्ययेन लुङि रूप मित्याह—“अभार्षीदिति ;
 “अभारुखा”-इत्युखाशब्दसामानाधिकरण्यात् ॥

मन्त्रस्थाय मर्थः †, — येय सुखा ‘माता पुत्र मिव’ ; ‘पृथिवी’
 भूमिरूपा ; मृन्मयीत्वात् । ‘पुरीषम्’ ‘पशव्यम्’, पशुभ्यो हित
 मिति यावत् । तादृशम् ‘अग्निं’ ‘स्त्रे योनौ’ स्वकीये गर्भस्थाने
 ‘अभाः’ अभार्षीत् , धारितवती । “विश्वकर्मा’ सर्वस्य कर्ता प्रजा-
 पतिः ‘ऋतुभिः’ यज्ञं प्रति गच्छद्भिः , विश्वैः सर्वैः देवैः ‘संविदानः’
 अहो महत् कर्म कृत मित्येवं संवादं कुर्वन् , इदानीं कृत-
 कृत्यां सतीं ता सुखां ‘विमुञ्चतु’ शिष्याद्विमुञ्चति , पृथक्
 कुरुत इत्यर्थः ।

तस्या उखायाः ज्वलनरूपस्याग्नेरुत्तरपार्श्वे अरत्निमात्रे
 चितावेव निधानं कर्तव्य मित्याह— “ता मुत्तरत इति ‡ ।
 अरत्निमात्रप्रदेशे स्थापनस्य स्तावको वाक्यशेषः प्रागुक्त
 इत्याह— “तस्योक्त इति । “अरत्निमात्राद्वि वृषा योषा मुपशेत
 इति हि षष्ठकाण्डे प्रतिपादितम् § ॥ ४३ ॥

* का० औ० सू० १७. १. २१ ख ।

† तत्पाठस्तु वा० सं० १२. ६१ दृश्यः ।

‡ का० औ० सू० (‘अभिवत्’) १६. २. ५ ।

§ तत्र २ प्र० ३ ब्रा० ३० क० (६ भा० १४० पृ०) दृश्यम् ।

सिकतापूर्णाया उखाया मध्ये तूष्णीं पयस आसेचनं विधत्ते— “अथास्या मिति * । ‘अस्याम्’ उखायां ‘पयः’ दुग्धम् ‘आनयति’ आसिञ्चति । पयआसेके कारणं मुपपादयति— “एतद्वा इति । एतत् खलु कारणम्,— ‘एतत्’ सिकतालक्षणं ‘रेतः’ उखां ‘धत्ते’ धारयति । ‘अथ’ तदनन्तरं मिदं मानोतं पयो धत्ते । उक्तार्थसाधकं लौकिकदृष्टान्तं प्रतिपादयति— “योषा वा इति । सिकतापयसोरधरोत्तरभावः मनूय स्वीति— “अधराः सिकता इति । “अधरः हि रेत इति । गर्भाशये अधोभागे स्थितं पुरुषस्य रेतः, स्त्रीवीर्यं शोणितरूपम्, ‘पयः’ ‘उत्तरम्’ उपर्यवस्थितं सत् ‘तत्’ पुंवीर्यं वेष्टयति । अत एव षाट्कोशिकस्य शरीरस्य त्वङ्मांसासृग्मास्या बाह्यास्त्रयो धातवो मादृतो भवन्तीति स्मर्यते । तस्मात् सिकतापयसोर्बाह्याभ्यन्तरभावो गर्भोत्पत्तये सम्पाद्यत इत्यर्थः । आनयनस्थानं विधत्ते— “तन्मध्य इति । ‘तत्’ पयः, उखायाः ‘मध्ये’ ‘आनयति’ आसिञ्चति, यथा तत् पयः प्रति उपधानसमये पुरुषशीर्षं मुपदध्यात् तथेत्यर्थः । अत एवोपधानसमये पुरुषशिरस उखाया मुपधानं सूचितम्— “उखायां प्रत्यञ्चि, सहस्रदा इति † पुरुषशिर उद्गृह्य मध्ये”—इति ‡ ॥ ४४ ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे प्रथमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

* का० श्रौ० सू० १७. १. २१ च ।

† वा० सं० १३. ४० ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. ५. १३, १४ ।

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् .)

प्रजापतिः प्रजा असृजत । स प्रजाः सृष्ट्वा
 सृज्यं माजि मित्वा व्यसृजत तस्माद्विसृस्तात् प्राणो
 मध्यत उदक्रामदथास्माद्दीर्यं मुदक्रामत् तस्मिन्नुत्
 क्रान्तेऽपद्यत तस्मात् पन्नादुन्न मस्रवद्यच्चक्षुरध्यशेत
 तस्मादस्यान्न मस्रवन्नो हेह तर्हि का चन प्रति-
 ष्ठास ॥ १ ॥

ते देवा अब्रुवन् । न वा ऽद्भुतोऽन्या प्रतिष्ठा-
 स्तीम् मेव पितरं प्रजापतिं संस्करवाम सैव
 नः प्रतिष्ठा भविष्यतीति * ॥ २ ॥

तेऽग्नि मब्रुवन् । न वा ऽद्भुतोऽन्या प्रति-
 ष्ठास्ति त्वयीमं पितरं प्रजापतिं संस्करवाम सैव
 नः प्रतिष्ठा भविष्यतीति किं मे ततो भवि-
 ष्यतीति † ॥ ३ ॥

तेऽब्रुवन् । अन्नं वा ऽन्नं प्रजापतिस्त्वन्-
 मुखा एतदुन्न मदाम त्वन्मुखानां न एषोऽन्न
 मसदिति तथेति तस्माद्देवा अग्निमुखा अन्न म-

* , † 'भविष्यतीति'—इति ग, घ ।

दन्ति यस्यै हि कस्यै च देवतायै जुह्वत्यग्ना-
वेव जुह्वत्यग्निमुखा हि तद् देवा अन्नं मुकु-
र्वन्त ॥ ४ ॥

सु योऽस्मात् प्राणो मध्यत् उदक्रामत् ।
अथ मेव सु व्यायुर्योऽयं पवतेऽथ यदस्माद्वीर्यं मुद-
क्रामदसौ सु आदित्योऽथ यदस्मादन्नं मुखवद्यदेव
संवत्सरोऽन्नं तत्तत् * ॥ ५ ॥

तुं देवा अग्नौ प्रावृञ्चन् । तद्य एनं प्रवृत्त
मग्निरुरोहद् † य एवास्मात् सु प्राणो मध्यत् उद-
क्रामत् सु एवैनं स आपद्यत तु मस्मिन्नदधुरथ
यदस्माद्वीर्यं मुदक्रामत् तदस्मिन्नदधुरथ यदस्मादन्नं
मुखवत्तदस्मिन्नदधुस्तं सर्वं कृत्स्नं संस्कृत्योद्ध
मुदश्रयंस्तद्यं तु मुदश्रयन्निमे स लोकाः ‡ ॥ ६ ॥

तस्याय मेव लोकः प्रतिष्ठा § । अथ योऽस्मिन्-
लोके ॥ ऽग्निः सोऽस्यावाङ् प्राणोऽथास्यान्तरिक्ष मात्माथ

* 'तत्तत्'—इति क, 'तत्तत्'—इति ग, घ ।

† 'मग्निरुरोहति'—इति सा०—सम्मतः पाठ इति डा० वेवरः ।

‡ 'लोकाः'—इति ग, घ ।

§ 'प्रतिष्ठा'—इति ग, घ ।

॥ 'लोके'—इति क, ग, घ ।

योऽन्तरिक्षे व्यायुर्य एवाय मात्मन् प्राणः सोऽस्य
 स द्यौरेवास्य शिरः सूर्याचन्द्रमसौ चक्षुषी यच्च-
 क्षुरध्यशेत स चन्द्रमास्तस्मात् स मौलिततरोऽन्नः
 हि तस्मादुत्सवत् ॥ ७ ॥

तदेषा वै सा प्रतिष्ठा * । यां तद्देवाः सम-
 स्कुर्वन्सैवेय मद्यापि प्रतिष्ठा सो ऽएवाप्यतोऽधि-
 भविता † ॥ ८ ॥

स यः स प्रजापतिर्व्यस्यसत । अय मेव स
 योऽय मग्निश्चीयते तद्यदेषोखा रिक्ता श्रुते पुरा
 प्रवर्ज्जनाद्यथैव तत् प्रजापतिरुत्क्रान्ते प्राण उत्-
 क्रान्ते व्वीर्ये सुतेऽन्ने रिक्तोऽशयदेतदस्य तद्रू-
 पम् ‡ ॥ ९ ॥

ता मग्नी प्रवृणक्ति । यथैवैन मदो देवाः प्रा-
 वृज्जन्तद्य एनां प्रवृक्ता मग्निरारोहति य एवास्मात्
 स प्राणो मध्यत उदक्रामत् स एवैन स आप-
 द्यते त मस्मिन्दधात्यथ यद्रुक्मं प्रतिमुच्य बिभर्त्ति

* 'प्रतिष्ठा'—इति ग, घ ।

† 'भविता'—इति ग, घ ।

‡ 'तद्रूपम्'—इति ग, घ ।

यदेवास्माद् वीर्यं मुदक्रामत्तदस्मिन् दधात्यथ याः
समिध आदधाति यदेवास्मादन्नं मस्रवत्तदस्मिन्
दधाति ॥ १० ॥

ता वै सायं प्रातरादधाति । अङ्गश्च हि
तद्वात्रेश्वान्नं मस्रवत्तान्येतानि सर्वस्मिन्नेव संवत्सरे
स्युः संवत्सरो हि स प्रजापतिर्यस्मात्तान्युदक्रामं-
स्तदस्मिन्नेतत् सर्वस्मिन्नेव सर्वं दधाति य-
स्मिन् हास्यैतदतो न कुर्यान्न हास्य तस्मिन्नेत-
दध्यान्नासंवत्सरभृतस्येक्षकेण च न भवितव्यमिति
ह स्माह वामकन्नायणो नेदिमं पितरं प्रजा-
पतिं विच्छिद्यमानं पश्यानीति तं संवत्सरे सर्वं
कृत्स्नं संस्कृत्योर्ध्वं मुच्छयति यथैवैनं मद्गो देवा
उदश्रयन् ॥ ११ ॥

तस्य गार्हपत्य एवायं लोकः* । अथ यो
गार्हपत्येऽग्निर्य एवायं मस्मिंल्लोके † ऽग्निः सोऽस्य
सोऽथ यदन्तराहवनीयं च गार्हपत्यं च तदन्तरिक्ष-

* 'लोकः'—इति क, 'लोकः'—इति ग, घ ।

† 'ल्लोके'—इति क, ग, घ ।

मथ य आग्नीध्रीयेऽग्निर्य एवाय मन्तरिक्षे व्यायुः
 सोऽस्य स आहवनीय एव द्यौरथ य आह-
 वनीयेऽग्निस्तौ सूर्याचन्द्रमसौ सोऽस्यैष आ-
 त्मैव * ॥ १२ ॥

तस्य शिर एवाहवनीयः † । अथ य आह-
 वनीयेऽग्निर्य एवाय॑ शीर्षन् प्राणः सोऽस्य स
 तद्यत् स पक्षपुच्छवान् ‡ भवति पक्षपुच्छवान् §
 द्यय॑ शीर्षन् प्राणश्चक्षुः शिरो दक्षिण॑ श्रोत्रं
 दक्षिणः पक्ष उत्तर॑ श्रोत्रं सुत्तरः पक्षः प्राणो
 मध्यमात्मा व्याक् पुच्छं प्रतिष्ठा तद्यत् प्राणा
 व्याचान्नं जग्ध्वा प्रतितिष्ठन्ति तस्माद्वाक् ॥ पुच्छं
 प्रतिष्ठा ¶ ॥ १३ ॥

अथ यदन्तराहवनीयं च गार्हपत्यं च । स
 आत्माथ य आग्नीध्रीयेऽग्निर्य एवाय मन्तरात्मन्

* 'आत्मैव'—इति ख, 'आत्मैव'—इति ग, घ ।

† 'एवाहवनीयः'—इति ग, घ ।

‡, § 'पक्षपुच्छवान्'—इति ग ।

॥ 'तस्मात् प्राणानां व्याक्'—इति क ।

¶ 'प्रतिष्ठा'—इति क, 'प्रतिष्ठा'—इति ग, घ ।

प्राणः सोऽस्य सु प्रतिष्ठैवास्य गार्हपत्योऽथ यो
गार्हपत्येऽग्निः सोऽस्यावाङ् प्राणः * ॥ १४ ॥

तत् हैके विचितं चिन्वन्ति । त्वयो वा
ऽङ्गमेवाञ्चः प्राणा इति न तथा कुर्यादिति ते
रेचयन्त्येकविंशसम्पदं मथो ऽअनुष्टुप्सम्पदं मथो
बृहतीसम्पदं ये तथा कुर्वन्त्येकं ह्येवैतद्रूपं
योनिरेव प्रजापतिरेव यदेतेवाञ्चः प्राणा यद्वि
मूत्रं करोति यत् पुरीषं प्रैव तज्जायते ॥ १५ ॥

अथातः सम्पदेव † । एकविंशतिरिष्टका नव
यजूंषि तत् त्रिंशत् सादनं च सूददोहाश्च
तद् द्वात्रिंशद् द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप् सैषानु-
ष्टुप् ‡ ॥ १६ ॥

एकविंशतिर्वैव परिश्रितः । यजुर्द्वाविंशं
व्युदूहनस्य यजुरुषाश्च यजुश्च सिकताश्च यजुश्च
पुरीषं च यजुश्च चतुर्भिः सन्निवपति विमुञ्चति

* 'प्राणः'—इति क, 'प्राणः'—इति ग, घ ।

† 'सम्पदेव'—इति ग, घ ।

‡ 'सैषानुष्टुप्'—इति ग, घ ।

पञ्चमेन तत्स्त्रिभिरियं द्वाविंशदक्षरानुष्टुप् सैषा-
नुष्टुप् * ॥ १७ ॥

अथैते द्वे यजुषी † । सोऽनुष्टुबेव व्याम्वा
ऽनुष्टुप् तद्यदिदं द्वयं व्याचो रूपं द्वैवं च मानुषं
चोच्चैश्च शनैश्च तदेते द्वे ‡ ॥ १८ ॥

ता वा ऽएतास्त्रिसोऽनुष्टुभः । चित् एष
गार्हपत्यस्तद्यदेता अत्र तिस्रोऽनुष्टुभः सम्पादय-
न्त्यत्र ह्येवेमे तदा सर्वे लोका भवन्ति ततो
ऽन्यतरां द्वाविंशदक्षरा मनुष्टुभ माहवनीयं
हरन्ति स आहवनीयः सा द्यौस्तच्छिरोऽथेहान्य-
तरा परिशिष्यते स गार्हपत्यः सा प्रतिष्ठा स उ
ऽअयं लोकः § ॥ १९ ॥

अथ ये ऽएते द्वे यजुषी । एतत्तद्यदन्तरा-
हवनीयं च गार्हपत्यं च तदन्तरिक्षं स आत्मा
तद्यत्ते द्वे भवतस्तस्मादेतत्तनीयो यदन्तराहवनीयं

* 'सैषानुष्टुप्'—इति ग, घ ।

† 'यजुषी'—इति ग, घ ।

‡ 'द्वे'—इति क, 'द्वे'—इति ग, घ ।

§ 'लोकः'—इति क, 'लोकः'—इति ग, घ ।

च गार्हपत्यं च तस्मादिषां लोकानां मन्तरिक्ष-
लोकस्तुनिष्ठः * ॥ २० ॥

सैषा त्रेधा विहिता व्यागनुष्टुप् । ता मेघो-
ऽग्निः प्राणो भूत्वानुसञ्चरति य आहवनीयेऽग्निः
स प्राणः सोऽसावादित्योऽथ य आग्नीध्रीयेऽग्निः
स व्यानः स उ अयं व्यायुर्योऽयं पवतेऽथ यो
गार्हपत्येऽग्निः स उदानः स उ अयं योऽयं मस्मिं-
ल्लोके † ऽग्निरेवंविद्ध वाव सूर्वां व्याचं सूर्वां
प्राणं सूर्वां मात्मानं संस्क्रुते ‡ ॥ २१ ॥

सैषा बृहत्येव § । ये वै द्वे द्वाविंशतौ द्वा-
विंशदेव तदुयैते द्वे यजुषी तच्चतुस्त्रिंशदग्नि-
रेव पञ्चविंशो नाक्षराच्छन्दो व्यत्येकस्मान्न द्वा-
भ्यां स उद्वाचरस्तत् षट्त्रिंशत् षट्त्रिं-
शदक्षरा बृहती बृहती वा ऽएष सञ्चितोऽभि-
सम्पद्यते यादृग् वै योनौ रेतः सिच्यते तादृग्

* 'लोकस्तुनिष्ठः'—इति ग ।

† 'मस्मिंल्लोके'—इति क, ग, घ ।

‡ 'संस्क्रुते'—इति ग ।

§ 'बृहत्येव'—इति ग, घ ।

जायते तद्यदेता मुत्र बृहतीं करोति तस्मादेष
सञ्चितो बृहतौ मभिसम्पद्यते ॥ २२ ॥

तदाहुः । यदयं लोको गार्हपत्योऽन्तरिक्षं
धिष्णाया द्यौराहवनीयोऽन्तरिक्षलोक उ अस्मा-
ल्लोकादुनन्तर्हितोऽथ कस्माद् गार्हपत्यं चित्त्वाहव-
नीयं चिनोत्यथ धिष्णानिति सह हैवेमावृषे
लोकावासतुस्तयोर्व्वियतोर्योऽन्तरेणाकाश आसीत्
तदन्तरिक्षं मभवद्दीक्षं हैतन्नाम ततः पुरान्तरा
वाऽद्भुतं मीक्षं मभूदिति तस्मादन्तरिक्षं तद्यद्
गार्हपत्यं चित्त्वाहवनीयं चिनोत्येतौ ह्यग्रे लोका-
वसृज्येता मय प्रत्येत्य धिष्णान्निवपति कर्मण
एवानन्तरयायाथोऽन्तयोर्वाव संस्क्रियमाणयो-
र्मध्यं संस्क्रियते ॥ २३ ॥ २ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

उत्थरूपेण संस्कृतस्याग्नेर्विराड् रूपप्रजापत्यात्मकतां वक्ष्यन्नस्य *
प्रजापतेः संस्कृतिं वक्तुकामस्तच्छरीरविशेषं प्रतिपादयति—

* 'वक्ष्यन् तस्य'—इति ज ।

“प्रजापतिः प्रजा असृजतेत्यादिना । “प्रजाः सृष्टेति । देव-
मनुष्यादिरूपा बह्वीः ‘प्रजाः सृष्टा’ ‘सर्वम्’ ‘आजिं’ गन्तव्यस्थानम्
‘इत्वा’ व्याप्य, आन्तः सन् ‘व्यस्रंसत’ विस्रस्तावयवोऽभवत् ।
‘तस्माद्विस्रस्तात्’ प्रजापतिशरीरात् ‘मध्यतः’ ‘प्राणः’ प्राणादि-
पञ्चवृत्त्यात्मकः ‘उदक्रामत्’ उत्क्रान्तोऽभवत् । ‘अथ’ अनन्तर मेव
तस्य प्रजापतेः ‘वीर्यं’ शुक्रम् ‘उदक्रामत्’ । ‘तस्मिन्’ निर्गते सति
स भूमौ ‘अपद्यत’ पतितोऽभवत् । ‘तस्मात्’ ‘पन्नात्’ पतितात्
प्रजापतिशरीरात् अन्तरवस्थितम् ‘अन्नम्’ ‘अस्रवत्’ सुत मभवत् ।
‘यत्’ ‘चक्षुः’ ‘अध्यशेत’ । “अधिशीङ्स्थासां कर्म”—इत्यधिकरणस्य
कर्मसञ्ज्ञा * । ‘चक्षुरधि’ चक्षुषोर्मध्ये चक्षुषो ज्योतिरवस्थित
मभवदित्यर्थः । ‘तस्मात्’ ज्योतिषः ‘अस्य’ प्रजापतेः ‘अन्नं’ सुत
मभवत् । ‘तर्हि’ तथा सति नैव खलु काचित् ‘प्रतिष्ठा’
‘आस’ । तस्य प्रजापतेः शरीरस्य विस्रस्तत्वात् किञ्चिदपि
प्रतिष्ठास्यदं † न बभूवेत्यर्थः ॥ १ ॥

अनन्तरं देवैः कृतं मस्य संस्कारं वक्तुं माह— “ते
देवा इति । ‘इतः’ अस्मात् प्रजापतेः ‘अन्या’ ‘नैव’ ‘प्रतिष्ठा
अस्ति’ आश्रयो विद्यते । ‘इमं मेव’ अस्मदीयं ‘पितरं प्रजा-
पतिं’ ‘संस्कारवाम’, यथा पूर्वं भवतिष्ठेत्, ‘सः’ च संस्कृतो
‘नः’ अस्माकं पुनः ‘प्रतिष्ठा’ आश्रयो ‘भविष्यतीति’ ॥ २ ॥

इत्थं सम्प्रधारितं मयि कर्तुं प्रार्थितवन्त इत्याह— “तेऽग्नि
मिति । ‘ते’ देवाः ‘अग्निं मब्रुवन्’ ‘न’ खलु ‘इतः’ अस्मात्
प्रजापतेः ‘अन्या’ अस्माकम् ‘प्रतिष्ठा अस्ति’, ‘इमं पितरं’ त्वयि

* पा० सू० १. ४. ४६ ।

† ‘सिबिदप्यसः’—इति क ।

‘संस्करवाम’, स च संस्कृतः पुनरुत्थितः सन् अस्माकम् ‘प्रतिष्ठा भविष्यतीति’ । सोऽग्निरेतद्वाक्यं श्रुत्वा प्रत्यवोचत्,— ‘ततः’ तस्मात् संस्कारात् ‘मे’ मम ‘किम्’ प्रयोजनं ‘भविष्यतीति’ ॥ ३ ॥

तस्योत्तरं दर्शयति— “तेऽब्रुवन्निति । अन्नरूपो हि ‘अयं प्रजापतिः’ । तस्य च त्वयि संस्कारे सति वयं सर्वे ‘त्वन्मुखाः’ ‘एतदन्नम्’ ‘अदाम’ भुञ्जीमहि । ‘त्वन्मुखानाम्’ एवास्माकम् ‘एषः’ संस्कृतः प्रजापतिः ‘अन्नं’ भवत्विति * । ‘तथेति’ सोऽग्नि-
रङ्गीकृतवान् ॥

इदानीन्तनप्रसिद्धा देवानां मग्निमुखत्वं द्रढयति— “यस्या इति । इन्द्रादीनां मध्ये ‘यस्यै कस्यै चिद् देवतायै’ यत् किञ्चिद्विः प्रयच्छन्ति, तत् सर्वम् ‘अग्नावेव जुह्वति’ । तत्र कारणं माह— “अग्निमुखा हीति । ‘हि’ यस्मात् ते ‘देवाः’ ‘तत्’ तदानीं प्रजापतिरूपम् ‘अन्नम्’ अग्निमुखा एव ‘अकुर्वन्’, तस्मादग्नौ ह्ययमानं हविर्लक्षणं मन्नं सर्वं देवा अश्नन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

उत्क्रान्तानां परिणामविशेषं माह— “स योऽस्मादिति । प्रजापतिशरीरादुत्क्रान्तः प्राणवायुरेव भूतात्मकवाह्यवायुरूपेणो-
त्पन्नः । यदुत्क्रान्तं वीर्यं तदेवासौ द्युलोके आदित्योऽभवत् । “यदेव संवत्सरऽन्नं मिति । ‘यत्’ खलु संवत्सरस्य मध्ये व्रीहि-
यवादिरूपम् ‘अन्नं’ पचते, ‘तत् तत्’ तदात्मना प्रजापति-
र्विचिस्त † मन्नं परिणतं मभवदित्यर्थः ॥ ५ ॥

* ‘भवति’—इत्येव च, कृ ।

† ‘प्रजापतेर्विचिस्त’—इति ऊ, ‘प्रजापतिविचिस्त’—इति ज ।

प्रकृत मनुसरति— “तं देवा इति । ‘तं’ प्रजापतिदेहं
 ‘देवाः’ ‘अग्नी’ ‘प्रावृक्षन्’ प्रतपनेन समस्कुर्वन् । ‘तत्’ तत्र
 प्रवृक्षने सति ‘एनं’ प्रवृक्षं प्रजापतिं यः ‘अग्निः’ ‘आरोहत्’ *
 सङ्ग्रामति (स्म १) , तदात्मना प्राङ् निष्क्रान्तः प्राणः ‘एव’ ‘एनं’
 प्रजापतिं पुनः ‘आपद्यत’ प्राप्नोत् । तथा च ‘तं’ प्राणं वीर्यादिकं
 ‘अस्मिन्’ प्रजापतौ प्रवृक्षनेन स्थापितवन्त इत्यर्थः । “तत् सर्वं
 मित्यादि । इत्थं प्रवृक्षनेन ‘तं’ प्रजापतिं ‘सर्वं’ निरवशेषं पूर्णा-
 वयव ‘संस्कृत्य’ पुनः ‘जह्वं’ मुदश्रयन् गमनागमनव्यवहारसमर्थं
 मूर्द्धाकार मुच्छित मकुर्वन् । ‘तत्’ तत्र च ‘यम्’ प्रजापतिम् ‘उद-
 श्रयन्’ देवाः , ‘सः’ एव ‘इमे’ त्रयो ‘लोकाः’ लोकत्रयात्मको-
 ऽभवदित्यर्थः ॥ ६ ॥

तस्य कौटुकं किं मङ्ग मिति , तदाह— “तस्याय मेवे-
 त्यादिना । ‘अयं’ भूलोकः ‘एव’ ‘तस्य’ विराडात्मकस्य प्रजा-
 पतेः ‘प्रतिष्ठा’ । प्रतितिष्ठत्यस्या मिति प्रतिष्ठाशब्देन पादा-
 वुच्येते । पार्थिवोऽग्निस्तस्य अवाचीनः प्राणः , येन सूत्रपुरी-
 षादिकं मुत्सृज्यते । अन्तरिक्षलोकोऽस्य प्रजापतेः ‘आत्मा’ मध्य-
 देहः । तत्र सञ्चरन् ‘वायुः’ ‘आत्मन्’ आत्मनि मध्यदेहेऽवस्थितः
 प्राणः । “सोऽस्य स इति । स वायुरेवास्य प्राण इत्यर्थः ।
 “द्यौरिवासेति । द्युलोकोऽस्य प्रजापतेर्मूर्द्धा । तत्रत्यौ ‘सूर्याचन्द्र-
 मसौ चक्षुषौ’ तयोर्मध्ये ‘यच्चक्षुरध्यशेत’ यस्मिन् चक्षुषि ज्योति-
 श्चक्षुरवस्थितं सम्भवत् , तच्चक्षुः ‘चन्द्रमाः’ । तदुपपादयति—

* ‘आरोहति’—इति च , ह , ज ।

† ड - पुस्तकादन्यत्र नास्तीदं पदम् ।

“तस्मादिति । ‘हि’ यस्मात्, ‘तस्मात्’ चक्षुषऽन्न मस्त्रवत्, तस्मात् कारणात् तच्चक्षुरूपः ‘चन्द्रमाः’ ‘मीलिततरः’ अतिशयेन मीलितः; सूर्यादल्पप्रकाशो दृश्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

“तदेषा वा इत्यादि । ‘तत्’ तथा सति देवादीनां प्रजानाम् ‘एषा’ प्रजापत्यात्मिका ‘सा प्रतिष्ठा’, अभवदिति शेषः । ‘तत्’ तदानां ‘यां’ ‘समस्तुर्वन्’ उदीरितरीत्या संस्कृतवन्तः । न केवल मतीतकाल एव प्रजापतेः प्रतिष्ठारूपता, वर्त्तमानभविष्यत्कालयोरपोत्याह— “सैवेय मिति । ‘अद्य’ इदानीं वर्त्तमानकालेऽपीत्यर्थः । “अतोऽधिभवितेति । ‘अतः’ अस्माद्वर्त्तमानादूर्ध्वकालेऽपि सैव प्रतिष्ठा ‘भविता’ “अनद्यतने लुट्”—इति * भविष्यत्यदनद्यतने लुट् ॥ ८ ॥

प्रतिष्ठारूपस्य प्रजापतेः संस्कार मभिधाय चित्याग्नेरपि तादृक् संस्कारं वक्तुं तयोस्तादात्म्य माह— “स य इति । ‘सः’—इत्येकस्तच्छब्दः प्रसिद्धौ, अपरः प्रकृतपरामर्शकः । “योऽय मग्निरिति । गार्हपत्यचितिरूपो योऽग्निरित्यर्थः । तयोस्तादात्म्योपपत्तये प्रजापतेरवस्थाविशेष मत्रापि दर्शयति— “तद्यदेषेति । ‘तत्’ तत्र आहवनीये ‘प्रवृज्जनात्’ † पूर्वं ‘रिक्ता उखा शेते’ इति ‘यत्’, अस्य उत्क्रान्तप्राणादिकस्य प्रजापतेरेतद्रूपमित्यर्थः ॥ ९ ॥

संस्कारसाम्य माह— “ता मग्नाविति । ‘ताम्’ उखाम् ‘अग्नी’ आहवनीये ‘प्रवृणक्ति’ प्रतपति । “यद्यैवैन मिति ।

* पा० सू० ३. ३. १५ ।

† प्रवर्जनादिति मूल पाठः ; तस्यैव वा व्याख्यानपदं मिदं स्यात् प्रवृज्जनादिति ।

प्रजापतिसाम्यवर्णनम् । प्रजापतिः (?) * 'अदः' अमुस्मिन् सृष्टि-
काले इत्यर्थः । "तद्य एना मिति । 'एनाम्' उखां 'प्रवृत्तां'
प्रतप्ताम् 'अग्निः' 'आरोहति' आक्रमते, अन्तर्जायत इति 'यः',
अनेन पुरा प्रजापतिशरीरादुत्क्रान्तः 'सः' प्राणः 'एव' 'सः'
अग्निर्भूत्वा 'एनम्' उखात्मकं प्रजापतिम् 'आपद्यते' आगच्छति ।
'तं' प्राणम् 'अस्मिन्' 'दधाति' स्थापयति । "अथ यदुक्त्वा मित्यादि ।
यजमानः सौवर्षं रुक्मं 'प्रतिमुच्य' † कण्ठे सूत्रेण बद्धा, तस्यो-
परि तं मुख्यं विभर्तीति 'यत्', तेन प्रागुत्क्रान्तवोर्यं सेवा-
स्मिन् पुनः स्थापयतीत्यर्थः । "अथ याः समिध इति । उखाया
मग्न्यारोहणानन्तरं तस्मिन् 'याः समिध आदधाति', ताभिस्तत्-
प्रागस्मात् स्मृत मध्यत्रं पुनरस्मिन् स्थापयति । यदाह कात्या-
तनः— "अग्नावारूढे त्रयोदशास्यां प्रादेशमाचोः समिध आद-
धाति"—इति ‡ ॥ १० ॥

तासां महारहरभ्याधानं मनूय, तत्र कारणमाह— 'ता
वा इति । 'तत्' तदानीम् 'अङ्गो रात्रेश्च' सकाशात् प्रजा-
पतिशरीरात् 'अन्नं मस्रवत्', अतस्तस्य पुनरवाप्तये समिधा
माधानम् एतस्मिन् § 'संवत्सर' प्रत्यहं कालत्रयेऽपि कर्त्तव्यं
मित्यर्थः । अत एवोक्तं सूत्रकृता— "पालाशीः प्रत्यृच महारह-
रिति"—इति ॥ । रुक्मप्रतिमोचनोऽख्यभरणादीनां संवत्सरकालव्याप्ति

* पदं मिदं मिह सर्वेष्वेव पुस्तकेषु ।

† नास्तीदम्यदमिह ज-पुस्तके ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ४. ३३ ।

§ 'तस्मिन्'—इति ज ।

॥ का० श्रौ० सू० १६. ४. ४० द्रष्टव्यम् ।

माह— “तान्येतानीति । ‘तानि’ रुक्मप्रतिमोचनोत्थभरणसमि-
 दाधानविष्णुकर्मणादीनि पूर्वोक्तान्येतानि * प्राणवीर्यान्नरूपेणा-
 नुक्रान्तानीत्यर्थः । † ‘सर्वस्मिन्’ कृत्स्ने ‘एव’ ‘संवत्सरे’ भवेयुरिति
 विधिवाक्य मेतत् । तेषां संवत्सरकर्त्तव्यत्वे उपपत्ति माह—
 “संवत्सरो हीति । यस्मात् प्रजापतेस्तानि प्राणवीर्यान्नानि
 उत्क्रान्तानि । स हि संवत्सरकालात्मकः खलु ‘एतत्’ एतेन
 रुक्मप्रतिमोचनादीनां संवत्सर मनुष्ठानेन अस्मिन् प्रकृते सर्वात्मके
 प्रजापतौ सर्वं निरवशेषं विश्वं ‘दधाति’ स्थापयति । व्यरि-
 रेके बाध माह— “यस्मिन् हेति । ‘अस्य’ संवत्सरात्मकस्य प्रजा-
 पतेः ‘यस्मिन्’ ऋतौ वसन्तादिके कालावयवे ‘एतत्’ पूर्वोक्तं ‘न’
 स्थापयेत् । इत्थं प्रतिपादितं संवत्सरावयवे सर्वानाधानलक्षणं
 दोषं स्पष्टयितुं संवत्सरभृतस्याग्नेः द्रष्टृत्व मपि निषेधयति—
 “नासंवत्सरभृतस्येति । न संवत्सरपर्यन्तं ‘भृतः’ उखायां धृतः ,
 सोऽयम् ‘असंवत्सरभृतः’, तस्य ‘ईक्षकेण चन’ द्रष्टापि ‘न’
 भाव्यम् , किं सुतत्विजा । ‘इति’ एवं ‘वामकच्चायणः’ वाम-
 कक्षस्यापत्य सृषिः ‘आह’ उक्तवान् । ‘चन’-शब्दोऽप्यर्थे । एवं
 ब्रुवतो वामकच्चायणस्याभिप्राय माह— “नेदिम मिति ।

* पूर्वस्मिन् काण्डे “रुक्म” प्रतिसुच्य विभर्त्ति—इत्यादिको ग्रन्थः ,
 कात्यायनीयस्य “यजमानः कण्ठे रुक्मम्”—इत्यादिको द्रष्टव्यः (शत०
 ६ का० ५ प्र० १ ब्रा० ३७१ पृ० , कात्या० १६. ५. १.) ।

† इत उत्तर मूनर्विंशकण्ठीयाख्यान्तो ग्रन्थो ज-पुस्तकीयादर्शो
 नैव लब्धः । मत्स्य्यादितादर्शपुस्तकेष्वपि च-छ-पुस्तकयोरिह लिखि-
 तम्—“अत्र प्रतिपुस्तके प्रचदयं गतम्”—इति । ततो छ-पुस्तक-
 भाच मन्नावलक्षणम् ।

नेदिति परिभये * । 'पितरं' पालकं 'इमम्' अधियज्ञात्मकं 'प्रजापतिं' 'विच्छिद्यमानं' विशेषेण भिद्यमानं 'नेत्यस्थानि' नैव ईक्षे इति । 'इति'-शब्दस्तदभिप्रायपरिसमाप्तिद्योतकः । उक्तं मर्थं निगमयति— "तः संवत्सर इति । संवत्सरे अतोति 'तं' प्रजापतिं 'सर्वं' निरवशेषं 'कृत्स्नं' सम्पूर्णावयवं 'संस्तृत्य' 'जड्वं मुच्छ्रयति' गमनागमनव्यवहारसमर्थं मूर्द्धाकार मुच्छ्रितं करोति । 'यथैव' येनैव प्रकारेण 'अदः' पूर्वं 'देवाः' 'एनं' प्रजापतिम् 'उदश्रयन्' उच्छ्रितं कृतवन्तः, तथेत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रकृतस्य चयनात्मकस्य प्रजापतेर्लोकत्रयात्मकतां तदधिष्ठातृ-
ग्निवाय्वादित्यात्मकताञ्च प्रतिपादयति— "तस्य गार्हपत्य इत्या-
दिना । "स यः प्रजापतिर्व्यस्रः सत अय मेव स योऽय मग्निश्चीयते"
-इत्युक्तम् * , 'तस्य' प्रजापतेः 'गार्हपत्य एव' चितिरूपस्थलविशेष
एव 'अयं लोकः' पृथिवी । 'अथ यो गार्हपत्ये' अधिकरणे उच्यते
'अग्निः' स्थापितः, यज्ञाय मग्निन् लोके पृथिव्या मधिष्ठातृत्वेन
स्थितोऽग्निः, स उच्योऽग्निः पृथिवोस्थानोऽग्निरपि अस्य प्रजापतेः
सम्बन्धो ; स जाठरोग्निर्वोदव्य इति शेषः । 'अथ' 'आहवनीयं
गार्हपत्यञ्च' 'अन्तरा' मध्ये, चित्योरन्तराल इति यावत्, यत् स्थलं
तदन्तरिक्षं मध्यलोक इत्यर्थः । 'अथ' च 'यः' अयम् 'आग्नी-
ध्रीये' धिश्यो 'अग्निः' स्थापितः, य एव चाय मन्तरिक्षे अधिष्ठा-
तृत्वेन स्थितो वायुः, स आग्नीध्रीयस्थोऽन्तरिक्षस्थो वायुश्चेत्युभय-
विधोऽप्यस्य प्रजापतेः स पञ्चतत्त्वात्मकः प्राण इत्यर्थः । 'आह-
वनीयः' चित्यात्मकः 'एव' 'द्यौः' दुर्लोकः । 'अथ' 'आहवनीये'

* निरु० १. ३. ६ ।

† इक्षेव पुरस्तात् नवमी कक्षी (५१ पृ०) द्रष्टव्या ।

अधिकरणे 'यः अग्निः' अतिप्रणीतः स्थापितः , तौ सूर्याचन्द्रमसौ
द्युलोकोऽधिष्ठातृत्वेन स्थितौ । 'स एषः' आहवनीयादिः चन्द्रान्तः
'अस्य' 'आत्मैव' मध्यदेह एवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

तस्य प्रजापतेराधियज्ञिक माध्यात्मिकञ्च रूपं प्रतिपिपा-
दयिषुराह— "तस्य शिर इति । 'तस्य' प्रजापतेः 'आह-
वनीयः' चित्वात्मकः 'शिरः' मूर्द्धा । 'अथ' 'यः' तत्र निधीय-
मानः 'अग्निः', 'योऽयं' 'शीर्षन्' शीर्ष्णि 'प्राणः' नासिका-
सञ्चारी , स उभयविधोऽपि 'अस्य' प्रजापतेः 'स एव' शीर्षण्यः
प्राण एवेत्यर्थः ॥

चित्वात्मकस्याहवनीयस्य , तत्र निधीयमानस्याग्नेश्च क्रमेण
शीर्षत्वं शीर्षण्यप्राणत्वञ्च प्रतिपाद्य , तयोरेव पक्षपुच्छवत्त्वं प्रति-
पादयति— "तद्यत् स इति । 'तत्' तत्र 'यत्' यस्मात् 'सः' चित्वा-
त्मक आहवनीयः 'पक्षपुच्छवान्' पक्षाभ्यां पुच्छेन च युक्तोऽस्ति ,
'अयं' 'शीर्षन्' शीर्ष्णि वर्त्तमानः 'प्राणः' नासिक्य इति यावत् ।
सोऽपि 'पक्षपुच्छवान्' हि 'पक्षपुच्छैरन्वितः खलु । पक्षपुच्छ-
वत्त्वमेवोपपादयति— "चक्षुः शिर इत्यादिना । 'चक्षुः' सव्य-
दक्षिणात्मकं चक्षुरिन्द्रियम् नासिक्यप्राणस्य 'शिरः' मूर्द्धभूतम् ;
तदुपरि वर्त्तमानत्वात् । दक्षिणकर्णे दक्षिणपक्षस्थानीयः ;
तस्य दक्षिणपार्श्ववर्त्तित्वात् । उत्तरकर्णोत्तरपक्षस्थानीयः ;
उत्तरपार्श्ववर्त्तित्वादेव । 'प्राणः' स एव नासिक्यः । 'मध्यम्'
अन्तर्वर्त्ति 'आत्मा' शरीरम् । वागायमनत्वाद वाङ् मुखम् ,
तदायतनं रसनमपि वा , तत् पुच्छम् ; पश्चाद्भावितात् । सैव
'प्रतिष्ठा' आस्यदम् । प्रतिष्ठात्वमेवोपपादयति— "तद्यदिति ।
'यत्' यस्मात् 'प्राणाः' नासिक्यादयो 'वाचा' मुखेन 'अन्नं' 'जग्ध्वा'

भक्षयित्वा शरीरे 'प्रतितिष्ठन्ति' नोत्क्रामन्ति , 'तस्मात्' हेतोः प्राणानां 'वाक् पुच्छं' प्रतिष्ठेत्युपपन्नम् ॥ १३ ॥

प्रकारान्तरेणापि तस्याधियज्ञिकाध्यात्मिकरूपता मेव प्रतिपादयति— "अथ यदन्तरेति । आहवनीयगार्हपत्ययोः अन्तरालदेश इति 'यत्', 'स आत्मा' शरीरम् । 'आग्नीध्रीये' तदादौ धिष्णे 'योऽग्निः' निहितः । प्रदर्शनार्थं माग्नीध्रीयग्रहणम् ; उत्तरत्र "अन्तरिक्षं धिष्णाः"—इति बहुवचनोपदेशात् * । योऽयम् अन्तरात्मनि 'प्राणः' पञ्चवृत्त्यात्मकः , 'सः' सर्वधिष्णाय एव 'अस्य' पञ्चवृत्तिकः प्राण इत्यर्थः । 'गार्हपत्योऽस्य' 'प्रतिष्ठा' पादौ । यश्च तत्रत्यः 'अग्निः' 'सोऽस्य' अवाचोनः 'प्राणः' ; पश्चाद्वर्त्तित्वात् ॥ १४ ॥

त्रिचितिको गार्हपत्यश्चेतव्य इत्येकीयमतं सुपन्यस्यति— "त७ हैक इति । 'एके' शाखिनः तं प्रकृतं गार्हपत्यं 'त्रिचितम्' उपर्युपरि चितितयात्मकं 'चिन्वन्ति' । तिसृभिश्चितिभिश्चित-स्त्रिचितस्त्वं तथाविधम् । चिन्वता मभिप्राय माह— "त्रयो वा इमे इति । प्रजननमूत्रपुरीषसर्गवृत्तिभेदेन त्रित्वम् , ततश्च तिसृभिश्चितिभिस्त्रीण्येव प्राणायतनानि कल्पितानि भविष्यन्तीत्याशयः । वक्ष्यमाणसम्पत्तित्रयातिरेकात्मकदोषाधानेन तमेतं पक्षं निराचष्टे— "न तथेति । ये शाखिनः तथा त्रिचितचयनं कुर्वन्ति , 'ते' 'एकविंशसम्पदं' "ता उभय्य एकविंशतिः सम्पद्यन्ते"—इत्यादिनोक्ताम् † । एकविंशतेरिष्टकानां सम्पदम् 'अतिरेचयन्ति' अतिरिक्तां कुर्वन्ति । त्रिचितिके हि बहुतरा

* ५७ पृ० २३ कण्ठी द्रष्टव्या ।

† इहैवाद्यब्राह्मणे (१२ पृ० २ पं०) ३४ कण्ठी द्रष्टव्या ।

इष्टकाः स्युः ; तथा , आनुष्टुभेषु “अथातः सम्पदेवैकविंशति-
रिष्टकाः”-इत्यादिना * वक्ष्यमाणायास्त्रिविधाया अपि सम्प-
दम् , तथा “सैषा बृहत्येवः”-इत्यादिना † वक्ष्यमाणाया बृहत्याः
सम्पद मपि अतिरेचयन्तीत्यनुषङ्गः ॥

“त्रयो वा इमेऽवाचः प्राणाः”-इति यदुक्तम् ‡ , तदप्यङ्गीकृत्य
निराकरोति—“एकं ह्येवेत्यादिना । एतस्य प्राणस्य रूपम् ‘एत-
द्रूपम्’ एक मेव खलु , ‘यदेतेऽवाचः प्राणाः’ प्रजननमूत्रपुरीष-
सर्गवृत्तिभेदेन त्रयोऽपि । किम्पुनस्तदित्याह— “योनिरेवेति ।
‘योनिः’ स्थानं कारणम् । मूत्रपुरीषरेतसा मेक मेवैतद्रूपं कारण
मनादित्यापि कर्मविवक्षया आह— “प्रजापतिरेवेति । मूत्र-
पुरीषसर्गात्मना प्रजापतेरेकत्वं मित्यर्थः । तदेवोपपादयति—
“यद्वेति । ‘यन्मूत्रं करोति’, ‘यत्’ च ‘पुरीषं करोति’, ‘तत्
जायत एव’ इति प्रजातिरूपेण त्रयाणां मध्येकत्वं सिद्ध
मेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

पूर्वं सुपक्षिप्ता मनुष्टुबृहत्योः सम्पद माह— “अथातः
सम्पदेवेत्यादिना । ‘वक्ष्यते’-इति शेषः । “अयं सो अग्निः”-
इत्यादिभिर्मन्त्रैरुपहिता अष्टौ यजुष्मत्यः , लोकम्पृणास्त्रयोदशेति
‘एकविंशतिरिष्टकाः’ । “नव यजूंषीति । अष्टानां मर्द्दवृहती-
प्रभृतौनां यजुष्मतीनां मष्टौ “अयं सो अग्नि रित्यादौनि § , लोक-
म्पृणानां मेकं “लोकं पृणति ॥ , एवम् नव । ‘तत्’ तत्र ‘त्रिंशत्’

* उत्तरस्यां कण्डिकायां (५४ पृ० ६ प०) द्रष्टव्यम् ।

† द्वाविंशी कण्ठी द्रष्टव्या (५६ पृ० १० पं०) ।

‡ अनुपदं गतं द्रष्टव्यं मिहैव (५४ पृ० ३ प० , ६६ पृ० १ प०) ।

§ वा० सं० १२. ४७—५३ ।

॥ वा० सं० १२. ५४ ।

सङ्ख्या सम्पद्यते । 'सादनञ्च' यजुः "तया देवतयेति * ।
सूददोहाय "ता अस्येति † । 'तत्' तेन 'द्वाविंशत्' 'अनुष्टुप्',
द्वाविंशदक्षरा 'सैषा' प्रसिद्धा 'अनुष्टुप्' गार्हपत्यचितौ सम्पन्ना
द्रष्टव्या ॥ १६ ॥

एव मेक मनुष्टुभं सम्पाद्य अपरे द्वे अनुष्टुभावेव सम्पादयितु
माह— "एकविंशतिर्वेवेति । 'उ , एव'-इति पदच्छेदः । 'परि-
श्रितः' एकविंशतिसङ्ख्या एव । यदुक्तं सूत्रकृता— "परिश्रितः
परिश्रयति पूर्ववदेकविंशत्या चित स्थेति"—इति ‡ । "यजुर्द्वाविंश
मिति । परिश्रिता मेवोपधाने विहितं "चितः स्थेति § 'व्युद्-
हनस्य यजुः' । "अपेत वीतेति ॥ तयोर्विंशम् । 'जषाः' तन्निवापे
विहितं यजुः "सञ्ज्ञान मिति च हे ¶ चतुर्विंशपञ्चविंशे । 'सिक-
ताश्च' तन्निवापयजुः "अग्नेर्भस्मेति** च हे षड्विंशसप्तविंशे । 'पुरी-
षञ्च' तन्निवापयजुश्च "इदं विश्वा इति †† हे अष्टाविंशैकोनत्रिंशे ।
'चतुर्भिः' यजुर्भिः "समित मित्यादिभिः ‡‡ उख्य मग्निं 'सन्निव-
पति', तत् सन्निवापस्त्रिंशः । "विमुञ्चति पञ्चमेनेति । "मातेव पुत्र
मिति §§ यजुषा विहितः शिष्यादुखाविमोक एकत्रिंशः । अग्नि-
सन्निवापोखाविमोकयोरुपयुक्तसङ्ख्यातः पातात् तत्सम्बद्धानि पञ्च
यजुंश्चवशिष्टानीत्यभिप्रेत्य तेषां पञ्चानां सुपयोग माह— "तत-
स्त्रिभिरिति । 'ततः' तेभ्यः पञ्चभ्यो यजुर्भ्यः 'त्रिभिः' यजुर्भिः

* वा० सं० १२. ५२. ३ ।

† वा० सं० १२. ५५ ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. १. ७ ।

§ वा० सं० १२. ४६. ३ ।

॥ वा० सं० १२. ४५ ।

¶ वा० सं० १२. ४६. १ ।

** वा० सं० १२. ४६. २ ।

†† वा० सं० १२. ५६ ।

‡‡ वा० सं० १२. ५७-६० ।

§§ वा० सं० १२. ६१ ।

एकदेशभूतैरेका द्वात्रिंशत्तमी सह्या । एवम् 'इयम्' इदानीं
प्रतिपादिता 'द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप्', सम्पद्यत इति शेषः । 'सैषा'
प्रसिद्धा द्वितीया 'अनुष्टुप्' ॥ १७ ॥

अथ वायुपां तृतीया मनुष्टुभ माह— "अथैते द्वे इति ।
पञ्चसु मय्यमानुष्टुभि लीख्यपयुक्तानि, 'अथैते' ये अन्तिमे 'द्वे'
'यजुषी' अवशिष्येते, 'सा' 'तु' पुनर्यजुर्द्वयात्मिका 'अनुष्टुवेव' । ननु
यजुर्द्वयात्मिकाया अस्याः कथं मनुष्टुष्व मित्यत आह— "वाग्
वा इति । 'वाक्' खलु 'अनुष्टुप्' ; "वागनुष्टुबिल्यग्निरहस्ये श्रुत-
त्वात् * । यजुर्द्वयात्मिकानुष्टुबैकात्म्यप्रतिपादनाय वाचो हिरूपता
माह— "तद्यदिदन्द्वय मिति । इय मेव द्वयात्मक मित्यर्थः । तदेव
द्वेधा विवृणोति— "दैवञ्चेत्यादिना । 'दैव' देवसम्बन्धि वाक्यं
संस्कृतम्, 'मानुषं' मनुष्यसम्बन्धि भाषामयं वाक्यञ्च ;— 'उच्चैः'
तारस्वरं वाक्यम्, 'शनैः' मन्द्रस्वरञ्चेति । 'तदेते द्वे' इत्युपचिन्त-
निगमनम् । एवं तृतीयानुष्टुप् सम्पन्ना ॥ १८ ॥

प्रतिपादितानां तिसृणा मनुष्टुभा सुपयोगं विधत्ते—
"ता वा एता इति । 'एषः' 'चितः' चित्वा सम्पादितः
'गार्हपत्यः', 'ताः' प्रसिद्धाः 'एतास्त्रिस्तोऽनुष्टुभः' खलु,
सम्पादितानुष्टुप्त्रयात्मक इत्यर्थः । अनुष्टुप्त्रयसम्पादनस्य गार्ह-
पत्यचितौ लोकत्रयसम्पादनहेतुता माह— "तद्यदेता इति ।
'अत्र' गार्हपत्यचितौ यत् 'एतास्त्रिस्तः अनुष्टुभः' सम्पा-
दयन्ति, वेदवादिन इति शेषः । 'तदा' आहनीयचयनात्
प्रागेवात्रैव गार्हपत्ये इमे सर्वे लोकाः' तयोऽपि 'भक्षन्ति' ।

* उपरिष्ठात् १० क० १ प्र० ३ ब्रा० १ वा० "वाक्वा अनुष्टुप्"—इति ।

कारणे कार्यस्यान्तर्गतत्वादुत्तरेऽग्नयोऽपि गार्हपत्ये एवान्तर्गताः ,
 पृथिवीलोके चेतरी लोकावन्तर्गता । “सोऽग्निना पृथिवीं
 मियुनः समभवत् तत आण्डः समवर्तत”-इति तत एवो-
 त्यत्तिश्रुतेः * । तासा मेव अनुष्टुभा सुपयोगान्तर मपि विधत्ते—
 “ततोऽन्यतरा मिति । तयोर्द्वात्रिंशदक्षरयोः अनुष्टुभोर्मध्ये ‘अन्य-
 तराम्’ एकाम् ‘द्वात्रिंशदक्षरा मनुष्टुभं’ बुद्ध्या विविच्य आहवनीय
 स्थानं ‘हरन्ति’, अनुसन्धानाय हरयुरित्यर्थः । ‘सा’ चाहता
 अनुष्टुप् आहवनीयचितिः , सैव द्युलोकः , तदेव चित्याग्नि-
 रूपस्य प्रजापतेः ‘शिरः’ भवति । ‘इह’ अग्निं गार्हपत्य-
 स्थाने ‘अन्यतरा’ एका द्वात्रिंशदक्षरा अनुष्टुप् ‘परिशिष्यते’, ‘सः’
 एव ‘गार्हपत्यः’ अग्निरिति । चित्याग्निरूपस्य प्रजापतेः ‘सा’
 एव ‘प्रतिष्ठा’ पादौ । ‘सः’ एव ‘अयं लोकः’ भूलोकात्मिका
 पीत्यर्थः ॥ १६ ॥

द्विसङ्क्राययोगाद् गौणी या तृतीया अनुष्टुप् , तस्या अन्तरि-
 चादिरूपता माह—“अथ ये एते इति । आहवनीयगार्हपत्य-
 चित्योर्मध्ये यदस्ति स्थान माग्नीध्रीयाख्यम् , एतदेव सा यजुर्ब्रह्मा-
 त्मिका अनुष्टुप् , ‘तदेवान्तरिक्षम्’ ततोयानुष्टुबात्मकोऽय मन्त-
 रिक्षलोक इत्यर्थः । सैव आनुष्टुभस्य चित्याग्निरूपस्य प्रजापतेः
 ‘आत्मा’ मध्यदेहः । द्वात्रिंशदक्षराभ्यां पूर्वाभ्या अनुष्टुब्भ्यां
 द्विसङ्क्रायोगिन्यास्तृतीयस्या अनुष्टुभोऽल्पीयस्त्वात् तदात्मकतयो-
 क्ताना मल्पपरिमाणत्व माह—“तद्यत् ते हे भवत इत्यादिना ।
 यस्मात् तृतीया अनुष्टुप् द्विसङ्क्रायोगिनी , तस्मात् तदात्मकं

* ६ का० १. २. १. (६ भा० १५ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालं 'तनीयः' तनुतरम्, अल्पपरिमाण-
मेव भवति । 'तस्मात्' एव कारणात् 'एषां लोकानां' मध्ये
'अन्तरिक्षलोकः' 'तनिष्ठः' सूक्ष्मतमो भवति ॥ २० ॥

“सैषा त्रेधा विहितेत्यादि द्विप्रकारेण विहिता 'सैषा
अनुष्टुप्' 'वाक्' एव । 'ताः' 'एषः' उच्यः 'अग्निः' 'प्राणो
भूत्वा अनुसञ्चरति' आहवनीयगार्हपत्याग्नीध्रौयाख्येषु स्थानेषु
क्रमेण व्याप्नोति । तत्स्थानगतेऽग्नौ प्राणोदानव्यानवृत्त्यात्मना
सूर्यादिभेदेन तस्य व्याप्ति माचष्टे — “य आहवनोयेऽग्नि-
रिति । आहवनोये' आहवनोयस्थाने निहितो 'यः अग्निः',
'सः' 'प्राणः' प्राणात्मकः, 'सोऽसावादित्यः' आदित्यात्मकश्च ।
'आग्नीध्रौये' निहितस्तु व्यानात्मकः, वायात्मकश्च । गार्हपत्ये
निहितस्तु उदानात्मकः, पार्थिवाग्निरूपश्च । आहवनीयादीनां
द्युलोकादिरूपत्वस्य प्रतिपादितत्वात् ऊर्ध्वमध्याधोदेशसम्बन्धेन
प्राणादीनां तत्तदग्न्यात्मकता अवगन्तव्या ।

प्रतिपादित मर्थं विदुषः फल माह — “एवंविदिति ।
अग्न्याद्यधिष्ठितलोकत्रयाणां प्रजापत्यात्मकत्वम्, गार्हपत्यचितौ
सम्पादितास्त्रनुष्टुप्सु उदीरितरीत्या जानन् कृत्स्नां 'वाचम्'
कृत्स्नम् 'प्राणम्', एतैरेव सर्वैः सम्पूर्णम् 'आत्मानम्' अग्निशरोरं
'संस्क्रुते' उत्पादयति ॥ २१ ॥

“अथो ब्रह्मतीसम्पद मिति * प्राक्सूचितां सम्पत्ति माह
— “सैषेति । 'सैषा' गार्हपत्यचितिः 'ब्रह्मत्येव', सम्पद्यत इति
शेषः । ता मेव सम्पत्तिं दर्शयति — “ये वा इति । 'ये' खलु

पूर्वं सुक्ते द्वात्रिंशदक्षरे अनुष्टुभौ, तदुभयं मिलित्वा द्वा-
त्रिंशदेवात्र सम्पद्यते । अवशिष्टे 'द्वे यजुषी', 'अग्निरेव'
'पञ्चत्रिंशः' पञ्चत्रिंशत्सङ्ख्यापूरकः ॥

ननु षट्त्रिंशदक्षरा बृहतीति श्रुतेः इतः परं मध्येकेन
भवितव्यं मित्यत आह— "नाक्षरादिति । न चैकस्मादक्षरा-
दविद्यमानात् 'कृन्दः' 'व्येति' विगच्छति, अन्यथा भवति ।
'न' च 'द्वाभ्याम्' अक्षराभ्याम् । एकेन द्वाभ्यां वा न्यूनं
कृन्दो न वैकल्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । तथा चैषां पञ्चत्रिंशत्-
सङ्ख्यापि * बृहत्येवेति तत्सम्पत्तिरविरुद्धा । सङ्ख्यापूर्तिं मपि
दर्शयति— "स उ द्वाक्षर इति । यः पञ्चत्रिंशोऽग्निः स
खल्वक्षरद्वयवाच्यः, ततस्ताभ्यां मग्निरित्यक्षराभ्यां सह षड्-
त्रिंशत् सङ्ख्या सम्पद्यते; तथा च षट्त्रिंशदक्षरा बृहती
सम्पन्ना । अपि च 'एषः' आहवनीयस्थाने 'सञ्चितः'
अग्निरपि 'बृहती मभिसम्पद्यते' । तत्र गार्हपत्यचिते-
र्बृहतीसम्पत्तिरेव कारणं मित्याह— "यादृग् वा इति ।
'योनी' गर्भाशये यादृगाकारविशिष्टं 'रितः' 'सिच्यते' तादृ-
श्रूप एवोत्पत्तिसमये 'जायते'; यथैव लोके, 'तत्' तथैवा-
त्रापि । योनिरूपायां गार्हपत्यचितौ 'यद्' यस्मात् 'एतां बृहतीं
करोति', 'तस्मात्' इत उत्पद्यमानः 'एषः सञ्चितः' अयं माह-
वनीयोऽग्निरपि † 'बृहती मभिसम्पद्यते' । तां सम्पत्तिं यजुष-
तीनां षष्ठ्युत्तरत्रिंशत्सङ्ख्याया दश बृहत्यः सम्पद्यत इति दशम-
काण्डे दर्शयिष्यामः ॥ २२ ॥

* 'पञ्चत्रिंशत्सङ्ख्याया मपि'—इति ज ।

† " 'एष सञ्चितः' महाग्निरपि"—इति ज ।

गार्हपत्याग्नीध्रीयाहवनीयानां क्रमेण पृथिव्यन्तरिक्षदुलो-
कात्मकत्वात् क्रमेणैव तेषां संस्कारो युक्त इत्याशङ्क्य व्युत्क्र-
मानुष्ठानमुपपादयति— “तदाहु रित्यादिना । “अन्तरिक्षं
धिष्ण्या इति । गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालवर्तिन आग्नीध्रोया-
दयो * धिष्ण्याः, ते अन्तरिक्षलोकात्मका इत्यर्थः । तत्र गार्ह-
पत्यचयनानन्तर्यम् आहवनीयचित्तेराक्षिपति— “अन्तरिक्षं लोक
इति । ‘अस्माद् लोकात्’ ‘अन्तरिक्षलोकः’ ‘अनन्तर्हितः’
प्रत्यासन्नः । तथा च गार्हपत्यचयनानन्तरं धिष्णानिव-
पन मकृत्वा ‘अथ कस्मात्’ हेतोराहवनीयचयनमेव क्रियते ।
‘अथ’ अनन्तरमेव ‘धिष्णान्’ चिनोतीत्यनुषज्यते । इत्यनु-
ष्ठाने कारणं वक्तुमाह— “सह हैवेमा मिति । ‘अथे’ पुरा
‘इमौ’ भूस्वर्गाख्यौ ‘लोकौ’ ‘सहासतुः’ । ‘तयोः’ ‘वियतोः’ विविधं
गच्छतोः वियुज्यमानयोः ‘यः’ मध्ये ‘आकाशः’ अवकाशः ‘आ-
सीत्’, ‘तदन्तरिक्षं भवत्’ । ‘ततः पुरा’ द्यावापृथिव्योर्विगमनात्
पूर्वम् ‘इक्ष्म’ इति आकाशस्य ‘नाम’ ; द्यावापृथिव्योर्विशेषे
सति ‘अन्तरा’ तयोर्मध्ये खलु ‘इदं मीक्षं भवत्’ । ‘इति’
हेतौ ; यस्मादेवं तस्मादिदं आकाशं मन्तरिक्षनामकं सम्पन्न-
मित्यर्थः ॥

“तद् यद् गार्हपत्यमित्यादि । एवमन्तरिक्षनिष्पत्ते-
र्लोकद्वयानन्तरभावित्वाद् गार्हपत्यचयनानन्तरं मन्तरिक्षसं-
तान् धिष्णानतिक्रम्य ‘आहवनीयं’ ‘चिनोति’ चयनेन संस्करो-
तीति । ‘यत्’ यस्मात् तौ भूस्वर्गलोकौ ‘अथे’ खलु सह

* ‘आग्नीध्रीयाः’—इत्येव ज ।

‘असृज्येतां’ सृष्टावभवताम्, ‘अथ’ आहवनीयचयनानन्तरं ‘प्रत्येत्य’
 प्रतिनिवृत्त्य सदसि ‘धिष्णान्’ ‘निवपति’ निर्मिमीति । अत्र
 प्रयोजन माह— “कर्मण एवेति । तत्र धिष्णानां निवपनं
 कर्मणः क्रियाकलापस्य ‘अनन्तरयाय’ अविच्छेदायैव भवति ।
 न त्वनेन किञ्चित् संस्कर्तव्यं मस्तीत्याह— “अथो इति ।
 अपि च उभयोः ‘अन्तयोः’ आहवनीयगार्हपत्ययोश्चयनेन ‘संस्क्रिय-
 माणयोः’ ‘मध्यम्’ अपि स्थलं ‘संस्क्रियते’, तेनैव संस्कारेण संस्कृत
 मेव भवति ; तस्माद् गार्हपत्यचयनानन्तरं माहवनीयस्यैव चयनम्,
 पश्चाद्धिष्णाना मिति क्रमः सिद्ध इति भावः ॥ २३ ॥ २ ॥

इति श्रोसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे प्रथमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम् ,

सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।

रत्नोत्सां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यौ ,

व्यश्राणोद्विष्वक्क्रवं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः ,

कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।

आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजः मृत्तुणः शर्करं चार्कतेजाः ,
रत्नाव्यो रत्नरूपं गिरि मक्तत मुदा पात्रसात्तिङ्गणायः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् .)

अथातो नैर्ऋतीर्हरन्ति । एतद्वै देवा गार्ह-
पत्यं चित्वा समारोहन्नयं वै लोको गार्हपत्य इमं
मेव तं लोकं संस्कृत्य समारोहंस्ते तम एवा-
नतिदृश्य मपश्यन् * ॥ १ ॥

ते ऽब्रुवन् । उप तज्जानीत यथेदं तमः पा-
प्मान मपह्नामहा ऽद्वृति तेऽब्रुवंश्चेतुष्व मिति
चित्ति मिच्छतेति व्याव तदब्रुवंस्तदिच्छत यथेदं तमः
पाप्मान मपह्नामहा ऽद्वृति ॥ २ ॥

ते चेतुयमानाः । एता इष्टका अपश्यन्
नैर्ऋतीस्ता उपादधत ताभिस्तत्तमः पाप्मान मपा-
घ्नत पाप्मा वै निर्ऋतिस्तद्यदेताभिः पाप्मानं नि-
र्ऋति मपाघ्नत तस्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ३ ॥

तद्वा ऽपतत् क्रियते । यद्देवा अकुर्वन्निदं नु
तत् तमः स पाप्मा देवैरेवापहतो यत्चेतत् करो-
ति यद्देवा अकुर्वन्स्तत् करवाणीत्यथो यु एव

पाप्मा या निर्ऋतिस्तु मेताभिरुपहृते तद्यदेताभिः
पाप्मानं निर्ऋति मपहृते तस्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ४ ॥

यद्वैवेता नैर्ऋतीर्हन्ति । प्रजापतिं विस्रस्तं
यत्र देवाः समस्कुर्व्वस्तु मुखायां योनौ रेतो
भूत मसिञ्चन्त्योनिर्व्वा ऽउखा तस्मा ऽएताः संवत्सरे
प्रतिष्ठाः समस्कुर्व्वन्निम मेव लोक मयं वै लोको
गार्हपत्यस्तस्मिन्नेन प्राजनयस्तस्य यः पाप्मा यः
श्लेष्मा यदुल्बं यज्जरायु तदस्यैताभिरुपाघ्नस्तद्यदस्यै-
ताभिः पाप्मानं निर्ऋति मपाघ्नस्तस्मादेता नै-
र्ऋत्यः ॥ ५ ॥

तथैवैतद्यजमानः । आत्मान मुखायां योनौ
रेतो भूतः सिञ्चति योनिर्व्वा ऽउखा तस्मा ऽएताः
संवत्सरे प्रतिष्ठाः संस्करोतीम मेव लोक मयं
वै लोको गार्हपत्यस्तस्मिन्नेन प्रजनयति तस्य यः
पाप्मा यः श्लेष्मा यदुल्बं यज्जरायु तदस्यैताभिरुप-
हन्ति तद्यदस्यैताभिः पाप्मानं निर्ऋति मपहन्ति
तस्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ६ ॥

पादमाख्यो भवन्ति । अधस्पद् मेव तत्

पाप्मानं निर्ऋतिं कुरुतेऽलक्षणा भवन्ति यद्वै
 नास्ति तदलक्षणा मसन्त मेव तत् पाप्मानं नि-
 र्ऋतिं कुरुते तुषपक्वा भवन्ति नैर्ऋता वै तुषा
 नैर्ऋतैरेव तन्नैर्ऋतं कर्म करोति कृष्णा भवन्ति
 कृष्णाः हि तत्तम आसीदयो कृष्णा वै नि-
 र्ऋतिः ॥ ७ ॥

ताभिरितां दिशं यन्ति । एषा वै नैर्ऋती
 दिङ् नैर्ऋत्या मेव तद्दिशि निर्ऋतिं दधाति स
 यत् स्वकृतं वेरिणः प्रवभप्रदरो वा स्यात्तदेना
 उपदध्याद्युत्र वा ऽअस्या ऽअवदीर्यते यत् वास्या
 ऽओषधयो न जायन्ते निर्ऋतिर्हास्ये तद् गृह्णाति
 नैर्ऋतः ऽएव तद्भूमेर्निर्ऋतिं दधाति ताः पराची-
 लीकभाजः कृत्वोपदधाति ॥ ८ ॥

असुन्वन्त मयजमान मिच्छेति । यो वै न
 सुनोति न यजते तं निर्ऋतिर्ऋच्छति स्तेन-
 स्येत्या मन्विहि तस्करस्येति स्तेनस्य चेत्या मन्वि-
 हि तस्करस्य चेत्येतदयो यथा स्तेनस्तस्करः प्र-
 लाय मेत्येवं प्रलाय मिहीत्यन्य मस्मदिच्छ सा त

ऽद्वैत्येनित्यं विद्वांस मिच्छेत्येतन्नमो देवि नि-
र्ऋते तुभ्य मस्त्विति नमस्कारेणैवैना मुपहृते ॥ ९ ॥

नमः सु ते निर्ऋते तिग्मतेज इति । तिग्म-
तेजा वै निर्ऋतिस्तस्या ऽएतन्नमस्कारोत्ययस्मयं
व्यिचृता बन्ध मेत मित्ययस्मयेन ह वै तं बन्धेन
निर्ऋतिर्वध्नाति यं वध्नाति यमेन त्वं यस्या
संविदानेत्यग्निर्वै यम इयं यस्याभ्यां हौदं
सर्वं यत् माभ्यां त्वं संविदानेत्येतदुत्तमे नाके
ऽअधि रोह्यैन मिति स्वर्गो वै लोको नाकः स्वर्गो
लोको यजमान मधिरोहयेत्येतत् * ॥ १० ॥

यस्यास्ते घोर ऽआसन् जुहोमीति । घोरा
वै निर्ऋतिस्तस्या एतदासन् जुहोति यत् तद्दे-
वत्यं कर्म करोत्येषां बन्धाना मवसृज्जनायेति यै-
र्बन्धैर्वद्धो भवति यां त्वा जुनो भूमिरिति प्र-
मन्दत ऽद्वितीयं वै भूमिरस्यां वै सु भवति यो
भवति निर्ऋतिं त्वाहं परिवेद विश्वत इति
निर्ऋतिरिति त्वाहं परिवेद सर्वत इत्येतदियं

वै निऋतिरियं वै तं निरर्पयति यो निऋच्छति
तद्यथा वै ब्रूयादसावामुध्यायणोऽसि वेद त्वा
मा मा हिःसीरित्येव मेतदाह नतरां हि वि-
दित आमन्त्रितो हिनस्ति ॥ ११ ॥

नोपसृशति । पाप्मा वै निऋतिर्नेत् पाप्मना
सःसृशः ऽद्विती न सादयति प्रतिष्ठा वै सा-
दनं नेत्पाप्मानं प्रतिष्ठापयानीति न सूददोहसाधि-
वदति प्राणो वै सूददोहा नेत्पाप्मानं प्राणेन
सन्तनवानि सन्दधानीति ॥ १२ ॥

ता हैके परस्तादूर्वाचीरुपदधाति । पाप्मा
वै निऋतिर्नेत् पाप्मानं निऋति मन्ववायामेति न
तथा कुर्यात् पराचीरेवोपदध्यात् पराञ्च मेव तत्
पाप्मानं निऋति मपहते ॥ १३ ॥

तिस्र इष्टका उपदधाति । त्रिवृदग्निर्यावा-
नग्निर्यावत्यस्य मावा तावतैव तत् पाप्मानं नि-
ऋति मपहते * ॥ १४ ॥

अथासन्दीः शिख्यः । रुक्मपाश मिण्डं तत्

पराङ् न्यस्यति नैर्ऋतो वै पाशो निर्ऋतिपाश-
 देव तत् प्रमुच्यते यं ते देवी निर्ऋतिरावबन्ध
 पाशं ग्रीवास्त्रविचृत्य मित्यनेवंविदुषा हाविचृत्यस्तुं
 ते विष्याम्यायुषो न मध्यादित्यग्निर्वा ऽत्रायुस्तस्यै-
 तन्मध्यं युञ्चितो गार्हपत्यो भवत्यचित आहवनीय-
 स्तस्माद्यदि युवाग्निं चिनुते यदि स्थविर आयुषो
 न मध्यादित्येवाहायैतं पितुमद्भि प्रसूत इत्यन्नं
 वै पितुरथैतदन्नमद्भि प्रमुक्त इत्येतत् विष्टुर्भि-
 र्वृजो वै विष्टुर् वृज्येणैव तत् पाप्मानं निर्ऋति
 मपहते ॥ १५ ॥

तिस्र इष्टका भवन्ति । आसन्दौ शिष्यः
 रुक्मपाश इण्ड्रं तदष्टावष्टाक्षरा गायत्री गायत्री-
 ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैव तत् पा-
 प्मानं निर्ऋति मपहते ॥ १६ ॥

अथान्तरेणोदचमसं निनयति । वृजो वा
 ऽत्रापि वृज्येणैव तत् पाप्मानं निर्ऋति मन्तुर्द्धत्ते
 नमो भूत्यै येदं चकारेत्युपोत्तिष्ठन्ति भूत्यै वा
 ऽएतदग्रे देवाः कर्माकुर्वन्त तस्या ऽएतन्नमोऽकु-

र्वन् भूत्या ऽउ एवाय मेतत् कर्म कुरुते तस्या
 ऽएतन्नमस्करोत्युप्रतीक्ष मायन्युप्रतीक्ष मेव तत् पा-
 ष्मानं निर्वृतिं जहति ॥ १७ ॥

प्रत्येत्याग्नि मुपतिष्ठते । एतद्वा ऽएतदुयथा-
 यथं करोति यदग्नी सामिचित ऽएतां दिश मेति
 तस्मा ऽएवैतन्निष्कृतेऽहिंसायै ॥ १८ ॥

यदेवोपतिष्ठते । अयं वै लोको गार्हपत्यः
 प्रतिष्ठा वै गार्हपत्य इयं सु वै प्रतिष्ठायैतदुपय
 मिवैति यदेतां दिश मेति तद्यदुपतिष्ठत ऽइमा
 मेवैतत् प्रतिष्ठा मभिप्रत्यैत्यस्या मेवैतत् प्रति-
 ष्ठायां प्रतितिष्ठति ॥ १९ ॥

निवेशनः सङ्गमनो वसूना मिति । निवे-
 शनो ह्ययं लोकः सङ्गमनो वसूनां विष्वा
 रूपाभिचष्टे शुचीभिरिति सुव्वाणि रूपाण्यभिचष्टे
 शुचीभिरित्येतद्देव इव सविता सत्यधर्मेन्द्रो
 न तस्यौ समरे पथीना मिति यथैव यजुस्तथा
 बन्धुः ॥ २० ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [२. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्गमे , त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथाख्यायिकया प्रयोजनप्रतिपादनपुरःसरं नैर्ऋतीना मिष्ट-
काना मुपधानं विधित्सुस्तासां हरणं सङ्ग्रहेण प्रतिजातीते—
“अथात इति । ‘अथ’ गार्हपत्यचयनानन्तरम् ‘अतः’ अस्मात्
स्थानात् निर्ऋतिदेवताकाः इष्टकाः ‘हरन्ति’, नैर्ऋत्यां
दिशि निरस्येयुरित्यर्थः । तासा मुपधानस्य प्रयोजन माख्या-
यिकयाचष्टे— “एतद्वा इति । ‘एतद्’ एतस्मिन् खलु
गार्हपत्यचयनानन्तरकाले ‘देवाः’ ‘समारोहन्’ सम्प्राप्नुवन् ।
एतदेव विवृणोति— “अयं वा इति । “ते तम एवेति । चय-
नेन संस्कृतं भूलोक मारूढाः ‘ते’ ‘अनतिदृश्यम्’ दृश्यमतिक्रम्य
द्रष्टुं मशक्यं सर्ववस्वाच्छादकम् पापरूपं ‘तम एव’ सर्वत्र
अपश्यन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

“तेऽब्रुवन्निति । “उप तज्जानीतेति । उपेत्य तत् तमोऽपहन्तु
मुपायं विचारयतेत्यर्थः । “तमः पाप्मान मिति । तमोरूपं पाप्मानं
चेतयध्व मितौच्छार्थे णिजिति * व्याचष्टे—“चिति मिच्छतेतीति ।
चितिं पापहननसाधन मिष्टकानां चयन मिच्छतेत्यर्थः । “तदि-
च्छतेति । हे देवाः ! ‘तत्’ चयनम् ‘इच्छत’, ‘यथा’ येन चयनेन
‘इदं’ तमोरूपं पापं नाशयेमित्यर्थः ॥ २ ॥

“ते चेतयमाना इति । चिति मिच्छन्त इत्यर्थः ।
“पाप्मा वै निर्ऋतिरिति । दक्षिणापरदिगधिदेवता सा ‘पाप्मा’

वै' पापरूपैव । एतत्तादात्म्यं मुपजीव्य पापापहतिहेतुभूतानां मिष्टकानां 'नैर्ऋत्यः'—इति नाम निर्वृत्तम् । “तद्यदेताभिरिति । ‘अपाघ्नत’ अनाशयन् ॥ ३ ॥

इत्थं माख्यायिकया नैर्ऋतीनामप्रधानस्य पापरूपतमोनिवृत्त्यर्थतां प्रतिपाद्य, इदानीन्तनानुष्ठानस्यापि तदर्थता माह— “तदा एतत् क्रियत इति । ‘तत्’ खलु ‘एतत्’ इदानीं यजमानेन ‘क्रियते’, ‘यद्देवाः’ पुरा ‘अकुर्वन्’ । यथा ‘देवैः’ ‘अपहृतः’ नाशितः तमोरूपः ‘स पाप्मा’, इदानीं मप्यनुष्ठानेन निवर्त्तते । “यच्चेतदिति । ‘यत्’ खलु ‘एतद्’ यजमानः अनुतिष्ठति, देवैर्यत् कृतम्, ‘तत्’ अहं मपि ‘करवाणि’, ‘इति’ अनेनाभिप्रायेण तदनुष्ठेयत इत्यर्थः । न केवलं मनुकरणमात्रं तथाविधफलसाधनं मपीत्याह— “अथो इति । उक्तं मयं मनुष्यं नैर्ऋतीनां मिष्टकानां मपहन्तृत्वद्वारा नाम निर्वृत्तम्—“तद्यदेताभिरिति ॥ ४ ॥

प्रयोजनान्तरं वक्तुं नैर्ऋतीनां हरणं मनुवदति— “यद्देवैता इति । ‘यत् उ एव’ यस्मादेव प्रयोजनान्तरात् ‘एता नैर्ऋतोः’ इष्टकाः ‘हरन्ति’, तदुच्यत इति शेषः । आख्यायिकया तत् प्रतिपादयति— “प्रजापतिं विस्त्रस्तं मिति । यदा खलु ‘देवाः’ ‘विस्त्रस्तं’ विस्त्रिष्टावयवं ‘प्रजापतिं’ ‘समस्कुर्वन्’ पुनरजनयन्, तदा ‘तम्’ प्रजापतिम्, उखालक्षणायां ‘योनौ’ उख्याग्निरूपेण ‘रितोभूतम्’ असिञ्चन् । “योनिर्वा उखेति । उख्याग्नेस्तत उत्पत्तेः । “तस्मा एता मिति । ‘तस्मै’ प्रजापतये ‘संवत्सरे’ उख्याग्निभरणेन नीते सति ‘एतां प्रतिष्ठां’ प्रतितिष्ठत्यनेनेति पादद्वयं प्रतिष्ठा ; भूलोकात्मकं पादद्वयं

मजनयन्त्रित्यर्थः । ननु संवत्सरे अतिक्रान्ते गार्हपत्य एव
चोयते, न भूलोकस्योत्पत्तिरित्याशङ्क्य तयोस्तादात्म्य माह—
“अथ वै लोक इति । “तस्मिन्नेन मिति । ‘तस्मिन्’ भूलोकात्मके
गार्हपत्ये ‘एनं’ प्रतिष्ठा रूपं प्रजापत्यवयवं ‘प्राजनयन्’ उदपा-
दयन् । ‘तस्य’ प्रजायमानस्य ‘यः पाप्मा’ शरीरे लिप्तः, ‘यः श्लेष्मा’,
‘यत्’ च ‘उत्सवं’ गर्भवेष्टनम्, ‘यत्’ च जराय्वाख्यं गर्भस्य बाह्य-
वेष्टनम्, ‘तत्’ सर्वं पापरूपम् ‘अस्य’ प्रजापतेः ‘एताभिः’
इष्टकाभिः ‘अपाप्नन्’ अपहतवन्तः । अत्रापि पूर्ववन्नामनिर्वचनं
करोति— “तद्यदस्येति ॥ ५ ॥

इतिहाससिद्धं मर्थं दृष्टान्तीकृत्य दार्ष्टान्तिके योजयति—
“तथैवैतदिति । यथा प्रजापति मुदीरितरीत्या देवाः समस्कु-
र्वन्, तथैवेदानीं यजमानोऽपि प्रजापतिरूप मात्मानम् “उखाया
मित्यादि पूर्ववद् योज्यम् * ॥ ६ ॥

इत्थं पापरूपस्य तमसः, गर्भसम्बन्धिश्लेष्मादिरूपस्य च
पाप्मानो निर्हरणहेतुत्वेन नैर्ऋतीरिष्टकाः प्रशस्य, तासां
लक्षणं माह— “पादमात्रा इति । विंशत्यधिकशताङ्गुलि-
परिमितः पुरुषः, तस्य दशमोऽंशः पादः, स प्रमाणं यासां
ताः ‘पादमात्राः’ । तदुक्तं कात्यायनेन— “पञ्चारत्नैर्दशवित-
स्तिर्विंशतिशताङ्गुलः पुरुषः, तस्य दशमेन पादमात्रो भवति”
—इति † । तत् परिमाणं प्रशंसति— “अधस्यदं मेवेति ।
‘एतत्’ एतेन नैर्ऋतीनां पादमात्रपरिमाणकरणेन ‘अधस्यदं’
पादस्याधस्तादेव निर्ऋतिरूपम् ‘पाप्मानं’ कृतवान् भवतीत्यर्थः ।

* एतत्पूर्वस्या मेव कण्डिकायां (८४ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६. द. २१ ।

एतेन पादमात्र इत्यत्र * पादशब्दोऽङ्घ्रिपर्यायः, न तु चतुर्थांश-
वाचक इति व्याख्यातं भवति । धर्मविशेषं विधत्ते — “अलक्षण-
भवन्तीति । आलिखितादिकं लक्षणम्, तद्ग्रहिता भवेयुरित्यर्थः ।
एतदुपपादयति — “यद्वै नास्तीति । ‘यत्’ खल्वभावप्रतियोगि,
‘तत्’ निस्वरूपत्वाद् ‘अलक्षणं’ व्यावर्त्तकचिह्नरहितम् ; अतोऽत्र-
लक्षणकरणेन ‘निर्ऋतिं’ पाप्मानम् ‘असन्तम्’ अभावप्रतियोगिन-
मेव करोति । ननु पाप्मे सतोऽष्टकान्तरलक्षणवत्त्वं मासा मवर्ज-
नीय मित्याशङ्क्य, तासां पाकप्रकार माह — “तुषपक्ता भव-
न्तीति । तुषैः पक्ताः ‘तुषपक्ताः’ । पचेः कर्मणि क्तः, “पचो वः” —
इति † निष्ठातकारस्य वत्वम् । तत् प्रशंसति — “नैर्ऋता वा
इति । दर्शपूर्णमासप्रकरणे “अथ तुषान् ग्रहन्त्यपहतं रक्ष इति” —
इति ‡ रक्षःसम्बन्धस्य समासनातत्वात् तुषाणां नैर्ऋतत्वम् । तासां
कार्ष्णं विधत्ते — “क्षणा भवन्तीति § । ताः तिस्र इष्टकाः क्षण-
वर्णाः । तत्र कारण माह — “क्षणां हीति । अपहन्त्यस्य तमसः
क्षणवर्णत्वात् तदभिमानिन्या निर्ऋतिदेवतायाश्च तादृग्वर्ण-
त्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥

तासां सुपधानार्थं दिग्विशेष मभिनयेन दर्शयति — “ताभि-
रेता मिति । ‘एतां’ दक्षिणापरां दिशं ‘ताभिः’ सह
‘यन्ति’ गच्छेयुः । ‘एषा’ खलु ‘नैर्ऋतीः’ निर्ऋतिदेवताधिष्ठिता
‘दिक्’ । तथा सति स्वकीयदिश्येवैतां ‘निर्ऋतिं’ ‘दधाति’

* ‘पादमात्र इत्यत्र’ — इति च, ज ।

† पा० सू० ८. २. ५२ ।

‡ शत० ब्रा० १. ४. २१ (१ भा० ७६ पृ० ६ पं०) ।

§ का० श्रौ० सू० १७. १. २३ ।

स्थापयति । तत्रापि देशविशेष माह— “स यत्रेति । ‘सः’ अध्वर्युः
 नैर्ऋत्यां दिशि ‘यत्र’ यस्मिन् स्थाने ‘स्वकृतं’ स्वय मेव
 सञ्जातम् ‘इरिणं’ निस्तृणम्, ऊपरस्थानं वा भवति *, ‘श्वभ्र-
 प्रदरो वा’, श्वभ्राकारेण प्रदीर्णः प्रदेशो भवेत्, ‘तत्’ तस्मिन्
 स्थाने ‘एनाः’ नैर्ऋतीः ‘उपदध्यात्’ । तादृक्स्थानस्य निर्ऋति-
 देवताधिष्ठितत्वं माह— “यत्र वा इति । ‘यत्र’ खल्वस्याः
 पृथिव्याः सम्बन्धिनि स्थाने आत्मा ‘अवदीर्यते’ भिद्यते,
 ‘यत्र वा’ ऊपरस्थाने ‘ओषधयो न जायन्ते’, तदेतत् स्थानद्वयं
 निर्ऋतिगृहीतम्; तथा च निर्ऋतिसम्बद्धे स्थाने एव
 नैर्ऋतीनां सुपधानेन निर्ऋतिं स्थापितवान् भवति । धर्म-
 विशेषं विधत्ते— “ताः पराचौरिति † । पराञ्चनाः स्वस्नानभि-
 मुखा यथा भवन्ति तथा ‘लोकभाजः’ स्थानभाजः ‘कृत्वा’ ‘ताः’
 इष्टका उपदध्यात् । एतच्च पराङ्ग मग्रे प्रतिपादयिष्यते ॥ ८ ॥

तत्र तिसृणां मिष्टकानां त्रयो मन्त्राः, तान् क्रमेण प्रदर्शयन्
 व्याचष्टे— “असुन्वन्त मयजमान मित्यादिना ‡ । “यो वै न
 सुनोतीति । ‘यः’ पुरुषः सोमाभिषवं न करोति, यश्च दर्श-
 पूर्णमासादिभिर्हविर्यज्ञैः ‘न यजते’, ‘तं’ ‘निर्ऋतिः’ पापदेवता
 ‘ऋच्छति’ प्राप्नोति । तस्मान्निर्ऋतिं सम्बोध्य “असुन्वन्त मयज-
 मान मिच्छेति § मन्त्रपाठो युक्त इत्यर्थः ।

“स्तेनस्य चेत्या मिति । प्रच्छन्नचोरस्तेनः, प्रत्यक्षं परेषां

* ‘इरिणं निस्तृणं सुपरस्थानम्’—इत्येव ज-पुस्तके ।

† का० श्रौ० सू० १७. २. १ ।

‡ वा० सं० १२. ६२, ६३, ६४ ।

§ वा० सं० १२. ६२ ।

धनं मपहरति यः स तस्करः ; अनयोः परस्परविलक्षणत्वात्
 अविवक्षितं मपि 'च'-शब्द मध्याहृत्य योजयति । स्तेनस्य
 तस्करस्य च या 'इत्या' गतिः , "सञ्ज्ञायां समजत्यादिना *
 "इण् गतौ"-इत्यस्माद् † भावे क्यप् । तां गतिं हे निऋते !
 त्वम् 'अन्विहि' अनुगच्छ । एतदेव विवृणोति--"अथो इति ।
 अपि च यथा स्तेनः तस्करश्च 'प्रलायं' प्रलीय अदृश्यो भूत्वा
 'एति' गच्छति । प्रलाय मिति णसुलन्तः ‡ । 'एवं' निऋते !
 त्वं मपि प्रलयन मदर्शनम् 'इहि' गच्छेति मन्त्रभागस्या-
 भिप्रायः । "अनित्यं विद्वांस मिति । 'इत्यम्' अनेन प्रकारेणोक्त
 मर्थं यो न वेत्ति , सोऽनित्यं विद्वान् अत्रान्यशब्देन विवक्षित
 इत्यर्थः । हे निऋते ! अस्मत्तः 'अन्यं' त्वत्स्वरूपानभिज्ञम् 'इच्छ' ।
 सा तादृशो अविद्वद्विषयैव खलु 'ते' तव 'इत्या' गतिरिति मन्त्र
 भागस्यार्थः । "नमस्कारेणैवेति । "नमो देवि निऋते"-इत्यन्तिम-
 पादे नमस्कारप्रतिपादनात् तेनैव नमस्कारेण 'एनां' निऋतिम्
 'अपहृते' अपवाधते अपसारयतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

"नमः सु ते इति । द्वितीयो मन्त्रभागः । तत्र तिग्म-
 तेज इति विशेषणस्य प्रसिद्धि माह— "तिग्मतेजा वै इति ।
 तिग्मं तीक्ष्णं तेजो यस्याः सा तिग्मतेजाः , हे तिग्मतेजो
 निऋते ! 'ते' तुभ्यं नमोऽस्त्विति तस्यार्थः । द्वितीयपाद
 मनूद्य व्याचष्टे— "अयस्मयेनेति । अयसा लोहेन निर्मितो
 बन्धोऽयस्मयः । विकारार्थे मयट् § तादृशेन खलु बन्धेन

* पा० सू० ३. ३. ६ ।

† अदा प्र० ४० धा० ।

‡ पा० सू० ३. ४. २२ इत्यादि द्रष्टव्यम् ।

§ पा० सू० ४. ३. १४३ ।

‘निर्ऋतिस्तु’ बध्नाति’ यं बन्धनीयं मन्यते । हे निर्ऋते !
 ‘अयस्मय मेतं बन्धं विचृत’ विमुञ्चेति प्रार्थना युक्ता । यम-
 यमोश्चन्द्रयोर्विवक्षितं मर्थं माह— “अग्निर्वै यम इति । अन्तः-
 प्रविष्टः सन् क्वात्स्रजगन्निर्यमनाद् ‘अग्निर्यमः’ ; तदधिष्ठित-
 त्वात् ‘इयं’ पृथिव्येव ‘यमो’ ; इय मपि हि आश्रितं सर्वं जगन्निर्य-
 च्छति । तथा ‘आभ्यां’ यमेनाग्निना , यस्या पृथिव्या च ‘संवि-
 दाना सञ्जानाना ‘त्वम्’ । इति तृतीयभागस्यार्थः ।

चतुर्थं पाद मनूय व्याचष्टे— “उत्तमे नाक इति । कं
 सुखम् , न कम् अकं दुःखम् , तदस्मिन् नास्तीति ‘नाकः’
 स्वर्गाख्यो लोकः । उक्तं हि—

“यन्न दुःखेन सन्निधे न च यस्तु मनन्तरम् ।

अभिलाषोयनीतं च तत् सुखं स्वःपदाभिधम्”—इति ।

सिद्धं मन्यत् ॥ १० ॥

“यस्यास्तु इति । तृतीयो मन्त्रः * । तत्र प्रथमपादस्य
 तात्पर्यं माह— “घोरा वा इति । ‘निर्ऋतिः’ पापदेवतात्वात्
 पापस्य च दुःखहेतुत्वाद् ‘घोरा’ तीव्रा दुःसहा । तथा च
 ‘तद्देवत्य मेतत् कर्म करोति’ इति यत् , ‘एतत्’ एतेन
 ‘तस्याः’ निर्ऋतेः ‘आसन्’ आस्ये ‘जुहोति’ प्रक्षिपति । एवञ्च
 प्रथमपादस्याय मर्थः— हे घोरे निर्ऋते ! यस्याः तव आस्ये
 जुहोमि , तान्वा मित्युपरि सम्बन्धः ।

द्वितीयपाद मनूय एषा मिति इदंशब्दनिर्द्देश्य माह—
 “यैर्वन्धैरिति । शिखपाशरुक्मसूत्रादिभिर्नैः बन्धनैः दुःखहेतुभिः

‘बद्धो भवति’ यजमानः, ‘एषां बन्धानां’ निऋतिबन्ध-
हेतुभूतानां पापानाम् ‘अवसर्जनाय’ विज्ञेयणाय जुहोमीति
सम्बन्धः ।

तृतीयपाद मनूय, तत्र भूमिरिति विशेषणस्य तात्पर्यं
माह—“यां त्वेति । हे निऋते ! ‘जनः’ लोकः ‘यान्त्वां’ ‘भूमिः’
भवनहेतुः समृद्धिहेतुर्वा ‘इति’ ‘प्रमन्दते’ स्तौतीति तस्य पाद-
स्यार्थः । “इयं वा इत्यादि । ‘इयं’ खलु पृथिवी निऋतिरूपा
‘भूः’ भवनहेतुः । कुत एतदित्याह— “अस्यां वा इति । ‘यो
भवति’ उत्पद्यते, समृध्यते वा, ‘सः’ ‘अस्यां’ पृथिव्या माधार-
भूतायां खलु ‘भवति’ । तस्माद् भवनाधिकरणत्वाद् भूमिरिति-
नाम्ना त्वं स्तूयस इत्यर्थः ।

जनवाद् मुपन्यस्य, स्वस्य विशेषज्ञतां चतुर्थपादेनाह—
“निऋतिं त्वेति । अत्र विश्वशब्दः सर्वशब्दपर्याय एव, न
तु जगद्वाचीत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे— “निऋतिरितितीति । अयं
मर्थः,— तृतीयपादे भूमिशब्दादुत्तरत्वेन पठितः ‘इति’-शब्दो-
ऽत्रानुषज्यते । ‘अहं’ पुनः ‘त्वां’ ‘निऋतिः’ सर्वतो निरपेक्ष-
हेतुः आर्त्तिकारणम् * ‘इति’ ‘परिवेद’ परितो जानामि ।
एवं निऋतिं त्वेति द्वितीयान्तं निऋतिपद मितिशब्दा-
नुषज्जनेन व्याख्यायैतदुपपादयति— “इयं वा इति । यो
निःशेषेण ऋच्छति आर्त्तिं प्राप्नोति, ‘तं’ पुरुषम् ‘इयम्’ एव

* “निऋतिः कृच्छापत्तिः स्यादलक्षीस्तु निऋतिः (अम० को०
१. २. १३.)—इत्यभिधानात्, भूमिर्वा निऋतिः, दिग्भिमानिनी
देवता वा; ‘अलक्ष्यां दिक्पतौ चापि निऋतिर्निरूपद्रवे’—इति
कोशात्—इति महीधरः ।

देवता 'निरर्पयति' निऋतं प्रयुङ्क्ते । निरुपपदात् ऋच्छतेः
प्रयोजकव्यापारे णिचि * "अर्त्तिङ्गीत्यादिना † पुक् । अतो
निरर्पणादिय मेव पृथिवी निऋतिरित्युच्यते । अतो भवत्याः
स्वरूपं सम्यगहं जानामीत्यर्थः ।

एतज्ज्ञानस्य सदृष्टान्तं प्रयोजनं माह— "तद्यथेति ।
'तत्' तत्र अरण्यादौ चोरादिष्वागतेषु , असौ त्व मेतन्नामासि ,
अमुथ यज्ञदत्तस्य पुत्रोऽसि , अतस्त्वा महं जानामि , मां
'मा हिंसीः' मा वधिष्ठाः 'इति' आगतं प्रति यथोच्यते ,
एव मेव खल्वेतं "निऋतिं त्वाह मित्यादिना निऋतेः
स्वरूपप्रतिपादनम् । नामग्रहणस्य फलं माह— "नतरा मिति ।
'विदितः' ज्ञातो नामगोत्रादिना , 'आमन्त्रितः' आहूतः ,
चोरादिः आत्मीयत्वेनाह्वातारं पुरुषं 'नतराम्' अतिशयेन नैव
'हिनस्ति' बाधते ; एव मेव निऋतिनामग्रहणादेनं यजमानं
निऋतिर्न बाधत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

उपस्पर्शनसादनसूददोहसा मिष्टकान्तरवदासु प्रसक्तानां ‡
निषेधं करोति— "नोपस्पर्शतीत्यादिना § । उपहिताया इष्ट-
कायाः प्रथमं उपस्पर्शनं कर्त्तव्यम् , पश्चात् "तया देवतयेति ॥
सादनम् , ततः "ता अस्येति मन्त्रेण सूददोहसाधिवदनम् ¶ ;

* पा० सू० १. ४. ५५ ।

† पा० सू० ७. ३. ६५ ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. १. २३ ।

§ का० श्रौ० सू० १७. २. ३ ।

॥ वा० सं० १२. ५३. १ ।

¶ वा० सं० १२. ५५ ।

तदेतत् त्रितय मत्र न कर्त्तव्यम् । पापसंसर्गो मा भूदित्य-
भिप्रायः । सन्तनवानीत्यस्य विवरणं सन्दधानीति । अन्यन्नि-
गदसिद्धम् ॥ १२ ॥

तासां सुपधाने प्रकारद्वय माह— “ता हैक इत्या-
दिना * । ‘एके’ शाखिनः ‘ताः’ नैर्ऋतीष्टकाः ‘परस्तादृ’ वि-
प्रकृष्टाद्देशादारभ्य अर्वाचोः’ आत्माभिमुखं मुत्तरोत्तर मात्मा-
भिमुखीः ‘उपदधाति’ । तेषां मभिप्राय माह— “पाप्मा
इति । समोपदेशादारभ्योत्तरोत्तरं विप्रकर्षेणोपधाने हि पूर्वी-
पङ्क्तिता मिष्टका मतिक्रम्य गमनात्यायसंसर्गः स्यात्, तादृशूपां
‘निर्ऋतिम्’ ‘नैव अन्ववायानि’ नैव प्राप्तवानि ‘इति’ अनेना-
भिप्रायेणेत्यर्थः ॥

द्वितीयं पक्षं विधातुं मेतन्निषेधति— “न तथेति । तं
पक्ष माह— “पराचीरेवेति † । ‘पराचीः’ उत्तरोत्तरं विप्र-
कृष्टाः, ता एवोपदध्यात् । तथा च निर्ऋतिरूपं ‘पाप्मानं’
‘पराञ्चम्’ आत्माऽनभिमुखं विप्रकृष्टम् ‘एव’ प्रेरयित्वा ‘अपहन्ति’
हिनस्ति ॥ १३ ॥

तासां नैर्ऋतीनां सङ्ख्या मनूय, स्तौति— “तिस्र इति ‡ ।
“त्रिवृदग्निरिति । असकृदुक्तार्थम् ॥ १४ ॥

आसन्त्यादीनां तत्र प्रासनं विधत्ते— “अथेति § । ‘अथ’
समिदाधानानन्तरम्, या उख्याग्निधारणार्था ‘आसन्दो’, यच्च

* का० श्रौ० सू० १७. २. २ ।

† का० श्रौ० सू० १७. २. १ ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. १. २२ ।

§ का० श्रौ० सू० १७. २. ४ ।

भरणसमये उख्यधारणार्थं 'शिक्यम्', यच्च सौवर्णस्य रुक्मस्य
प्रतिमोचनार्थं 'पाशः' सूचम्, ये च 'इण्ड्रे' अग्निसहि-
ताया उखाया उभयतो धारणाय दणमयी पिण्डौ । 'तत्'
सर्वं नैऋतीनां 'पराङ्गे' पश्चाद्भागे 'न्यस्यति' क्षिपेत् ।
“यन्ते देवीति * तस्य मन्त्रः । तथा च कात्यायनः— “दक्षिणा-
मुखोऽनुपसृशन्नसुन्वन्त मिति प्रत्यृचं पराचीरभ्यात्म मेके
नित्याभावः शिक्यरुक्मपाशेण्डासन्दीः परेणास्यति यन्त इति”—
इति † । आसन्त्यादीनां मुख्याग्निना तप्तत्वात् प्रासनीयत्वं
स्पष्टं मित्यभिप्रेत्य रुक्मपाशस्य प्रासनीयत्वं सुपपादयति—
“नैऋतो वा इति । निगदसिद्धोऽर्थः ।

मन्त्रस्य पूर्वाङ्गे “अविचृत्य मितिपदस्याभिप्राय माह—
“अनेवंविदुषा हेति । उक्तार्थज्ञानरहितः ‘अनेवंविद्वान्’, तेन
‘अविचृत्यः’ । “चृती हिंसाग्रन्थनयोः” ‡ । चर्त्तितुं विज्ञेययितुं
शक्यो न । अयं मर्थः,— हे यजमान ! ‘ते’ तव ‘ग्रीवासु’
‘अविचृत्यं’ विमोक्तुं मशक्यं यं ‘पाशं’ ‘नैऋतिः’ देवता ‘आब-
बन्ध’ आबद्धवती, “तं ते विष्णामीत्युत्तरत्र सम्बन्धः । तत्र-
त्यस्यायुःशब्दस्य विवक्षितं मर्थं माह— “अग्निर्वा आयु-
रिति । आयुषो दाहत्वादग्निरेवायुःशब्देनोच्यते । “तस्यैतन्मध्य
मित्यादि । ‘तस्य’ चीयमानस्यायुःशब्दाभिधेयस्याग्नेः ‘एतत्’
‘मध्यं’ मध्यमशरीरं ‘यद्’ गार्हपत्यचयनादूर्ध्वं माहवनीयचय-
नात् प्राचीनं कर्म ; तदत्र मन्त्रगतेन मध्यमशब्देनोच्यते

* वा० सं० १२. ६५ ।

† का० श्रौ० सू० १७. १. २३—१७. २. ४ ।

‡ तु० प० ३४ धा० ।

निर्ऋतिरूपं 'पाप्मानम्' 'अप्रतीक्ष मेव' प्रतीक्षणं मज्जत्वेव 'जहति' त्यजन्ति । "ओ हाक् त्यागे"—इति * धातुः ॥ १७ ॥

गार्हपत्योपस्थानं विधत्ते— "प्रत्येत्येति । 'प्रत्येत्य' नैर्ऋत-स्थानात् प्रतिनिवृत्त्य, गार्हपत्यम् 'अग्निं सुपतिष्ठते' । तदुक्तं सूत्रकृता— "अनपेक्ष मेत्य शालाहार्योपस्थानं निवेशन इति"—इति † । उपस्थानस्य प्रयोजनं माह— "एतद्वा इति । 'एतद्' एतस्मिन् समये खलु 'एतदयथायथम्' अयथास्व मन्याय्यं करोति किं पुनरेतदिति, तदाह— "यदग्नाविति । 'अग्नी' गार्हपत्य-चितिरूपे शालाहार्ये, 'सामिचिते' अर्धचिते 'एतां दिशं' नैर्ऋतीम् 'एति' गच्छति । 'अहिंसायै' हिंसापरिहाराय 'तस्मै' गार्हपत्यचितिरूपायाग्नये 'एतत्' निष्ठुते एव अयथायथकरण-जनितापराधं शमयत्येव ॥ १८ ॥

प्रकारान्तरेणाप्युपस्थानस्य कर्त्तव्यता माह— "यदेवेति । अयं वा इति । 'गार्हपत्यः' पृथिवीलोकात्मकः खलु, प्रतिष्ठात्मकश्च सः । 'इयम् उ वै' पृथिव्यपि खलु 'प्रतिष्ठा' आस्पदम् । 'अथैतत्' इदानीम् 'अपय मिवैति' अमार्गेणैव प्रतिपद्यते, 'यदेतां' नैर्ऋतीं 'दिशम्' 'एति' गच्छति । उपस्थानस्य प्रतिष्ठितिहेतुतां प्रति-पादयति— "तद्यदिति । 'एतत्' एतेनोपस्थानेन 'इमां' प्रतिष्ठा-रूपां पृथिवी मेव 'अभिप्रत्यैति' साम्मुख्येन प्रतिपन्नो भवति, 'प्रतिष्ठायाम्' अस्यां 'प्रतितिष्ठति' च, चिरं स्थितिं लभत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

* जु० प्र० ८ धा० ।

† का० श्रौ० सू० १७. २. ६ क, ख ।

विहिते शालाहार्योपस्थाने मन्त्र मन्त्र व्याचष्टे— “निवेशन इति * । निविशन्ते वसूनि अस्मिन्निति ‘निवेशनः’, सङ्गच्छन्ते धनान्यस्मिन्निति ‘सङ्गमनः’ । आधाराधेययोरभेदोपचारेणाग्नेः पृथिवीलोकत्व मित्यभिप्रेत्याह— “निवेशनो ह्ययं लोक इति । विश्वशब्दस्य सर्वशब्दाभिधायकत्वं व्याचष्टे— “सर्वाणीति । उत्तरार्धं तु निगदव्याख्यात मित्याह— “यथैव यजुरिति ॥

मन्त्रार्थस्तु,— योऽय मग्निः ‘वसूनां’ धनानां ‘निवेशनः’ एकाग्रयः, ‘सङ्गमनः’ सङ्गत्याधारश्च, ‘विश्वा रूपा’ सर्वाणि रूपाणि आहवनीयदक्षिणाग्न्यतिप्रणीताग्नीध्रधिष्ण्यप्रभृतीनि ‘शचीभिः’ कर्मभिः ‘अभिचष्टे’ अभिपश्यति । कथं पश्यतीत्यपेक्षाया माह— ‘सत्यधर्मा’ अविद्यधर्मकारी ‘सविता’ देव इव ; स यथा सर्वं मभिपश्यति, तथेत्यर्थः । यः ‘इन्द्रो न’ इन्द्र इव ‘पथीनां समरे’ परिपन्थिभिः सह सङ्ग्रामे ‘तस्थी’ स्थितवान् । नकारोऽचोपमार्थीयः ; “उपमार्थीय उपरिष्ठादुपाचारस्तस्य येनोपमिमीते”—इति † हि यास्कः ॥ २० ॥ ३ [२. १.] ॥

इति श्रोसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

* वा० सं० १२. ६६ ।

† निरु० १. २. १ ।

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.)

अथ प्रायणीयं निर्व्वपति । तस्य हविष्कृता
व्वाचं व्विसृजते व्वाचं व्विसृज्य स्तम्बयजुर्ह-
रति स्तम्बयजुर्हत्वा पूर्वेण परिग्रहेण परिगृह्य
लिखित्वाह हर विरिति हरति विराग्नीध्रः ॥ १ ॥

प्रत्येत्य प्रायणीयेन प्रचरति । प्रायणीयेन
प्रचर्य सीरं युनक्त्येतद्वा ऽएनं देवाः संस्करिष्यन्तः
पुरस्तादन्नेन सुमर्द्ध्यंस्तथैवैन मयु मेतुत् संस्क-
रिष्यन् पुरस्तादन्नेन समर्द्ध्यति सीरं भवति सीरः
हैतद्यत् सीर मिरा मेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ २ ॥

श्रौदुम्बरं भवति । जग्वै रुस उदुम्बर जुर्जै-
वैन मेतद्रुसेन समर्द्ध्यति मौञ्जं परिसीर्यं चिष्टत्
तस्योक्तो वन्धुः * ॥ ३ ॥

सोऽग्नेर्हृक्षिणां श्रोणिम् । जघनेन तिष्ठन्नु-
त्तरस्यांसस्य पुरस्ताद्युज्यमान मभिमन्त्रयते सीरा
युञ्जन्ति कवयो युगा वितन्वते पृथगिति ये व्वि-

* 'वन्धुः'—इति ग, घ ।

द्वाऽसुस्ते कवयस्ते सीरं च युञ्जन्ति युगानि
 च व्वितन्वते पृथग्धोरा देवेषु सुम्नयेति यन्नो
 वै सुम्नं धोरा देवेषु यन्नं तन्वाना इत्ये-
 तत् ॥ ४ ॥

युनक्त सीरा वि युगा तनुध्व मिति । यु-
 ञ्जन्ति हि सीरं वि युगानि तन्वन्ति कृते योनौ
 व्यपतेह व्वीज मिति व्वीजाय वा ऽएषा योनि-
 ष्क्रियते यत् सीता यथा ह वा ऽअयोनौ रेतः
 सिञ्चेदेवं तद्यदुक्कष्टे व्यपति गिरा च श्रुष्टिः स-
 भरा असन्न इति व्याग्वै गौरुन्नं श्रुष्टिर्नेदीय
 इत्सृण्यः पक्व मेयादिति यदा वा ऽअन्नं पच्यते-
 ऽथ तत्सृण्योपचरन्ति द्वाभ्यां युनक्ति गायत्र्या च
 त्रिष्टुभा च तस्योक्तो बन्धुः ॥ ५ ॥

स दक्षिण मेवाग्रे युनक्ति । अथ सव्य मेवं
 देवत्रेतरथा मानुषे षड्भवं भवति द्वादशगवं वा
 चतुर्विंशतिगवं वा संवत्सर मेवाभिसम्प-
 दम् ॥ ६ ॥

अथैनं व्विकृषति । अन्नं वै कृषिरेतद्वा

ऽअस्मिन् देवाः संस्करिष्यन्तः पुरस्तादन्नं मदधु-
स्तुथैवास्मिन्नयं मेतत् संस्करिष्यन् पुरस्तादन्नं
दधाति * ॥ ७ ॥

स वा ऽआत्मानं मेव विक्लपति । न पक्ष-
पुच्छान्यात्मंस्तदन्नं दधाति यदु वा ऽआत्मन्नं
धीयते तदात्मानं भवति तत् पक्षपुच्छान्यथ यत्
पक्षपुच्छेषु नैव तदात्मानं भवति न पक्ष-
पुच्छानि ॥ ८ ॥

स दक्षिणार्द्धेनाग्नेः † । अन्तरेण परिश्रितः प्रा-
चीं प्रथमां सीतां क्लपति शुनं सु फाला
विक्लपन्तु भूमिं शुनं कीनाशा अभियन्तु व्वा-
हैरिति शुनं शुनमिति यद्वै समृद्धं तच्छुनं
समर्द्धयत्येवैना मेतत् ‡ ॥ ९ ॥

अथ जघनार्द्धेनोदीचीम् । घृतेन सीता मधुना
समज्यता मिति यथैव यजुस्तथा वभ्रुर्विष्वैर्देवै-
रनुमता मरुद्भिरिति विष्वे च वै देवा मरुतश्च

* 'दधाति'—इति क ।

† 'दक्षिणार्द्धेनाग्नेः'—इति ग, घ ।

‡ 'मेतत्'—इति ग, घ ।

वर्षस्येशतऽजुर्जस्वती पयसा पिब्वमानेति रसो
वै पय जुर्जस्वती रसेनान्नेन पिब्वमानेतद-
स्मान्त्सीते पयसाभ्यावद्वत्स्वेत्यस्मान्त्सीते रसेनाभ्या-
वद्वत्स्वेत्येतत् * ॥ १० ॥

अथोत्तरार्द्धेन प्राचीम् । लाङ्गलं पवीरवदिति
लाङ्गलं रयिमदित्येतत् सुशेवः सोमपितृस्वि-
त्यन्नं वै सोमस्तदुद् वपति गा मविं प्रफुर्यं च
पौवरीं प्रस्थावद्रथवाहन मित्येतद्वि सर्वं सी-
तोद्गपति ॥ ११ ॥

अथ पूर्वार्द्धेन दक्षिणाम् † । कामं कामदुघे
धुक्त्व मित्राय वरुणाय च । इन्द्रायाश्विभ्यां
पूषो प्रजाभ्य ओषधीभ्य इति सर्वदेवत्या वै
कृषिरेताभ्यो देवताभ्यः सर्वान् कामाभ्युल्लेत्ये-
तदित्युग्रे कृषत्यथेति अथेत्यथेति तद्दक्षिणावृत्तद्वि
देवता ‡ ॥ १२ ॥

* 'ल्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'दक्षिणाम्'—इति ग, घ ।

‡ 'देवता'—इति ग, घ ।

चतस्रः सीता यजुषा कृषति । तद्यच्चतसृषु
द्विचुन्नं तदस्मिन्नेतदधाति तद्वै यजुषाद्वा वै तद्य-
द्यजुरुद्धो तद्यदिमा दिशः * ॥ १३ ॥

अथात्मानं विवृकृषति । तद्यदेव संवत्सरेऽन्नं
तदस्मिन्नेतदधाति तूष्णीं मुनिरुक्तं वै तद्यत् तूष्णीं
सर्वं वा ऽअनिरुक्तं सर्वेणैवास्मिन्नेतदन्नं दधा-
तीत्यग्रे कृषत्यथेति अथेत्यथेति तद्वच्चिणावृत्तद्वि
देवता ॥ १४ ॥

तिस्रस्तिस्रः सीताः कृषति । त्रिवृदग्निर्यावा-
नग्निर्यावत्यस्य माता तावतैवास्मिन्नेतदन्नं द-
धाति ॥ १५ ॥

द्वादश सीतास्तूष्णीं कृषति । द्वादश मासाः
संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य माता
तावतैवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ १६ ॥

ता उभयः षोडश सम्पद्यन्ते । षोडशकलः
प्रजापतिः प्रजापतिरग्निरात्मसम्मित मेवास्मिन्ने-
तदन्नं दधाति यदु वा ऽआत्मसम्मित मन्नं तद-

वति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्यत् कनीयो
न तदवति ॥ १७ ॥

यद्वैवेनं व्विकृषति । एतद्वा ऽअस्मिन् देवाः
संस्करिष्यन्तः पुरस्तात् प्राणानदधुस्तुथैवास्मिन्नय
मेतत् संस्करिष्यन् पुरस्तात् प्राणान् दधाति लेखा
भवन्ति लेखासु हीमे प्राणाः * ॥ १८ ॥

चतस्रः सीता यजुषा कृषति । तद्य ऽद्वमे
शीर्षंश्चत्वारो निरुक्ताः प्राणास्तानस्मिन्नेतद्वधाति
तद्वै यजुषाद्वा वै तद्यद्यजुरद्वो तद्यदिमे शीर्षन्
प्राणाः † ॥ १९ ॥

यद्वैवात्मानं व्विकृषति । यऽएवेमेऽन्तरात्मन्
प्राणास्तानस्मिन्नेतद्वधाति तूष्णीं को हि तद् वेद
यावन्त इमेऽन्तरात्मन् प्राणाः ‡ ॥ २० ॥

अथैनान् विमुञ्चति । आप्त्वा तं कामं यस्मै
कामायैनान्युङ्क्ते व्विमुच्यध्व मघ्ना इत्यघ्ना हैते
देवता देवयाना इति दैवः छेभिः कर्म करो-
त्यगन्म तमसस्पार मस्येत्यशनाया वै तमोऽगन्मास्या

सीरोपादानभूतं वृक्षविशेषं विधाय स्तौति— “औदुम्बर”
भवतीति * । उदुम्बरस्य विकार औदुम्बरः । “जर्जै रस
उदुम्बर इति । ‘जर्जै’ बलकर मन्त्रम्, तदात्मको रस
एव उदुम्बरवृक्षात्मना परिणतः । अत एव श्रूयते— “देवा
वा जर्जै व्यभजन्त तत उदुम्बर उदतिष्ठदिति † । “जर्जैवैन
मित्यादि । जर्जैरूपेण रसेनेत्यर्थः । सीरयोजनार्थानां रज्जूनां
प्रकृतिद्रव्यं विधत्ते— “मौञ्ज मिति ‡ । ‘परिसीर्य’ परितः
सीरस्य योजनायोपयुज्यमानं दाम ‘मौञ्जम्’ मुञ्जदण्डैर्निर्मितं
‘त्रिवृत्’ त्रिगुणञ्च कर्त्तव्यम् । “तस्योक्तो बभ्रुरिति । ‘तस्य’
मौञ्जस्य च त्रिवृत्त्वस्य च स्तावकं “सैषा योनिरग्नेर्यन्मुञ्जः”—
इत्यादिकम् §, “त्रिवृदग्निर्यावानग्निः”—इत्यादि ॥ च वाक्यं
प्रागान्नातम्, अत्रानुसन्धेय मित्यर्थः ॥ ३ ॥

युज्यमानस्य सीरस्य स्थानविशेषविशिष्ट मभिमन्त्रणं विधत्ते—
“सोऽग्नेरिति ¶ । चेथमाणस्याग्नेर्यावान् भृभागः शौल्वेन मानेन
चतुरश्रीकृतः, तस्य ‘दक्षिणां ओणिं जघनेन’ दक्षिणापरकोणस्य
पश्चात् ** ‘तिष्ठन्’, ‘उत्तरांसस्य’ अग्निक्षेत्रसम्बन्धिन उत्तरपूर्वको-
णस्य ‘पुरस्तात्’ ‘युज्यमानं’ सीरं युगबलीवर्द्दादिभिः सह रज्जा

* का० श्रौ० सू० १७. २. ८ ख ।

† पुरस्तात् ३ का० १ प्र० ५ ब्रा० ३३ क० सा० भा० (तै० सं०) ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. २. ६ ।

§ शत० ब्रा० ६ का० ३ अ० १ ब्रा० २६ क० ।

॥ शत० ब्रा० ६ का० ३ अ० १ ब्रा० २५ क० ।

¶ का० श्रौ० सू० १७. २. ११ ।

** ‘दक्षिणापरं तस्य पश्चात्’—इति छ ।

वध्यमानं “सीरा युञ्जन्ति”—इतिमन्त्रद्वयेन * ‘अभिमन्त्रयते’ ।
अभिमन्त्रणं नाम मन्त्रेण स्मर्यमाणस्यार्थस्येक्षणपूर्वकं मनुसन्धानम् । उक्तं हि—

“मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संस्मरेत् ।

स्येक्षणं तन्मना भूत्वा स्यादेतदनुमन्त्रणम् ॥

एतदेवाभिमन्त्रणलक्षणञ्चेक्षणावधि”—इति ।

अत्र च सीरयोजनस्य तदभिमन्त्रणस्य च भिन्नदेशकर्तव्यतया †
यौगपद्याय कर्तृभेदोऽवसीयते । तत्राभिमन्त्रणस्य संस्कार्यतया
प्रधानत्वात् सीरयोजनं मध्वर्युः कुर्यात्, तत्संस्कारात्मकं
मभिमन्त्रणन्तु द्वितीयः ‡ प्रतिप्रस्थाता कुर्यात् । उक्तं हि
सूत्रभाष्यकृता कर्कोपाध्यायेन— “प्रतिप्रस्थाताभिमन्त्रयते
सीरा युञ्जन्तीत्यनेन मन्त्रेण, योजने तु प्रधानत्वादध्वर्यु-
रिति § ॥

तत्र “सीरा युञ्जन्तीति गायत्री प्रथमो मन्त्रः॥, तस्याः पूर्वाङ्गं
मनूय व्याचष्टे— “सीरा युञ्जन्तीति । “ये विद्वांसस्ते कवयः
इति । मन्त्रगतेन कविशब्देन सीरयोजनप्रकारं सम्पक् जानाना-
स्तदभिज्ञा विवक्षिता इत्यर्थः । “सीरञ्चेति । “सुपां सुलुगिति ¶
मन्त्रे सीरशब्दात् परस्य अतः आकारः । “युगानि चेति । “शेष्क-

* वा० सं० १२. ६७, ६८ ।

† ‘भिन्नदेशकर्मकर्तव्यतया’—इति ॥

‡ ‘तद्वितीयः’—इति ज ।

§ का० औ० १७. २. ११ सू० ४० ।

॥ वा० सं० १२. ६७ ।

¶ पा० सू० ७. १. ३६ ।

न्दसि बहुल मिति * युगशब्दात् परस्य शर्मन्वे लोप इत्यर्थः ।
उत्तरार्धं मनूय व्याचष्टे— “धीरा देवेष्विति । सुन्नशब्दात् परस्य
द्वितीयैकवचनस्य याजादेशः † । सुखहेतुत्वात् यज्ञः खलु सुन्न-
शब्दाभिधेयः ‡ । “वितन्वत इति । प्रकृतस्य कर्मणोऽनुषङ्ग
माह— “तन्वाना इत्येतदिति ॥

तदयं मन्वार्थः,— ‘कवयः’ तदभिज्ञाः सीरं च
‘युञ्जन्ति’ कर्मणो योग्यं वदन्ति षट्त्वादशादिसङ्ख्याना मन-
डुहां योजनाय ‘पृथक्’ भेदेन ‘युगानि च’ ‘वितन्वते’ विस्तार-
यन्ति । किं कुर्वन्तः ? ‘देवेषु’ ‘सुन्नम्’ अग्निचयनलक्षणं यज्ञं
‘तन्वानाः’ विस्तारयन्त इति । अत एव ‘धीराः’ तदुपायभूतया
धिया युक्ताः ‘इति’ ॥ ४ ॥

“युनक्तेति विष्टुप् । तद्वितीयोऽभिमन्वणमन्त्रः § । पुरा
परोक्षवदुक्तोऽत एवास्य मन्त्रस्य पादेन प्रत्यक्षवदुच्यते । हे
यजमानपुरुषाः ! ‘सीरा’ पूर्ववदाकारः ॥ , सीरं ‘युनक्त’ वधीत ।
युजः ¶ लोटि मध्यमपुरुषे बहुवचनस्य “तप्तनप्तनयनाश्च”—इति **
तवादेशः । अत एव असोऽल्लोपाभावः । ‘युगा’ पूर्ववच्छे-
लोपः ††, ‘युगानि’ च ‘वितनुङ्ग’ विस्तारयतेति । प्रत्यक्षवदुक्तार्थं

* पा० सू० ६. १. ७० ।

† पा० सू० ७. १. ३६ ।

‡ ‘सुन्नशब्दाभिधेयः’—इति ज ।

§ वा० सं० १२. ६८ ।

॥ एतत्पूर्वस्थां कण्ठां (१०७ पृ० १८ पं०) द्रष्टव्यम् ।

¶ रुधा० उभ० ६ धा० ।

** पा० सू० ७. १. ४५ ।

†† पूर्वस्थां कण्ठां (१ पं०) द्रष्टव्यम् ।

श्रुतिः स्वयं परोक्षवद् व्याचष्टे — “युञ्जन्ति हीति । सीरं युञ्जन्ति, युगानि च वितन्वते, कवय इति शेषः ।

द्वितीयपाद मन्वद्य व्याचष्टे — “बीजाय वा इति । बीजवपनाय सीतारूपा योनिर्विधीयते । विपक्षे दोष मुञ्जावयति — “यथा ह वा इति । ‘अकृष्टे’ अलिखिते ‘यत्’ यदि ‘वपति’, तर्हि ‘अयोनी’ गर्भाशयादन्यत्र यथा रेतःसंकल्लया व्यर्थो भवेदित्यर्थः ।

तृतीयपाद मन्वद्य तत्त्वयोर्गीःश्रुतिशब्दयोः क्रमेण वागन्तार्थता माह — “वाग्वै गौरन्नं श्रुष्टिरिति ।

चतुर्थपाद मन्वद्य तत्तात्पर्यं माह — “यदा वा इति । ‘यदा’ खलु समये ‘अन्नं’ व्रीहियवादि स्वयं पक्वं भवति । ‘अथ’ तदानीं ‘सृष्ट्या’ दात्रेण ‘उपचरन्ति’ लुनन्तीत्यर्थः ॥

मन्वार्थस्तु, — हे यजमानपुरुषाः ! ‘सीरा’ सीरं हलं ‘युनक्त’ योजयत, ‘युगा’ युगानि ‘वितनुङ्गं’ विशेषेण योक्तप्रभृतिभिर्विस्तारयत । ‘इह’ क्षेत्रे ‘योनी’ स्थाने ‘कृते’ संस्कृते सति ‘बीजं’ व्रीह्यादि ‘वपत’ निक्षिपतेत्यर्थः । केन साधनेनेत्यपेक्षाया माह — “गिरा चेति । ‘गिरा’ वाचा “या ओषधीरित्यादिवक्ष्यमाणमन्वरूपया * च-शब्दाच्चमसेनापि, वपतेति सम्बन्धः । ‘श्रुष्टिः’ व्रीह्यादिकान्नजातिः, ‘सभराः’ फलकृतेन भरसा भरणेन सह वर्तन्त इति सभराः, अमितफलेति यावत् । तादृशी ‘नः’ अस्माकं यथा ‘असत्’ भवेत् । इच्छब्दोऽनर्थकः † । ‘सृष्टः’ अङ्गुशाकारस्य लवनसाधनस्य दात्रस्य ‘नेदीयः’ अन्तिकतमं ‘पक्वं’ व्रीह्याद्यन्नं यथा ‘आ इयात्’

* वा० सं० १२. ७५ । का० श्रौ० सू० १७. ३. ८ । इहोपरि-
ह्वात् २ अ० ४ ब्रा० ६ क० द्रष्टव्यम् । † निरु० १. ३. ५ ।

अगच्छेत्, तथा वपतेति सम्बन्धः । “सृणिरङ्कुशो भवति, सरणात्”—इति * हि यास्कः ॥

तच्च युज्यमानाभिमन्त्रणं द्वाभ्यां गायत्रीचिष्टुब्भ्यां कुर्यादित्याह— “द्वाभ्या मिति । तस्य दिसङ्ख्यायोगस्यार्थवादो “द्वाभ्यां प्रवृणक्ति द्विपाद्यजमान इत्यादिना षष्ठकाण्डे † प्रागाज्जात इत्याह— “तस्योक्त इति ॥ ५ ॥

विहिते सौरयोजने दक्षिणसव्ययोर्धूर्ययोः पौर्वापर्यं विधत्ते— “स दक्षिण मेवाग्र इति ‡ । ‘सः’ अध्वर्युः दक्षिण मेव धुर्यं प्रथमं युञ्जतात्, तदनु ‘सव्यं’ वामं धुर्यं मित्यर्थः । ‘एवम्’ उक्तकरणम् ‘देवत्रा’ देवेषु कृतं स्यात्; मनुष्यव्यवहारे तु ‘इतरथा’ सव्यः पूर्वो दक्षिणः पश्चादिति भेदः ॥

सौरयोजने अनडुह्वां वैकल्पिकं सङ्ख्यात्रितयं विधत्ते— “षड्गव मित्यादिना । षड् गावः समाहृताः षड्गवम् । “तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च”—इति § समाहारे तत्पुरुषैकदेशो द्विगुः । ततो “गोरतद्वितलुकि”—इति ॥ समासान्तः । तथा ‘द्वादशगवम्’, ‘चतुर्विंशतिगवं’ चेति पक्षौ । तत्रापि पक्षद्वये तथैव समासः, समासान्तश्च । “षट्, द्वादश, चतुर्विंशतिं वा पूर्वेषोत्तरांसम्”—इति ¶ हि सूत्रम् । सङ्ख्यात्रितयेऽप्युपपत्ति माह—“संव-

* निरु० ५. ४. १० ।

† ई का० ४ प्र० ४ ब्रा० ७ क० ।

‡ का० औ० सू० १७. २. १३ ।

§ पा० सू० २. १. ५१ ।

॥ पा० सू० ५. ४. ६२ ।

¶ का० औ० सू० १७. २. १० ।

त्सर मेवेति । सम्पद्यत इति सम्पत् । षडृतु-द्वादशमास-चतुर्विंश-
त्यर्द्धमाससम्पत्त्यात्मको यस्तु तादृशं संवत्सरं मभिलक्ष्य त्रयो-
ऽप्येते पक्षा उपपन्ना इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ चित्वाग्निक्षेत्रमध्ये विकर्षणं विधत्ते— “अथैन मिति * ।
‘एनम्’ आत्मानम् । तदेव कर्षणं मन्त्रात्मना स्तौति— “अन्नं
वा इति । ‘अन्नं’ खलु ‘क्षपिः’ ; तद्धेतुत्वात् । कष्टे एव हि
सम्यगन्नं पच्यते । कर्षणं मेव तद्देवकर्तृकान्नाधानतया स्तौति—
“एतद्वा इति । ‘पुरस्तात्’ चयनात् प्रागेव ‘देवाः’ संस्कारं
करिष्यन्तः ‘अस्मिन्’ आत्मनि ‘एतत्’ एतेन कर्षणेन ‘अन्नम्’ एव
स्थापितवन्तः , तथैवायं यजमानोऽपीति ॥ ७ ॥

अथ पक्षपुच्छानि विहायात्मन्येव कर्षणं विधत्ते— “स वा आ-
त्मान मिति † । “आत्मंस्तदिति । ‘तत्’ तेन विकर्षणेन ‘आत्मन्’
आत्मनि ‘अन्नम्’ एव स्थापितवान् भवति । अथात्मन्यन्नाधानं
स्तौति— “यदु वा इति । ‘आत्मन्’ आत्मनि यदेव ‘अन्नं’ ‘धीयते’
स्थाप्यते , ‘तत्’ एवान्नं पक्षपुच्छसहितम् ‘आत्मानं’ रक्षति ।
पक्षपुच्छेष्वन्नाधानं त्वकिञ्चित्करं मित्याह— “अथ यदि-
त्यादिना ॥ ८ ॥

अथ परिश्रितां समीपे आत्मनो दक्षिणभागेऽन्तरतः प्रागायतां
सीतां विधत्ते— “स दक्षिणार्द्धेनेति ‡ । ‘परिश्रितोऽन्तरेण’ तत्-
संलग्नं मेव चित्वाग्नेः आत्मनो ‘दक्षिणार्द्धेन’ दक्षिणपार्श्वे
प्रागपवर्गा ‘प्रथमां’ ‘सीतां’ लाङ्गलपद्धतिं कर्षेत् । “अन्तरान्तरेण

* का० श्रौ० सू० १७. २. १२ क ।

† का० श्रौ० सू० १७. २. १२ ख ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. २. १३ ।

युक्ते”—इति * परिशिच्छद्दे द्वितीया । तत्र पूर्वाङ्गीपादानेन मन्त्रं विधाय तत्रत्यशुनशब्दस्य समृद्ध्यर्थवाचकतया प्रथमसीतायाः समर्पणं माह— “शुनं सुफाला इत्यादिना † ॥

मन्त्रस्याय मर्थः, — शुन मिति सुखनाम ‡ । तच्च क्रिया- विशेषणम् । सुशोभनाः फाला लाङ्गलाग्रस्थिताः कुशीमेदाः § ‘शुनं’ सुखं यथा स्यात् तथा ‘भूमिं’ ‘विक्रयन्तु’ विलिखन्तु । ‘फाला’—इति “जि फला विशरणे”—इति धातुः॥ फालयन्ति भूमिं विदारयन्ति ते फालाः । ‘कीनाशाः’ कर्षकाः ‘वाहैः’ अनडुद्भिः सहिताः ‘शुनं’ सुखम् ‘अभियन्तु’ अभिगच्छन्तु । “कीनाशस्तु कर्दये स्याद्राक्षसे कर्षुके यमे”—इत्यनेकार्थतिलकः ¶ । ‘शुनासीरा’ द्विवचनस्य “सुपां सुलुगिति डादेशः **, वाय्वादित्यावित्यर्थः । तौ ‘हविषा’ उदकेन ‘तोशमाना’ भूमिं निघ्नन्तौ । तोशतिर्वध- कर्मा †† । ‘अस्त्रे’ अस्त्रभ्यम् ‘ओषधीः’ व्रीत्यादिकान्यन्नानि ‘सुपिप्पलाः’ शोभनफलोपेताः ‘कर्त्तनं’ कुरुतम् । “शुनो वायुः, शु एत्यन्तरिक्षे ; सौर आदित्यः, सरणात्”—इति ‡‡ हि यास्कः ।

* पा० सू० २. ३. ४ ।

† वा० खं० १२. ६६—७२ ।

‡ निघ० ३. ६. ११

§ ‘लोहविशेषाः’—इति महीधरः ।

॥ स्वा० प० ५१६ धा० ।

¶ “ ‘कीनाशः कर्षके क्षुद्रे कृतान्तीपांशुघातिनोः’—इति कोशः”—इति महीधरः ।

** पा० सू० ७. १. ३६ ।

†† निघ० २. १६. २६ । तोशते नैरुक्तो धातुः ।

‡‡ निरु० ६. ४. ६ ।

हविःशब्दः उदकनामसु “कम्, अन्नं, हविः”-इति पठितः * ।
 “कर्त्तनेति , “तप्तनप्तनयनाश्च”-इति † तनप् । द्वित्वे बहुवचनं
 छान्दसम् ॥ ८ ॥

ततो दक्षिणश्रीणोरारभ्योदगपवर्गौ पश्चिमपार्श्वे द्वितीयां सीतां
 विधत्ते— “अथ जघनाङ्गेनेति ‡ । तत्र मन्त्रं विधत्ते— “ष्टुते-
 नेति § । तत्र तु प्रथमपादे निगदव्याख्यात इत्याह— “यथैव यजु-
 रिति । द्वितीयपादेऽनुमतेतिशब्दस्य विश्वदेवानां मरुताश्च वृष्टेरी-
 शित्वं प्रयोजक मिति व्याचष्टे— “विश्वे च वै देवा इति । ‘वर्षस्य’
 वृष्टेः ‘ईशते’ प्रयोजका भवन्ति । “अधोगयन्ति कर्मणि षष्ठी ॥ ।
 तृतीयपादे पयःशब्दस्य रसोऽर्थ इति व्याचष्टे— “रसो वै पय
 इति । तत्रैव ‘पिन्वमाना’-‘इति’ पद मध्याह्नत्यान्नपदेनान्वेतौति
 व्याचष्टे— “अन्नेन पिन्वमानित्येतदिति । चतुर्थेऽपि पयःशब्दो
 रसवचन एव ॥

मन्त्रस्थाय मर्यः,— सीता पश्चिमत उदोची क्रियमाणा
 लाङ्गलपद्धतिः ‘मधुना ष्टेन’ मधुरेणोदकेन ‘समज्यतां’ संसि-
 च्यताम् । “ष्टुत मित्युदकनाम , जिघत्तैः सिञ्चतिकर्मणः”-इति ¶
 हि याक्तः । ‘विश्वैर्देवैः’ वृष्टेरोशनैः ‘मरुद्भिश्च’ गणदेवैः ‘अनुमता’
 अभ्यनुज्ञाता , तथा ‘पयसा’ ‘रसेन जर्जस्वती’ बलकररसोपिता ,

* निघ० १. १२. ६५ ।

† पा० छ० ७. १. ४५ ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. २. १४ ।

§ वा० सं० १२. ७० ।

॥ पा० छ० २. ३. ५२ ।

¶ निरु० ७. ७. १ ।

तथा 'पिन्वमाना' सेचनं कुर्वती, अन्नेनेति शेषः । तथा
श्रुतिरेव व्याचष्टे— "अन्नेन पिन्वमानेत्येतदिति । एवं स्तुते हे
सीते ! त्वम् 'अस्मान्' 'अभ्याववृत्स्व' अतिशयेनाभिमुख मावृत्ता
भवेत्यर्थः ॥ १० ॥

अथोत्तरपाश्वर्षं प्रागपवर्गां तृतीयां सीतां विधत्ते— "अथो-
त्तरार्द्धेनेति * । "प्रकृत्या साधुः"—इतिवत् तृतीया सप्तम्यर्थे † ।
तत्र मन्त्रं विधत्ते— "लाङ्गल मिति ‡ । तत्र प्रथमपादे भूमेः
खननेन श्रीरूपान्ननिष्पादनद्वारा फालस्य साधनत्वात् लक्षणया
पवीरवद्रयिमदिति व्याचष्टे— "लाङ्गलं रयिमदिति । द्वितीये
पादे 'सोमपितृरु'—इतिपदेकदेशभूतस्य सोमशब्दस्यान्न मर्थ
इत्याह— "अन्नं वै सोम इति । उत्तरार्द्धपरिष्ठितस्य पदार्थ-
जातस्य सीतैवोद्गमयित्रीत्याह— "एतद्वि सर्वं सीतोद्वपतीति ।
'उद्वपति' उद्गमयतीत्यर्थः ॥

मन्त्रार्थस्तु,— 'लाङ्गलं' हलं 'पवीरवत्' पविः धारा, सा
अस्यास्तीति पवीरं फालः । रो मत्वर्थे, दैर्घ्यन्तु क्कान्दसम् ;
तत् पवीर मस्य लाङ्गलस्यास्तीति पवीरवत्, फालसंयुक्त
मित्यर्थः । शिव मिति सुखनाम § । सुष्ठु शोभनं शिवयति
सुखम्, तत् 'सुशिवम्' । सोमं पिबतीति 'सोमपाः' यजमानः,
तस्मिन् 'सोमपि' यजमाने 'त्सरति' पापादिकं नाशयतीति
'सोमपितृरुः' । यद्वा, सोम मन्त्रं पाति रक्षति स सोमपाः,

* का० श्रौ० सू० १७. २. १५ ।

† पा० २. ३. १८ सू० १ वा० ।

‡ वा० सं० १२. ७१ ।

§ निघ० ३. ६. १७ ।

तस्मिन् वर्तमानम् अशनाया दुःखं त्वरति नाशयतीति
 तथा ; श्रुतेरभिमत मेतद् व्याख्यानम् । सोमपीत्यत्र सप्तम्या
 अनुक् छान्दसः * । यदित्यभूतं लाङ्गलम्, 'तत्' कर्तुं गवादि-
 रथवाहनान्तम् 'उद्वपति' उद्वमयति । 'गां' गोजातिम् । 'अबि'
 मेषजातिम् । 'प्रफर्थं' प्रथमयुवतिं तरुणी मित्यर्थः । फर्वतिर्गति-
 कर्मा । प्रकर्षेण फर्था गम्या, ताम् ; छान्दसो ऋत्विजः । कीदृ-
 शीं ताम् ? 'पीवरीं' उन्नतस्तनकपोलाम्, 'प्रस्था' प्रस्थानम्
 तद्वत् उत्कृष्टजवोपेतम्, 'रथवाहनम्' अश्वम्, रथं वहतीति
 या तम् ॥ ११ ॥

अथ पूर्वपार्श्वे दक्षिणापवर्गां चतुर्थीं सीतां विधत्ते—
 “अथ पूर्वाङ्गेनेति † । तत्र मन्त्रः— “कामं कामदुघे इति ‡ ।
 मन्त्रस्याय मर्थः,— हे 'कामदुघे' कामानां प्रपूरणे ! हे सीते !
 'मित्राय वरुणाय च' तथा 'इन्द्राय', 'अश्विभ्यां' युग्मदेवाभ्यां
 'पूष्णे प्रजाभ्य ओषधीभ्यश्च' 'कामं' काम्यमानं फलं 'धुक्ष्व'
 प्रपूरय । 'इति'-शब्दो मन्त्रसमाप्तिद्योतकः । कृषेः सर्व-
 देवतासम्बन्धद्वारा मन्त्रोक्तदेवताभ्यः कामप्रपूरण माशाख्य
 मिति मन्त्रतात्पर्यं माह— “सर्वदेवत्या वै कृषिरिति । इत्थं
 दक्षिणादिचतसृषु दिक्षु प्रादक्षिण्येन कृतं कर्षण मभिनयेन

* 'हलदन्तात् सप्तम्याः (पा० सू० ६. ३. ६.)'—इति विभक्ते-
 रलुक् ; 'आतो धातोः (पा० सू० ६. ४. १४०.)'—इति आ-लोपे हलन्त-
 त्वात् । यद्वा, सोमः प्रीयतेऽनेनेति सोमपिचमसः, तस्य त्वर
 निष्पादकम् ; न हि लाङ्गलकर्म विना सोमचमसाः स्युः—इति
 महीधरः । † का० श्रौ० सू० १७. २. १६ ।

‡ वा० सं० १२. ७२ ।

निर्दिश्य स्तीति— “इत्यथ इति । ‘अथे’ प्रथमम्, ‘इति’ अनेन प्रकारेण “स दक्षिणार्धेनेत्युक्तलक्षणेन * दक्षिणतः प्राचीं सीतां कषति । ‘अथ’ अनन्तरम्, ‘इति’ अनेन प्रकारेण “अथ जघनार्धे-नेत्युक्तलक्षणेन † पश्चिमतः उदोचीं कषति । ‘अथ’ अनन्तरम्, ‘इति’ अनेन प्रकारेण “अथोत्तरार्धेनेत्युक्तलक्षणेन ‡ उत्तरतः प्राचीं कषति । ‘अथ’ अनन्तरम्, ‘इति’ अनेन प्रकारेण “अथ पूर्वार्धेनेत्युक्तलक्षणेन § पूर्वस्यां दिश्युदग्दक्षिणायतां सीतां कषति । ‘तत्’ एवं सति ‘दक्षिणावृत्’ प्रादक्षिण्येनावृत्तिर्भवति । ‘तत्’ खलु ‘देवत्रा’ देवसम्बन्धिनि कर्मणि योग्यम् । तदुक्तमापस्तम्बेन— “यज्ञोपवीती प्रदक्षिणं देवानि कर्माणि करोति” —इति ॥ १२ ॥

उक्तं कर्षणं समन्वक्तुं मनूय स्तीति— “चतस्र इति । “स दक्षिणार्धेनेत्यादिना चतसृषु दिक्षु क्रमेण प्रोक्ताः चतस्रः सीताः “शुनं सुफाला विकृषन्तु भूमि मित्यादिना ¶ ‘यजुषा’ यजुर्वेदपठितमन्त्रेणेत्यर्थः । “चतसृषु दिक्ष्वित्यादि । प्रागादिषु दिक्षु ‘यत्’ प्रसिद्धं कष्टपचं ब्रह्मियवादिकम् ‘अन्नम्’ अस्ति, ‘तत्’ ‘अस्मिन्’ अग्नौ यजमाने वा ‘एतत्’ एतेन कर्षणेन ‘दधाति’ स्थापयति ॥

* इहैव श्रुता नवमी कण्ठी द्रष्टव्या (१०० पृ० ६ पं०) ।

† इहैव श्रुता दशमी कण्ठी द्रष्टव्या (१०० पृ० १४ पं०) ।

‡ इहैव श्रुता एकादशी कण्ठी द्रष्टव्या (१०१ पृ० ५ पं०) ।

§ इहैव श्रुतेयं द्वादशी कण्ठी द्रष्टव्या (१०१ पृ० १० पं०) ।

॥ आप० का० श्रौ० सू० २४. २. १५ ।

¶ वा० सं १२. ६६—७२ ।

यजुर्मन्त्रेण कर्षणं प्रकारान्तरेण स्तौति — “तद्वा इति ।
 ‘तत्’ खलु कर्षणं ‘यजुषा’ क्रियते, यजुरिति यदस्ति, ‘तत्
 अद्वा वै’ अनुष्ठेयार्थप्रकाशकत्वात् प्रत्यक्षतो विस्पष्टम्, ‘इमाः’
 प्रागाद्याः ‘दिशः’ च प्रत्यक्षत्वाद् विस्पष्टतराः ; अतो यजुषो
 दिशाच्चाद्वात्वसाभ्याद् दिक्षु यजुषा कर्षणं युक्ततर मिति
 भावः ॥ १३ ॥

अमन्त्रकं द्वादशसङ्ख्याकानां सीतानां कर्षणं विधाय
 स्तौति — “अथात्मान मित्यादिना । “यदेव संवत्सर इति ।
 सीतानां संवत्सरसम्बन्धिनां मासानां (च *) द्वादशसङ्ख्यासाभ्यात्
 क्त्वन्ने संवत्सरे यदेव व्रीहियवादिक मन्नं पच्यते, ‘तत्’
 सर्वम् ‘अस्मिन्’ अग्नी ‘एतत्’ एतेन द्वादशसीताकर्षणेन दधाति
 स्थापयतीत्यर्थः ॥

अमन्त्रकत्वं मनूय स्तौति — “तूष्णी मिति । ‘तूष्णीम्’
 अमन्त्रं कृषेत् । तूष्णी मिति यदस्ति, तत् ‘अनिरुक्तं वै’ मन्त्र-
 वाक्येन कस्यचिदर्थस्य निष्कृत्वा नभिधानात् । अत एव तद-
 निरुक्तं सर्वात्मकम्, अतः ‘सर्वेणैव’ साधनेन ‘अस्मिन्’ अग्नी
 ‘अन्नं’ स्थापितं भवतीत्यर्थः ॥

पूर्ववदत्राप्यभिनयेन कर्षणप्रकारं निर्दिश्य स्तौति — “इत्यथ
 इति । ‘इति’ अनेन प्रकारेण ‘अग्रे’ प्रथम मात्मनो दक्षिणार्ध
 मारभ्य उत्तरार्धपर्यन्तं ‘कृषति’ कर्षणं कुर्यात् । ‘अथ’ अनन्तरम्,
 ‘इति’ अनेन प्रकारेण दक्षिणां ओणि मारभ्य उत्तरां सपर्यन्तं
 मन्त्रया विकृषेत् । ‘अथ अनन्तरम्’, ‘इति’ अनेन प्रकारेण

पश्चाद्भाग मारभ्य पूर्वार्द्धपर्यन्तं विक्रषेत् । एतदन्तरम्, 'इति' अनेन प्रकारिणोतरां ओणि मारभ्य दक्षिणांसपर्यन्तं विक्रषेत् इम मेवार्थं मभिप्रेत्य सूत्रितम्—“तूष्णीं तिस्रस्तिस्रः प्रदक्षिणं तिर्यग्नूकेऽक्षया ओष्णंसयोरनूके ओष्णंसयोः”—इति * । 'तत्' तथा उक्तप्रकारेण कर्षणे सति प्रदक्षिणावर्तनं सिध्यति । तच्च 'देवत्रा' देवेषु योग्यम् । “देवमनुष्येत्यादिना सप्तम्यर्थे त्रा-प्रत्ययः † ॥ १४ ॥

विहितानां ममन्त्रकाणां चतसृणां सीतानां प्रत्येकं त्रित्वं विधाय सूति—“तिस्रस्तिस्र इति । “त्रिवृदग्निरित्यादि । स्तोत्रियनवकात्मको हि त्रिवृत्स्तोमः ‡, अग्नेरपि रुद्रादिनामाष्टकाभिधेयेष्टाभिरग्निरूपैः स्वात्मना च नवसङ्ख्योपेतत्वात् त्रिवृत्त्वम् । तथाहि—“त मत्रवोद्द्रोऽसोत्यारभ्य तायेतान्यष्टावग्निरूपाणि कुमारी नवमः, सैवान्नेस्त्रिवृत्तेति षष्ठे समाप्नातम् § । एष च 'यावान्' यत्परिमाणविशिष्टोऽग्निः, 'अस्य अग्नेः' 'यावतो' यत्परिमाणविशिष्टा 'मात्रा' अवयवः, 'तावता' तादृक्परिमाणविशिष्टेन कृत्स्नेन चाग्निरूपेण अस्मिन्' चीयमानेऽग्नी यजमाने वा 'एतत्' एतेन त्रिसङ्ख्यायुक्तेन कर्षणेन 'अन्नं' धारयति । एवं सर्वत्र त्रिवृदग्निरिति वाक्यशेषो व्याख्येयः ॥ १५ ॥ १६ ॥

अमन्त्रकसीतासङ्ख्यां सम्भूय प्रशंसति—“ता उभय्य इति ।

* का० श्रौ० सू० १७. २. १५—१६ ।

† पा० सू० ५. ४. ५६ ।

‡ सा० वे० ता० ब्रा० ३. १, २, ३ ।

§ ६ का० १ अ० ३ ब्रा० १०—१८ क० (६ भा० ४१—३३ पृ०) ।

‘उभयः’ उभयविधाः, समन्वयकामन्वयकभेदेन द्विविधाः सम्भूय षोडशसङ्ख्याका भवन्ति । ‘षोडशकलः’ षोडशवयवसमुदायो हि स्थूलशरीराभिमानी विराडात्मकः प्रजापतिरभिधीयते । तथाहि ;— तस्य ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च, तथा कर्मेन्द्रियाणि, मन एकम्, पञ्चभिर्भूतैर्वा प्राणैर्वा सह षोडशकलाः । गत मन्यत् । “आत्मसन्धित मिति । आत्मना शरीरेण समानं मितम्, न तु न्यूनमधिकं वेत्यर्थः । आत्मसन्धितां तस्य दृष्टिहेतुता माह— “यदु वा इति । ‘यत्’ खलु ‘आत्मसन्धित मन्त्रम्’, ‘तद्’ भोक्तृन् ‘अवति’ रक्षति । अत एतदन्नं सात्त्वं सत् ‘न हिनस्ति’ न बाधते । अधिकन्यूनयोरुक्तद्वैपरीत्यं क्रमेणाह— “यद्भूय इति । ‘भूयः’ बहुजतर मात्मनोऽधिकम्, ‘कनोयः’ अल्पतर मात्मनोऽपर्याप्त मित्यर्थः ॥ १७ ॥

विकर्षणं प्रकारान्तरेण स्तोतु मनुवदति— “यद्देन मिति । पुरा खलु पितरं प्रजापतिं ‘संस्करिष्यन्तो देवाः’ ‘पुरस्तात्’ चयनलक्षणात् संस्कारात् पूर्वम् ‘अस्मिन्’ प्रजापतौ ‘एतत्’ एतेन विकर्षणेन ‘अदधुः’ अधारयन् । ‘तथैव’ ‘अयं’ यजमानोऽपि ‘संस्करिष्यन्’ ‘अस्मिन्’ चैष्यमाणेऽग्निलक्षणे प्रजापतौ पूर्वं ‘प्राणान्’ स्थापयति । कथं मेतदित्यत आह— “लेखा भवन्तीति । ‘हि’ यस्मात् लोके चक्षुरादिगोलकाम्बिकासु ‘लेखासु’ रेखासु ‘इमे प्राणाः’ चक्षुरादीन्द्रियाणि वर्तन्ते ; अतस्तेषां भव स्थाप्यमानानां सञ्चरणार्थं कर्षणेन रेखाकरणं युक्त मिति भावः ॥ १८ ॥

समन्वयकं कर्षणं मनूय सङ्ख्याद्वारा स्तौति— “चतस्र इति । ‘शीर्षन्’ शीर्षिं शिरसि ‘ये इमे चत्वारो निरुक्ताः’

चक्षुः श्रोत्रं नासिका मुख मिति निःशेषेणोक्ताः प्रकाश-
मानाः 'प्राणाः', 'तान्' 'अस्मिन्' अग्नी एतेन सयजुष्केण सीता-
चतुष्टयेन स्थापितवान् भवति । एतदेव विवृणोति — "तद्वै
यजुषेति । "अद्वेत्यादि । प्रागुक्तार्थः * ॥ १८ ॥

अमन्त्रकं कर्षणं मनूय स्तौति — "यद्वैवात्मान मिति ।
'अन्तरात्मन्' आत्मनि देहे अन्तर्मध्ये 'य एवेमे' 'प्राणाः'
प्राणवृत्तयः प्राणापानादिलक्षणाः, मनोबुद्ध्यादिरूपा अन्तः-
करणवृत्तयश्च, 'तान्' 'अस्मिन्' अग्नी 'एतत्' एतेनामन्त्रकाकर्षणेन
'दधाति' स्थापयति । एतदेव विवृणोति — "तूष्णी मिति ।
'यावन्तः' यत्परिमाणविशिष्टाः 'इमे' अन्तरात्मन्यवस्थिताः
'प्राणाः' इति, 'को नाम तद्देद' ? तेषां मानन्यात्; किन्तु
न कश्चिदपि वेत्तुं शक्नोति । तस्मादनिरुक्तानां तेषां सङ्ग्रहणाय
तूष्णी मात्मनो द्वादशसीताकर्षणं युक्तमित्यर्थः ॥ २० ॥

कर्षणानन्तरं मनडुहां विमोचनं विधत्ते — "अथैना-
निति † । "अग्रेत्यादि । 'यस्मै' खलु प्रयोजनाय 'एनान्'
पूर्वं युक्तवान्, 'तं' कामं कर्षणलक्षणं प्रयोजनम् 'आप्ता' लब्ध्वा
तेषां विमोचनं युक्तमिति शेषः ॥

विमोचने मन्त्रं विधाय व्याचष्टे — "विमुच्यध्व मिति ‡ ।
"अग्न्या" — इति गोनाम § । 'एते' खल्वनड्वाहो 'देवत्रा' देवेषु
'अग्न्याः' अहन्तव्याः, देवसम्बन्धिनी गाव इत्यर्थः । "देव-"

* त्रयोदशकण्डीयाख्यानं द्रष्टव्यम् ११७ पृ० ३ प्र०)

† का० श्रौ० सू० १७. २. २१ ।

‡ वा सं० १२. ७३ ।

§ निघ० २. ११. १ ।

ह्येभिरिति । 'एभिः' अनडुद्भिः 'दैवं' देवसम्बन्धि कर्षणलक्षणं
'कर्म करोति' । तस्माद्देवान् याति प्राप्नोत्येभिरिति व्युत्पत्त्या
'देवयानाः'—इत्यनडुद्भिः शेषं युक्तमिति भावः ॥

द्वितीयं पादं मनूय तत्रत्यतमःशब्दस्य विवक्षितं मर्थं
माह— “अगमेति । अशनस्येच्छा 'अशनाया' क्षुत्पीडा ।
स्यष्ट मन्यत् । “ज्योतिर्हीत्यादि । यो हि हविःप्रदाह-
त्वेन यज्ञं, तत्रत्यान् देवांश्च प्राप्नोति, एष हि 'ज्योतिः'
ज्योतिर्मयं स्वर्गादिभोगयोग्यं शरीरम् 'आप्नोति' । अत एव
तैत्तिरीये समाम्नायते— “सुकृतां वा एतानि ज्योतींषि यत्र-
चत्राणि”—इति * । अतोऽत्र मन्त्रे “ज्योतिरापाम”—इति ज्योति-
राभिप्रतिपादनं युक्ततरमित्यर्थः ॥

उत्तरपूर्वस्थां दिशि तेषां मनडुद्भां प्रस्थापनं विधत्ते—
“अथैनानुदीच इति † । 'अथ' विमोचनानन्तरमेव अनडुद्भः
'उदीचः' उदङ्मुखान् 'प्राचः' प्राङ्मुखान् कृत्वा 'प्रसृजति'
प्रस्थापयति । प्रागुदक्तस्य स्तावकं प्रागाम्नातं वाक्यशेष-
मिति दिशति— “तस्योक्त इति । “एषा होमयेषां देवमनु-
ष्याणां दिग्यदुदीची-प्राचीत्यादि ‡ ॥

तेषां दक्षिणाकाले दानं विधत्ते— “तानध्वर्यव इति । अत
एव सूत्रितम्— “दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे ददाति”—इति § । अन्या-
वृत्तिर्जो विहायाध्वर्योरेव सम्प्रदानत्वे कारणमाह— “स

* तै० सं० ५. ४. १. ७ ।

† का० श्रौ० सू० (१७. २. २२ क) १६. ३. १५ द्रष्टव्यम् ।

‡ पुरस्तात् ६ का० ४ प्र० ४ ब्रा० ३ क० द्रष्टव्या ।

§ का० श्रौ० सू० १७. २. २२ ख ।

हीति । 'हि' यस्मात् 'सः' अर्ध्वर्युः 'तैः' अनडुद्भिः कर्षणं
 'करोति', तस्मादध्वर्यवे दानं युक्तमिति भावः * । तस्मिन्
 दाने कालविशेषं विधत्ते— "तांस्त्विति । ऋत्विक्परिक्रयहेतवो
 दातव्या गावो दक्षिणाः, तासां यः कालो माध्यन्दिनसव-
 नात्मकः, तस्मिन्, 'तान्' अनडुहः 'अनुदिशेत्' दद्यादिति
 यावत् ॥ २१ ॥ ४ [२. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति सप्तमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥

* का० श्रौ० सू० १७. २. २० । दीर्घप्रयुक्तेषु प्रतिप्रस्थात्रादय
 ऋत्विजः पुरुषाः हवन्ति, तिर्यक्प्रयुक्तेष्वध्वर्युरेवेति तत्सूत्राशयः ॥

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ,

अपि वा

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

अथ दर्भस्तम्ब सुपदधाति । एतद् वै देवा
ओषधीरुपादधत तथैवेतद् यजमान ओषधीरुप-
धत्ते ॥ १ ॥

युद्धेव दर्भस्तम्ब सुपदधाति । जायत ऽएष
एतद्युच्चैरुते स एष सर्वस्मा ऽअन्नाय जायत
ऽउभयस्वेतदन्नं यद्दर्भा आपश्च ह्येता ओषधयश्च
या वै वृत्राङ्घ्रीभक्षमाना आपो धन्व इभन्त्य उदा-
यन्ते दर्भा अभवन्त्युद् इभन्त्य उदायन्तस्माद्दर्भास्ता
ह्येताः शुद्धा मेध्या आपो वृत्राभिप्रचरिता *
यद्दर्भा यदु दर्भास्तेनौषधय उभयेनैवैन मेतदन्नेन
प्रीणाति ॥ २ ॥

* "आपोऽवृत्राभिप्रचरिता"—इति स्वात्मयण्य सम्मतः पाठः ।

सीतासमरे * । व्याग्वै सीतासमरुः प्राणा
वै सीतास्तासा मयुः समयो व्याचि वै प्राणेभ्यो-
ऽन्नं धीयते मध्यतो मध्यत एवास्मिन्नेतदन्नं
दधाति तूष्णीं मुनिरुक्तं वै तद्यत्तूष्णीं सर्वं वा
ऽअनिरुक्तं सर्व्वेणैवास्मिन्नेतदन्ने दधाति ॥ ३ ॥

अथैन मभिजुहोति । जायत ऽएष एतद्यच्ची-
यते स एष सर्व्वस्मा ऽअन्नाय जायते सर्व्वस्यो
ऽअस्यैष रसो यदाज्य मपां च ह्येष ओषधीनां च
रसो ऽस्यैवैन मेतत् सर्व्वस्य रसेन प्रीणाति या-
वानु वै रसस्तावानात्मानेनैवैन मेतत् सर्व्वेण प्री-
णाति पञ्चगृहीतेन पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्त्तवः
सञ्ज्वत्सरः सञ्ज्वत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
तावतैवैन मेतदन्नेन प्रीणाति † ॥ ४ ॥

यद्वैवैन मभिजुहोति । एतद्वै यत्रैतं प्राणा
ऋषयो ऽग्ने ऽग्निं समरुक्वर्त्तुदस्मिन्नेतं पुरस्ताद्
भाग मुकुर्व्वत तस्मात् पुरस्ताद् भागास्तद्यदभि

* 'सीतासमरे'—इति ग, घ ।

† 'प्रीणाति'—इति क ।

जुहोति यऽएवास्मिंस्ते प्राणा ऋषयः पुरस्ताद्
भागं मुकुर्वन्त तां नैवैतत् प्रीणात्याज्येन पञ्चगृहीतेन
तस्योक्तो बन्धुः ॥ ५ ॥

यद्देवेन मभिजुहोति । एतद्वै यान्येतस्मिन्नग्नौ
रूपाण्यपधास्यन् भवति यान्स्तोमान्यानि पृष्ठानि
यानि कुन्दांसि तेभ्य एतं पुरस्ताद् भागं
करोति तां नैवैतत् प्रीणात्याज्येन पञ्चगृहीतेन
तस्योक्तो बन्धुः ॥ ६ ॥

यद्देवेन मभिजुहोति । एतद्वै देवा अवि-
भयुर्दीर्घं वा ऽद्वयं कर्म यद्वै न द्वम् मिह रुक्षां-
सि नाष्टा न हन्युरिति तऽएता मेतस्य कर्मणः
पुरस्तात् सऽस्या मपश्यन्त मुत्रैव सूर्वाः समस्थाप-
यन्नुवाचिन्वन्त्यैवैन मय मेतदुत्रैव सूर्वाः सऽ-
स्थापयत्यत्र चिनोति * ॥ ७ ॥

सजूरद् इति चितिः । अयवोभिरिति पुरी-
षः सजूरुषा इति चितिररुणीभिरिति पुरीषः
सजोषसाश्विनेति चितिर्दुःसोभिरिति पुरीषः

सज्जः सूर इति चित्तिरेतशेनेति पुरीषः सज्ज-
 व्यैखानर इति चित्तिरिडयेति पुरीषं घृतेनेति
 चितिः स्वेति पुरीषः हेति चितिः ॥ ८ ॥

त्रयोदशैता व्याहृतयो भवन्ति । त्रयोदश
 मासाः संवत्सरस्त्रयोदशान्नेश्चित्तिपुरीषाणि यावा-
 न्निर्यावत्यस्य मावा तावन्त मेवैन मेतच्चिनोत्याज्येन
 जुहोत्यग्निरेष यदाज्य मग्नि मेवैतच्चिनोति पञ्च-
 गृहीतेन पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्त्तवः संवत्सरः
 संवत्सरोऽग्निर्यावान्निर्यावत्यस्य मावा तावन्त
 मेवैन मेतच्चिनोत्यूर्ध्वा सुदृग्लन् जुहोत्यूर्ध्वं तदग्निं
 चितिभिश्चिनोति ॥ ९ ॥ १ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [२, ३.] ॥

अथ कुशस्तम्बोपधानं विधत्ते— “अथ दर्भस्तम्ब मिति ।
 एकमूलोऽनेकशाखः स्तम्ब इत्युच्यते , दर्भाणां स्तम्बो दर्भस्तम्बः ,
 तम् आत्ममध्ये तूष्णीम् ‘उपदधाति’ स्थापयेदित्यर्थः । तदु-
 पधानं देवकर्तृकौषध्युपधानद्वारा स्तौति— “एतदा इति ।
 ‘उपादधत’ उपहितवन्तः । “तथैवैतदिति, प्रकृते योजनम् ॥ १ ॥

तदेव प्रकारान्तरेणापि स्तौति—“यद्देवेति । ‘स एषः’ आह-
 वनीयोऽग्निः ‘चीयते’ चयनेन सम्पाद्यते , ‘एषः’ ‘जायते’ उत्पद्यते

एवं । 'स एषः' जायमानोऽग्निः 'सर्वस्मै' कृत्स्नाय 'अन्नाय'
तदुपभोक्तुं जायते । दर्भाणां नामनिर्वचनद्वारा उभयविधा-
नत्व माह— "उभयस्येतदिति । उभयं किं मित्यत आह—
"यद्दर्भा इति । उभयविधत्वमेव विवृणोति— "या वै वृत्रादिति ।
"वृत्रो ह वा इदं सर्वं वृत्त्वा शिष्ये"—इत्युपक्रम्य , "तस्मादु हैका
आपो वीभत्साञ्चक्तिरे"—इत्यादिना प्रथमकाण्डे अपां दर्भभाव-
प्रत्ययादिति * । 'याः' आपः वृत्रासुराद् 'वीभत्समानाः' जुगुप्स-
मानाः जुगुप्साश्रयत्वादि कुर्वाणा इत्यर्थः । 'धन्व' अन्तरिक्षं
'दृभन्त्यः' गुम्फनं कुर्वन्त्यः आपः 'उदायन्' उद्गतवत्यः । "धन्वान्त-
रिक्षम् ; धन्वन्त्यस्मादापः"—इति † हि यास्तः । दृभन्त्य इति ,
तौदादिकात् "दृभी गुम्फने"—इति ‡ धातोः शतरि "ऋचेभ्यो
ङीप्" § । 'ते दर्भा अभवन्' आप एव दर्भत्वं प्राप्ता इत्यर्थः । ते इति
पुल्लिङ्गं दर्भापेक्षम् । दर्भनाम निर्वक्ति— "यद्दृभन्त्य इति । 'यत्'
यस्माद् दृभन्त्यो गुम्फनं कुर्वन्त्य आप उद्गतवत्यः , 'तस्माद्'
दर्भणादापो 'दर्भाः' दर्भशब्दवाच्या इत्यर्थः । दर्भभूतास्ता अपः
प्रशंसति— "ता हैता इति । ये दर्भाः 'ताः' एता आपः
'शुद्धाः' शुद्धिसाधनभूताः , तथा 'मेध्याः' मेधाहर्हाः । तदेव विसृ-
ष्टयति— "आपोऽवृत्राभिप्रचरिता इति । न वृत्रात् 'अभिप्रच-
रिताः' अभिप्रसृताः 'उ' पुनः 'यत्' यस्माद् 'दर्भाः' , 'तेन' कारणेन
'ओषधयः' । दर्भाणां मोषधित्वं मन्यन्नाप्यान्नायते— "ओष-

* १ का० १ प्र० ३ ब्रा० ४ , ५ क० (१ भा० ६० पृ०) ।

† निरु० ५. १. ६ ।

‡ तु० प० ४३ धा० ।

§ पा० छ० ४. १. ५ ।

चयो बर्हिरिति । उभयविधत्वं मृपयोगप्रतिपादनेनोपसंहरति—
“उभयेनैवैन मिति । ‘एनं’ चित्याग्निम् ‘एतत्’ एतेनोभयविधेन
अन्नेन ‘प्रीणाति’ ॥ २ ॥

तदुपधानं क्षेत्रे विधाय स्तौति— “सीतासमर इति ।
कृष्टाः सीताः ‘समृच्छन्ते’ सङ्गच्छन्ते यत्रासौ ‘सीतासमरः’
क्षेत्रमध्यप्रदेशः, तत्रोपदध्यादिति शेषः । आधियज्ञिकस्य
सीतासमरस्याध्यात्मं सुखरूपता माह— “वाग्वा इति ।
वागायतनत्वाद् ‘वाक्’ सुखं खलु ‘सीतासमरः’ । कथं मित्य-
पेक्षायां तदुपपादयति— “प्राणा वा इति । ‘प्राणाः’ खलु
‘सीताः’ नाड्यः तत्सञ्चारित्वात् । ‘तासां’ नाडीरूपाणां सीतानाम्
‘अयं’ सुखलक्षणः ‘समयः’ सङ्गमः, सम्यगयन्ते सङ्गच्छन्ते
यत्र सोऽयं समयः; सुखे हि सर्वाः प्राणा नाड्यः सङ्ग-
च्छन्ते । ततः किं मित्याकाङ्क्षाया माह— “वाचि वा इति ।
‘वाचि वै’ सुखे एव ‘प्राणिभ्यः’ अर्थे ‘अन्नं’ ‘धीयते’ स्थाप्यते;
सुखेनैव हि जग्धेऽन्ने प्राणाना माप्यायनस्य सङ्गावात् । सीता-
समरेऽपि मध्यदेशे उपदध्यादित्याह— “मध्यत इति । सप्त-
म्यर्थे तत्सिलयम् । ‘अस्मिन्’ चित्याग्नी मध्ये एव ‘एतत्’ एतेन अन्नं
स्थापितवान् भवति । उपधाने मन्त्राभावं विधत्ते— “तूष्णी
मिति । तदेवोपपादयति । “अनिरुक्तं वा इति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ३ ॥

अभिहोमं विधत्ते— “अथैनं मभीति । ‘एनं’ दर्भस्तम्बम् ।
“जायत एष इत्यादि । पूर्ववद् व्याख्येयम् * । अभिहोमे आज्यं
द्रव्यं विधातुं स्तौति— “सर्वस्यो ऽअस्यैष इति । ‘यत्’ आज्यं सर्पिः

‘एषः’ ‘अस्य’ ‘सर्वस्य’ विश्वस्य ‘रसः’ । रसत्वं मेवोपपादयति—
 “अपां च हीति । अपा मोषधीनाञ्च गोभिः पानाद् भक्षणञ्च
 ह्याज्यं सुत्पद्यते । रसत्वोपपादनस्य प्रयोजनं माह— “अस्यैवैन
 मिति । ‘एनं’ चित्वाग्निं ‘प्रीणाति’ तर्पयति । सर्वरसत्वकथने
 कारणं माह— “यावानु वा इति । ‘रसः’ ‘यावान्’ यत्परिमाण-
 विशिष्टः, ‘आत्मा’ देहोऽपि ‘तावान्’ तत्परिमाणविशिष्ट एव ;
 देहस्य रसोपजीवनत्वात् । “अनेनेति । ‘सर्वेण’ रसेनेत्यर्थः ।

आज्यस्य पञ्चगृहीतत्वं विधत्ते— “पञ्चगृहीतेनेति * । पञ्च-
 गृहीतत्वं स्तौति— “पञ्चचितिकोऽग्निरित्यादिना । ‘पञ्चर्त्तवः’
 पञ्चर्त्तात्मकः ‘संवत्सरः’; हेमन्तशिशिरयो समासेन † । “संवत्सरो-
 ऽग्निः इत्यादि गतार्थम् ‡ ॥ ४ ॥

प्रकारान्तरेणाभिहोमं स्तौति— “यदेवैन मिति । ‘एतद्दे’
 कारणं खलु ‘यत्र’ यदा ‘प्राणाः’ एव ‘ऋषयः’ ‘अग्रे’ प्रपञ्च-
 सृष्टेः पुरा ‘एनम्’ अग्निं चित्वाख्यं संस्कृतवन्तः, ‘तत्’ तदा
 ‘अस्मिन्’ अग्नी ‘एतम्’ अभिहोमलक्षणं ‘पुरस्ताद्’ भागम् चय-
 नात् प्रागेव भजनीयं संशम् ‘अङ्गुर्वत’ सम्पादितवन्तः, ‘तस्मात्’ ते
 ऋषयः ‘पुरस्ताद्भागाः’ पुरस्तादादौ भागो भजनीयोऽंशो येषां ते
 पुरस्ताद्भागाः, प्रथमपूज्या इत्यर्थः । “तद्यदिति । ‘तत्’ तच्च
 यत्कारणात् ‘अभिजुहोति’, इदानीन्तनो यजमान इति शेषः ।
 ‘ये’ पुरस्ताद् भागकर्तारः प्राणरूपा ऋषयः, ‘तानेव’ ‘एतत्’

* का० श्रौ० सू० १७. ३. २ ।

† ऐ० ब्रा० १. १. १ द्रष्टव्यम् ।

‡ १भा० ३६८०, इह च पुरस्तात् १०२ पृ० १६ क० ।

एतेनाभिहोमेन तर्पयतीति तत्कारण मित्यर्थः । “आज्येने-
त्यादि । व्याख्यातम् * ॥ ५ ॥

प्रकारान्तरेण त मेवाभिहोमं स्तौति— “यद्वेवेति । ‘एत-
स्मिन् अग्नी’ चित्यात्मके ‘यानि रूपाणि’ गार्हपत्यचिति-
धिष्णालक्षणानि , तथा ‘यान् स्तोमान्’ स्तोत्रियसमूहान् त्रिह-
त्यञ्चदशादीन् , ‘यानि पृष्ठानि’ बृहद्रथन्तरादीनि , ‘यानि च
ह्रन्दांसि’ गायत्र्यादीनि , ‘उपधास्यन्’ एतेषा सुपधानं करि-
ष्यन् ‘भवति’, ‘तेभ्यः’ रूपादिभ्य ‘एतम्’ अभिहोमलक्षणं ‘पुर-
स्ताद् भागं’ सम्पादयति । ‘तान्येव’ रूपादीनि ‘एतत्’ एतेन
तर्पयति । “आज्येनेत्यादि । पूर्ववत् † ॥ ६ ॥

प्रकारान्तरेणाप्यभिहोम मेव स्तौति— “यद्वेवेति । ‘एतत्’
एतेन हेतुना ‘देवाः’ ‘अभिभयुः’ भीतवन्तः । भयस्वरूप मेव
विशदयति— “दीर्घं वा इत्यादिना । ‘इदं’ चयनलक्षणं
‘कर्म’, ‘दीर्घं’ विस्तृतं खलु । अस्तु पुनर्द्वाधीयः , तावता को
भयहेतुरित्यत आह— “यद्वै न इति । ‘नः’ अस्माकम् ‘इह’
दीर्घं कर्मणि ‘इमम्’ अग्निं ‘नाष्टा रक्षांसि’ ‘न हन्युः’ हिंस्युरिति ।
अयं सम्भावने लिङ् ३, ‘इति’-शब्दो देवाभिप्रायसमाप्ती । भीति-
निवृत्तिप्रकारं दृष्टवन्त इत्याह— “त एता मिति । ‘ते’ देवा
‘एतस्य’ दीर्घस्य चयनाख्यकर्मणः ‘पुरस्तात्’ चयनात् प्रागेव
‘एवैताम्’ अभिहोमलक्षणां ‘संस्थां’ समाप्तिम् ‘अपश्यन्’ ददृशुः ।
दृष्ट्वा चानुष्ठितवन्त इत्याह— “त मत्रैवेति । ‘अत्रैव’ चयनात्

* , † इद्वैव पुरस्तात् ४ क० १२६ ए० ८ प० दृष्टव्यम् ।

‡ ६ पा० सू० ३.३. १६१ ।

प्रागवसरे एव 'तं' चित्यात्मक मग्निं सर्वं निरवशेषं 'सप्त-
स्थापयन्' समापितवन्तः, अत्रादावित्यर्थः । 'अचिन्वन्' चित-
वन्त इति भाविनि भूतवदुपचारः । उक्तं मर्थं प्रकृते योज-
यति— "तथैवैन मिति ॥ ७ ॥

अभिहोमे मन्त्रं विधाय व्याहृतिरूपेण त्रयोदशधा विभज्य
चितिपुरीषात्मना स्तौति— "सजूरब्द इति चितिरित्यादिना * ।
मन्त्रार्थस्तु,— 'अब्दः' संवत्सरः 'अयवोभिः' मासैरर्द्धमासैश्च
'सजूः' समानजोषणः । यवा अयवाश्चार्द्धमासा मासाश्चोच्यन्ते ;
अर्द्धमासा एव वा , "पूर्वपक्षा वै यवा अपरपक्षा अयवाः"—इति
श्रुतेः † । 'उषाः' रात्रेरपरः कालः । 'अरुणीभिः' अरुणवर्णाभि-
र्गोभिः 'सजूः' समानजोषणः । "अरुणो गाव उषसः"—इति
निघण्टुः ‡ । 'अश्विना' नासत्थ्यौ देवौ 'द' सोभिः कर्मभिः
सजोषसौ समानजोषणौ । 'सूरः' सूर्यः 'एतशेन' हरितवर्णेना-
श्वेन 'सजूः' । 'वैश्वानरः' विश्वनरनेता अग्निः 'इडया' अग्नाय्या
घृतेन 'आज्येन' हविषा च 'सजूः' 'स्नाहा' इदं माज्यं सुहुत-
मस्तु ॥ ८ ॥

त्रयोदशधा विभक्ता मन्त्रावयवा व्याहृतिरूपाः स्मुरित्याह—
"त्रयोदशैता इति । व्याक्रियन्त एति 'व्याहृतयः' । 'एताः' इति
स्त्रीलिङ्गत्वं व्याहृतिशब्दापेक्षम् । व्याहृतिगतां त्रयोदशसङ्ख्यां
प्रशंसति— "त्रयोदश मासा इति । संसर्प्याहस्यतिसञ्ज्ञको-

* वा सं० १२. ७४ ।

† शत० ब्रा० ८ का० २ प्र० ५ ब्रा० ११ क० ।

‡ १ अ० १५ ख० ७ प० ।

ध्विमासस्त्रयोदशः * ; “अस्ति त्रयोदशो मासः”—इति श्रुतेः † ।
 “त्रयोदशान्नेरिति । चित्यस्याग्नेश्चितयः पुरीषाणि च मिलित्वा
 त्रयोदश सम्पद्यन्ते । तथाहि— आदितश्चतस्रश्चितयः, पुरीषनिवप-
 नान्ताः, स्तोमभागान्ता पञ्चमी चितिः, तदनन्तरभावि पुरीष-
 सेकम्, नाकसत्पशुतिपुरीषनिवपनान्ता षष्ठी चितिरिति द्वे, ततो
 विकर्णीस्त्रयमाहस्ययोरुपधानं हिरण्यशकलैः प्रोक्षणं मग्न्या-
 भ्याधानं चेति सप्तमी चितिः । सा त्रयोदशीत्यादिर्विभागः जह्यः ।
 “यावानग्निरित्यादि । असकृद् गतम् ॥

आज्यस्य होमसाधनत्वं मनूयं प्रशंसति— “आज्येनेत्या-
 दिना । आज्यस्याग्नित्वम् “तेजो वै घृतम्”—इति श्रुतेः ‡ । “पञ्च-
 गृहीतेनेत्यादि । व्याख्यातचरम् । तत्राभिहीमे सुच उद्गृहीतत्वं
 विधाय प्रशंसति— “ऊर्ध्वा मिति । ‘उद्गृह्णन्’ सुच मूर्ध्ना कुर्वन्
 जुहोतीत्यर्थः । ‘तत्’ तेन सुच ऊर्ध्वकरणेन ‘अग्निं’ प्रकृतं
 ‘चितिभिः’ ऊर्ध्वं चितवान् भवति । “पञ्चगृहीतेनोद्गृह्णन्भि-
 जुहोति सजूरन्द इति”—इति सूत्रम् § ॥ ८ ॥ [२. ३.] ॥

इति श्रोसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

* अत्र मागे ३६ पृ० ६ पं० द्रष्टव्या ।

† शत० ब्रा० ४. २. ५. ५ ।

‡ ऐ० ब्रा० ८. ४. ६ । तै० सं० २. ५. २. ७ ।

§ का० श्री० सू० १७. ३. २ । वा० सं० १२. ७४ ।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्.)

अथोदचमसान्निनयति । एतद्वै देवा * अब्रुवं-
 श्वेतयङ्ग मिति चिति मिच्छतेति व्याव तदब्रुवंस्ते
 चेतयमाना वृष्टि मेव चिति मपश्यंस्तु मस्मिन्न-
 दधुस्तथैवास्मिन्नय मेत दधाति ॥ १ ॥

उदचमसा भवन्ति * । आपो वै वृष्टिर्वृष्टि
 मेवास्मिन्नेतदधाल्यौदुम्बरेण चमसेन तस्योक्तो बभू-
 शुतुःसक्तिना चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य एवा-
 स्मिन्नेतद्विष्मो वृष्टिं दधाति ॥ २ ॥

वींस्त्रीनुदचमसान्निनयति । त्रिवृदग्निर्यावा-
 नग्निर्यावत्यस्य मावा तावतैवास्मिन्नेतद् वृष्टिं
 दधाति ॥ ३ ॥

द्वादशोदचमसान् कृष्टे निनयति । द्वादश
 मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
 मावा तावतैवास्मिन्नेतद् वृष्टिं दधाति ॥ ४ ॥

स वै कृष्टे निनयति । तस्मात् कृष्टाय
 वर्षति स यत् कृष्ट एव निनयेन्नाकृष्टे कृष्टायैव*

* 'देवाः'—इति ख ।

† 'भवन्ति'—इति क ।

वृषेन्नाकृष्टाय यदकृष्ट एव निनयेन्न कृष्टेऽकृष्टा-
यैव वृषेन्न कृष्टाय कृष्टे चाकृष्टे च निनयति
तस्मात् कृष्टाय चाकृष्टाय च वृषति ॥ ५ ॥

त्रीन् कृष्टे चाकृष्टे च निनयति । त्रिवृ-
दग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतद्
वृष्टिं दधाति ॥ ६ ॥

यद्वेवोदचमसान्ननिनयति । एतद्वा ऽअस्मिन्
देवाः संस्करिष्यन्तः पुरस्तादपो दधुस्तथैवास्मिन्नय-
मेतत् संस्करिष्यन् पुरस्तादपो दधाति ॥ ७ ॥

त्रींस्त्रीनुदचमसान्ननिनयति । त्रिवृदग्निर्यावा-
नग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदपो द-
धाति ॥ ८ ॥

द्वादशोदचमसान् कृष्टे निनयति । द्वादश
मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदपो दधाति ॥ ९ ॥

स वै कृष्टे निनयति । प्राणेषु तदपो दधाति
स यत् कृष्ट एव निनयेन्नाकृष्टे प्राणेष्वेवापः
स्युर्नेतरस्मिन्नात्मन्नय यदकृष्ट एव निनयेन्न कृष्ट

ऽआत्मन्नेवापः स्युर्न * प्राणेषु कृष्टे चाकृष्टे च
निनयति तस्मादिमा उभयत्रापः प्राणेषु चा-
त्मंश्च ॥ १० ॥

तून् कृष्टे चाकृष्टे च निनयति । विवृदग्नि-
र्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदपो
दधाति ॥ ११ ॥

पञ्चदशोदचमसान्निनयति । पञ्चदशो वै व्यञ्ज
एतेनैवास्यैतत् पञ्चदशेन व्यञ्जेण सर्व्वं प्राप्मान
मपहन्ति † ॥ १२ ॥

अथ सर्व्वौषधं व्यपति । एतद्देवा ऽअब्रु-
वञ्चेतयध्व मिति चिति मिच्छतेति व्याव तद-
ब्रुवंस्ते चेतयमाना अब्रु मेव चितिमपश्यंस्ता म-
स्मिन्नदधुस्तथैवास्मिन्नय मेतद्वधाति ॥ १३ ॥

सर्व्वौषधं भवति । सर्व्वं मेव तदब्रुं यत्
सर्व्वौषधं सर्व्वं मेवास्मिन्नेतदब्रुं दधाति तेषा
मेकमब्रु मुद्धरेत्तस्य नाश्नीयाद्यावज्जीव मौदुम्बरेण

* 'स्युर्न'—इति क ।

† 'मपहन्ति'—इति क ।

चमसेन तस्योक्तो बन्धुः श्रुतुः सक्तिना चतस्रो वै
दिशः सर्वाभ्य एवास्मिन्नेतद्दिग्भ्यो ऽन्नं दधा-
त्यनुष्टुब्भिर्व्वपति व्वाग्वा ऽअनुष्टुब् वाचो वा
ऽअन्नं मयते ॥ १४ ॥

तिसृभिस्त्रिसृभिश्चग्निर्व्वपति । त्रिवृदग्निर्या-
वानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदन्नं द-
धाति ॥ १५ ॥

द्वादशभिर्द्वादशभिः कृष्टे व्वपति । द्वादश
मासाः संवत्सरः संवत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ १६ ॥

स वै कृष्टे व्वपति । तस्मात् कृष्टे ऽन्नं पच्यते
यत् कृष्ट एव व्वपेन्नाकृष्टे कृष्टे ऽएवान्नं पच्येत ना-
कृष्टे ऽयं यदकृष्ट एव व्वपेन्न कृष्टे ऽकृष्टे ऽएवान्नं
पच्येत न कृष्टे कृष्टे चाकृष्टे च व्वपति तस्मात्
कृष्टे चान्नं पच्यते ॥ १७ ॥

तिसृभिः कृष्टे चाकृष्टे च व्वपति । त्रिवृ-
दग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदन्नं
दधाति ॥ १८ ॥

यदेव सञ्जीषधं व्यपति । एतद्वा ऽएनं देवाः
संस्करिष्यन्तः पुरस्तात् सूर्वेण भेषजिनाभिषज्यं-
स्तुथैवैन मय मेतत् संस्करिष्यन् पुरस्तात् सूर्वेण
भेषजिन भिषज्यति ॥ १९ ॥

सञ्जीषधं भवति । सूर्वं मेतद् भेषजं यत्
सञ्जीषधं सूर्वेणैवैन मेतद् भेषजिन भिष-
ज्यति ॥ २० ॥

तिसृभिस्तिसृभिर्ऋग्भिर्व्यपति । त्रिवृदग्नि-
र्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतद् भिष-
ज्यति ॥ २१ ॥

द्वादशभिर्ऋग्भिः कृष्टे व्यपति । द्वादश मासाः
सञ्चत्सरः सञ्चत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
तावतैवैन मेतद् भिषज्यति ॥ २२ ॥

स वै कृष्टे व्यपति । प्राणांस्तुद्धिषज्यति स
यत् कृष्ट ऽएव व्यपेन्नाकृष्टे प्राणानेव भिषज्यन्ने-
तर मात्मान मय यदकृष्ट ऽएव व्यपेन्न कृष्ट ऽआत्मान
मेव भिषज्यन् प्राणान् कृष्टेचाकृष्टे च व्यपति
प्राणांश्च तदात्मानं च भिषज्यति ॥ २३ ॥

तिसृभिः कृष्टे चाकृष्टे च व्यपति । त्रिष्टु-
दग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मावा तावतैवैन मेतद्
भिषज्यति ॥ २४ ॥

पञ्चदशोदचमसान्निनयति । पञ्चदशभिर्ऋग्मि-
र्व्यपति तच्छिंश्चिंश्चदक्षरा विराड्विराड् कृत्स्न
मन्त्रं सर्व्व मेवास्मिन्नेतत् कृत्स्नमन्त्रं दधाति ॥ २५ ॥

या ओषधीः पूर्ज्वा जाताः । देवेभ्यस्त्रियुगं
पुरेत्यृतवो वै देवास्तेभ्य ऽएतास्त्रिः पुरा जायन्ते
व्यसन्ता प्रावृषि शरदि मुनै नु बभूवूणा मह मिति
सोमो वै बभुः सौम्या ऽओषधय ओषधः पुरुषः
शतं धामानीति यदिद्ं शतायुः शतार्घः शत-
वीर्यं ऽएतानि हास्य तानि शतं धामानि सप्त
चेति य ऽएवेमे सप्त शीर्षन्प्राणास्तानेतुदाह ॥ २६ ॥

शतं वो ऽअस्व धामानि । सहस्रं सुतं वो
रुह इति यदिद्ं शतधा च सहस्रधा च विरूढा
अधा शतक्रत्वो यूय मिमं मे ऽअगदं कृतेति य मिमं
भिषज्यामीत्येतत् * ॥ २७ ॥

* 'भिषज्यामीत्येतत्'—इति ग, घ

ता एता एकव्याख्यानाः । एत मेवाभि यथैत
मेव भिषज्येदेतं पारयेत्ता अनुष्टुभो भवन्ति व्याग्वा
ऽअनुष्टुप् व्यागु सर्व्वं भेषजं सर्व्वेणैवैन मेतद् भेष-
जेन भिषज्यति ॥ २८ ॥

अथातो निरुक्तानिरुक्ताना मेव* । यजुषा द्वावन-
डाहौ युनक्ति तूष्णीं मितरान्यजुषा चतस्रः सीताः
क्षपति तूष्णीं मितरास्तूष्णीं दर्भस्तम्ब मुपद्धाति
यजुषाभिजुहोति तूष्णीं मुदचमसान्निनयति यजुषा
व्वपति ॥ २९ ॥

प्रजापतिरेषोऽग्निः । उभयस्वेतत् प्रजापति-
निरुक्तश्चानिरुक्तश्च परिमितश्चापरिमितश्च तद्यद्य-
जुषा करोति यदेवास्य निरुक्तं परिमितं रूपं
तदस्य तेन संस्करोत्यथ यत्तूष्णीं यदेवास्यानिरुक्तं
मुपरिमितं रूपं तदस्य तेन संस्करोति स ह वा
ऽएतं सर्व्वं कृत्स्नं प्रजापतिं संस्करोति य एवं
व्विद्वानेतदेवं करोति बाह्यानि रूपाणि निरुक्तानि
भवन्त्यन्तराण्यनिरुक्तानि पशुरेष यदग्निस्तस्मात्

* 'मेव'—इति ग, घ ।

पशोर्वाह्यानि रूपाणि निरुक्तानि भवन्त्यन्तराण्य-
निरुक्तानि ॥ ३० ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [२. ४.] ॥

अथ कष्टे क्षेत्रे कर्षणक्रमेणोदचमसकरणक मपान्नियनं
विधत्ते— “अथोदचमसान्नियतीति । उदकपूर्णाश्चमसा उद-
चमसास्तानासिञ्चेदित्यर्थः । “एतद्वै देवा इत्याद्यसकृद् गतम् * ।
“वृष्टि मेवेति । वर्षणरूपां चिति मित्यर्थः ॥ १ ॥

उदकनिनयने चमसकरणतां विधाय वृष्ट्यात्मना स्तूति—
“उदचमसा भवन्तीति । ‘वृष्टिरापः खलु’ अपां वृष्टिजन्य-
त्वात् । चमसस्य उदुम्बरविकारत्वं विधत्ते— “अदुम्बरेणेति ।
“तस्योक्त इति । उदुम्बरविकारत्वस्यार्थवादः । “तदेतत् सर्वं मन्त्रं
यदुदुम्बरः, सर्वं वनस्पतय इत्यादिना षष्ठकाण्डे प्रपञ्चित
इत्यर्थः † । चमसस्य चतुष्कोणत्वं विधाय प्रशंसति—चतुःसक्ति-
नेति । “सर्वाभ्य इति । चतसृभ्योऽपि दिग्भ्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

चतसृषु चतसृषु सीतासु त्रयाणां त्रयाणा मुदचमसानां निनयनं
विधाय प्रशंसति— “त्रींस्त्रीनिति ‡ । “नित्यवीक्ष्योः”—इति §
द्विर्वचनम् । “त्रिवृदग्निरित्याद्यसकृदुक्तार्थम् ॥ ३ ॥

* पुरस्तादिहैव १२३ पृ० दृश्यम् ।

† ६ अ० ३ ब्रा० ३ क० (६ भा० १३८ पृ०) ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. ३. ३ ।

§ पा० सू० ८. १. ४ ।

॥ इहैव १प्र० ४ब्रा० १५ काण्डव्याख्या द्रष्टव्या (११८ पृ०) ।

कष्टप्रदेशे द्वादशभिरुदचमसैर्निनयनं विधाय स्तीति—
“द्वादशोदचमसानिति । “द्वादशमासा इत्यादेः स्पष्टोऽर्थः ॥ ४ ॥

तस्योदकनिनयनस्य कष्टवेत्ताधिकरणत्वं मनूय स्तीति—
“स वै कष्टे इति । यस्मात् कष्टप्रदेशे उदकनिनयनं क्रियते,
तस्मादेव कारणात्तोके ‘कष्टाय’ कर्षणसंस्कारसंस्कृताय भूमिभा-
गार्थं ‘वर्षति’ दृष्टिर्भवति । “स यत् कष्ट एवेत्यादिना कष्टा-
कष्टस्थले उदकनिनयनायैकैकत्र निनयननिन्दा प्रतिपाद्यते ;
अर्थस्तु निगदसिद्धः ॥ ५ ॥

कष्टाकृष्टात्मके यदुदकनिनयनं विहितम्, तत् कुरणचमसाना
मपि त्रिसङ्ख्या सुपजीव्य स्तीति— “त्रीन् कृष्टे चेति * । “त्रिवृ-
दग्निरित्याद्यसकृद् गतम् ॥ ६ ॥

उक्तोऽर्थे पुरावृत्तं भवतारयति— “यद्देवेत्यादिना । ‘पुर-
स्तात्’ त्रयनात् प्रागेव ‘अपः’ उदकानि स्थापितवन्तः । शिष्टं
स्पष्टम् ॥ ७ ॥

त्रींस्त्रीनित्यादि । पूर्ववद् व्याख्येयम् † ॥ ८ ॥

द्वादशोदचमसानित्यादि च ॥ ९ ॥

कष्टप्रदेशे उदकनिनयनस्य प्राणाधिकरणनिनयनरूपता माह
— “स वै कष्ट इति । कष्टाकृष्टयोरुभयचोदकनिनयने प्राणशब्दा-
भिधेयेषु चक्षुरादिषु तदाश्रयभूते ‘आत्मनि’ शरीरे चापां निनयनं
कृतं भवतीत्ययं स यत् कृष्ट एवेत्यादेस्तात्पर्यार्थः ‡ ॥ १० ॥

कृष्टाकृष्टयोरुदकनिनयनचमसगतं त्रित्वं मनूय तस्याप्यपां

* का० श्रौ० सू० १७. ३. ४ ।

† इहत्या तृतीयकण्ठीटीप्पनी द्रष्टव्या (१४० पृ० ‘॥’) ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. ३. ५ ।

निधानहेतुता माह— “चीन् कृष्टे चेति । अर्थसु पूर्ववत् ॥ ११ ॥

पृथग्विहिता सुदचमससङ्गां सम्भूय प्रशंसति— “पञ्चदशोदचम-
सानिति । “पञ्चदशो वै वज्र इति । पञ्चदशस्त्रीमस्येन्द्रस्य च
सह प्रजापतिबाहुसकाशादुत्पत्तेरिन्द्रसम्बन्धी वज्रोऽपि पञ्च-
दशस्त्रीमात्मकः * , तादृशेनैतेन वज्रेणास्य यजमानस्य सर्वं मपि
पाप्मानं अपहतवान् भवति ॥ १२ ॥

अथ प्रकृत औदुम्बरचमसे सर्वधान्यावापं विधत्ते— “अथ
सर्वौषधं वपतीति । अन्नमेव धान्यरूपा मेव चिति मित्यर्थः ।
गतमन्यत् ॥ १३ ॥

सर्वत्वं मनूय स्तीति— “सर्वौषधं भवतीति । ओषधीनां
समूहः ओषधम् । “तस्य समूहः”—इत्यण् † । ओषधयश्चात्र ग्राम्या-
रण्यादिवीजात्मिका द्रष्टव्याः ‡ । यत्सर्वौषधम् , एतत् सर्वं निरव-
शेषमन्नम् । “सर्वं मेवेति । ‘एतत्’ एतेन सर्वौषधावापेन ‘अस्मिन्’
अग्नौ सर्वं मेवान्नं निहितवान् भवति । तन्नीमानां प्रकृतानां
मन्त्रानां मध्ये एकस्य ओषधिरूपस्य बीजस्य वर्जनं विधत्ते— “तेषां
मेकमिति । ‘तेषाम्’ ओषधिविकाराणां मन्त्रानां मध्ये ‘एक
मन्नमुद्धरेत्’ पृथक् कुर्यात् , न आवपेदित्यर्थः । तत्र च धर्मविशेषं
विधत्ते— “तस्य नाश्नीयादिति । ‘तस्य’ उद्धृतस्यान्नस्य ‘यावज्जीवं’
नाश्नीयात् । अतएवोक्तं कात्यायनेन— “तस्मिन्सर्वौषधमाव-
पत्येकवर्जं भोजनं तस्योच्छासात्”—इति § ।

* तै० सं० ७. १. १. ४. द्रष्टव्यम् ।

† पा० सू० ४. २. ३७ ।

‡ तै० सं० ५. ४. ६. १ द्रष्टव्यम् ।

§ का० श्रौ० सू० १७. ३. ६. ७ ।

उदकनिनयन इव बीजावपनेऽपि चतुरश्र मीदुस्वरं चमसं कारण-
त्वेन विधत्ते—“औदुस्वरेण चमसेनेति । व्याख्यातं प्राक् चैतत् * ।
“सर्वाभ्य एवास्मिन्नित्यादि । ‘सर्वाभ्यः’ प्राच्यादिभ्यश्चतसृभ्यो दिग्भ्यः
सकाशात् ‘एतेन’ चतुःस्तुतिचमसकरणकेन बीजावपेन ‘अस्मिन्’
अग्नी ‘अन्नं’ ‘दधाति’ स्थापयति । बीजावपनं मन्त्राणां हृन्दोद्वारेण
प्रशंसति—“अनुष्टुप्भिरिति । “या ओषधीरित्याद्याः † अनुष्टुप्-
हृन्दस्कास्ताभिर्वपेदित्यर्थः । “वाग्वा अनुष्टुप्”—इत्यादि । सा तु
“चतुरत्तराणि हृन्दांस्यसृजत”—इति श्रुतेः सर्वच्छन्दोरूपत्वादननुष्टुभो
वाक्तम् ‡ अन्नं मपि वाचैवायमान मित्यन्नात्मकस्यौषधिवापस्य
वाक्स्तुतानुष्टुप्करणकत्वं युक्तमिति भावः ॥ १४ ॥

पञ्चतन्त्रात्मको ह्यनुवाकस्तत्र सर्वत्र क्रमेण तृचैरौषधिवापः
कर्तव्य इति विधाय त्रित्वसङ्ख्यां प्रशंसति—“तिसृभिस्तिसृभि-
रिति § । “नित्यवीक्षयोः”—इति ॥ द्विर्वचनम् । “त्रिददन्नि-
रित्यादि व्याख्यातम् ¶ ॥ १५ ॥

कष्टप्रदेशे द्वादशभिर्ऋग्भिर्वपनं विधाय स्तौति—“द्वादशभि-
रिति । चतसृषु सीतास्वेकैकस्यां तिसृभिर्वपने सति द्वादशर्चः
सम्पद्यन्ते, सैव द्वादशसङ्ख्या चानूय स्तूयते । निगदसिद्ध
मन्यत् ॥ १६ ॥

* इहत्वेव द्वितीयकण्ठीव्याख्या द्रष्टव्या (१४० पृ०) ।

† वा० सं० १२. ७५—८६ ।

‡ अतः ब्रा० ३का० १प्र० ४ब्रा० २१—२३क० (३भा० ४८, ४९पृ०) द्रष्टव्यम् ।

§ का० श्रौ० १७. ३. ८ ।

॥ पा० सू० ८. १. ४ ।

¶ तृतीयकण्ठीटीप्पनी (१४० पृ० ‘॥’) द्रष्टव्या ।

तस्य बीजावापस्य कृष्टक्षेत्राधिकरणत्वं मनूय स्तौति—
 “स वै कृष्ट इति । यस्मात् कृष्टप्रदेशे बीजावापः क्रियते, तस्मा-
 देव कारणात् लोके कृष्टकर्षणसंस्कारसंस्कृते भूमिभागे व्रीहि-
 यवादिलक्षणम् ‘अन्नं पच्यते’ फलमिति । “यत् कृष्ट एवेत्या-
 दिना कृष्टाकृष्टक्षेत्रे वपनायैकैकत्र बीजावापमिन्दा प्रतिपाद्यते ।
 निगदसिद्धोऽर्थः । कृष्टाकृष्टात्मके यद्बीजावपनं विहितम्, तत्
 करणमन्वाणा मपि ॥ १७ ॥

त्रिसङ्ख्या मुपजीव्य स्तौति— “तिसृभिः कृष्टे चेति ॥ १८ ॥

एव मन्त्रचितिरूपेण बीजावापं संस्कृत्य भेषजरूपेणापि स्तौति
 — “यद्देवेत्यादिना । पुरावृत्तकथनम् । सर्वा ह्योषधयो यावद्ब्र-
 मूलफलकन्दादिरूपेण भेषजानि भवन्ति, तथा सति सर्वोषधि-
 सम्बन्धिवीजावपनेन सर्वेणैव भेषजेन ‘देवाः’ ‘एनम्’ अग्निम् ‘अभि-
 प्रज्यन्’ अविकित्तन् । “भिषज चिकित्सायाम्”—इति धातुः * ।
 तद्ब्रु अयं यजमानोऽपि ‘एनम्’ अग्निं ‘संस्करिष्यन्’ ततः प्रागेव
 सर्वोषधिवीजावापेन सर्वेणैव भेषजेन ‘भिषज्यति’ चिकित्सति ।
 यथा करिष्यमाणश्चयनसंस्कारो वितथो न भवेत्, तथैनं भिषज्ये-
 दित्यर्थः ॥ १९ ॥

सर्वत्वं मनूय स्तौति— “सर्वोषधं भवतीति । पूर्ववद्
 व्याख्येयम् ॥ २० ॥

तृचकरणकं बीजावपनं मनूयैतदपि भेषजहेतुत्वेन स्तौति—
 “तिसृभिर्ऋग्भिरिति ॥ २१ ॥

अतस्तु सीतासु करणमन्त्राणां द्वादशसङ्ख्या मनूय भेषज
हेतुत्वेन स्तोति— द्वादशभिर्ऋग्भिरिति ॥ २२ ॥

कष्टप्रदेशे वपनस्य प्राणभेषज्यरूपता माह— “स यत्
कष्ट एवेत्यादि । अकष्टप्रदेशस्य शरीरस्य च साम्यं गर्त्तराहित्यं
कष्टाकष्टयोरुभयत्र बीजावापने प्राणशब्दाभिधेयांश्चक्षुरादीन्,
तदाश्रयभूतम् ‘आत्मानं’ शरीरम्, एतेन भिषज्येत्यर्थः ॥ २३ ॥

बीजवपने च * मन्त्रगतं चित्त्व मनूय, तस्यापि भेषजहेतुता
माह— “तिसृभिः कष्टे चाकष्टे चेति ॥ २४ ॥

उदचमससङ्ख्यां बीजावापमन्त्रसङ्ख्यां चानूय सन्भूय प्रशं-
सति— “पञ्चदशोदचमसानिति । “विंशदक्षरा विराडिति ।
द्वाभ्या मक्षराभ्या मनुष्टुभो न्यूनत्वात् त्रिंशदक्षरा ऋक् विराट्-
कन्दस्का भवति । “जनाधिकेनैकेन निचृङ्गुरिजौ, द्वाभ्यां विराट्-
स्वराजौ”-इति † हि तल्लक्षणम् । सा च ‘विराट्’ ‘कृत्स्न मन्त्रम्’;
भूरूपा हि तादृशी विराट् । अत एव श्रूयते— “इयं वै विरा-
डिति ‡ । सा च स्वेप्सितव्रीहियवादिसर्वधान्योत्पत्तिहेतुत्वात्
सर्वान्नरूपा । तथा च विराट्सम्पत्त्या ‘अस्मिन्’ अग्निक्षेत्रे ‘सर्वं
मेवान्नम् एतत्’ ‘कृत्स्नं’ निरवशेषं ‘दधाति’ स्थापयति ॥ २५ ॥

अथ बीजावापमन्त्रपदानां मनुवादपूर्वकं मभिप्रायं व्याचष्टे—
“या ओषधीरित्यादिना § । देवेभ्यस्त्रियुगं पुरेत्यस्य मन्त्रभागस्या-
भिप्राय माह—“ऋतवो वै देवा इति । ‘याः’ ‘ओषधीः’ ओषधयः

* “कष्टाकष्टबीजवपने च”- इति छ ।

† पि० सू० ४ ख० छे, ऋ० प्रा० ४ प० छे, का० सर्वा० १ क० छे च दृश्यम् ।

‡ शत० ब्रा० १ का० ४ प्र० ३ ब्रा० २० क० (१ भा० ३४६ प०) द्रश्यम् ।

§ वा० सं० १२. ७५-८६ ।

सृष्ट्यादावुत्पन्नास्ताः 'देवेभ्यः' ऋतुभ्यो वसन्तादिभ्यः 'पुरा' पूर्वं वसन्तप्रावृट्शरदा मादिषु संवत्सरमध्ये 'त्रियुगं' त्रिकालं जायन्त इत्यर्थः ॥

उत्तरार्धे मनूय व्याचष्टे— "मनै नु बभ्रूणा मिति । अमृतरूपेण सर्वेषां भरणेन 'बभ्रुः' सोमः, ओषधयोऽपि सोमदेवताकत्वात् । तदत्र बभ्रुशब्दाभिधेयास्तादृगोषधिपरिणामविशेष एव 'पुरुषः' मनुष्यशरीर मिति तत्तादात्म्यम् । अयं मर्थः,— 'बभ्रूणां' सौम्यानां ओषधीनां सम्बन्धानि वक्ष्यमाणानि, 'अहं' 'नु' अथ 'मनै' मन्ये जानामि । कानि पुनस्तानि मन्त्रस्थानीत्याशङ्क्य चतुर्थपादं व्याचष्टे— "शतं धामानीतीति । ओषधिपरिणामस्य पुरुषस्य शरीरस्य यदिदं शतसंवत्सरं जीवनम्, एवं शतसङ्ख्याका अर्थाः प्रयोजनानि, यानि च तन्निष्पादकानि शतसङ्ख्याकानि वीर्याणि सामर्थ्यानि, 'एतानि' खल्वस्य ओषधिविकारस्य शरीरस्य 'तानि' मन्त्रोक्तानि शतसङ्ख्याकानि 'धामानि' । धामशब्दस्य त्रयोऽर्थाः यास्केनोक्ताः,— "धामानि त्रयाणि भवन्ति,— स्थानानि, नामानि, जन्मानीति* । "सप्त चेति । 'य एवेमे' 'सप्त' सप्तसङ्ख्याकाः 'शीर्षन्' शीर्ष्णं सम्बद्धाञ्चक्षुःश्रोत्रादिरूपाः 'प्राणाः' सप्त चेत्येतत्, तानेव 'प्राणान्' प्रतिपादयतीत्यर्थः । उदीरितलक्षणाणि शतसङ्ख्याकानि धामानि, सप्तशीर्षणान् प्राणांश्च ओषधीनां सम्बन्धित्वेन जानामीत्यन्वयः ॥ २६ ॥

द्वितीयस्या ऋचः पूर्वार्धे मनूय व्याचष्टे— "शतं वो अस्मेति ।

‘इदम्’ इदानीं ‘शतधा’ शतप्रकारेण ‘सहस्रधा’ सहस्रप्रकारेण च ‘विरूढाः’ ‘उत्पन्नाः’ ओषधयो दृश्यन्त इति ‘यत्’, ‘एतत्’ एतेनार्धर्चेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । ‘अस्व’ हे मातः ! ओषधयः ‘वः’ युष्माकं ‘धामानि’ स्थानानि ‘शतं’ शतसङ्ख्याकानि । ‘उत’-शब्दोऽप्यर्थः । तथा ‘वः’ युष्माकं ‘रुहः’ प्ररोहाः अङ्गुरा अपि ‘सहस्रं’ सहस्रसङ्ख्याका इति ।

द्वितीयाहं मनूय तात्पर्यं माह— “अथा शतक्रत्व इति । ‘अध’-शब्दो हेतौ । हे ‘शतक्रत्वः’ शतकर्माण ओषधयः ! ‘यूयं’ मदीयम् ‘इमं’ पुरुषं ‘अगदं’ व्याधिरहितं ‘कृत’ कुरुत । ‘यम्’ इमम् आतुर मिदानीम् अहं ‘भिषज्यामि’, त मेव कुरुतेत्येतदस्य वाक्यस्य तात्पर्यं मित्यर्थः । “भिषज् चिकित्साया मिति धातुः * कण्ठादिः ॥ २७ ॥

एव सृद्द्वयं व्याख्याय उत्तरासा मध्येव मेव व्याख्यान मित्यतिदिशति— “ता एता एकव्याख्याना इति । ‘ता एताः’ बीजावपनार्या ऋचः ‘एकव्याख्यानाः’ समानव्याख्यानाः, अतो न पृथक्तया व्याख्यायन्त इत्यर्थः ॥

अतिदिष्टं व्याख्यानं योजयति— “एत मेवाभीति । “इमं मे अगदं कृतेति । योऽयं पुरुषोऽनुक्रान्तः, एत मेवाभिलक्ष्य उत्तरा ऋचोऽप्यान्नाताः, तासाञ्चायं तात्पर्यगम्योऽर्थः,— ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘एत मेव’ पुरुषं चिकित्सको ‘भिषज्येत्’ भेषजैर्युक्तं कुर्यात्, तेन च भेषज्येन ‘एतं’ व्याधिग्रस्तं ‘पारयेत्’ पार मारोग्यं प्रापयेत्, हे ओषधयः ! तथा कुरुतेति शेषः ॥

तासां हन्दीदारेण भेषजहेतुता माह— “ता अनुष्टुभो भवन्तीति । “वागु सर्व भेषज मिति । वाक् खलु सर्वं भेषजम् ; तद्धेतुत्वात् । एवं सति ‘एनं’ पुरुषविधं चेष्यमाण मग्निं ‘एतत्’ एतेनानुष्टुप्छन्दसः प्रयोगेण ‘सर्वेणैव भेषजेन’ भिषज्यति भेषजं कृतवान् भवतोत्यर्थः ॥ २८ ॥

अथ विहिताना मनडुद्योजनादीना मोषधिवापान्तानां कर्मणां समन्वकामन्वकत्वं सम्भूय स्तौति— “अथातो निरुक्तानिरुक्ताना मेवेति * । ‘अथ’ अनन्तरं यतः समन्वकामन्वकभेदेन द्विविधानि विहितानि कर्माणि, अतः कारणात् तेषां ‘निरुक्तानिरुक्तानां’ समन्वकामन्वकाणां विहिताना मेव कर्मणां स्तुतिः क्लियत इति शेषः । निरुक्तानिरुक्तानि कर्माणि क्रमेणानुक्रामति— ‘यजुषा’ मन्त्रेण “सीरा युञ्जन्ति”—इत्यादिकेन † ‘हौ धुर्यावनड्वाहौ युनक्ति’, ‘इतरान्’ अनडुहोऽग्रे बध्यमानान् तूष्णीं युनक्ति । तथा ‘चतस्रः सीताः’ पुरुषो मन्त्रेण ‘क्षपति’ । ‘इतराः’ द्वादश सीताः ‘तूष्णीं’ क्षपति । तूष्णीं दर्भस्तम्ब मित्याद्येवं व्याख्येयम् ॥ २९ ॥

एवं निरुक्तानिरुक्तभेदेन विहितानि कर्माण्यनूद्य चित्याग्निरूपस्य प्रजापतेरपि निरुक्तानिरुक्तात्मना परिमितापरिमितात्मना च द्वैरूप्य माह— “प्रजापतिरेषोऽग्निरिति । ‘यः’ अयं मग्निः ‘एषः’ एव ‘प्रजापतिः’ । यदेतन्निरुक्तानिरुक्तात्मकं सुभयविधं जगत्, असावेव स प्रजापतिः । अतो निरुक्तानिरुक्तजगत्तादात्म्यात् प्रजापतिरपि ‘निरुक्तश्च’ ईदृगाकार इति निःशेष-

* का० श्रौ० १७. २. ११ ।

† वा सं० १२. ६७, ६८ ।

णोक्तञ्च , अनिरुक्तः तद्विपरीतः 'च' अत एव 'परिमितः' परि-
च्छिन्नञ्च , 'अपरिमितञ्च' अपरिच्छिन्नञ्च भवति ॥

इत्थं प्रजापतिरूपस्यापि निरुक्तानिरुक्तभेदेन द्वैविध्यं सुक्ता ,
समन्वकेन निरुक्तेनानुद्योजनादिकर्मणा निरुक्तभागस्य , इतरणे-
तरभागस्य च संस्कारं विभज्य योजयति--“तद्यद्यजुषां करोतीत्या-
दिना । विद्वदनुष्ठानं प्रशंसति--“स ह वा इति । 'क्लृप्त्स्व' सर्वावयव-
सहितम् , 'सर्व' निरवशेषम् ; अतो न पौनरुक्त्यम् । बाह्याभ्यन्तर-
भावेन निरुक्तानिरुक्तधर्मयोगात् चित्वाग्नेः पशुरूपता मापाद्य
स्तौति --“बाह्यानि रूपाणोति । यान्येतानि निरुक्तानि कर्माण्यनु-
क्रान्तानि, तान्यग्नेः 'बाह्यानि रूपाणि' । अनिरुक्तानि 'अन्तराणि'
अभ्यन्तरवर्तीनि भवन्ति । ईदृशो यदय मग्निः , एषः 'पशुः'
एव, 'तस्मात्' एव कारणात् लोके 'पशोः' 'बाह्यानि' बहिरवस्थि-
तानि 'रूपाणि' रोमादीनि 'निरुक्तानि', 'अन्तराणि' असृगादीनि
'अनिरुक्तानि' च दृश्यन्ते ॥ ३० ॥ २ [२. ४.] ॥

इति श्रौसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ २ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम् ,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।

रत्नोस्त्रां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो ,
 व्यश्राणोद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
 धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः ,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
 आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मन्त्रणः शर्करं चार्कतेजाः ,
 रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मङ्गत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्यः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् .)

चितो गार्हपत्यो भवति * । अचित आहवनीयो-
ऽथ राजानं क्रीणात्यथ वै लोको गार्हपत्यो द्यौरा-
हवनीयोऽथ योऽयं व्यायुः पवत ऽएष सोम एतं
तुदिमौ लोकावन्तरेण दधाति तस्मादेष इमौ
लोकावन्तरेण पवते ॥ १ ॥

युदेव चिते गार्हपत्ये † । अचित ऽआहवनीये ‡-
ऽथ राजानं क्रीणात्यात्मा वा ऽअग्निः प्राणः सोम
आत्मस्तुत् प्राणं मध्यतो दधाति तस्मादय मात्मन्
प्राणो मध्यतः ॥ २ ॥

युदेव चिते गार्हपत्ये § । अचित ऽआहवनीये-
ऽथ राजानं क्रीणात्यात्मा वा ऽअग्नी रसः सोम
आत्मानं तद्रसेनानुषजति तस्मादय मान्त मेवात्मा
रसेनानुषक्तः ॥ ३ ॥

* 'भवति'—इति ग, घ ।

†, § 'गार्हपत्ये'—इति क, ख ।

‡ 'आहवनीये'—इति ख ।

राजानं क्रीत्वा पर्युह्य * । अथात्मा ऽऽतिथ्यु-
हविर्निर्व्वपति तस्य हविष्कृता व्याचं व्विसृजते ऽथ
वा ऽएतद्वातिषजत्यध्वरकर्म चाग्निकर्म च कर्मणः
समानतायै समानं मिदं कर्मासदिति ॥ ४ ॥

यद्देव व्यतिषजति । आत्मा वा ऽअग्निः प्राणो
ऽध्वर आत्मानं प्राणं मध्यतो दधाति तस्मादयं
मात्मा प्राणो मध्यतः † ॥ ५ ॥

यद्देव व्यतिषजति । आत्मा वा ऽअग्नी रसो
ऽध्वर आत्मानं तद्रसेनानुषजति तस्मादयं मान्तमेवा-
त्मा रसेनानुषज्ज्ञोऽथाहवनीयस्यार्धं मैति ॥ ६ ॥

तद्धैके । उभयदेव पलाशशाखया व्युदूहन्त्यु-
भयत्र वै चिनोतीति न तथा कुर्यादवस्यति व्याव
गार्हपत्येनोर्ध्व एवाहनीयेन रोहति तस्मात्तथा न
कुर्यात् ॥ ७ ॥

अथ गार्हपत्य ऽएवोषान्निवपति ‡ । नाहवनीयेऽयं

* पर्युह्यः—इति ख । 'पर्युह्य'—इति ग, घ ।

† 'मध्यतः' इति ग, घ ।

‡ 'निवपति'—इति ग, घ ।

वै लोकी गार्हपत्यः पशुव जुषा अस्मिंस्तुलोके पशुन्
दधाति तस्मादिमेऽस्मिंस्तुलोके पशवः * ॥ ८ ॥

अथाहवनीय एव पुष्करपर्णं सुपदधाति । न
गार्हपत्येऽत्रापि वै पुष्करपर्णं द्यौराहवनीयो दिवि
तदपो दधात्युभयत्र सिकता निवपति रेतो वै
सिकता उभयत्र वै विक्रियते तस्माद्रेतसोऽधि
विक्रियाता ऽङ्गति ॥ ९ ॥

ता नाना मन्त्राभ्यां निवपति । मनुष्यलोको
वै गार्हपत्यो देवलोके आहवनीयो नानो वा एत-
द्यद्वै च मानुषं च द्राघीयसा मन्त्रेणाहवनीये नि-
वपति ऋसीयसा गार्हपत्ये द्राघीयो हि देवायुषं
ऋसीयो मनुष्यायुषं स पूर्वाः परिश्रिद्भ्यो गार्ह-
पत्ये सिकता निवपति रेतो वै सिकता अस्मा-
द्रेतसोऽधीमा विक्रियान्ता ऽङ्गति ॥ १० ॥

तदाहुः । यद्योनिः परिश्रितो रेतः सिकता
अथ पूर्वाः परिश्रिद्भ्यो गार्हपत्ये सिकता निव-
पति कथं मस्यैतद्रेतोऽपरासितं परिगृहीतं भवती-

* 'पशवः'—इति क । 'पशुवः'—इति ग, घ ।

त्युल्वं वा ऽजुषास्तद्यदूषान् पूर्व्वान्निवपत्येतेनो हास्यै-
तदुल्वेन रेतोऽपरासित्तं परिगृहीतं भवत्यथाहव-
नीये परिश्रितो ऽभिमन्त्रयते तस्योक्तो बन्धुर्य सि-
कता निवपति रेतो वै सिकता एतयो ऽअस्यै-
तद्योन्या रेतोऽपरासित्तं परिगृहीतं भवति* ॥ ११ ॥

अथाहवनीय ऽएवाप्यानवतीभ्या † मभिमृशति ।
न गार्हपत्येऽयं वै लोको गार्हपत्यः स्वर्गो लोक
आहवनीयोऽहो वा ऽअयं मस्मिंलोके जातो यजमानः
स्वर्गं ऽएव लोके प्रजिजनयिषितव्यस्तद्यदाहवनीय
ऽएवाप्यानवतीभ्या ‡ मभिमृशति न गार्हपत्यं स्वर्गं
ऽएवैनं तल्लोके प्रजनयति § ॥ १२ ॥

अथ लोकेष्टका ॥ उपदधाति । इमे वै लोका
एषो ऽग्निर्दिशो लोकेष्टका ¶ एषु तल्लोकेषु दिशो
दधाति तस्मादिमा एषु लोकेषु दिशः ॥ १३ ॥

बाह्येनाग्नि माहरति । आप्ता वा ऽअस्य ता

* 'भवति'—इति ग, घ ।

†, ‡ '०प्याप्यानवतीभ्याम्'—इति सायणसम्मत इति डा० वेवरः ।

§ 'प्रजनयति'—इति ग, घ ।

¶ 'लोकेष्टका'—इति सा०-सम्मतः पाठ इति डा० वेवरः ।

दिशो या एषु लोकेष्वथ या इमांल्लोकान् पुरेण
दिशस्ता अस्मिन्नेतद्वधाति ॥ १४ ॥

बहिर्व्वेदेरियं वै वेदिः । आप्ता वा ऽअस्य
ता दिशो या अस्या मथ या इमां पुरेण दिशस्ता
अस्मिन्नेतद्वधाति ॥ १५ ॥

यद्वेव लोकेष्टका उपद्वधाति । प्रजापतेर्व्विस्व-
स्तस्य सुर्वा दिशो रसोऽनु व्यक्षरत् तं यत् देवाः
समस्कुर्व्वस्तदस्मिन्नेताभिर्लोकेष्टकाभिस्तः रस मदधु-
स्तथैवास्मिन्नय मेतद्वधाति ॥ १६ ॥

बाह्येनाग्नि माहरति । आप्तो वा ऽअस्य स
रसो य एषु लोकेष्वथ य इमांल्लोकान् पराङ्मुखो-
ऽत्यक्षरत् मस्मिन्नेतद्वधाति ॥ १७ ॥

बहिर्व्वेदेरियं वै वेदिः । आप्तो वा ऽअस्य
स रसो योऽस्या मथ य इमां पराङ्मुखोऽत्यक्षरत्
मस्मिन्नेतद्वधाति ॥ १८ ॥

स्फ्येनाहरति । वृजो वै स्फुगो वृर्ये वै वृजो
वृत्तिरियं वृर्येण वै वृत्तिं वृन्दते ॥ १९ ॥

स पुरस्तादाहरति । मा मा हिंसीज्जनिता यः

पृथिव्या इति प्रजापतिर्वै पृथिव्यै जनिता मा मा
 हिंसीत् प्रजापतिरित्येतद्यो वा दिवः सत्यधर्मा
 व्यानडिति यो वा दिवः सत्यधर्मासृजतेत्येतदश्व-
 पञ्चन्द्राः प्रथमो जजानेति मनुष्या वा ऽप्यपञ्चन्द्रा
 यो मनुष्यान् प्रथमो ऽसृजतेत्येतत् कस्मै देवाय
 हविषा विधेमेति प्रजापतिर्वै कस्तस्मै हविषा
 विधेमेत्येतत् ता माहृत्यान्तरेण परिश्रित आत्मन्नु-
 पदधाति स यः प्राच्यां दिशि रसोऽत्यक्षरत् त
 मस्मिन्नेतद्वधाल्यथो प्राची मेवास्मिन्नेतद्विशं दधाति*
 ॥ २० ॥

अथ दक्षिणतः । अभ्यावर्त्तस्व पृथिवि यज्ञेन
 प्रयसा सहेति युथैव यजुस्तथा बभ्रुर्व्वपां ते ऽग्नि-
 रिषितो ऽअरोहदिति यद्वै किं चास्याः सास्यै
 व्वपा ता मग्निरिषित उपादीसो रोहति ता माह-
 ृत्यान्तरेण पक्षसन्धि माख्यन्न उपदधाति स यो दक्षि-
 णायां दिशि रसो ऽत्यक्षरत् मस्मिन्नेतद्वधाल्यथो
 दक्षिणा मेवास्मिन्नेतद्विशं दधाति † ॥ २१ ॥

अथ पश्चात् * । अग्ने यत्ते शुक्रं यच्चन्द्रं यत्
 पूतं यच्च यज्ञिय मित्तीयं वा ऽअग्निरस्यै तदाह
 तद्देवेभ्यो भरामसीति तदस्मै देवाय कर्मणे
 हराम इत्येतत्ता माहृत्यान्तरेण पुच्छसन्धि मात्मन्नु-
 पदधाति स यः प्रतीच्यां दिशि रसोऽत्यचरत् त
 मस्मिन्नेतदध्यात्यथो प्रतीची मेवास्मिन्नेतद्दिशं दधाति
 स न समप्रति पश्चादाहरेन्नेद्यज्ञपथाद्रस माहुराणी-
 तीत् इवाहरति † ॥ २२ ॥

अथोत्तरतः ‡ । इष मूर्जं मह मित आद मित्ती-
 ष मूर्जं मह मित आदद ऽइत्येतद्वतुतस्य योनि मिति
 सत्यं वा ऽऋतुः सत्यस्य योनि मित्येतन् महिषस्य
 धारा मित्यग्निर्वै महिषः स हीदं जातो महान्त-
 सूर्जं मैष्णादा मा गोषु विशत्वा तनूष्वित्यात्मा वै
 तनूरा मा गोषु चात्मनि च विशत्वित्येतज्जहामि
 सेदि मुनिरा मुमीवा मिति सिकताः प्रह्वंसयति

* 'पश्चात्'—इति ग, घ ।

† 'इवाहरति'—इति ग, घ ।

‡ 'अथोत्तरतः'—इति ग, घ ।

तुद्यैव सेदिर्यानिरा यामीवा ता मेतुस्यां दिशि
 दधाति तस्मादेतुस्यां दिशि प्रजा अशनायुकास्ता
 माहृत्यान्तरेण पक्षसन्धि मात्मन्नुपदधाति स य
 उदीच्यां दिशि रसो ऽत्युत्तरत् मस्मिन्नेतद्दधात्यथो
 ऽउदीची मेवास्मिन्नेतद्दिशं दधाति ॥ २३ ॥

ता एता दिशः । ताः सर्व्वत उपदधाति
 सर्व्वतस्तद्दिशो दधाति तस्मात् सर्व्वतो दिशः
 सर्व्वतः समीचीः * सर्व्वतस्तत् समीचीर्दिशो दधाति
 तस्मात् सर्व्वतः समीच्यो दिशस्ता नानोपदधाति
 नाना सादयति नाना सूददोहसाधिवदति नाना
 हि दिशस्तिष्ठन्नुपदधाति तिष्ठन्तीव हि दिशोऽथो
 तिष्ठन्वै व्यीर्य्यवत्तरः ॥ २४ ॥

ता एता यजुष्मत्य इष्टकाः । ता आत्मन्ने-
 वोपदधाति न पक्षपुच्छेष्वात्मन् ह्येव यजुष्मत्य इष्टका
 उपधीयन्ते न पक्षपुच्छेषु ॥ २५ ॥

तदाहुः । कथु मस्यैताः पक्वाः शृता उपहिता
 भवन्तीति रसो वा ऽएताः स्वयंशृत उ वै रसो-

ऽथो यद्वै किं चैत मग्निं वैश्वानरं मुपनि-
गच्छति तत एव तत् पक्नुं शृतं मुपहितं
भवति * ॥ २६ ॥

अथोत्तरव्वेदिं निवपति । इयं वै व्वेदि-
द्यौरुत्तरवेदिर्दिशो लोगेष्टकास्तद्यदन्तरेण व्वेदिं
चोत्तरवेदिं च लोगेष्टका उपदधातीमौ तुल्लोका-
वन्तरेण दिशो दधाति तस्मादिमौ लोकावन्त-
रेण दिशस्तां युगमावीं वा सर्व्वतः करोति च-
त्वारिंशत्पदां वा यतरथा कामयेताथ सिकता
निवपति तस्योक्तो बन्धुः ॥ २७ ॥

ता उत्तरवेदौ निवपति । योनिव्यां ऽउत्तर-
वेदिर्योनौ तद्रेतः सिञ्चति यद्वै योनौ रेतः सिच्यते
तत्प्रजनिष्णु भवति ताभिः सर्व्व मात्मानं प्रच्छा-
दयति सर्व्वस्मिंस्तदात्मन्नेतो दधाति तस्मात् सर्व्व-
स्मादेवात्मनो रेतः सम्भवति † ॥ २८ ॥

अग्ने तव श्रवो व्यय इति । धूमो वा ऽअस्य

* 'भवति'—इति ग , घ ।

† 'सम्भवति'—इति क , 'सम्भवति'—इति ख ।

श्रुवो व्ययः स ह्येन ममुष्मिंल्लोके श्रावयति महि
 भाजन्ते अर्च्यो विभावसविति महतो भाजन्ते-
 ऽर्च्यः प्रभूवसवित्येतद् बृहद्भानो श्रुवसा व्याज
 मुक्थ्य मिति वलं वै श्रुवो बृहद्भानो बलिनान्न
 मुक्थ्य मित्येतद्धासि दाशुषे कव ऽद्विति यज-
 मानो वै दाश्वान्दधासि यजमानाय कव ऽद्वत्ये-
 तत् ॥ २६ ॥

पावकुवर्चाः शुक्रवर्चा इति । पावकुवर्चा
 ह्येष शुक्रवर्चा अनूनवर्चा उदिर्यर्षि मानुनेत्यु-
 नूनवर्चा उद्वीप्यसे मानुनेत्येतत् पुत्रो मातरा
 विचरन्नुपावसीति पुत्रो ह्येष मातरा विचरन्नु-
 पावति पृणक्षि रोदसी ऽउभे ऽद्वतीमे वै द्यावा-
 पृथिवी रोदसी ते ऽएष उभे पृणक्ति धूमेनामूं
 वृष्ट्येमाम् * ॥ ३० ॥

ऊर्ज्जीनपाज्जातवेदः सुशस्तिभिरिति † । ऊर्ज्जी-
 नपाज्जातवेदः सुष्टुतिभिरित्येतन् मन्दस्व धीतिभि-

* 'वृष्ट्येमाम्'—इति ग, घ ।

† 'सुशस्तिभिरिति'—इति क, 'सुशस्तिभिरिति'—इति ग, घ ।

र्हित इति दीप्यस्व धीतिभिर्हित इत्येतत्त्वे ऽदृषः
सुन्दधुर्भूरिवर्षस इति त्वे ऽदृषः सुन्दधुर्बहुवर्षस *
इत्येतच्चित्तोतयो व्वामजाता इति यथैव यजु-
स्तथा वक्षुः ॥ ३१ ॥

इरज्यन्नग्ने प्रथयस्व जन्तुभिरिति । मनुष्या
वै जन्तवो दीप्यमानो ऽग्ने प्रथस्व मनुष्यैरित्येत-
दस्मै रायो ऽअमर्त्येयस्मै रयिं दधदमर्त्येत्येतत् सु
दर्शतस्य व्वपुषो व्विराजसीति दर्शतस्य ह्येष व्वपुषो
व्विराजति पृणक्षि सानसिं क्रतु मिति पृणक्षि
सनातनं क्रतु मित्येतत् ॥ ३२ ॥

इष्कुत्तार मङ्गुरस्य प्रचेतस मिति । अङ्गुरो वै
यज्ञः प्रकल्पयितारं यज्ञस्य प्रचेतस मित्येतत्
ज्यन्तः राधसो मह इति ज्यन्तः राधसि
महतीत्येतद्वातिं व्वामस्य सुभगां मही मिष मिति
रातिं व्वामस्य सुभगां महती मिष मित्येतद्वासि
सानसिं रयि मिति दधासि सनातनं रयि
मित्येतत् ॥ ३३ ॥

* 'सुन्दधुर्बहुवर्षस'—इति च दृष्टं डा० वेवरमहोदयेन ।

ऋतावान मिति । सत्यावान मित्येतन् महिष मित्यग्निर्वै महिषो विश्वदर्शत मिति विश्वदर्शतो ह्येषोऽग्निः सुम्नाय दधिरे पुरो जुना इति यज्ञो वै सुम्नं यज्ञाय वा एतं पुरो दधते श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं त्वा गिरा देव्यं मानुषा युगेत्याश्रवन्तं सप्रथस्तमं त्वा गिरा देवं मनुष्या हवामह ऽद्व्येतत् * ॥ ३४ ॥

स एषोऽग्निरेव वैश्वानरः । एतत् षडृच मारम्भायैवेमाः सिकता न्युप्यन्तेऽग्नि मेवास्मिन्नेतद्वैश्वानरं रेतो भूतं सिञ्चति षडृचेन षडृतवः संवत्सरः संवत्सरो वैश्वानरः † ॥ ३५ ॥

तदाहुः । यद्रेतः सिकता उच्यन्ते कि मासा रेतो रूप मिति ‡ शुक्ता इति ब्रूयाच्छुक्लं हि रेतोऽथो पृश्नय इति पृश्नीव हि रेतः ॥ ३६ ॥

तदाहुः । यदाद्रं रेतः शुष्काः सिकता

* 'ऽद्व्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'वैश्वानरः'—इति ग, घ ।

‡ 'रेतो रूप मिति'—इति क, ख ।

निवृपति कथं मस्यैता आर्द्रा रेतोरूपं भवन्तीति
 रसो वै कृन्दाऽस्यार्द्र उ वै रसस्तद्यदेनाश्चकृन्दो-
 भिर्निवृपत्येव मु हास्यैता आर्द्रा रेतोरूपं भवन्ति
 ॥ ३७ ॥

तदाहुः । कथं मस्यैता अहोरात्राभ्या मुप-
 हिता भवन्तीति । हे वा अहोरात्रे शुक्लं च कृष्णं
 च हे सिकते शुक्ला च कृष्णा चैव मु हास्यैता
 अहोरात्राभ्या मुपहिता भवन्ति ॥ ३८ ॥

तदाहुः । कथं मस्यैता अहोरात्रैः सम्पन्ना
 अन्यूना अनतिरिक्ता उपहिता भवन्तीत्यनन्तानि
 वा ऽअहोरात्राण्यनन्ताः सिकता एव मु हास्यैता
 अहोरात्रैः सम्पन्ना अन्यूना अनतिरिक्ता उपहिता
 भवन्त्यथ कस्मात् समुद्रियं कृन्द इत्यनन्तो वै स-
 मुद्रोऽनन्ताः सिकतास्तत् समुद्रियं कृन्दः ॥ ३९ ॥

तदाहुः । कथं मस्यैताः पृथङ् नाना यजुर्भि-
 रूपहिता भवन्तीति मनो वै यजुस्तदिदं मनो
 यजुः सत्त्वाः सिकता अनुविभवत्येव मु हास्यैताः
 पृथङ् नाना यजुर्भिरुपहिता भवन्ति ॥ ४० ॥

तदाहुः । कथं मस्यैताः सर्व्वैश्छन्दीभिरुप-
हिता भवन्तीति यदेवैना एतेन षड्वचेन निवपति
यावन्ति हि सप्तानां छन्दसा मन्त्राणि तावन्त्ये-
तस्य षड्वचस्याक्षराण्येवमु हास्यैताः सर्व्वैश्छन्दी-
भिरुपहिता भवन्ति ॥ ४१ ॥

यदेव सिकता निवपति । प्रजापतिरेषोऽग्निः
सुर्व्वं मु ब्रह्म प्रजापतिस्तद्वैतद् ब्राह्मण उत्सन्ने *
यत् सिकता अथ यदनुत्सन्नं मिदं तद्योऽयं मग्नि-
श्च्रीयते तद्यत् सिकता निवपति यदेव तद् ब्राह्मण †
उत्सन्नं ‡ तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति ता असङ्ख्याता
अपरिमिता निवपति की हि तदेदं यावत् तद्
ब्रह्मण † उत्सन्नं स ह वा एतत् सर्व्वं कृत्स्नं
प्रजापतिः संस्करोति य एवं विद्वान्सिकता
निवपति ॥ ४२ ॥

तदाहुः § । कैतासा मसङ्ख्यातानां सङ्ख्येति
हे ऽद्विति ब्रूयाद् वे हि सिकते शुक्ला च कृष्णा चाथो

* , † , ‡ 'ब्राह्मण'—इति क, ख ।

§ 'तदाहुः'—इति ग, घ ।

सप्तविंशतिशतानीति ब्रूयादेतावन्ति हि संवत्स-
रस्याहोरात्राण्यथो दे द्वापञ्चाशे शते ऽइत्येतावन्ति
ह्येतस्य षड्विंशत्यहोराण्यथो पञ्चविंशतिरिति पञ्च-
विंशत् हि रेतः ॥ ४३ ॥

ता एता यजुष्मत्य इष्टकाः । ता आत्मन्ने-
वोदधाति न पक्षपुच्छेष्वत्म । ह्येव यजुष्मत्य इष्ट-
का उपधीयन्ते न पक्षपुच्छेषु न सादयति नेद्रेतः
प्रजातिः * स्थापयानीति † ॥ ४४ ॥

अथैना आप्यानवतीभ्या मभिमृशति । इदु
मेवैतद्रेतः सिक्तं माप्याययति तस्माद्योनौ रेतः
सिक्तं माप्यायते सौमीभ्यां प्राणो वै सोमः प्राणं
तद्रेतसि दधाति तस्माद्रेतः सिक्तं प्राणं मभि-
सम्भवति पुयेड यदृते प्राणात् सम्भवेदेषो हैवात्र ‡
खुददोहाः प्राणो वै सोमः प्राणः सूददोहाः
॥ ४५ ॥

* 'प्रजनयति'—इति क ।

† 'स्थापयानीति'—इति ग, घ ।

‡ देशां हैवात्र—इति च दृष्टं डा० वेबरमहोदयेन ।

आप्यायस्व सुमेतु ते । विष्णुतः सोम
 वृष्णा मिति रेतो वै वृष्णा आप्यायस्व सु मेतु
 ते सञ्जतः सोम रेत इत्येतद् भवा व्वाजस्य सङ्गथ
 ऽइत्यन्ने वै व्वाजो भवान्नस्य सङ्गथ ऽइत्येतत् सं
 ते पयांसि स मु यन्ति व्वाजा इति रसो वै
 पयोऽन्ने व्वाजाः सं ते रसाः स मु यन्त्वन्नानीत्ये-
 तत्सं वृष्णान्यभि मातिषाह इति स रेतो-
 सि पाप्मसह इत्येतदाप्यायमानो ऽअमृताय सो-
 मेति प्रजात्यां तदमृतं दधाति तस्मात् प्रजाति-
 रमृता दिवि श्रवांस्तुतमानि धिष्येति चन्द्रमा
 वा ऽअस्य दिवि श्रव उत्तमं स ह्येन ममुष्मिंल्लोके
 श्रावयति द्वाभ्या आप्याययति गायत्र्या च त्रिष्टुभा
 च तल्लोक्तो बभूवुः ॥ ४६ ॥

अथातः सम्पदेव * । चतस्रो लोकेष्टका उप-
 दधाति षडृचेन निवपति द्वाभ्या आप्याययति
 तद् द्वादश द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरो-

ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत् तद् भव-
ति ॥ ४७ ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [३. १.]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्गमे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ साग्निचित्ये क्रतौ सोमक्रयणस्य कालं विधाय स्तौति—
“चितो गार्हपत्य इति । गार्हपत्याहवनीयचयनयोर्मध्यकाले
चोदकप्राप्तः सोमक्रयः कर्त्तव्य इत्यर्थः । सोमस्य गार्हपत्या-
हवनीययोर्मध्येऽवस्थानं लोकत्रयरूपेणोपपादयति— “अयं वै
लोक इति । भूलोकस्वर्लोकौ गार्हपत्याहवनीयौ । ‘यो-
ऽयं वायुः पवते’, ‘एषः’ एव क्रियमाणः ‘सोमः’; तत्-
क्रयस्य गार्हपत्यचयनादुर्ध्वं माहवनीयचयनात् पूर्वं मेतस्मिन्
समयेऽनुष्ठामात् । ‘एतं’ सोमात्मकं वायुं ‘इमौ लोकावन्तरेण’
अनयोर्लोकयोर्मध्ये ‘दधाति’ स्थापयति । “अन्तरान्तरेणिति *
द्वितीया । यस्मादेवं वायुसंस्तुतः सोमो मध्ये क्रियते, तस्मा-
देव दृश्यमानो ‘वायुः’ ‘इमौ लोकौ’ भूलोकस्वर्लोकौ ‘अन्तरेण’
‘पवते’ परिवर्त्तते ॥ १ ॥

इत्थं सोमक्रयस्य मध्येऽनुष्ठानं मधिलोकं सुत्वा अध्यात्म
मपि स्तौति— “यद्देवेति । “आत्मा वा अग्निरिति । गार्ह-

पत्याहवनीयचित्यात्मकः 'अग्निः' 'आत्मा' विस्रस्तावयवस्य प्रजा-
पतेः शरीरम् । तन्मध्यवर्ती प्राणवायुः 'सोमः' ; अतस्तस्य
गार्हपत्याहवनीयचयनयोर्मध्ये क्रियमाणत्वात् 'आत्मन्' आत्मनि
शरीरे 'प्राण मेव मध्यतो दधाति' धारयति । 'तस्मात्' एव
कारणात् पञ्चवृत्त्यात्मकः 'अयम् प्राणः' सर्वप्राणिनां 'आत्मन्'
आत्मनि शरीरे 'मध्यतः' दृश्यते ॥ २ ॥

राजक्रयस्य मध्येऽनुष्ठान मनुष्य कर्तव्यशरीरे रसानुषङ्गहेतुत्वेनापि
स्तौति — "यदेवेति । "रसः सोम इति । अभिषवादिसंस्कृतो
हि सोमः सुत्यादिवशे रसात्मको भवति ; शरीरसंतुतयोर्गार्हपत्या-
हवनीयनयोर्मध्ये रसात्मकस्य तस्यानुप्रवेशात् । 'आत्मानं' शरीरम्
आप्यायनहेतुना 'रसेन' 'अनुषजति' अनुषक्त मनुष्यतं करोति ।
'तस्मात्' एव कारणात् 'अय मात्मा' देहः 'आन्तं शिरःप्रभृति
पादपर्यन्तं 'रसेन' 'अनुषक्तः' व्याप्तो दृश्यते ॥ ३ ॥

आतिथ्यहविष्कृदन्ते आहवनीयचितिसंस्कारं विधिक्षुः, ततः
प्राक्तनं चोदकप्राप्तं प्रयोगजात मनुक्रामति — "राजानं क्रीत्वेति ।
क्रयानन्तरम्, क्रीतस्य परिवहणं कृत्वापि अनन्तरम्, 'अस्मै'
सोमाय 'आतिथ्यं' पूजार्हं 'हविः' प्रकृतिवत् 'निर्वपति' ; 'तस्य'
कर्मणः सखिन्विना 'हविष्कृता' "हविष्कृदेहोति मन्त्रेण * प्राङ्-
नियमितां 'वाचं' 'विष्टजते' † । अस्मिन् समये आहवनीयचिति-
संस्कारं विधित्सुस्तदुपोद्घातत्वेन सौमिकाम्निकयोः कर्मणोः
परस्परं व्यतिषङ्गं विधत्ते — "अथ वा इति । 'अथ' खलु 'एतत्'
एवं कुर्वन्नङ्गुर्युः 'व्यतिषजति' व्यतिषक्तं परस्परं सङ्गतं

* वा० सं० १. १५ ३ ।

† शत० ब्रा० १. १. ४. ११ (१ भा० ७४ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

करोति । “घ्नज सङ्गे *”—इत्यस्मात्कटि “दंशसञ्जस्वञ्चां शपि”—
इत्यनुनासिकलोपः † । किन्तुदिति तदाह—“अध्वरेति । व्यति-
षङ्गस्य प्रयोजन माह—“कर्मण इति । सौमिकाग्निकभेदेन द्विवि-
धस्य कर्मणः ‘समानतायै’ एकोभवनार्थम् । ननु व्यतिषङ्गमात्रात्
कथं मनयोरैक्यसिद्धिः, तत्राह— “समान मिद मिति । ‘इदम्’
अनुष्ठेयमानं सौमिक माग्निकं च ‘कर्म’ ‘समानम्’ एकम्
‘असत्’ भवेत् ‘इति’ अनेनाभिप्रायेण तदुभयं व्यतिषजति ;
न खलु व्यतिषङ्ग मन्तरेणानयोरैक्यसिद्धि रिति भावः ॥ ४ ॥

एतद्व्यतिषजन् मनूय स्तीति—“यदेवेति । “प्राणोऽङ्घ्र इति ।
‘अङ्घ्रः’ सोमयागः प्राणस्थानीयः, ‘आत्मन्’ आत्मनि ‘मध्यतः’
मध्ये ‘तत्’ ‘प्राणं’ स्थापयति । ‘तस्मादयं प्राणः’ शरीरमध्ये
वर्तत इति शेषः ॥

तथा—“रसोऽङ्घ्र इति । ‘अङ्घ्रः’ सोमयागो रसस्था-
नीयः ; सर्वप्रकृतित्वात् । गत मन्यत् । वाग्विसर्जनानन्तर माह-
वनीयसमीपदेशगमनं विधत्ते— “अथाहवनीयस्याहं मैतीति ‡
अहंशब्दो देशवाचो । ‘आहवनीयस्य’ अग्नेः यत् स्थानं कर्ष-
णादिसंस्कारसंस्कृतं हविष्कृदाह्वानानन्तरम्, तत् स्थान मागं-
च्छेदित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

गार्हपत्यस्थानवदाहवनीयस्थानस्यापि पलाशशाखया व्युद्-
हन मेकीयमतेनोपन्यस्य दूषयति— “तद्वैक इति § । ‘तत्’
तत्र उभयत्रैव, गार्हपत्ये आहवनीये च ‘एके’ शाखिनः ‘पलाश-

* भा० आ० ६८७ धा० ।

† पा० सू० ६. ४. २५ ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. १. ३ ।

शाखया व्यूह्नं कुर्वन्ति । 'उभयत्र' खलु 'चिनोति' इति तत्र हेतुः । व्यूह्नस्य चयनार्थत्वात् आहवनीयचितावपि तत् कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

तदेतन्निराकरोति— “न तथेति । प्रतिज्ञातं मर्थं सुपादयति— “अवस्यति वावेति । गार्हपत्यचयनेन हि यं प्रदेशं मध्यवस्यति अध्यवसानसमये भूशोधनार्थं व्यूह्नं मपेक्षितम्, अथ पुनरारोहणसमये आहवनीयचयनेनाव्यूह्णः सन्नारोहति, 'तस्मात्' 'तत्र' कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

गार्हपत्यचितिवत् प्रसक्तं भूषाणां निवपनं मपि तत्रैव कर्त्तव्यमिति निगमयति— “अथ गार्हपत्य एवेति । एवकारव्यवच्छेदं माह— “नाहवनीये इति । अत्र हेतुमाह— “अयं वै लोक इति । भूरिति व्याहृत्या आहितत्वाद् गार्हपत्यो भूलोकात्मकः ; “भूरिति गार्हपत्यमादधाति”—इति हि ब्राह्मणम् । ऊपरप्रदेशस्य पशुभिर्लक्ष्यमानत्वात् ऊषाणां पश्वात्मकत्वम् ॥ ८ ॥

अथाहवनीये प्रतिनियतं विधास्यमानं पुष्करपर्णीपधानं मनूय प्रतिनियतफलप्रतिपादनेन स्वीति— “अथाहवनीय एवेति । अवधारणफलमाह— “न गार्हपत्य इति । अत्र हेतुमाह— “आपो वा इति । पुष्करपर्णस्यासु जननात् तदवात्मकमित्यर्थः । “द्वीराहवनीय इति । सुवरिति व्याहृत्या आहितत्वाद् आहवनीयो द्युलोकात्मकः । 'तत्' तत्र पुष्करपर्णीपधानेन द्युलोके 'अपः' उदकानि वृष्ट्युपादानत्वेन स्थापयतीत्यर्थः ॥

गार्हपत्यवदाहवनीयेऽपि सिकतानिवपनं कर्त्तव्यमिति विधत्ते— “उभयत्रेति । तदेतदुपपादयति— “रेतो वा इति ।

सितभास्वरत्वादिरूपसाम्यात् सिकतानां रेतस्त्वम्, 'उभयत्र' गार्हपत्यस्थाने आहवनीयस्थाने च चितिरूपेण चित्योऽग्निः 'विक्रियते' विशिष्टरूपवान् क्रियते । विक्रियमाणश्चासौ 'तस्मात्' सिकतालक्षणात् 'रेतसः' 'अधि' उपरि 'विक्रियाते' विक्रियेत, विक्रितिं भजेत । 'इति' अनेनाभिप्रायेण उभयत्र सिकतानां निवपनम् ॥ ६ ॥

उभयत्र मन्त्रभेदं विधाय स्तीति — "ता नाना मन्त्राभ्या मिति । 'ताः' सिकताः भिन्नमन्त्राभ्या मित्यर्थः । "अग्नेर्भस्मा- स्तीति * हि मन्त्रेण गार्हपत्ये सिकतानिवपनं विहितम् † ; "अग्ने तव श्रवो वय ‡ इत्याहवनीये सिकतानिवपनस्य मन्त्रो विधा- स्यते § । एवं नानामन्त्रत्व मनुद्य स्तूयते — गार्हपत्याहवनीययो- र्भूलोकस्वर्लोककात्मकत्वं क्रमेण प्रतिपादितम्, "नानो वा एत- दिति । 'दैवं' देवसम्बन्धि, 'मानुषं' मनुष्यसम्बन्धि च यदे- तत् स्थानद्वयम्, तदेतन्नानैव खलु विभिन्न मेव । मन्त्रं दैर्घ्य- ऋस्वत्वाभ्यां स्तीति — "द्राघीयसेति । "अग्ने तव श्रव इति मन्त्रः, "अग्नेर्भस्मास्तीति मन्त्रापेक्षया 'द्राघीयान्' अतिशयेन दीर्घः ; तेन 'मन्त्रेण' आहवनीये सिकता निवपति । 'ऋसी- यसा' ऋस्वतरेण 'अग्नेर्भस्मास्तीति मन्त्रेण । मन्त्रगतं द्राघीयस्त्वं ऋसीयत्वं च प्रतिपादयति — "द्राघीयो ह्येति । दीर्घतमं हि 'देवायुषं' देवाना मायुर्जीवितम्, 'ऋसीयः' ऋस्वतमं स्वल्पं हि

* वा० सं० १२. ४६. २ ।

† पुरस्तात् १ प्र० १ ब्रा० ६ क० (४, २१८०) द्रष्टव्यम् ।

‡ वा० सं० १२. १०६ ।

§ पुरस्तादिहैव ६ कण्डिकायां (१५६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

‘मनुष्यायुषं’ मनुष्यजीवितम् ; अतो देवलोकमनुष्यलोकसंस्तु-
तयोराहवनीयगार्हपत्ययोस्तादृङ् मन्त्रसम्बन्धो युक्त इत्यर्थः ॥

गार्हपत्यचयने सिकतानिवपनस्य परिश्रितां पूर्वभावित्व
मनूय स्तौति — “स पूर्वा इति । तथा निवयने कारण
माह — “रितो वै सिकता इति । ‘अस्मात्’ सिकतारूपात्
‘रितसः’ ‘अधि’ उपरि ‘इमाः’ परिश्रितो ‘विक्रियान्तै’ विशिष्ट-
रूपाः कृता भवेयुः । अन्यथा हि निरुपादानत्वात् परिश्रितां
विक्रिया न स्यादिति भावः ॥ १० ॥

सिकतानिवपनस्य परिश्रितां पूर्वत्वे दोषं दर्शयति —
“तदाहुरिति । ‘तत्’ तत्र विषये ‘आहुः’ चोदयन्ति ब्रह्म-
वादिनः । योनौ हि रेतः सिच्यते, परिश्रितश्च योनिसंस्तुताः ;
तथा सति ‘अस्य’ अग्नेः ‘एतत्’ सिकतारूपं ‘रितः’ ‘अपरासिक्तं’
आधारादन्यत्र सिक्तम् ; परिश्रिद्रूपयोन्यभावात् कथं परिगृहीतं
परिवेष्टितं भवतीत्यस्य चोदयस्य परिहार माह — “उत्वं वा
जघा इति । गर्भस्थान्तर्वेष्टनं सुत्वं, तत्संस्तुता जघाः ; तेषां
पूर्वनिवपनात् तदनन्तरम् न्युप्तं सिकतारूपं ‘रितः’ ; तेनोत्वेन
‘अपरासिक्तं’ गर्भाशयादन्यत्र सिक्तं ‘परिगृहीतं’ परिवेष्टितं
च ‘भवति’ ।

आहवनीयचितौ तु सिकतानिवपनात् पूर्वं परिश्रिद्धिः
परिश्रयणं भूमिप्रेत्य तदभिमन्त्रणं विधत्ते — “अयाहवनीय इति* ।
गार्हपत्यचयनादाहवनीयचितेर्वैलक्षण्यद्योतकः ‘अथ’-शब्दः । आह-
वनीयचितौ सिकतानिवपनात् पूर्वं परिश्रित्वञ्जकान् शर्करा-

परपर्यायान् क्षुद्रपाषाण मभिमन्त्रयते— “चितः स्थेति * मन्त्रेण ।
सूत्रितं हि — “आहवनीयपरिश्रितोऽभिमन्त्रयते चितः स्थेतीति† ।
परिश्रिद्धिधिशेष मर्थवादवाक्यं प्रागाम्नातम् ‡ — “योनिर्वै परि-
श्रित्”—इत्यादिक मतिदिशति — “तस्योक्त इति । ‘तस्य’ परि-
श्रयणस्य विधिशेष उक्तः ।

सिकतानिवपनं विधाय स्तौति— “अथ सिकतानिवपतीति ।
‘अथ’ परिश्रयणानन्तरम् । “रेतो वा इत्याद्युक्तार्थः § ॥ ११ ॥

न्युप्तानां सिकतानां समन्त्रक मभिमर्शनं विधत्ते—
“अथाहवनीय इति ॥ । आहवनीयस्थाने न्युप्ताना मेव सिकता-
नाम् ‘आप्यायनवतोभ्यां’ आप्यायतिधातुनिष्पन्नशब्दयुक्ताभ्याम्,
“आप्यायस्वसन्ते ¶”—इत्येताभ्या मृगभ्या मभिमर्शनं कर्त्तव्य
मित्यर्थः । अवधारणफल माह— “न गार्हपत्य इति । एतदेवो-
पपादयति— “अयं वा इत्यादिना । ‘अस्मिंलोके जातः’ ‘अयम्’
‘यजमानः’—इत्यय मर्थः । ‘अर्धः’ प्रत्यक्षसिद्धः , न यत्नसम्पाद्यः ।
‘स्वर्गे लोके एव’ हि ‘प्रजिजनयिषितव्यः’ प्रजनयितुं प्रकर्षेणोत्पा-
दयितु मिष्टः , अतः स्वर्गलोकसंस्तुते ‘गार्हपत्ये’ तत्र स्वभावत एव
जातत्वादिति भावः ॥ १२ ॥

* वा० सं० १२. ४६. ३ ।

† का० श्रौ० सू० १७. ३. ६ ख ।

‡ पुरस्तात् १५३ पृ० १५ पं० द्रष्टव्यम् ।

§ पूर्ववदेव ६-कण्ठीभाष्यं द्रष्टव्यम् (१७० पृ०) ।

॥ का० श्रौ० सू० १७. ३. १६ ।

¶ वा० सं० १२. ११२, ११३ ।

अथ लोकेष्टकानां सुपधानं विधत्ते— “अथेति * । तदेतत् प्रशंसति— “इमे वै लोका इति । ‘इमे’ खलु पृथिव्यादयस्त्रयो ‘लोकाः’ । ‘एषः’ एव खलु ‘अग्निः’ । लोकसंस्तुताभिस्त्रिभिर्यजमानाभिर्युक्तत्वात् लोकत एव सिद्धाः लोष्टरूपा इष्टका ‘लोकेष्टकाः’, परोक्षं ‘लोकेष्टका इत्युच्यन्ते † । तथाविधत्वं च तैत्तिरीये आम्नायते— “दिग्भ्यो लोष्टान् समस्यति, दिशा मेव वीर्यं मवरूप्यै”-इति ‡ लोकसम्बन्धिन्यः प्राच्यादिदिशः ता लोकेष्टकाः । अतस्तदुपधानेन ‘एषु’ एव लोकेषु ता एव ‘दिशः’ स्थापयति । ‘तस्मात्’ एव कारणात् ‘इमाः’ प्राच्यादि-‘दिशः’ ‘एषु लोकेषु’ दृश्यन्ते ॥ १३ ॥

वेदेर्बाह्यदेशेनेष्टकानां माहरणं विधाय स्तौति— “बाह्येनाग्निमिति । अग्निबाह्येन अग्निचेत्वाह्यदेशेनेता इष्टकाः ‘आहरति’ । “आप्ता वा इत्यादि । ‘अस्य’ अग्नेः यजमानस्य वा ‘ता दिशः’ ‘आप्ताः’ प्राप्ताः । ‘याः’ इमाः ‘एषु’ लोकेषु दृश्यन्ते । ‘अथ’ या ‘दिशः’ ‘इमान् लोकान्’ परेण एभ्यो लोकेभ्यो बहिर्वर्तन्ते, ‘अस्मिन्’ अग्नौ ‘एतत्’ एतेन बाह्यदेशादाहरणेन ‘दधाति’ धारयति ॥ १४ ॥

आहरणस्याग्निचेत्वापेक्षया बहिर्देशसम्बन्धः, वेद्यपेक्षयापि तथात्वं विधत्ते— “बहिर्वेदेरिति § । अग्नेर्लोकतयात्मकत्वात् ततो बहिराहरणम्, लोकत्रयाद् बहिरवस्थितानां दिशा माप्तिहेतु-

* का० श्रौ० सू० १७. ३. ११ ।

† ‘लोकेष्टकाः नृत्खण्डानि’-इति कर्काचार्यः ।

‡ तै० सं० ५. २. ५. २० द्रष्टव्यम् ।

§ का० श्रौ० सू० १७. ३. १२ ।

रित्युक्तम् ; इदानीं तु वेदेर्भूमिरूपत्वात् अस्या बहिरवस्थिताः
यावत्यो दिशः , तासां प्रात्यर्थं वेदिबाह्यदेशादाहरण मित्यभिप्रे-
तोऽर्थः । “अथ या इमां परेणेति । ‘अस्याः’ पृथिव्याः ‘परेण’
परस्ताद् , बहिरित्यर्थः । “एनवन्यतरस्याम्”—इति * परशब्दा-
देनप् , “एनपा द्वितीया” † ॥ १५ ॥

विहितं लोकेष्टकोपधान मनूय प्रकारान्तरेण स्तौति—
“यद्देवेति । ‘विस्त्रस्तस्य’ विस्त्रस्तावयवस्येत्यर्थः । ‘सर्वाः’ प्राच्यादि-
‘दिशः’ अनु लक्ष्य तदीयो ‘रसः’ ‘व्यक्षरत्’ विविध मक्षरत् , ‘यत्र’
यस्मिन् देशे ‘तं’ तथाविधं प्रजापतिं ‘देवाः’ ‘समस्कुर्वन्’ चित्या-
ग्निरूपेण संस्कृतवन्तः । “अडभ्यासव्यवायेऽपीति ‡ कात् पूर्वः
सुट् तत्र ‘अस्मिन्’ अग्न्यात्मके प्रजापतौ ‘एताभिर्लोकैष्टकाभिः
तं रसम्’ ‘अदधुः’ स्थापितवन्तः । एव मेव ‘अस्मिन्’ अग्नी ‘अयं’
यजमानोऽपि ‘एतद्’ रसं ‘दधाति’ धारयति , लोकेष्टकोपधा-
नेनेत्यर्थः ॥ १६ ॥

आहरणस्याग्निबाह्यत्व मनूय स्तौति— “बाह्येनेति ।
पूर्ववदेनप् § , अत एव ‘अग्निम्’ इति द्वितीया ॥ ; अग्नेर्बाह्यदेशे-
नेत्यर्थः । “आप्तो वा अस्तेत्यादि । “आप्ता वा अस्य ता दिश
इत्यादिवद् ¶ व्याख्येयः । “इमान् लोकान् पराङ् रस इति ।
‘इमान्’ पृथिव्यादिलोकान् विहाय परागतो रस इत्यर्थः ॥ १७ ॥

* पा० सू० ५. ३. ३५ ।

† पा० सू० २. ३. ३१ ।

‡ पा० ६. १. १४० सू० १ वा० ।

§ , ॥ इदमेव पूर्वत्र (* , †) टीप्पन्त्यौ द्रष्टव्ये ।

¶ इदमेव पूर्वत्र १७४ पृ० द्रष्टव्यम् ।

बहिर्वेदेरित्येतदपि अनूद्य पृथिवीसकाशाद् बहिर्भूतरस-
स्थापनं हेतुत्वेन स्तोति — “बहिर्वेदेरिति । आहरतीति शेषः ।
एतदपि पूर्ववद् व्याख्यातप्रायम् * । “इमां पराङ् इति ।
इमा मतिक्रम्य परागतो रसः इत्यर्थः ॥ १८ ॥

इत्थं लोकेष्टकानां माहरणे अग्नेर्वेदेष्ट बाह्यो देशो विहितः ,
अथ तत्र साधनं विधाय स्तोति — “स्मेनेति । “वज्रो वै स्फ्रा
इति, त्रेधा भग्नस्य वज्रस्यांशत्वात् स्फ्रास्य वज्रात्मकता । तथाहि
तैत्तिरीयकम् — “इन्द्रो वज्राय वज्रं प्राहरत्, स त्रेधा व्यभवत्,
स्फ्रास्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयं मिति † । वज्रासुरवधहेतुत्वात्
स वज्रो वोर्यात्मकः । ‘इयं’ वेदिलक्षणा भूमिः ‘वित्तिः’ लब्धव्या
धनरूपा, तथा च स्मेनाहरन् वज्ररूपेण ‘वोर्येण’ एव ‘वित्तिः’
लब्धव्यां भूमिं ‘विन्दते’ लभते ॥ १९ ॥

अथ पूर्वस्मादिग्भागादाहरणं समन्वयकं विधत्ते — “स पुरस्ता-
दाहरतीति ‡ । ‘पुरस्तात्’ पूर्वस्याः दिशः सकाशात्लोकेष्टकां स्मेन
‘आहरति’ । पञ्चम्यर्थे अस्तीति § । “मा मा हिंसीदिति ॥ तन्मन्त्रः ।
‘यः पृथिव्याः’ ‘जनिता’ जनयिता ‘स मां’ ‘मा हिंसीत्’ मा
वधिष्ट । य इति सर्वनाम्ना कृत्स्नजगत्कारणत्वेन प्रसिद्धः प्रजापति-
रेव प्रतिपाद्यते इत्याह — “प्रजापतिर्वा इति । ‘पृथिव्यै’-इति ।
षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ¶ । ‘जनिता’ जनयिता “जनिता मन्त्रे”-

* इहैव पुरस्तात् १५ क० भाष्यं (१७४ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

† तै० सं० ५. २. ६. ४१ ।

‡ का० औ० सू० १७. ३. ११ ।

§ पा० सू० ५. ३. २७ ।

॥ वा० सं० १२. १०२ ।   ¶ पा० सू० २. ३. ६२ सू० १ वा० ।

इति * । निपातनाट्टिलोपः । उक्तं मर्थं योजयति — “मा मा हिंसीत् प्रजापतिरित्येतदिति ।

द्वितीयपादं मनूय तत्र व्यानडिति क्रियापदस्यार्थं माह — “यो वा दिव मिति । ‘सत्यधर्मा’ सत्यं मवितथं धर्मं साधारण-शक्तिर्यस्य तादृशो ‘यः’ ‘दिवं’ ‘व्यानट्’ व्याप्नोत् । व्यापनं मत्तं सर्जनं मेवेत्याह — “असृजतेत्येतदिति । “मनुष्या वा इत्यादि । ‘चन्द्राः’ आह्लादिकाः, ‘आपः’ रितोरूपाः । अनेन च कारण-वाचिशब्देन कार्यभूता मनुष्या एवोच्यन्त इत्यर्थः । अत एव छान्दोग्ये समान्नातम् — “पञ्चम्या माहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति † । पर्यवसितं मर्थं माह — “मनुष्यान् प्रथम इति । सर्वप्राणिभ्यः पूर्वं मुत्पन्नत्वात् प्रजापतिरेव प्रथमः । अत एवा-न्नातम् — “हिरण्यगर्भः समवर्त्तताम इति ‡ ।

चतुर्थपादं मनूय तत्र ‘किं’-शब्दस्यार्थं माह — “प्रजापतिर्वै क इति । निरुक्तानिरुक्तरूपत्वेनानिर्द्धारितस्वरूपत्वात् किं-शब्दः प्रजापतेर्वाचक इत्यर्थः । एवम्भूतो यः ‘तस्मै देवाय’ “क्रियाग्रहणं मपि कर्त्तव्यं मिति § कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । तं देवं ‘हविषा’ ‘विधेम’ परिचरेमेति, विदधातिः परिचरणार्थः ॥

एवं माहृताया इष्टकायाः स्थानविशेषे उपधानं विधत्ते — “ता माहृत्येति । परिश्रितज्ज्ञाना सुपहितानां शर्कराणां मभ्यन्तरदेशे आत्मनि ता सुपदध्यात् स्थापयेत् । तस्य प्रयोजनं

* पा० ६. ४. ५३ सू० ।

† छा० उप० ५. ६. १ द्रष्टव्यम् ।

‡ वा० सं० १३. ४ ।

§ पा० १. ४. ३२ सू० १ वा० ।

माह— “स य इति । ‘स यः’ प्रसिद्धो यो ‘रसः’ विस्त्रस्तात् प्रजापतिशरीरात् ‘प्राच्यां दिशि’ ‘अत्यक्षरत्’ अतिक्रम्य स्ततोऽभवत्, एतेनोपधानेन, ‘तम्’ एव रसम् ‘अस्मिन्’ प्रजापतिरूपेऽनौ पुनः स्थापयति । ‘अथो’ अपि च ‘प्राची’ दिक्स्वभ्यात्ता मेव दिशम् ‘अस्मिन्’ स्थापितवान् भवति ॥ २० ॥

दक्षिणस्या दिश आहरणं समन्तकं विधत्ते— “अथ दक्षिणत इति । पञ्चम्यर्थे तसिः ॥ आहरतीति शेषः । अथ वा पूर्वदिग्भागात् यत् आहरणम्, तदनन्तरं दक्षिणस्या दिशः सकाशात् लोकेष्टका माहरतीत्यर्थः । “अभ्यावर्त्तस्वेति ॥ तन्मन्त्रः । पूर्वादिष्व निगदव्याख्यातत्वं माह— “यथैव यजुस्तथा बभ्रुरिति । यजुर्वाक्यं यथैव श्रूयते, तादृगैव तद्व्याख्यायकं ब्राह्मणवाक्यम् ; अतः स्पष्टार्थत्वान्न पृथग् व्याख्यायत इत्यर्थः ।

उत्तरार्द्धे मनूय तत्र वपाशब्दस्यार्थं माह— “यद्वै किञ्चेति । अस्यां पृथिव्यां यदेव किञ्चिद् वस्तु तरुगुल्मादिकं दृश्यते, सा एव ‘अस्यै’ ‘वपा’ विधेया । सेति नपुंसकलिङ्गार्थो निर्देशः ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी § । अयं मर्थः— हे पृथिवि ! ‘यज्ञेन’ यागसाधनेन ‘पयसा’ पयोलक्षणेन ‘रसेन’ सह अस्मदभिमुख मावर्त्तस्व । ‘इषितः’ प्रेरितो दीप्तोऽयं मग्निः त्वदीयं तरुगुल्मादिरूपम् ‘आरोहति’ अधितिष्ठति । आहूतायास्तस्याः स्थानविशेषे उपधानं विधत्ते—

* पा० सू० ५. ३. ७ ।

† वा० सं १२. १०३ ।

‡ ‘सेति पुंलिङ्गनिर्देशः’—इति ड-पाठः ।

§ पा० २. ३. ६२ सू० वा० ।

“ता माहृत्येति । ‘तां’ लोकेष्टकां दक्षिणदिग्भागाद् बहिर्वन्देः
‘आहृत्य’ ‘पक्षसन्धि मन्तरेण’ दक्षिणपक्षस्य आत्मभागस्य च यः
सन्धिप्रदेशः, तस्याभ्यन्तरे आत्मभागे स्थापयेदित्यर्थः । अनेनापि
पूर्ववद्रसस्थापनं दिक्स्थापनञ्चात्र कृतं भवतोल्याह — “स यो
दक्षिणाया मिति ॥ २१ ॥

प्रतीचां दिशि समन्तकं लोकेष्टकाया आहरणं विधत्ते —
“अथ पश्चादिति * । ‘अथ’ अनन्तरं प्रतीचाः दिशः सकाशात्
स्फोऽनं लोकेष्टका माहरतीति शेषः । तन्मन्त्रः — “अग्ने यत्त
इति † । अत्राग्निशब्देन तदधिष्ठिता भूमिरेव अग्नेदोषचारे-
णीच्यत इत्याह — “इयं वा अग्निरिति । ‘अस्यै’ पृथिव्यै ।
तादर्थ्यं चतुर्थी । पूर्वार्धेन प्रार्थनं पृथिव्यर्थं मित्यर्थः । तृतीय-
पादं मनूय देवशब्दस्य विवक्षितं मर्थं माह — “तदस्मै देवा-
येति । एतदग्निचयनाख्यं कर्मैवात्र देवशब्दस्यार्थः । चिति-
रूपावयवमेदापेक्षया बहुवचनं मित्यभिप्रायः ॥

अर्थस्तु — हे पृथिवि ! त्वदीयं यत् ‘शुक्रं’ रसवदङ्गम्, यच्च
‘चन्द्रम्’ आह्लादकरम्, तथा ‘पूतं’ शुद्धम्, ‘यज्ञियं’ यज्ञार्हञ्च
यदस्ति, ‘तत्’ ‘अस्मै’ अग्न्याख्याय देवाय ‘कर्मणे’ आहराम
इति । ‘तां’ लोकेष्टकाम् ‘आहृत्य’ इत्यादि पूर्ववत् ‡ । “पुच्छ-
सन्धि मिति । पक्षाकारस्य चित्याग्नेः पुच्छस्यात्मभागस्य च यः
सन्धिः, ‘तम्’ अन्तरेण’ तस्य मध्ये ‘आत्मन्’ आत्मनि । अन्यद्
गतार्थम् ॥

* का० श्रौ० सू० १७. ३. १२ ।

† वा० सं० १२. १०४ ।

‡ एतत्पूर्वकण्ठीभाष्यं (१ पं०) द्रष्टव्यम् ।

साक्षात्पश्चादाहरणं निषेधति— “स न सम्प्रतीति । ‘सः’ अद्भ्युः ‘सम्प्रति’ मुख्या या प्रतीची दिक्, तत्सकाशात् ‘नाहरेत्’ । निषेदुरभिप्राय माह— “नेद्यज्ञपथादिति । यज्ञस्य पत्न्याः यज्ञपथः, अग्नेः पाश्चात्यो देशो हविर्वा-
नादिः ; ततः सकाशात् नैव * रस माहुराणीति । यदि खलु तादृग्विधात्साक्षात्पश्चाद्वागादाहरेत्, तर्हि प्रजापतिसम्बन्धि-
नो विस्वस्तरसस्याहृतत्वात् तत्र करिष्यमाणो यज्ञो नीरसः स्यादित्यभिप्रायः । कथं तर्हि तत्राहरणं मित्यत आह— “इत इवेति । ‘इतः’ प्रतीच्या दिश ‘इव’, न तु साक्षात् प्रतीच्या दिशः,
उत्तरापरस्या दिश आहरेदित्यर्थः । तदुक्तं कात्यायनेन—
“उत्तरापरस्याः पश्चादिति † ॥ २२ ॥

उत्तरस्या दिश आहरणं विधत्ते— “अथोत्तरत इति । आहरेतीति शेषः । “इष मूर्ज्जं मित्याहरणमन्त्रः ‡ । ‘आदम्’-
इति क्रियापदस्यार्थं माह— “आदद इत्येतदिति । मनसा यथार्थं सङ्गठनम् ‘ऋतम्’, यथार्थभाषणं ‘सत्यम्’ । अत्र तु “ऋतस्य योनिम्”—इति § मन्त्रभागे तादृशो भेदो न विवक्षित इत्यभिप्रेत्याह— “सत्यं वा ऋत मिति । “महिषस्य धारा मिति । महिषशब्दस्यार्थं माह— “अग्निर्वै महिष इति । कथं मस्य महिषशब्दाभिधेयतेत्याशङ्क्य तन्निर्वृते—“स हीदं जात इति । ‘सः’ खल्वग्निः ‘इदम्’ इदानीं ‘जातः’ जातमात्र एव ‘महान्’

* ‘नेदु’—इति च-पाठः ।

† का० श्रौ० सू० १७. ३. १२ ।

‡ वा० सं० १२. १०५ ।

§ वा० सं० १२. १०५ ख ।

अतिरिक्तो * भूत्वा 'सर्व' जगत् 'एषात्' व्याप्नोत्, अतो मत्त्वा-
 देषितत्वाच्च महिषशब्दाभिधेयः सम्पन्न इत्यर्थः । "एषात्"—
 इति "इष आभो ह्ये"—इत्यस्मात्तद्ध १ । तृतीयं पाद मन्व्य तत्र
 तनूशब्दस्यार्थं मभिधाय योजयति— "आ मेति । तनूष्विति
 बहुवचनम् तेन बह्ववयवोपेत आत्मा देह उच्यते । गत मन्व्यत् ॥

मन्व्यार्थस्तु—'इषम्' इत्यमाण मन्त्रम् । 'जर्ज्ज' बलकरं रसम् ।
 'इतः' अस्या उदोच्चा दिशः सकाशादहम् 'आददे' । किंविशि-
 ष्टम् ? 'ऋतस्य' सत्यस्य यथार्थफलस्य यज्ञस्य 'योनिः' कारणम् ;
 'महिषस्य' महतोऽग्नेः 'धारां' धाराप्रवाहभूतां तद्वत्साधिताम् ।
 ईदृशी च सा, मा मुद्दिष्य मदोयासु 'गोषु' 'तनूषु' शरीरेषु
 'आविशतु'—इति चतुर्थेन पादेन सम्बन्धः ॥

तस्यां दिशि सिकतानां प्रध्वंसनं विधत्ते— "जहामीति ।
 अत एवोक्तं कात्यायनेन— "उत्तरस्याः सिकताः प्रमार्ष्टि जहामि
 सेदि मिति ३ ।

मन्व्यस्यार्थं माह— "तथैवेति । 'तत्' तत्र 'यैव' खलु
 'सेदिः' अवसादापरपर्याया हानिः, या च 'अनिरा' इरा
 अन्नं तदभावरूपा पीडा, 'या' च 'अमोवा' रोगाल्लिका ।
 'ताम्' एतस्याम् उत्तरस्यां 'दिशि' एतस्मिन्करणकेन सिकता-
 प्रध्वंसनेन स्थापयति । इरादीनां तत आहतत्वादिति भावः ।
 एतच्च तत्कार्यदर्शनादवगम्यत इत्याह— "तस्मादिति । यस्माद्
 अवसादादीनि स्थापितानि, तस्मादेतस्या सुत्तरस्यां दिशि

* 'अविवेकी'—इति ड, च ।

† ब्रा० प० ५३ धा० ।

‡ का० औ० सू० १७, ३, १३ ।

सर्वाः 'प्रजाः' 'अगनायुकाः' अगनाया अग्नेच्छा जुधा , तथा
पीडिता अदृश्यन्त इत्यर्थः ॥

“ता माहृत्येत्यादि पूर्ववत् * ॥ २३ ॥

अथैताः सम्भूय प्रशंसति— “ता एता दिश इति । 'ताः'
प्राच्यादिदिक्षु क्रमेणोपहिताः 'एताः' इष्टकाः 'दिशः' दिगा-
मिकाः , 'ताः' सर्वाभ्यो दिग्भ्यः आहृत्य 'उपदधाति' । तेन
चोपधानेन 'सर्वतः' एव 'दिशः' 'दधाति' स्थापयति । 'तस्मात्'
एव कारणात् इदानीं सर्वतो दिशो दृश्यन्ते ।

धर्मविशेषं विधाय स्तौति— “सर्वतः समीचीरिति † ।
सर्वासु दिक्षु 'समीचीः' सङ्गतदिगाभिसुख्यं गता उपदधाति ,
न तु तिर्यङ्क्षेनेत्यर्थः । 'तत्' तेन 'सर्वतः' दिश एव 'समीचीः'
अनूचीनायाः स्थापयति । “तस्मादिति फलनिर्देशः । उप-
धानादौनां पृथगनुष्ठानं विधत्ते— “ता नानोपदधातीति ।
प्रतीष्टकं समन्त्रकं स्थापनं पृथगेव कर्तव्यम् , “तथा देवतयेति
सादन मपि पृथक् , “ता अस्थेति सूददोहसा मन्त्रेणाधिवदन
मपि पृथक् । तत्र कारणमाह— “नाना हीति । 'हि' यस्मात्
'दिशः' परस्परं विभिन्नाः , अतो दिक्संस्तुताना मय्यासां पृथ-
गुपधानादिकं युक्तमित्यर्थः । तस्मिन्नुपधाने स्थितिगुणं विधत्ते
— “तिष्ठन्निति । 'तिष्ठन्' , न तु आसीन इत्यर्थः । “तिष्ठन्तीव
हि दिश इति । प्राच्याद्याः 'दिशः' अपि 'हि' 'तिष्ठन्तीव'
जड्वाकारतया दृश्यमानाः स्थितियुक्ता इव लक्ष्यन्त इत्यर्थः ।

* २१-कण्ठीभाष्यं (१७६ पृ० , १ पं०) दृश्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १७. ३. १४ ।

‘अथो’ अपि च आसीनात् पुरुषात् ‘तिष्ठन्’ खलु ‘वीर्यवत्तरः’
अधिकवीर्यावान् । इतोऽपि तिष्ठता उपधेया इत्यर्थः ॥ २४ ॥

अथासां समन्वकत्व मनुष्य अग्निक्षेत्रस्यात्मभागे एवोपधानं
प्रतिपादयति — “ता एता इति । “यजुष्य इति । करण-
भूतैर्यजुर्मन्त्रैर्युक्ता इत्यर्थः । ‘ताः’ ‘आत्मन्’ आत्मनि आत्मभागे
एव ‘उपदधाति’ । अवधारणफल माह — “न पचेति । तत्र
कारण माह — “आत्मन् ह्येवेति । आत्मभागे एव हि यजु-
र्मन्त्रोपधेया वक्ष्यमाणा इष्टका उपधीयन्ते ; अत एवासा
मुपधान मपि समन्वक मित्यात्मन्येवेति नियमद्वयमुपपन्न
मित्यर्थः ॥ २५ ॥

अथेतरैष्टकावदासां अपणाभावादशृतत्व माशङ्क्य निरस्यति
— “तदाहु रिति । ‘अस्य’ अग्नेः ‘एताः’ लोकेष्टकाः ‘कथं’ केन
प्रकारेण ‘पक्ताः शृताः’ पाचनसंस्कारसंस्कृताः सुशृताः * सत्य
उपहिताः ‘भवन्ति’-इति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । ‘रसो वा एताः’-
इति अस्योत्तरम् । विज्ञस्तस्य प्रजापतिशरीरस्य रसरूपाः खल्वेता
इष्टकाः ‘स्वयं शृताः’ खलु , अग्न्यादिपाकानपेक्षः खलु रसः ।
परिहारान्तर माह — “अथो इति । ‘अथो’-शब्दः पक्षान्तर-
द्योतने । एष एव हि चित्योऽग्निः जीव्यो † भूत्वा विश्वनरसम्बन्धी
वर्त्तते , ‘यत्’ किञ्चिदप्यामद्रव्यम् ‘एत मग्निं वैश्वानरं’ प्राप्नोति ,
‘तत एव’ तस्मादेव संसर्गात् ‘तत्’ सर्वं ‘पक्वं शृतं’ पाकेन
संस्कृतं सुशृतं ‘तत्’ तत्र ‘उपहितं भवति’ इत्यर्थः ॥ २६ ॥

* पदं मेतत् ऋ-पुस्तकमात्रे दृश्यते ।

† ‘आथो’-इति ङ-पाठः ।

चोदकप्राप्त सुत्तरवेदिनिवपनं यस्मिन् काले कर्त्तव्य मिति विधत्ते— “अथेति । लोकेष्टकोपधानानन्तर्यं मथशब्दार्थः । एतदुपपादयति— “इयं वा इत्यादिना । ‘इयं’ भूमिरिव महावेदिः, उत्तरवेदिसु द्युलोकात्मिका, लोकेष्टकात्मिका दिशः । एवं च वेद्युत्तरवेद्योर्मध्ये लोकेष्टकोपधानं द्यावापृथिव्योर्मध्ये दिशं स्थापनाय भवति । ‘तस्मात्’ कारणादिदानो मनयोर्लोकायोर्मध्ये दिशोऽलक्ष्यन्त इत्यर्थः । उत्तरवेदेः परिमाणं विधत्ते— “तां युगमात्रो मिति । षडंशोत्पङ्गुलपरिमितं युगम् ; उक्तं ह्यापस्तम्बेन— “अष्टाशीतिशत मीषातिर्यगक्षश्चतुःशतम्, षडशीतिर्युगं वास्येति । ‘सर्वतः’ सर्वासु दिक्षु तावन्मात्रा सुत्तरवेदिं कुर्यादित्येकं परिमाणम्, ‘चत्वारिंशत्पदां वेति परिमाणान्तरम् । चत्वारिंशत्पदानि प्रमाण मस्याः सा तथोक्ता । अनयोः प्रमाणयोर्मध्ये ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘कामयेत’ तथा कुर्यादित्यर्थः ॥

सिकतानिवपनं विधत्ते— “अथेति * । उत्तरवेदिनिवपनानन्तर्यं मथशब्दार्थः । “तस्योक्त इति । ‘तस्य’ सिकतानिवपनस्य स्तावको वाक्यशेषः “अग्नेरेतद् वैश्वानरस्य भस्म यत् सिकताः” —इत्यादिः † प्रागान्नात इत्यर्थः ॥ २७ ॥

तस्य निवपनस्य स्थानविशेषं विधाय स्तीति— “ता उत्तरवेदाविति । अग्निवपनक्षेत्रे युगमात्रोत्पादिलक्षणा योत्तरवेदिर्नियुक्ता, तस्यां सिकतां निवपति । “योनिर्वा उत्तरवेदिरिति ।

* का० श्रौ० सू० १७. ३. १३ ।

† पुरस्तात् १ प्र० १ ब्रा० ६ क० (७भा० ४८०) दृश्यम् ।

निखिलयागोत्पत्तिकारणाहवनीयस्थानत्वात् 'उत्तरवेदिः' अपि 'योनिः'; अत एवाग्निप्रणयनीयास्त्रान्नायते*—“ऊर्णावन्तं प्रथमः सीद योनि मिति † । 'तत्' तेन उत्तरवेदी सिकतानां निवपनेन 'योनी' एव 'रेतः' सिक्तं भवतीत्यर्थः । 'यत्' खलु 'योनी' गर्भाशये रेतः 'सिचते', 'तत्' 'प्रजनिष्णु' प्रजननशीलम्, उत्पत्तिमद् 'भवति' ॥

अस्यात्मभागस्य ताभिः प्रच्छादनं विधत्ते—“ताभिः सर्वं मिति । 'तत्' तेन प्रच्छादनेन 'सर्वस्मिन्नेव' आत्मनि 'रेतः' 'दधाति' स्थापयति । 'तस्मात्' एव कारणात् 'सर्वस्मादेव' हस्तपादादिसर्वावयवसहितात् 'आत्मनः' देहात् 'रेतः' 'सम्भवति' उत्पद्यते । अतएव मन्त्रवर्णः—

“अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजायसे”—इति ‡ ॥ २८ ॥

अस्मिन्निवपने “अग्ने तवेति षड्वचं सूक्तं § करणत्वेन विधत्ते—“अग्ने तव श्रवो वय इतीति ॥ । तत्र श्रव इति पदस्याभिप्रेतं मर्थं माह—“धूमो वा असेति । 'अस्य' अग्नेः 'श्रवः' श्रवणहेतुः 'वयः' स्वरूपं 'धूमो वै' धूमः खलु । एतदुपपादयति—“स ह्येन मिति । 'एनम्' अग्निम् 'असुप्तिन्' स्वर्गे 'लोके' 'सः' खलु धूमः 'आवयति' प्रस्थापयति; आकाशे धूमं दृष्ट्वा यागार्थं मग्नय आहिता इति द्युलोकवर्त्तिनो देवा बुध्यन्त इत्यर्थः । अतोऽन्त-

* ऐ० ब्रा० १. ५. २ ।

† ऋ० सं० ६. १५. १६ (ख) ।

‡ सा० वे० म० ब्रा० १ प्र. ५ ख. १६ म ।

§ वा सं० १२. ३०६—१११ ।

॥ का० औ० ख० १७. ३. १५ ।

भाविताख्यात् शृणोतिः श्रावयत्यनेनेति करणे अपि सति * प्रत्यये
श्रव इति रूपं भवति ।

द्वितीयं पाद मनूय तत्रत्यं पदद्वयं व्याचष्टे— “महि
भ्राजन्त इति । महत्यातिपदिकस्य अच्छद्दलोपे सति महीति
सप्तम्यन्तं पदम् । अत्र “सुपां सुलुक्”—इति † व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थो
वर्त्तत इति व्याचष्टे— “महतो भ्राजन्त इति । ‘विभा’-
शब्दस्य तेजोवाचकत्वं प्रसिद्धम्, अत्र तु भूयस्त्व मेव तेन शब्देन
विवक्षित मित्याह— “प्रभूवसवित्येतदिति ।

तृतीयपाद मनूय श्रवसेत्यस्य बल मर्थः, ‘वाज’-शब्दस्य
चान्न मर्थ इत्याह— “बलं वै श्रव इति ।

चतुर्थपाद मनूय दाशुष इति पदस्यार्थं माह— “यजमानो
वै दाश्वानिति । “दाशु दाने”—इत्यस्मात् ‡ कसी “दाश्वान्
साह्वान्”—इति § निपातनाद् दत्तवानित्यर्थो भवति । स चात्र
प्रकरणाद् यजमान एवेत्यभिप्रायः ॥

ऋतर्ग्यतु,— हे ‘अग्ने !’ ‘तव’ सम्बन्धी ‘श्रवः’ धूमः आहुति-
परिणामरूपत्वाद् ‘वयः’ देवाना मन्त्रम् । हे ‘विभावसो’ प्रभूत-
धनान्ने ! ‘महि’ महत्तस्तव ‘अर्चयः’ अर्चीषि ‘भ्राजन्ते’ दीप्यन्ते ।
किञ्च हे ‘बृहन्नानो’ महादीप्ते ! हे ‘कवे’ क्रान्तदर्शिन् !
‘श्रवसा’ बलेन सहितम् ‘उक्तथम्’ उक्त्याहं प्रशस्यं ‘वाजम्’ अन्नं
‘दाशुषे’ दत्तवते यजमानाय ‘दधासि’ प्रयच्छसीति ॥ २८ ॥

* “ऋदोरप्”—पा० सू० ३. ३. ५७ ।

† पा० सू० ७. १. ३६ ।

‡ आ० उ० ८८२ धा० ।

§ पा० सू० ६. १. १२ ।

॥ वा० सं १२. १०६ ।

द्वितीया नृच मयेव मेव * पादशो व्याचष्टे— “पावकवर्चा इति † । ‘एषः’ अग्निः ‘पावकवर्चाः’ शोधकदीप्तिः, ‘शुक्लवर्चाः’ शुक्लवर्णतेजस्त इत्येतदुभयं प्रसिद्धम् ; अतो न पृथग् व्याख्येयमिति ‘हि’-शब्दार्थः । उदियर्षीत्यस्यार्थं माह— “उद्दीप्यस इति । अग्नेरुद्गमनं नामोर्ध्वज्वलनम्, अत उद्दीप्यस इत्यस्मिन्नर्थे पर्यवस्यतीत्यभिप्रायः । तृतीयपादार्थोऽपि प्रसिद्ध इति ‘हि’-शब्देनैव व्याचष्टे— “पुत्रो ह्येष इति । चतुर्थपाद मनूय व्याचष्टे— “इमे वा इति । ‘इमे’ खलु ‘द्यावापृथिव्यौ’ ‘रोदसी’-शब्देन वाचे ‡ ‘एषः’ अग्निस्ते ‘उमे’ ‘पृणक्ति’ संयुक्ते करोति । केन किं मिति तदाह— “धूमेनेति । द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानोऽय मग्निः ‘धूमेन’ उद्गच्छता ‘अमूं’ दिवं पृणक्ति ; अग्नित्वाद्द्वारा जनितया ‘वृद्ध्या’ च ‘इमां’ पृथिवीं संयोजयति ॥

मन्वार्थस्तु— ‘पावकवर्चाः’ शोधकदीप्तिः, ‘शुक्लवर्चाः’ निर्मलदीप्तिः, ‘अनूनवर्चाः’ न्यूनतारहिततेजस्तश्च सन्, हे अग्ने ! त्वं ‘भानुना’ तेजसा ‘उदियर्षि’ उद्गच्छसि, उद्दीप्यसे, द्यावापृथिव्योर्मध्ये जातत्वात् तयोः ‘पुत्रः’ भूत्वा ‘मातरौ’ सकलभूतानां निर्मात्रग्री द्यावापृथिव्यौ ‘विचरन् उपावसि’ समीपगतो रक्षसि । यथा लौकिकः पुत्रो मातृसमीपे सञ्चरन् तां रक्षति, तद्वत् । रक्षणप्रकारोऽभिधीयते— ‘उमे’ ‘रोदसी’ द्यावापृथिव्यौ क्रमात् धूमेन वृद्ध्या च ‘पृणक्षि’ संयोजयसि । “पृची सम्पर्के”— इति § धातुः ॥ ३० ॥

* ‘नृच मनूय ता मेव’—इति छ-पाठः ।

† वा० सं० १२. १०७ ।

‡ निघ० ३. ३०. ४ ।

§ रु० प० २५ धा०

तृतीया नृचं व्याचष्टे—“जर्जीनपादित्यादिना * । सुशस्तिभिरिति पदं व्याचष्टे—“सुष्टुतिभिरित्येतदिति । द्वितीयतृतीययोः पादयोः ‘मन्दस्व’-‘भूरि’-शब्दावनुवादेन व्याख्यातौ । चतुर्थपादस्तु निगदसिद्ध इत्याह—“यथैव यजुरिति ॥

ऋगर्थस्तु—हे ‘जातवेदः’ जातानां वेदितः ! हे ‘जर्जीनपात्’ बलकरस्य अवरसस्य न पातयितः !, पौत्र ! वा, ‘सुशस्तिभिः’ सुष्टुतिभिः अस्मत्प्रयुक्ताभिः हृष्टो भूत्वा ‘हितः’ निहितस्त्वं ‘धीतिभिः’ कर्मभिः, प्रभाभिर्वा ‘मन्दस्व’ दीप्यस्व । ‘त्वे’ त्वयि खलु ‘इषः’ इष्टमाणा न्यन्नानि ‘सन्दधुः’ संहितानि बभूवुः । इषो विशेष्यन्ते—‘भूरिवर्षसः’-इति । “वर्षः”-इति रूपनाम † । बहुरूपाः, ‘चिचोतयः’ विचित्ररक्षणोपेताः, ‘वामजाताः’ प्रशस्तजननोपेताः ॥ ३१ ॥

चतुर्थी नृच मनूय व्याचष्टे—“इरज्यन्नग्न इति ‡ । “मनुष्या वै जन्तव इति । जायन्ते पुरुषार्थोपयोगित्वेनोत्पद्यन्त इति जन्तवोऽत्र मनुष्याः; न तु क्रिमिकीटादय इत्यर्थः । “इरज्यतिः §” कण्डूादिर्दीप्तिकर्मेत्यभिप्रेत्याह—“दीप्यमान इति । द्वितीयपादे ‘रैः ॥’-शब्द-स्यार्थं माह—“रयिं दधदिति । तृतीयपादार्थः प्रसिद्ध इति ‘हि’-शब्देन व्याचष्टे—“दर्शतस्य ह्येष इति । चतुर्थपादे

* वा० सं० १२. १०८ ।

† निघ० ३. ७. ३ ।

‡ वा० सं० १२. १०९ ।

§ कण्डूा० ६ धा० ।

॥ ‘रायः’-इति ड-पाठः, ‘रयि’-इति ङ-पाठः ।

‘सानसि’-शब्दः सनातनपर्याय इति * च व्याचष्टे— “सनातनं क्रतु मित्येतदिति ॥

ऋगर्थसु — हे ‘अग्ने !’ ‘जन्तुभिः’ प्रशस्तजनैर्मनुष्यैर्ऋत्विग्भिः ‘इरज्यन्’ दीप्यमानः सन् ‘प्रथयस्व’ । स्वार्थिको णिच् । प्रथस्व, विस्तीर्णो भव । हे ‘अमर्त्य’ मरणरहिताग्ने ! त्वत्प्रसादात् ‘अस्मे’ अस्माकं ‘रायः’ धनानि सन्तु । ब्राह्मणे तु “अस्मे रयिं दधदित्यर्थतो व्याख्यानम् † । तथाविधः ‘सः’ त्वं ‘दर्शतस्व’ ‘दर्शनीयस्य वपुषः’ ज्वालारूपस्य शरीरस्य शोभातिशयेन ‘विराजसि’ विशेषेण ‘दीप्यसे’, तथा ‘सानसि’ सनातनं नित्यफलविषयं ‘क्रतु’ यजमानसङ्कल्पं ‘पृणन्ति’ फलेन संयोजयसीति ॥ ३२ ॥

पञ्चमी सृचं व्याचष्टे—“इष्कर्त्तार मिति ‡ । उपसर्गस्यादिलोप-
म्हान्दसः । निष्कर्त्तारम् । तथैव तैत्तिरीयैराम्नायते § । ‘अध्वरस्य’ यज्ञस्य निःशेषेण कर्त्ता निष्कर्त्ता । तथैव यज्ञस्य प्रकल्पयिते-
त्यर्थः सिद्धातीत्याह— “अध्वरो वा इति । द्वितीयपादे राधसो
मह इति षष्ठान्तयोः सप्तम्यर्थता माह— “राधसि महतीति ।
तृतीयपादे ‘महि’-इतिशब्दस्य ‘महती’-शब्दपर्यायता माह—
“महती मिष मित्येतदिति ॥

अय मर्थः— ‘इष्कर्त्तारं’ यज्ञस्य निःशेषेण कर्त्तारम्, अत
एव प्रकृष्टज्ञानवन्तम् । ‘राधः’-इति धननाम ॥ । ‘महति’ प्रभूते

* उग्र० ४ पा० १०६ सू० द्रष्टव्यम् ।

† पुरस्तात् १६१ पृ० ७ पं० द्रष्टव्यम् ।

‡ वा० सं० १२. ११० ।

§ तै० सं० ४. २. ७. १० द्रष्टव्यम् ।

॥ निघ्न० २. १० १७ ।

‘राधसि’ धने विषये ‘क्षयन्तं’ । “क्षयतिरैश्वर्यकर्मा” * । ईश्वर-
त्वेन सन्तम्, ममेति शेषः । स त्वं ‘वामस्य’ वननीयस्य धनस्य
‘रातिं’ दानं ‘सुभगां’ शोभनां ‘महीं’ महतीम् ‘इषम्’ इष्य-
माण मन्त्रं च ‘सानसिं’ सनातनं चिरन्तनं गवाश्वादिपशुरूपं ‘रयिं’
च यजमानाय ‘दधासि’ धारयसीति ॥ ३३ ॥

षष्ठी मृच मनूय पादशो व्याचष्टे — “ऋतावान मिति † ।
यद्यपि ऋतसत्ययोर्मानसवाचिकयथार्थसङ्कल्पनतद्भाषणरूपत्वाद्
भेदोऽस्ति, तथाप्यत्र तादृशो भेदो न विवक्षित इत्याह — “सत्यावान्
मित्येतदिति । “अग्निर्वै महिष इति । “स ह्रीदं जातो महा-
न्तर्व मैशादादिति ‡ तन्नामनिर्वचनस्य प्रागान्नातत्वादिति भावः ।
सर्वदर्शनीयत्वं मस्य प्रसिद्धमतो न पृथग् व्याख्यातव्य मित्यभिप्रे-
त्याह — “विश्वदर्शतो ह्येष इति । “यज्ञो वै सुम्न मिति ।
यद्यपि सुखवाची ‘सुम्न’-शब्दः §, तथाप्यत्र प्रकरणात्तत्साधनी
यज्ञ एव तस्यार्थः । उत्तरार्द्धे मनूय शुक्लर्णपदं व्याचष्टे —
“आशृण्वन्त मिति । श्रवणशीलकर्णोपेतम्, आ समन्तात्
शृण्वन्त मिति यावत् । ‘गिरा’-इतिविशिष्टसाधनश्रवणात्
योग्यक्रियाध्याहारेण वाक्यं पूरयति — “मनुष्या हवामह इत्येत-
दिति ॥

ऋतगर्थसु — सत्यवन्तं, महान्तं, सर्वेषां दर्शनीयम्, एव-
भूत मग्निम्, ऋत्विग्यजमानलक्षणाः ‘जनाः’ ‘सुम्नाय’ सुखसाध-

* निघ० २. २१. ३ ।

† वा० सं० १२. १११ ।

‡ पुरस्तात् १५७ पृ० १२ पं०, ततः १८० पृ० १७ पं० ।

§ निघ० ३. ६. १६ ।

नाथ यज्ञाय 'पुरो दधिरे' पुरस्तुर्वन्ति, वय मपि 'श्रुत्कर्णम्'
अभिमतफलप्रार्थनं सम्पक् शृण्वन्तं, 'सप्रथस्तमम्' अतिशयित-
कीर्त्तिवन्तं, 'दैव्यं' स्वार्थिकस्तद्धितः, देवं 'त्वा' त्वां 'गिरा'
स्तुतिरूपया वाचा 'हवामहे' आह्वयामः । कर्त्तारो विशे-
ष्यन्ते— "मानुषेति । 'मानुषाणि' मनोः सम्बन्धीनि 'युगा'
युगानि, युगलानि भूत्वा, जायापत्यात्मना युगलभूता मनुष्या
इत्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

इत्थं सिकतानिवपने करणभूतं षडृचं व्याख्याय तस्य वैश्वा-
नराग्न्यात्मकतां प्रतिपादयन् स्तौति— "स एष इति । यत्
'एतत् षडृचं' सूक्तम्, 'एषः' साक्षात् 'वैश्वानरोऽग्निरेव', तथा-
विधस्याग्नेः 'आरम्भाय' उत्पादनाय 'एव' हि 'इमाः सिकता
न्युप्यन्ते'; तस्माद्वैश्वानरात्मकेन सूक्तेन तन्निवपनात् 'वैश्वानरं'
तम् अग्निं 'रेतोभूतं' रेतोरूपेणावस्थितम्, एतस्मिंश्चेष्टमाणे अग्नौ
'सिञ्चति' प्रक्षिपति । षडृचकरणकत्वं मनूद्य तत् सङ्ख्या-
हारेण स्तौति— "षडृचेति * । न्युप्यत इति शेषः । "संवत्सरो
वैश्वानर इति । संवत्सरधारणेन जायमानत्वात् वैश्वानराग्नेः
संवत्सरात्मकता ॥ ३५ ॥

सिकतानां रेतस्त्वे तत्साम्यं भवश्यं वर्णनीयं मिति प्रश्न-
पूर्वकं तदाह— "तदाहुरिति । यदीमाः सिकता रेतःसंस्तुताः,
तत्रावश्यं तत्साधर्म्यं वक्तव्यम्,— "किं" तदासां सिकतानां सम्बन्धि
'रेतोरूपं' रेतःसम्बन्धी धर्मविशेष इति प्रश्नार्थः । "शुक्ला इत्या-
द्युत्तरम् । शैल मासां रेतसश्च तादात्म्यहेतुः साधारणो धर्मः ;

अथ मेकस्तादात्म्यहेतुः । 'अथो' अपि च 'पृश्नयः' सूक्ष्मपरिमाण-
विन्दुरूपा हि सिकताः, 'रेतोऽपि हि' 'पृश्नीव' सिकतोपमैः
सूक्ष्मपरिमाणविन्दुभिर्युक्तं मिव भवति ; अथ मपरस्तादात्म्य-
हेतुरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

नन्वाद्रे रेतः, शुष्काः सिकताः, कथं मासां मार्द्रत्वलक्षणं
रेतोरूपं स्यादिति प्रश्नपूर्वकं तत् प्रतिपादयति — "तदाहुरिति ।
"कथं मस्यैता इति । 'अस्य' वैश्वानरस्याग्नेः 'एताः' सिकताः
'कथं मार्द्राः' सत्यो 'रेतोरूपं' रेतसः सम्बन्धि मार्द्रत्वलक्षणं
स्वरूपं 'भवन्तीति' प्रश्नः । "रसो वा इत्याद्युत्तरम् । गायत्र्या-
दीनि हि 'हृन्दांसि' 'रसः' ; सारवत्त्वात् । रसस्य चार्द्रत्वं मन्यत्र
प्रसिद्धं मित्याह — "आर्द्रं उ वा इति । ततः किं मित्याह
— "तद्यदेना इति । अस्मिन् षड्रुचे गायत्र्यादीनां समानां
हृन्दसा मन्तर्भावोऽग्रे प्रतिपादयिष्यते * ; 'तत्' तथा सति 'यत्'
यस्माद् 'एनाः' † सिकताः शब्दरसात्मकैः 'हृन्दोभिर्निर्वपति',
ततः 'एवम्' अनेन प्रकारेण खलु 'अस्य' सम्बन्धिन्यः सिकताः
'आर्द्राः' सत्यः रेतःस्वरूपं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

अथ सिकतानां शुक्लक्षणरूपद्वयं स्तोतुं पृच्छति — "तदाहु-
रिति । ननु चित्योऽग्निः संवत्सरात्मकः, संवत्सराश्चोरात्रा-
त्मकः, तत्समुदायरूपत्वात् ; अतः सिकतोपधानं मध्यहो-
रात्राभ्यां करणभूताभ्यां निष्पादनीयम्, तत् कथं मुपपद्यत
इति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । "हे वा इति परिहारः । 'हे' एव हि

* इहैव परस्तात् ४१ कण्ठी (मूलानु—१६४८० १५०) द्रष्टव्यम् ।

† 'एताः'—इति सर्वटीकापुस्तकपाठः, मूलपुस्तकेषु तु मद्दृष्टेषु
सर्वेष्वेव 'एनाः'—इति ।

‘अहोरात्रे’ पर्यावर्त्तमाने ; तत्र ‘शुक्लम्’ अहः, ‘क्षणं’ रात्रिः ; सिकता अपि शुक्लक्षणभेदेन द्विविधाः ; अतस्तद्वर्णयोगादेतासां सुपधानम् ‘अहोरात्राभ्याम्’ एव कृतं भवतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

इत्थं वर्णतोऽहोरात्रसाम्यं सुक्लम्, अथ सङ्ख्यासम्पत्तिरपि कथं मित्याशङ्कापूर्वकं प्रतिपादयति— “तदाहुरिति । संवत्सर-सम्बन्धिभिः ‘अहोरात्रैः’ समानसङ्ख्याकाः, न्यूनाधिकसङ्ख्यारहिताः कथम् ‘उपहिता भवन्तीति’ प्रश्नः । “अनन्तानि वा”—इत्युत्तरम् । संवत्सराणां मानन्यात् तदवयवा अहोरात्रा अभ्यन्तान्ताः । यद्यपि “रात्राङ्गाहाः पुंसि”—इति * पुल्लिङ्गेन भवितव्यम्, तथापि “हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च च्छन्दसि”—इति † निपातनाल्लिङ्गाद् बहुवचनान्तस्यापि नपुंसकलिङ्गता । “एव मु हास्येत्यादि स्पष्टम् ॥

अथैतदुपधानकरणस्य षड्वचस्य यच्छन्दस्तस्य समुद्रिय मिति नाम कस्मान्निमित्तादिति पृच्छति— “अथ कस्मादिति । तन्निमित्तं माह—“अनन्तो वा इति । ‘अनन्तः’ अन्तरहितः ; समाप्तिरहितः खल्वयम् समुद्रो जलनिधिः, सिकताश्चानन्ताः ; परिगणनानर्हत्वात् । अतस्तासां सुपधानमन्तसम्बन्धिनश्छन्दसोऽपि अन्तराहित्यात् समुद्रसाम्यात् समुद्रे भवं समुद्रिय मिति व्युत्पत्त्या तन्नामधेयत्वार्थः ॥ ३९ ॥

नन्वनन्तानां सिकतानां सुपधानम् पृथक् पृथक् कथं समन्तकं स्यादिति पृच्छति— “तदाहुरिति । “मनो वा इत्याद्युत्तरम् । मन एव हि सर्वासां सिकतानां साधारणं यजुः ; तदुच्चारणहेतुत्वात् मनसो यजुश्चम् । ‘तदिदं’ मनो-

* पा० सू० २. ४. ३६ ।

† पा० सू० २. ४. ३८ ।

रूपं 'यजुः' सर्वाः सिकताः 'अनुः'-लक्ष्य 'विभवति' प्रत्येकं व्याप्तुं शक्नोति । अनेनैव हि प्रकारेण 'अस्य' चित्यस्याग्नेः 'एताः' सर्वाः सिकताः 'पृथक् नाना' 'यजुर्भिः' विभिन्नैः यजुर्मन्त्रैः 'उपहिता भवन्ति' ॥ ४० ॥

अपि एतस्मिन् षड्रचे सप्तानां छन्दसा मन्तर्भावप्रदर्शनाय स्तौति— "तदाहुरित्यादिना । 'एताः' सिकताः 'सर्वैः' गायत्र्यादिभिः सप्तभिः 'छन्दोभिः' 'कथं सुपहिता भवन्ति' । "अग्ने तव श्रवः"—इत्यादीनां षष्ठा मृचां * प्रतिनियतैकच्छन्दोरूपत्वादित्यभिप्रायेण प्रश्नः । "यदेवैना इत्युत्तरम् । 'यत्' यत एव कारणात् 'एनाः' 'एतेन' षड्रचेन सूक्तेन 'निवपति', तेनैताः सर्वेच्छन्दोभिरुपहिता भवन्ति' ।

कथं मिति चेत्, उच्यते— गायत्र्यादीनां जगत्यन्तानां सप्तानां छन्दसां यावन्त्यक्षराणि मिलित्वा सम्पद्यन्ते, तावन्त्येतस्य षड्रचस्याक्षराणि भवन्ति । तथाहि,— गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा, उष्णिगष्टाविंशत्यक्षरा, अनुष्टुभो द्वात्रिंशदक्षराणि, बृहत्याः षड्विंशदक्षराणि, पङ्केष्टत्वारिंशत्, चतुष्टत्वारिंशत् त्रिष्टुभः, अष्टाचत्वारिंशज्जगत्याः ; तानि च सम्भूय द्विपञ्चाशदधिकशतद्वयसङ्ख्याकानि भवन्ति ।

अस्मिन् षड्रचे प्रथमा चत्वारिंशदक्षरा, द्वितीया एकचत्वारिंशत्, तृतीया चतुर्थी च चत्वारिंशदक्षरा, पञ्चमी-षष्ठ्योः द्विचत्वारिंशदक्षराणि ; एवं पञ्चचत्वारिंशदधिकशतद्वयसङ्ख्याकानि भवन्ति । अन्यानि सप्ताक्षराणि चैप्रसंयोगविभागेन

द्रष्टव्यानि । एवं सप्तच्छन्दांस्यक्षरसङ्ख्याद्वारेणास्मिन् षडृचे अन्त-
र्भवन्ति । “एव मु हास्येति , प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ ४१ ॥

उत्सन्नयज्ञभागस्य पुनराहरणार्थत्वेन सिकतानिवपनं स्तीति—
“यद्देवेति । ‘एषः’ चित्तोऽग्निः विराडात्मकः ‘प्रजापतिः’ । ‘सर्वं’
निरवशेष मेव कृत्स्नं ‘ब्रह्म’ मन्त्रजातम् , स ‘प्रजापतिः’ । ‘तत्’
तथा सति तस्य ब्रह्मणो यदेतत् ‘उत्सन्नं’ विशेषणं स्वरूपम् ,
तत् सिकतात्मना परिणतम् । ‘अथ ‘यत्’ तु ‘अनुत्सन्नम्’ अवि-
नष्टं ब्रह्मणो रूपं चीयमानाग्निरूपम् । ‘तत्’ ततोऽनेन सिक-
तानिवपनेन ‘ब्रह्मण उत्सन्नम्’ एव रूपं पुनः अस्मिन् प्रजापत्या-
त्मकेऽग्नौ सन्धातीति ॥

तासां मपरिमितत्व मनूय स्तीति— “ता असङ्ख्याता इति ।
‘तद्ब्रह्मण उत्सन्नं’ रूपम् , यत् परिमाणविशिष्ट मिति , तत् को
नाम जानीयात् ? अतस्तासां मपरिमितत्वम् ; अपरिमित-
स्योत्सन्नरूपस्य प्राप्ते सम्पद्यत इत्यर्थः ॥

विद्वदनुष्ठानं प्रशंसति— “स ह वा इति । ‘सर्वं’ निरवशेषम् ,
‘कृत्स्नं’ सर्वावयवसहितम् । स्पष्ट मन्यत् ॥ ४२ ॥

अपरिमितानां मध्येनासां सङ्ख्याविशेषप्रदर्शनेन स्तुतिश्रिकी-
र्षिता , तदर्थं पृच्छति — “तदाहुरिति । ‘असङ्ख्यातानाम्’
अपरिमितानाम् ‘आसां’ सम्बन्धिनी सङ्ख्या कीदृशीति प्रश्नः ।
चतुर्धा सङ्ख्यासङ्गावं प्रशंसति— “हे इत्यादिना । शुक्लकणात्मना
हैराश्यादपरिमितानां सिकतानां द्वित्वम् । “सप्तविंशतिशतानीति ।
सिकतानां सहोरात्ररूपता प्रागुक्ता * । संवत्सरसम्बन्धिना

मङ्गां रात्रीणाञ्च परिगणने सति विंशत्यधिकानि सप्तशतानि भवन्ति ; अतस्तदात्मिकानां सिकताना मपि सैव सङ्ख्या भवतीत्यर्थः । “हे द्वापञ्चाशे शते इति । द्विपञ्चाशदधिकद्विशत-सङ्ख्याया सङ्ख्येयाः सिकता इति ब्रूयात् । तदुपधानमन्वस्य षडृचस्य तावत्सङ्ख्याकाच्चरोपेतत्वात् तेषा मच्चराणां सिकतानाञ्च तादात्म्य मित्यर्थः ।

“अथो पञ्चविंशतिरिति । पञ्चविंशतिसङ्ख्याया सङ्ख्येयाः सिकताः कुत इत्यत आह — “पञ्चविंशं हीति । शरीरं हि प्रकृतिमहदादि-चतुर्विंशतितत्त्वात्मकम् , तत उत्पन्नं ‘रेतः’ ‘पञ्चविंशं पञ्चविंशति-सङ्ख्यापूरकम् * , रेतःसंस्तुताश्च सिकताः ; अतः पञ्चविंशति-सङ्ख्याकत्वं तासां प्रतिपत्तव्य मित्यर्थः ॥ ४३ ॥

लोकैष्टकावत् सिकताना मयात्मभागे एवोपधानं विधत्ते — “ता एता इति । इद मपि लोकैष्टकाप्रकरणस्थवाक्य-वद् व्याख्येयम् † । सिकताना मपीष्टकात्वादितरेष्टकास्त्रिव प्रसक्तं सादनं निषेधति — “न सादयतीति । “तया देवतयेति ‡ मन्त्रेण स्थापनं सादनम् , तन्न कर्त्तव्यम् । निषेधकारण माह — “नेद्रेत इति । प्रजोत्पत्तिकारणं ‘रेतः’ शुक्रम् , नैव क्वचिदेव ‘स्थाप-यानि’ ‘इति’ अनेनाभिप्रायेण ; सादने हि तत् क्वचिदेव प्रतिष्ठितं स्यात् , न तु चलितं सत् गर्भाशये प्रविशेदिति भावः ॥ ४४ ॥

अथ समन्वक मेतासा मभिमर्शनं विधत्ते — “अथैता

* शरीरमित्यादौ तदन्तं नानाऽशुड्पाटसमन्वित मिदं वाक्यं ज-बुस्त ते ।

† पुरस्तादिहैव २२-कण्ठीभाष्य मारभ्य दृश्यम् (१७६ पृ०) । का० औ० सू० १७. ३. ११, १२ दृश्ये ।

‡ वा० सं० १२. २ । का० औ० सू० १७. १. १२ ।

इति । ‘आप्यायनवतीभ्यां’ आप्यायनक्रियाप्रतिपादकः शब्दः , आप्यायनम् , उपचारात् ; तद्वतीभ्यां “आप्यायस्व” — “सन्ते” — इत्येताभ्याम् * । “इद मेवैतदिति । ‘इद मेवैतत्’ सिकतात्मकं रूपं ‘सिक्तं रेतः’ ‘आप्यायति’ धातुयुक्तमन्त्रकरणकाभिमर्श-
नेनाप्यायति प्रवर्धयति । यत एवैव यज्ञे , तस्मादेव स्त्रीणां ‘योनी’ पुरुषैः ‘सिक्तं रेतः’ ‘आप्यायते’ शरीराकारेण परिणतं सङ्गते । मन्त्रसम्बन्धिदेवतादारेण प्रशंसति — “सौमीभ्या मिति । सोमोऽनयोर्देवता “सास्य देवतेत्यर्थे सोमात् अण् † “टिङ्गाण-
जिति ‡ डीप् । ऋग्भ्या मभिमृशतीति शेषः § ॥

“प्राणो वै सोम इति । प्राणस्य तावदुदकमयत्वं प्रसिद्धम् ; “आपोमयः प्राणः” — इति श्रुतेः॥ । तथाच सोमोऽपि अमृतमयरसा-
त्मकतया प्राणोपादानत्वात् प्राण एव । ‘तत्’ तेन सौमीभ्या मभि-
मर्शनेन सिकतात्मके सिक्ते रेतसि सोमात्मकं प्राण मेव स्थापयति । “तस्मात्” — इत्यादिना लोकस्थितिनिरूपणम् । यस्माद्वैदिके कर्मणि रेतसि प्राणः स्थापितः , तस्मादेव कारणात् प्राण मभिलक्ष्य प्राणसहित मेव गर्भाशये ‘सिक्तं रेतः’ ‘सम्भवति’ शरीराकारेण परिणमते । यत्तु प्राणादृते रेतः सिच्यते , तत् पूयेदेव , न शरीरा-
कारेण सम्पद्यत इत्यर्थः । एव मेवैतरेयकैश्चास्नातम् — “न ह वा

* वा० सं० १२. ११२, ११३ ।

† पा० सू० ४. २. २४ ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. ३. १६ ।

§ पा० सू० ४. १. १५ ।

॥ ऋ० उप० ६. ५. ४ ।

ऋते प्राणाद्रेतः सिच्यते , यदा ऋते प्राणाद्रेतः सिच्यते , पूयेन सम्भवेदिति ।

अस्याभिमर्शनस्य सूददोहसाधिवदनकार्यकरत्वात् तदात्मकता माह— “एषो हैवात्रेति । यत् सोमोभ्या मभिमर्शनम् , ‘एषा’ वा ‘अत्र’ सिकतोपधाने ‘सूददोहाः’ “ता अस्य सूददोहस इति * मन्त्रकरणक मधिवदनम् ॥

कथ मन्यस्यान्यात्मतेत्यत आह— “प्राणो वा इति । अभिमर्शनमन्त्रप्रतिपाद्यस्य सोमस्य सूददोहस्य प्राणात्मकत्वसाम्यादित्यर्थः ॥ ४५ ॥

तत्र प्रथमा सृच मनूद्याप्रसिद्धानर्थं पदं व्याचष्टे— “आप्यायस्वेति । “रेतो वै वृष्ण मिति । वृषा सेचनसमर्थो युवा , तत्र भवं वृष्ण मिति व्युत्पत्तेः वृष्णशब्देन रेतः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥

पदार्थं मुक्त्वा वाक्यार्थं योजयति— “सर्वतः सोम रेत इत्येतदिति । “अन्नं वै वाज इति । वाजशब्दस्य “वज व्रज गतौ” †—इत्यस्माद् व्युत्पन्नस्य गत्यर्थत्वात् अत्र च तत्प्रतिपादकत्वायोगात् रूढ्या वाजशब्देनान्न मुच्यत इत्यर्थः । अत एव वाजशब्दोऽन्ननामसु पठ्यते— “अन्धः वाजः पय”-इति ‡ । हे सोम ! त्वम् ‘आप्यायस्व’ वर्धस्व , अस्मान् वर्धय वा । त्वदीयं ‘वृष्णं’ वृषसम्बन्धि ‘रेतः’ इमं मग्निं ‘विश्वतः’ सर्वतः ‘समेतु’ प्राप्नोतु । अन्नस्य सङ्गमनाय त्वं मस्माकं भवेति मन्त्रार्थः ॥

* वा० सं० १२. ५५ । का० औ० सू० १६. ७. १४ ।

† भा० प० २५२, २५३ धा० ।

‡ निघ० २. ७. २ ।

द्वितीया माध्यायनवती मनुष्याप्रसिद्धार्थानि पदानि व्याचष्टे—
 “सन्ते पयांसीति * । अत्र पयःशब्दो रसपरः , वाजशब्दोऽन्नपरः ,
 तथा चाय मर्थ इत्याह— “सन्ते रसा इति । द्वितीयाहं ‘अभि-
 माति’-शब्देन पासोच्यत इत्याह— “पाप्मसह इत्येतदिति ।
 तृतीयपादे ‘अमृत’-शब्दस्याभिप्राय माह— “प्रजात्या मिति ।
 पुत्रपौत्रादिरूपेण यैव प्रजातिलक्षणा प्रजोत्पत्तिरूपा क्रिया
 ‘अमृता’ , “आध्यायमान इत्यनेन मन्त्रभागेन तस्यां प्रजा-
 त्या ममृतत्वं स्थापयति । यस्मादेवं ‘तस्मात्’ ‘प्रजातिः’
 प्रजोत्पत्तिः ‘अमृता’ मरणरहिता अविच्छिन्ना सार्वकालिकी
 वर्तते इत्यर्थः । चतुर्थपादे ‘अवः’-शब्दस्यार्थ माह— “चन्द्र-
 मा वा अस्य दिवि अव इति । ‘अस्य’ (अधियज्ञं †) लता-
 रूपेण वर्तमानस्य सोमस्य ‘दिवि’ द्युलोके ‘उत्तमम्’ उत्कृष्टं
 ‘अवः’ नाम चन्द्रमा एवोच्यते । कथं मस्य अवःशब्दाभिधेयतेति
 तत् प्रतिपादयति— “स ह्येन मिति । ‘अमुष्मिन्’ स्वर्गे लोके
 ‘सः’ खलु ‘चन्द्रमाः’ ‘एनं’ सोमम् अमृतात्मना पीयमानः सन्
 ‘आवयति’ प्रख्यापयति , अतः आवयितृत्वात् अवःशब्देन स
 उच्यत इत्यर्थः ॥

मन्त्रगतं द्वित्वं छन्दोविशेषञ्चानूय ‘तस्य’ स्तावको वाक्यशेषः
 प्रागान्नात इत्याह— “वाभ्या मिति । “दिपाद्यजमान इत्यादि-
 द्वित्वसङ्ख्यामुतिः ॥ ४६ ॥

लोकेष्टकादिसङ्ख्यां सम्भूय स्तीति—“अथातः सम्प्रदेवेति । स्पष्टो-

* वा० सं १२. ११३ ।

† च-पुस्तके एषोऽधिकः पाठः ।

ऽर्थः । “यावानग्निरित्यादि । प्रागुक्तोऽर्थः * ॥ ४७ ॥ ३ [३.१.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.)

आप्यानवतीभ्या मभिमृश्य । प्रत्येत्यातिथ्येन
प्रचरत्यातिथ्येन प्रचर्य प्रवर्ग्योपसङ्गां प्रचरति
प्रवर्ग्योपसङ्गां प्रचर्याथैतां चूर्मणि चितिं समवश-
मयन्ति तद्यच्चूर्मणि चूर्म वै रूपं रूपाणा मुपाप्तौ
लोमतो लोम वै रूपं रूपाणा मुपाप्तौ रोहिते
रोहिते ह सूर्वाणि रूपाणि सूर्वेषां रूपाणा
मुपाप्त्या ऽत्रानडुहे ऽग्निरेष यदनड्वानग्निरूपाणा
मुपाप्तौ प्राचीनग्रीवे तद्धि देवता † ॥ १ ॥

तदग्रेण गार्हपत्यम् । अन्तर्व्वेद्युत्तरलोम प्रा-
चीनग्रीव सुपस्तृणाति तदेतां चितिं समवशम-

* पुरस्तात् ११८ पृ० द्रष्टव्यम् ।

† 'देवता'—इति ग, घ ।

यन्त्यथ प्रोक्षति तद्यत् प्रोक्षति शुद्धं मेवैतन्मेध्यं करो-
त्याज्येन तद्धि शुद्धं मेध्यं मथो ऽअनभ्यारोहाय न
हि किञ्चनान्यद्विराज्येन प्रोक्षन्ति तूष्णीं मनि-
रुक्तं वै तद्यत् तूष्णीं सूर्वा वा ऽअनिरुक्तं सूर्वा-
णैवैतच्छुद्धं मेध्यं करोत्यथो ऽअनभ्यारोहाय न हि
किञ्चनान्यद्विस्तूष्णीं प्रोक्षन्ति ॥ २ ॥

यद्वै प्रोक्षति । हविर्वा ऽएतत् तदेतदभि-
घारयति यद्वै हविरभ्यक्तं यदभिघारितं तज्जुष्टं
तन्मेध्यं माज्येनाज्येन हि हविरभिघारयन्ति तूष्णीं
तूष्णीं हि हविरभिघारयन्ति दर्भैस्ते हि शुद्धा
मेध्या अग्रैरग्रं हि देवानाम् ॥ ३ ॥

तदाहुः । यत् प्रथमा मेव चितिं प्रोक्षति
कथं मस्यैष सूर्वाऽग्निः प्रोक्षितो भवति कथं चर्मणि
प्रणीतः कथं मश्वप्रणीत इति यदेवात्र सूर्वासां
चित्तीना मिष्टकाः प्रोक्षत्येव सु हास्यैष सूर्वाऽग्निः
प्रोक्षितो भवत्येवं चर्मणि प्रणीत एव मश्वप्रणीत
उद्यच्छत्येतां चितिम् ॥ ४ ॥

अथाहाग्निभ्यः प्रक्षियमाणेभ्योऽनुब्रूहीति । एतद्वै

देवानुपप्रैष्यत् एतं यज्ञं तस्यमानान् रुचांसि
नाष्टा अजिघांसन् * यक्ष्यध्वे न यज्ञं तस्यध्व
इति तेभ्य एतानग्नीनेता इष्टका व्यञ्चान् क्षुर-
पवीन् कृत्वा प्राहरंस्तैरेनानस्तृणवत् तान्स्तृत्वाभये
ऽनाष्ट एतं यज्ञं मतन्वत ॥ ५ ॥

तद्वा एतत् क्रियते । यद्देवा अकुर्वन्निदं
नु तानि रुचांसि देवैरेवोपहतानि † यत् त्वेतत्
करोति यद्देवा अकुर्वन्स्तत् करवाणीत्यथो यदेव रुचो
युः प्राप्ता तेभ्य एतानग्नीनेता इष्टका व्यञ्चान्
क्षुरपवीन् कृत्वा प्रहरति तैरेनानस्तृणवत् ता-
न्स्तृत्वाभयेऽनाष्ट एतं यज्ञं तनुते ॥ ६ ॥

तद्यदग्निभ्य इति । बहवो ह्येतेऽग्नयो यदे-
ताश्चितयोऽथ यत् प्रक्षियमाणेभ्य इति प्र हि
हरति ॥ ७ ॥

तद्वैकेऽन्वाहुः । पुरौष्यासो ऽअग्नयः प्राव-
णेभिः सजोषस इति प्रायणरूपं न तथा कुर्या-

* 'अजिघांसन्'—इति क ।

† 'देवैरेवोपहतानि'—इति क, ख ।

दाग्नेयीरेव गायत्रीः कामवतीरुनुब्रूयादा ते व्यत्सो
मनो यमत्तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमाग्निः प्रियेषु धाम-
स्विति ॥ ८ ॥

आग्नेयीरुन्वाह । अग्निरूपाणा मुपाप्ल्यै काम-
वतीः कामाना मुपाप्ल्यै गायत्रीर्गायत्रीऽग्निर्यावा-
नग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतद्रेतो भूतः
सिञ्चति तिस्रस्त्रिष्टुदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
तावतैवैन मेतद्रेतो भूतः सिञ्चति ताः सप्त सम्प्र-
दान्ते सह विरनूक्ताभ्यां सप्तचित्तिकोऽग्निः सप्त-
ऽर्तुवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
मात्रा तावत् तद् भवत्युपांश्वन्वाह रेतो वा
ऽअत्र यज्ञ उपांशु वै रेतः सिञ्चते पश्चादनु-
ब्रुवन्नन्वेति कृन्दोभिरेवैतद्यज्ञं पश्चादभिरुचन्नेति
॥ ९ ॥

अथाश्वः शुक्लं पुरस्तान्नयन्ति । एतद्वै देवा
अविभयुर्यद्वै न ब्रूह रुक्षांसि नाष्ट्रा न हन्यु-
रिति त एतं व्यञ्ज मपश्यन्न मु मेवादित्य मसौ वा
ऽआदित्य एषो ऽश्वस्त एतेन व्यञ्जेण पुरस्ताद्

रुक्षांसि नाष्टा अपहृत्याभयेऽनाष्टे स्वस्ति सुमा-
श्रुवत तथैवैतद्यजमान एतेन व्यञ्जेण पुरस्ताद्-
रुक्षांसि नाष्टा अपहृत्याभयेऽनाष्टे स्वस्ति सुमश्रुत
ऽआगच्छन्त्यग्निं दक्षिणतः पुच्छस्य चिति मुपनिद-
धत्युत्तरतोऽश्व माक्रमयन्ति ॥ १० ॥

तु मुत्तरार्द्धेनानेः* । अन्तरेण परिश्रितः प्राञ्चं
नयन्ति तत् प्राच्यै दिशः पाप्मान मुपहन्ति तं
दक्षिणा तद्दक्षिणायै दिशः पाप्मान मुपहन्ति तं
प्रत्यञ्चं तत् प्रतीच्यै दिशः पाप्मान मुपहन्ति त
मुदञ्चं तदुदीच्यै दिशः पाप्मान मुपहन्ति सर्व्वाभ्य
एवैतद्दिग्भ्यो रुक्षांसि नाष्टा अपहृत्याभयेन मुदञ्चं
प्राञ्चं प्रसृजति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥

तं प्रत्यञ्चं यन्तम् । एतां चिति मवघ्रापयत्यसौ
वा ऽआदित्य एषोऽश्व इमा उ सर्व्वाः प्रजा या
इमा इष्टकास्तद्यदवघ्रापयत्यसावेव तदादित्य इमाः
प्रजा अभिजिघ्रति तस्माद् हैतत् सर्व्वोऽस्मीति
मन्यते प्रजापतेर्व्वीर्येण तद्यत् प्रत्यञ्चं यन्त मवघ्रा-

पुयति प्रत्यङ् ह्येवैष यन्निमाः सर्वाः प्रजा अभि-
जिघ्रति ॥ १२ ॥

यद्देवावग्रापयति । असौ वा ऽआदित्य एषो-
ऽश्व इमं ऽउ लोका एताः स्वयमात्मसास्तद्यदव-
ग्रापयत्यसावेव तदादित्य इमांल्लोकान्तसूचे समाव-
यते तद्यत् तत् सूत्र मुपरि तस्य बन्धुः ॥ १३ ॥

यद्देवावग्रापयति । अग्निर्देवेभ्य * उदक्रामत्सो-
ऽपः प्राविशत्तेदेवाः प्रजापति मब्रुवंस्त्वमिमं मन्विच्छ
स तुभ्यं स्वाय पितृ ऽआविर्भविष्यतीति तमश्वः
शुक्लो भूत्वान्वैच्छत् मङ्गा उपोदास्यत् पुष्करपर्णे
व्विवेद तं मभ्यवेक्ष्वाञ्चक्रे स हैनमुदुवोष तस्मा-
दश्वः शुक्ल उदुष्ट मुख इवाथो ह दुरक्षो भावुकस्त
मु वा ऽऋत्वेव हिंसित्वेव मेने तं होवाच व्वरं
ते ददामीति ॥ १४ ॥

स होवाच । यस्त्वानेन रूपेणान्विच्छाद्विन्दा-
देव त्वा स इति स यो हैनमेतेन रूपेणान्विच्छति
व्विन्दति हैनं व्वित्त्वा हैवेनं चिनुते ॥ १५ ॥

स शुक्लः स्यात् । तृच्चेतस्य रूपं य एष तपति
यदि शुक्लं न विन्देदप्यशुक्लः स्यादश्वस्त्वेव स्याद्य-
द्युश्वं न विन्देदप्यनड्वानेव स्यादाग्नेयो वा ऽअनड्वान-
ग्निरु सर्वेषां पाप्मना मपहन्ता * ॥ १६ ॥

अथातोऽधिरोहणस्यैव † । त् हैके पुरस्तात्
प्रत्यञ्च मधिरोहन्ति पश्चाद्वा प्राञ्चं न तथा कुर्यात्
पशुरेष यदग्निर्यो वै पशुं पुरस्तात् प्रत्यञ्च मधि-
रोहति विषाणाभ्यां त् हन्यथ यः पश्चात् प्राञ्चं
पद्भ्यां त मात्मनैवैन मारोहेद्यं वा ऽआत्मना पशु-
मारोहन्ति स पारयति ‡ स न हिनस्त्युत्तरतो य्
हि कञ्च पशुमारोहन्त्युत्तरत् एवैन मारोहन्त्या-
रुद्धाग्नि मौत्तरवेदिकं कर्म कृत्वात्मन्नग्निं गृह्णीत
ऽआत्मन्नग्निं गृहीत्वा सत्य् साम गायति पुष्कर-
पर्णं मुपदधाति तस्यातः § ॥ १७ ॥

अथैत् साये भूतेऽश्वं परिणयन्ति । एतद्दे

* 'मपहन्ता'—इति ग, घ ।

† 'अथातोऽधिरोहणस्यैव'—इति ग, घ ।

‡ 'मारयति'—इति क ।

§ 'तस्यातः'—इति क । 'तस्यातः'—इति ग, घ ।

देवा अविभयुर्यद्वै न इमं मिह रुचांस्ति नाष्ट्रा
 न हन्युरिति तस्मा ऽएतं वृञ्च मभिगोप्तारं मकु-
 र्वन्नमु मेवादित्य मसौ वा ऽआदित्य एषोऽश्वस्तुथै-
 वास्मा ऽअयं मेतं वृञ्च मभिगोप्तारं करोति ॥ १८ ॥

तं वा ऽउपास्तमय मादित्यस्य परिणयति । एष
 वा ऽअस्य प्रत्यक्षं दिवा गोप्ता भवति रात्रि सा
 च यान्यु वै रुचांस्ति रात्र्या एवास्मा ऽएतं वृञ्च
 मभिगोप्तारं करोति सर्व्वतः परिणयति सर्व्वत
 एवास्मा ऽएतं वृञ्च मभिगोप्तारं करोति त्रिष्कृतः
 परिणयति त्रिद्वत मेवास्मा ऽएतं वृञ्च मभिगोप्तारं
 करोत्युथैन मुदञ्चं प्राञ्चं प्रसृजति तस्योक्तो बभ्रुरथ
 स पुनर्व्विपुल्ययते तस्योपरि बभ्रुः ॥ १९ ॥ ४ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [३, २.] ॥

एव माहवनीयदेशस्य संस्कारसमनन्तरं कर्त्तव्यं प्राक्तनं
 अयोगजात मनुक्रामयितुं प्रागुक्तयोः * आग्निकसौक्तिकयोः
 कर्मणोर्व्यतिषङ्गं दर्शयति † — “आध्यानवतीभ्या मित्यादिना ।
 ‘प्रत्येत्य’ उत्तरवेदिदेशात् प्राग्वंशम् प्रत्यागत्येत्यर्थः । अन्यत्

* ‘प्रागुक्त’—इति ड, क, ज ।

† ‘दर्शयितुं’—इति ड, क, ज ।

निगदव्याख्यातम् । प्रथमं प्रवर्ग्योपसदन्तं कर्त्तव्यं मिति
समुदायार्थः ॥

अनन्तर माग्निकस्य कर्मणः प्रवेशं दर्शयति— “अथैता
मिति । ‘अथ’-शब्दः प्रथमोपसदानन्तर्ये । आनडुहे लोहिते
‘चर्मणि’ ‘एतां’ प्रथमां ‘चितिं’ प्रथमचित्यर्थं मिष्टकासमूहं ‘समव-
शमयन्ति’ सम्यग् घृतावोक्षणेन तमाना मिष्टकानां शमनं
कुर्युरित्यर्थः । तस्य चर्माधिकरणतां स्तौति— “तद्यच्चर्मणि चर्म
वै रूप मिति । चर्मसम्बन्धिनां * लोम्नां नानावर्णोपेतत्वाद्
असृगादीना मान्तरधातूनां त्वचाच्छादने सति रूपकरणत्वेन
चर्मणो रूपात्मकता, अतश्च तस्मिन्निष्टकानिधानं सर्वेषां
रूपाणां प्राप्तैर सम्पद्यत इत्यर्थः । तच्च लोमप्रदेशे कर्त्तव्यं
मिति विधाय स्तौति— “लोमत इति । ‘चितिं’ समवश-
मयन्ति’-इत्यनुषङ्गः । लौहित्यगुणं चर्मणो विधाय स्तौति †—
“रोहित इति । एतत् सर्वं कात्यायनेनापि सूत्रितम्—
“आतिथ्यशेषाद्योपसदः कृत्वा रोहिते चर्मण्यानडुहेऽन्तःपात्यस्य
पुरस्तादिष्टकाः करोति प्रथमचितेरिति ‡ । लोहितवर्णेषु
लोमसु मूलमध्याग्रमेदेन शुक्लादीनि सर्वाणि रूपाणि दृश्यन्त
इत्यर्थः ॥

चर्मणोऽनडुहिकारतां विधाय स्तौति— “आनडुह इति । अनो
वहतोत्यनडुहान्, तथाविधस्य बलीवर्दस्याग्निरूपत्वं प्रागान्नातम्

* ‘चर्मसम्बन्धिनां’-इति ड ।

† लोमत इत्यारभ्य स्तौतीत्येतदन्तः पाठो न दृश्यते ड-पुस्तकादन्यत्र ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. ३. १७ ।

—“अग्निदग्ध मिव वा अस्य वह्नं भवतीति * । “अग्निरूपाणा मिति । चित्यस्याग्नेः सम्बन्धीनि यानि रूपाणि , तेषां मध्येऽन-
ड्वानप्येकं रूपम् ; अतस्तत्सम्बन्धिनश्चर्मण आस्तरणेन तेषां मग्नि-
रूपाणां सुक्तवक्ष्यमाणानां कात्स्त्रेण प्राप्त्यर्थं सम्प्रदात इत्यर्थः ।
स्तरणे प्रकारविशेषं विधत्ते— “प्राचीनग्रीवे इति । प्राचीना
प्रागायता ग्रीवा यस्य तत्तथोक्तम् , एतच्च विधेयविशेषणम् , चर्मणः
प्राचीनग्रीवता यथा भवति तथा स्तृणीयादित्यर्थः । “तद्धि-
देवत्वेति । ‘तद्धि’ प्राग्दिव्यस्वस्वित्त्वं ‘देवता’ देवेषु योग्यम् ;
तस्याः दिशो देवैरात्मीयत्वेन स्वीकृतत्वात् । अत एव हि तैत्ति-
रीयके श्रूयते—“देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त प्राचीं देवा इति † ।
देवत्वेति “देवमनुष्येत्यादिना ‡ सप्तम्यर्थे त्रा-प्रत्ययः ॥ १ ॥

उदीरितलक्षणस्य चर्मणो देशविशेषे स्तरणं विधत्ते— “तदग्रे-
णेति । ‘गार्हपत्य मग्ने’ गार्हपत्यचितेरदूरेण पूर्वभागे महावेदि-
मध्ये ‘तत्’ चर्म उदीरितविशेषणविशिष्टम् ‘उपस्तृणाति’ । ‘तत्’
‘तत्र’ ‘एतां’ प्रथमां ‘चितिं’ प्रथमचितिः पर्याप्तमिष्टकासङ्घं § ‘समव-
शमयन्ति’ संशान्तीणां ॥ कुर्युः । आज्येन प्रोक्षणं विधत्ते—
“अथेति । औष्ण्यसंशमनानन्तरं चितिं आज्येन ‘प्रोक्षति’

* पुरस्तात् (३६ पृ०) १. १. २. ६ द्रष्टव्यम् ।

† तै० सं० ६. १. १. १ ।

‡ पा० सू० ५. ४. ५६ ।

§ ‘सङ्घातं’—इति ज-प्राठः ।

॥ ‘सौख्यौष्ण्य’—इति ङ-प्राठः , वेवरट्टश्च ।

प्रकर्षेण सिञ्चति * । तदेतदनूय स्तौति— “तद्यदिति । तस्मिन् प्रोक्षणे द्रव्यं विधत्ते— “आज्येनेति । प्रोक्षतीत्यनुषङ्गः । “तद्धि शुद्ध मिति । ‘तत्’ खत्वाज्यं शुद्धम् ; “तेजो वै घृत मित्यादि श्रुत्या † तस्य तेजोरूपत्वप्रतिपादनात् पुरोडाशादिहविःशुद्धि-हेतुत्वाच्च । अत एव ‘मिध्यं’ मेधार्हम् । ‘अथो’ अपि च ‘अनभ्यारोहाय’ अभ्यारोहण मतिक्रमणम् , आज्येन प्रोक्षण मनतिक्रमणाय श्रेष्ठाय सम्पद्यते । एतदेव दर्शयति— “न हीति । इष्टकाभ्योऽन्यत् चरुपुरोडाशादिकं किं मपि हविर्न हि आज्यकरणकेन प्रोक्षणेन संस्क्रियते ; उदकेनैव हि तस्य प्रोक्षणम् ; अव्विलक्षणेन तेजोरूपेणाज्येनेष्टकानां प्रोक्षणम् , चितेः पादसंस्पर्शविरहरूपानभ्यारोहणाय भवतीत्यर्थः । प्रोक्षणस्यामन्त्रकत्वं विधाय स्तौति— “तूष्णी मिति । “अनिरुक्तं वा इत्यादि गतम् ‡ । न हि अन्यत्र तूष्णीं प्रोक्षण मस्ति , अतस्तद्विलक्षणेनेष्टकाप्रोक्षणस्य सर्वात्मकानिरुक्तत्वसम्पादनं तस्य चित्या-शेरनतिक्रमणीयत्वाय कल्प्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

अथैतत् प्रोक्षण मनूय हविष्टसम्पादनद्वारा स्तौति— “यदेवेति । “हविर्वा इत्यादि यत् , तदिष्टकारूपं हविः खलु हविरिव देवानां तृप्तिकरम् ; अतस्तदेतदिष्टकारूपं हविः आज्यप्रोक्षणेन ‘अभिघारयति’ अभितो घृतधारया सिञ्चति । तस्य प्रयोजन माह— “यद्वा इति । ‘यत्’ खलु पुरोडाशादिकं ‘हविः’ अभितः सर्वतः

* का० श्रौ० सू० १७. ३. २० क ।

† तै० सं० २. २. ६. ७ ।

‡ पुरस्तात् १२४ पृ० ४ पं० (७. २. १. ३) द्रष्टव्यम् ।

आज्येन 'अक्तं' सित्तं 'यत्' च 'अभिघारितम्' उपरि घृतधारया संस्कृतम्, 'तत्' 'जुष्टं' देवैः सेवितुं योग्यम्, अत एव 'तत्' 'मिध्यम्' यज्ञार्हम् । आज्यकरणकत्वं मनूय्य स्तीति—“आज्येनेति । हविषां पाकसमये सुशृतत्वे सति आज्येन खल्वभिघारणं क्रियते, अतोऽनाप्याज्येन प्रोक्षणं युक्तं मिति । अमन्वक्तृत्वता मनूय्य स्तीति—“तूष्णीं मिति । आज्यप्रोक्षणे करणविशेषं विधाय स्तीति—“दभैरिति । दभैः करणभूतैराज्याभ्यक्तैस्तत् प्रोक्षणं कर्त्तव्यमित्यर्थः । “ते हि शुद्धा इति । “ता हैता अनामूयिता आपो यद्दर्भा इति * श्रुतेस्तेषां शुद्धत्वम् । तन्नाप्यग्रभागैः कर्त्तव्यं मिति विधायोपपादयति—“अग्रैरिति । “अग्रं हीति । दभेषु ह्यग्रभागो देवानां सम्बन्धी ; अत एवान्यत्रान्नातम्—“यत् परुषि दिनं तद्देवानां, यदन्तरा तन्मनुष्याणां, यत् समूलं तत् पितॄणां मिति † ॥ ३ ॥

प्रथमचितिप्रोक्षणसमये द्वितीयतृतीयादिचित्यर्थानां मिष्ट-
कानां प्रोक्षणं विधित्वन् ‡ ब्रह्मवादिनां प्रश्नं भवतारयति—
“तदाहु रिति । प्रथमा मेवेत्येवकारेण प्रोक्षणस्यान्ययोगव्यावृत्तिः
सूच्यते । एवं प्रथमचितेरेव प्रोक्षणात् सप्तचित्यात्मक एषो-
ऽग्निरस्य यजमानस्य कथं प्रोक्षितो भवति ? न ह्येकदेश-
प्रोक्षणे कृत्स्नोऽग्निः प्रोक्षणसंस्कारसंस्कृतो भवतीत्यर्थः ; तथा
प्रागुक्तानडुर्चर्मणि द्वितीयादिचित्तीनां प्रणयनं कथम् ? अश्व-

* १ का० १ प्र० ३ ब्रा० ५ क० (१ भा० ६० पृ०) द्रष्टव्यम् ।

† तै० ब्रा० १. ६. ८. ६, ७ ।

‡ 'विधित्वः'—इति च-पाठः ।

सहितं प्रणयनञ्च कथं सिध्यति ? इति त्रयः प्रश्नाः । अस्योत्तर-
माह— “यदेवात्रेति । ‘अत्र’ अस्मिन् समये ‘सर्वासां चित्तीनां’
सम्बन्धिनीः ‘इष्टकाः’ आज्येन दर्भाग्रैः ‘प्रोक्षति’ इति यदस्ति,
‘एवम्’ एव अनेन प्रकारेणैव खलु ‘अस्य’ यजमानस्य ‘एषः सर्वः’
सप्तचित्तिकः ‘अग्निः’ ‘प्रोक्षितो भवति’ । एव मेव चर्माधि-
करणकप्रणयन मश्वसहितप्रणयनं चास्मादेव प्रोक्षणात् सिध्य-
तीत्यर्थः । अथ चर्मण्यवस्थितानां प्रथमचित्त्वर्थानां मिष्टकानां
मुद्ग्रहणं विधत्ते— “उद्यच्छन्तीति । चर्मणः सकाशादिष्टका
उद्ग्रहन्ति यजमानपरिचारकाः ॥ ४ ॥

अथाहवनीयदेशं प्रति निनयनं विधिस्तुस्त्वर्थं होतार
मुद्दिश्याध्वर्योः सम्यैषवचनं विधत्ते— “अथाहेति । “अग्निभ्यः
प्रक्रियमाणेभ्योऽनुब्रूहि”—इति सम्यैष मध्वर्युर्ब्रूयात् । बहुवचनान्ते-
नाग्निशब्देनाग्न्यवयवाक्षितयो विवक्षिताः * । आहवनीयदेशं प्रति
प्राचीनं क्रियमाणेभ्य इष्टकारूपेभ्योऽग्न्यवयवेभ्यः “हे होतरनु-
ब्रूहि”—इति प्रैषार्थः † । तच्चानुवचनं होतुराश्वलायनेन दर्शि-
तम्— “प्रेषितः पुरीषसञ्चितयेऽन्वाहेति प्रक्रम्य पुरीषासो
अग्नय इति ‡ त्रिरूपांश्च सप्रणवा मिति । एतच्चाग्रे एकौय-
मतत्वेनोपन्यस्य पक्षान्तर मप्यान्नास्यते— “आग्नेयोरन्वाहेति § ।
सम्यैषानन्तरम् प्रथमचित्त्वर्थानां मिष्टकानां पूर्वस्यां दिशि हरणं

* का० श्रौ० सू० १७. ३. २१ ।

† ‘सम्यैषार्थः’—इति च-पाठः ।

‡ वा० सं १२. ५० ।

§ पुरस्तादिहैव २०३ ए० ४ पं० दृश्यम् ।

विधित्सुस्तदाख्यायिकया स्वीति— “एतद्देवैर्देवानिति । ‘एतद्’
 एतस्मिन् समये ‘रक्षांसि’ रक्षोरूपाः ‘नाष्टाः’ नाशकारिण्यः प्रजाः
 ‘देवान्’ ‘अजिघांसन्’ हन्तुं मैच्छन् । कथम्भूतान् ? ‘प्रैष्यतः’
 प्राचीन माहवनीयं देशं गन्तुं मुद्युक्तान् । ‘एतम्’ अग्निचयना-
 त्मकं ‘यज्ञं’ ‘तंस्यमानान्’ विस्तारयिष्यमाणान् * । जिघांसूना
 मभिप्राय माह — “न यक्ष्यध्व इत्यादि । हे देवाः ! यूयं न
 ‘यक्ष्यध्वे’ यागं न करिष्यथ, तथा ‘यज्ञं’ ‘न तंस्यध्वे’ न विस्तार-
 यिष्यथ † ‘इति’ अनेनाभिप्रायेण एवं दृष्टाभिप्रायेभ्यः ‘तेभ्यः’
 रक्षोभ्यः ‘एतान्’ चितिरूपान् ‘अग्नीन्’ ‘एताः’ तदवयवभूताः
 ‘इष्टकाः’, द्वितीयाब्रह्मवचन मेतत्, ‘क्षुरपवीन्’ क्षुरवत्क्षीरधारोपे-
 तान् वज्रान् ‘क्षत्वा’ ‘प्राहरन्’ पूर्वादिदिगवस्थितानि तानि रक्षांसि
 लक्ष्मीकृत्य प्रहृतवन्तः । ‘तैः’ इष्टकारूपैर्वज्रैः ‘एनान्’ असुरान्
 ‘अस्तृण्वत’ अहिंसन् । ‘तान्’ ‘स्तृत्वा’, ‘अभये’ भयरहिते ‘अनाष्ट्रे’
 नाशरहिते ‡ ‘एतं यज्ञम्’ ‘अतन्वत’ विस्तारितवन्तः ॥ ५ ॥

एव माख्यायिकया इष्टकाहरणस्य रक्षोनिरसनहेतुता
 सुक्ता प्रकृते योजयति— “तदा एतदिति । ‘तत्’ खलु ‘एतद्’
 वैः कृत मिष्टकानां प्रहरणं मत्र ‘क्रियते’ यजमानैरनुष्ठीयते ।
 किं पुनस्तदेतदित्याह— “यद्देवा इति । देवैरेव रक्षसां
 निरस्तत्वादिदानौन्तनयजमानकर्तृक मिष्टकानां प्रहरणं केवलं
 तदनुकरणार्थं मित्याह— “इदं न्वित्यादिना । ‘इदं तु’ इदानीं

* ‘विस्तारयिष्यमाणान्’—इति च-पाठः ।

† ‘विस्तारयथ’—इति च-पाठः ।

‡ ‘नाशकरहिते’—इति क-पाठः ।

खलु यज्ञविरोधीनि 'तानि रक्षांसि' 'देवैरेव' 'अपहतानि' *
बाधितानि । अतो 'यद्' 'देवाः' 'पूर्वम् अकुर्वन्' 'तत्' इदानीं मह
मपि 'करवाणीति' तदनुकरणं मेवेदानोन्तनेष्टकाप्रहरणस्य
प्रयोजनं मित्यर्थः ॥

निरस्तसजातीनां रक्षसां पाप्मनाच्च विद्यमानत्वात्तन्निरसन-
हेतुत्वं मपि सम्भवतीति पक्षान्तरं माह— "अथो यदेवेति ।
पक्षान्तरद्योतकोऽथोशब्दः । 'यदेव रक्षो यः पाप्मा' इति च
जातावेकवचनम् ; "तेभ्य इति प्रतिनिर्देशबहुत्वस्य श्रुतत्वात् ।
"तेभ्य एतानित्यादि , पूर्ववत् योज्यम् ।

अस्माच्चार्थवादादिष्टकाः पुरस्ताद्वरेदिति विधिरुन्नेतव्यः † ॥ ६ ॥

स प्रैषं व्याचष्टे— "तद्यदग्निभ्य इति । ननु एक एव
चित्योऽग्निः , कथं मस्य बहुत्व मित्याशङ्क्याह— "बहवो हीति ।
सप्तचित्यभिप्रायेण बहुवचनम् । तासां मग्न्येकदेशत्वादग्निशब्दा-
भिधेयता ॥

"अथ यत् प्रक्रियमाणेभ्यः"—इति । पदमनूद्य निर्वृत्ति—
"प्र हीति । 'हि' यस्मादध्वर्युरिमा इष्टकाः 'प्रहरति' पुरस्तादा-
हवनीयदेशं प्रापयति , अतः प्राचीनं क्रियन्त इति प्रक्रिय-
माणास्तेऽग्नय उच्यन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तत्र होत्रानुवक्तव्या ऋच मेकीयमतेनोपन्यस्य व्याचष्टे— "त-
द्वैक इति ‡ । 'तत्' तत्र खलु 'एके' केचन ऋक्शाखाध्यायिनः

* 'अपहतानि'—इति च बहुमूलपुस्तकपाठः ।

† का० श्रौ० सू० १७. ३. २३ ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. ३. २४ ।

“पुरीषासो अग्नय इत्येता ऋच मन्वाहुः * , तत्र पुरीषशब्दस्य पशुपर्यायत्वात् पुरीष्यास इत्यस्य पशव्यास इति व्याख्यानम् ; पशुभ्यो हिता इत्यर्थः । “प्रावणेभिरिति । प्र शब्दोपेतं पदं सूचकं रूप मित्यर्थः ॥

एतदेकीयं मतं प्रतिषिध्य स्वमत माह— “न तथा कुर्यादिति । ‘आग्नेयीः’ अग्निदेवताकाः , ‘कामवतीः’ कामशब्दोपेताः , ‘गायत्रीः’ गायत्रीच्छन्दस्ता एव ऋचः ‘अनुब्रूयात् । काः पुनस्ता इति ता आह— “आ ते वक्ष इत्यादिना † ॥ ८ ॥

आग्नेयीत्यादिधर्मानवयुत्यानूद्य स्तौति— “आग्नेयीरन्वाहेति । देवतारूपेणाग्निना तत्सम्बन्धिनां सर्वेषां रूपाणां मुपाप्तिर्भवतीत्यर्थः । तथा तासां ऋचां कामशब्दोपेतत्वात् सर्वकामोपाप्तिरपि भवति । “रेतोभूतं सिञ्चतीति । अस्या मवस्थायां रेतःसंस्तुतानां सिकतानां निवपनात् रेतोरूपापन्नः खल्वयं चित्योऽग्निस्तादृशं ‘सिञ्चति’ अङ्गप्रत्यङ्गयुक्तं संस्कारोतीत्यर्थः । ऋचां चित्त्व मनूद्य स्तौति— “तिस्र इति । निगदसिद्ध मेतत् । “ताः सप्तेत्यादि । ‘ताः’ तिस्र ऋचः ‘सप्त’ सङ्ख्याकाः ‘सम्पद्यन्ते’ । सम्पत्तिप्रकार माह— “सहेति । ‘त्रिः’ त्रिवार मुक्ताभ्यां माद्योत्तसाभ्यां ‘सह’ ‘सप्त’ सङ्ख्या सम्पद्यत इत्यर्थः । “सप्तर्त्तवः संवत्सर इति । वसन्ताद्याः षट् , संसर्पाहस्यतिलक्षणः सप्तम ऋतुः ‡ ॥

* ऋ० सं० ३. २२. ४ ; वा० सं० १२, ५० ।

† वा० सं० १२. ११५, ११६, ११७ ।

‡ “संसर्पोऽस्यंहस्यत्याय त्वा”—इति तै० सं० १. ४. १४. १ ।

अनुवचने उपांशुस्वरं विधाय स्तौति— “उपांशुन्वाहेति । यथा पार्श्वस्था जना न शृण्वन्ति , तथानुब्रूयादित्यर्थः । ‘अत्र’ अस्मिन् समये रेतोरूपः खलु ‘यज्ञः’, रेतःसेचनस्योपांशुत्वं परैरज्ञायमानतया कर्तव्यत्वं लोके प्रसिद्धम् ; तस्मादनुवचनमुपांशु कर्तव्यमित्यर्थः । अनुवचनसमये होतुरनुगमनं विधत्ते— “अनुब्रुवन्नन्वेतीति । अनुवचनं कुर्वन् होता स्वयं मपीष्टकाः ‘अन्वेति’ अनुगच्छति । सर्वेषु हृन्दःसु गायत्र्या अन्तर्भावात्तदन्तर्भूतैः ‘हृन्दोभिरेव’ ‘एतत्’ एतेनानुगमनेन ‘यज्ञं’ ‘पश्चात्’ पृष्ठतः ‘अभिरचन्’ अभितः ‘पश्चात्’ सर्वतो रक्षःप्रभृतिभ्यो गोपायन् ‘एति’ ॥ ८ ॥

इष्टकाहरणसमये श्वेतस्याश्वस्य पुरतो नयनं विधत्ते— “अथाश्व मिति * । अश्वस्यादित्यरूपवज्जात्मकत्वं कथयन् तस्य पुरस्तान्नयनं यज्ञविघातकरक्षोनिर्हरणहेतुत्वेन स्तौति— “एतद् वा इत्यादिना । “यद्वै न इति । ‘नः’ अस्मानित्यर्थः । “असौ वा आदित्य एषोऽश्व इति । विड् रूपस्य प्रजापतेश्चन्द्रसूर्यौ हि चक्षुषी , अश्वश्च तदीयाश्चक्षुष उत्पन्नः । तथा च श्रूयते— “प्रजापतेरश्वश्चयत् तत्परापतत् ततोऽश्वः समभवदिति † । अत एव तैत्तिरीयेऽपि श्रूयते— “अमु मादित्य मश्वं श्वेतं भूतं

“संसर्पोऽस्यंहस्यत्याय त्वेत्याहस्ति त्रयोदशो मास इत्याहुः”—इति तद्ब्राह्मणम् । तै० सं० ६. ५. ३. १० । ऋ० सं० १. २५. ८ । य० वा० सं० २२. ३०, ३१ । “असङ्क्रान्ति-दिसङ्क्रान्ती संसर्पोऽहस्यती समौ”—इति च नारदसंहितायाम् (ज्यो०) ।

* का० श्रौ० सू० १७. ३. २० ख ।

† तै० सं० ५. ३. १२. १ ।

दक्षिणा मनयन्निति । “स्वस्ति समान्नवतेति । ‘स्वस्ति’
अविनाशरूपं क्षेमं सम्यगाप्नुवन्नित्यर्थः * । अन्यद् व्याख्यात-
प्रायम् । अग्निक्षेत्रसमीपगमनं विधत्ते — “आगच्छन्त्यग्नि मिति ।
अश्वप्रमुखास्ते ऋत्विग्यजमाना इष्टकाभिः सहाग्निसमीप-
भागच्छेयुः , आगत्य च अग्निपुच्छस्य दक्षिणभागे चर्मणा-
हृतां ‘चितिम्’ ‘उपनिदधति’ चित्यर्थं मानौता इष्टकाः स्थाप-
यन्तीत्यर्थः † ॥ १० ॥

“तं सुत्तरार्द्धेनेति । तस्याग्निपुच्छस्योत्तरभागेन परिश्रिताख्याः
शर्कराः ‘अन्तरेण’ परिश्रिता मग्नेष्व मध्यप्रदेशे ‘प्राञ्चं’ प्राङ्मुखं
‘नयन्ति’ । ‘तत्’ तेन ‘प्राञ्चे’ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । प्राचीदिक्स्वम्भि
‘पाप्मानम्’ आदित्यात्मकाश्चलक्षणेन वज्रेण ‘अपहन्ति’ हिनस्ति ।
पुनः ‘तम्’ अश्वं पूर्वस्यां दिशि अग्नेः परिश्रितां च मध्ये ‘दक्षिणा’
दक्षिणतो निहितमुख मित्यर्थः । “दक्षिणादाच्” ‡ । गतं मन्यत् ।
“तं प्रत्यञ्च मित्यादावेवं योज्यम् । एवं चतसृषु दिक्षाक्रामणेन
‘सर्वाभ्य एव दिग्भ्यः’ ‘रक्षांसि’ विनाशानन्तरम् ‘एनम्’ अश्वम्
‘उदञ्चम्राञ्च’ प्रागुदङ्मुख मित्यर्थः । ‘प्रसृजति’ विमुञ्चति ।
‘तस्य’ प्रागुदङ्गस्य स्तावको वाक्यशेषः प्रागान्नात इत्यति-
दिशति — “तस्योक्त इति । एवं हि प्रागान्नातम् — “एषा
होभयेषां देवमनुष्याणां दिग् यदुदीची-प्राचीत्यादि § ॥ ११ ॥

तस्याश्वस्य प्रत्यङ्मुखनयनसमये चितेरवघ्रापणं विधत्ते — “तं

* ‘सम्यगाप्नुवन्तीत्यर्थः’ — इति च-पाठः ।

† का० श्रौ० सू० १७. ३. २२ ।

‡ पा० सू० ५. ३. ३६ ।

§ इका० ४प्र० ४त्रा० ३क० ।

प्रत्यञ्च मिति* । पुच्छस्य दक्षिणतो निहिताम् 'एतां चितिं' 'प्रत्यञ्चं'
 प्रत्यञ्चुखं 'यन्तं' गच्छन्तं 'तम्' अश्वम् 'अवघ्रापयति' यथा सोऽश्व-
 क्षिति मवजिघ्रति, तथा तं प्रेरयेदित्यर्थः । "घ्रा गन्धोपादाने" †
 -इत्यस्मास्त्रिचि "अतिङ्गीत्यादिना ‡ पुक् । तदेतदिष्टकाना
 मादित्येवघ्रापणं प्रजासु प्राणप्रतिष्ठापनहेतुत्वेन स्तौति—
 "असौ वा आदित्य इत्यादिना । अश्वस्यादित्यात्मकत्वं युक्तम् § ।
 'इमाः' परिदृश्यमाना देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपाः 'सर्वाः प्रजाः'
 ईदृक्प्रजारूपाः 'ईदृकाः' बहुत्वसाम्यात् । "असावेवेत्यादि ।
 'तत्' तेनाश्वकर्तृकेष्टकावघ्रापणेन 'असौ' व्युलोकस्य आदित्यः
 'एव' 'इमाः प्रजाः' प्राणात्मकैः स्वरश्मिभिः 'अवजिघ्रति' ॥
 अवघ्राणं करोति । तस्मादेव कारणात् 'एतद्' इदानीं 'सर्वः'
 जनः 'अस्मिन्' लब्धात्मको भवामि 'इति' 'मन्यते' स्वात्मसत्ता
 मवगच्छति । "प्रत्यङ् ह्येवैष इति । प्रत्यञ्चुख एव 'एषः'
 सूर्यो 'यन्' गच्छन् 'इमाः सर्वाः प्रजाः' स्वरश्मिभिः 'अभिजिघ्रति'
 'हि' यस्मादेवं प्रत्यञ्चुखेन गच्छता अश्वेन चितेरवघ्रापणं
 युक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

अथैतदवघ्रापणं लोकत्रयसमावयने हेतुत्वेन स्तौति—"यदे-
 वेत्यादिना । याः 'एताः' उपधास्यमानास्त्रिस्तः स्वयमाह-

* का० श्रौ० सू० १७. ३. २६ ।

† घा० भ्वा० प्र० ६२६ ।

‡ पा० सू० ७. ३. २६ ।

§ पुरस्तादिहैव २१६ पृ० १३ पं० दृश्यम् ।

॥ 'अभिजिघ्रति'—इति सर्वमूलपुस्तकसम्मतः पाठः ।

खाख्याः 'शर्कराः' क्षुद्रपाषाणाः पृथिव्यादिलोकत्रयात्मिकास्ताः ।
 'तत्' तथा सति अश्वेन 'अवघ्रापयति' इति 'यद्' अस्ति ; 'तत्'
 तेन 'असावादित्य एव' 'इमान्' पृथिव्यादीन् 'लोकान्' स्वरग्या-
 त्मके * 'सूत्रे' मणिवत् 'समावयते' सम्यक् प्रोतान् करोति ।
 "वेज् तन्तुसन्ताने"—इति † धातुः । यदेतत् सूत्रं , 'तस्य' प्रति-
 पादको वाक्यशेष उपरिष्ठादान्नास्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अथैतदेवाश्वकर्तृकं भवघ्रापणं मनूय अश्वलक्षणेनैव प्रजा-
 पतिना रूपेण निलीयमानस्याग्नेश्चेतव्यस्य पुत्रलाभो नान्येनेत्या-
 ख्याधिकया स्तोति— "यद्वैवेत्यादिना ‡ । "स्वाय पित्र इति ।
 ज्ञात्याख्यायां वर्त्तमानत्वादस्य स्व-शब्दस्य सर्वनामसञ्ज्ञा पर्यु-
 दस्ता "स्व मन्नातिधनाख्याया मिति § ; अतः सर्वनामकार्यं न
 क्रियते । "त मश्वः शुक्ल इत्यादि । इत्थं देवैरभ्यर्थितः प्रजा-
 पतिः 'शुक्लः' शुक्लवर्णः 'अश्वो भूत्वा' स्वपुत्रं अप्सु निलीनं तम्
 अग्निम् 'अन्वेच्छत्' अन्विष्टवान् । अन्विष्टं 'तम्' अग्निम्
 'अद्भ्यः' सकाशात् 'उपोदासृजत्' उपनिष्क्रान्तम् पद्मिनीपत्रे स्थितं
 'विवेद' लेभे । 'तम्' 'अभि'-गम्य 'अवेक्षाच्छक्रे' ईक्षितवान् । 'सः'
 खल्वग्निः 'एनम्' अश्वरूपिणं प्रजापतिम् 'उदुवोष' उत्पत्य
 ददाह । "उष दाहे ॥"—इत्यस्मादिति । एवं यस्मादुवोष , 'तस्मात्'

* इह 'स्वरग्यात्मके'—इति च-पाठः , 'स्वरङ्गिभ्यात्मके'—इति
 क-पाठः । अन्यत्र ग्रन्थाभावः ।

† धा० भ्वा० उ० १००७ ।

‡ का० औ० सू० १७. ३. २६ ।

§ पा० सू० १. १ ३५ ।

॥ धा० भ्वा० प० ६८३ ।

कारणात् शुक्लवर्णः 'अश्वः' 'उदुष्ट सुख इव' उत्तिष्ठसुख इव लोके दृश्यते । 'अथो' खलु तस्मादेवाग्निशाहात् सोऽश्वो 'दुरक्षो भावुकः' दुष्टे अक्षिणी यस्यासौ दुरक्षः । "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो रिति * पञ्च-समासान्तः । दुष्टाक्षिभ्यां युक्तो भवितुं शीलवान् भवतीत्यर्थः । 'तम्' अश्वरूपिण मेव प्रजापतिं 'ऋत्वेव' अर्त्ति† गमयित्वेव, 'हिंसित्वेव' हिंसनं कृत्वेव । 'इव'-शब्दो वाक्यालङ्कारे, अर्त्तिहिंसयोरपारमार्थ्यद्योतको वा ; न ह्यश्व-सम्बन्धिहिंसादिना परमार्थतः प्रजापतेर्हिंसा भवतीत्यभिप्रायः । एव मश्वं दाहेन हिंसित्वा पश्चान्मदीयः प्रजापतिरेवाय मश्व-रूपेण स्थित इति 'मेने' ज्ञातवान् । अथ च भीतः सन् 'तम्' अश्वरूपिणं प्रजापतिम् 'उवाच' हे प्रजापते ! 'तुभ्यं वरम्' अभिलषित मर्थं 'ददामि' प्रयच्छामीति ॥ १४ ॥

"स होवाचेति । 'सः' खलु 'उवाच' प्रजापतिः । 'अनेन' अश्वेन मदीयरूपेण 'यः' यजमानः 'त्वा' त्वाम् 'अन्विच्छात्' । लोट आडागमः‡ । 'सः' यजमानस्त्वां 'विन्दादेव' लभेतेव । एतं वर महं वृणे इत्यर्थः । "स यो हैन मित्यादिना आख्यायिकासिद्धस्यार्थस्य प्रकृते योजनम् । 'एनम्' अग्निम् 'एतेन' अश्वेन 'रूपेण' 'वित्त्वा' लब्ध्वेत्यर्थः । स्पष्ट मन्यत् ॥ १५ ॥

तस्याश्वस्य वर्णनियमं विधाय स्तौति—"स शुक्लः स्यादिति § ।

* पा० सू० ५. ४. ११३ ।

† 'अर्त्ति'—इति जातिरिक्तेषु पुस्तकेषु पाठः ।

‡ पा० सू० ३. ४. ६४ ।

§ का० श्रौ० सू० १७. ३. २० ग ।

‘तत्’ खलु शौक्लाम् ‘एतस्य’ सूर्यस्य ‘रूपम्’, ‘य एषः’ परिदृश्य-
मानः सन् अन्तरिक्षे रश्मिभिः ‘तपति’, अतस्तत्कारूप्याय शुक्ल-
वर्ण एवाश्वो नेतव्य इत्यर्थः । तदसम्भवे वर्णान्तरविशिष्टोऽपि
स्यादित्याह— “यदि शुक्ल मिति । शुक्लाभावे लोहितश्यामा-
दिवर्णविशिष्टो भवेत्, स च तादृशोऽश्वस्त्वेव कर्तव्यः ।

अश्वासम्भवे पक्षान्तर मप्याह— “यद्यश्व मिति * ।
ननु अनडुहः सूर्यात्मकवज्ररूपत्वाभावात् पापहननरूपाश्वकार्य-
करत्वं कथं स्यादित्याशङ्क्याह— “आग्नेयो वा इति । अग्नि-
समीपे निर्वापार्थं स्थितस्थानसो वह्नादनड्वानग्निदेवताकः,
‘अग्निः’ अपि ‘सर्वेषां पाप्मनां’ रक्षसाञ्च ‘अपहन्ता’ बाधकः,
अतस्तथाविधाग्निदेवताकत्वादनड्वानप्यश्ववत् रक्षांसि पाप्मनश्च
विनाशयितुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

अग्निक्षेत्रस्याधिरोहणे प्रकारविशेषं विधितुः प्रस्तौति—
“अथात इति † । यतोऽध्वर्युणा आहुतिप्रदानसमयेऽग्निक्षेत्र-
स्याधिरोहण मपेक्षितम्, अतः कारणात् ‘अथ’ अनन्तरम् ‘अधि-
रोहणस्यैव’ । अधिरूपपर्यर्थः ‡ । अग्निक्षेत्रस्योपरि पादनिधान-
लक्षणं क्रमण मधिरोहणम्, तस्यैव विचारः क्रियत इति
शेषः । तत्रैकीयं मत मुपन्यस्य निरस्यति— “तं द्वैक इति ।
“पुरस्तात् प्रत्यञ्च मिति । पूर्वभागे प्रतिमुख मञ्चन्त मात्मा-
भिमुख्येन स्थित मग्निं मुखप्रदेशे ‘अधिरोहन्ति’—इत्येकः पक्षः ।

* का० श्रौ० सू० १७. ३. २० ग ।

† का० श्रौ० सू० १७. ३. २३ ।

‡ निरु० १. १. ५ ।

“पश्चाद्वेति, पक्षान्तरम् । ‘पश्चाद्’ भागे पुच्छभागे ‘प्राञ्चं’ प्रकर्षेणाञ्चन्तम् अनभिमुख मग्निं मारोहन्तीत्यर्थः * । “न तथा कुर्यादिति । एतस्य पक्षद्वयस्य निषेधः । पक्षद्वयेऽपि दोषमाह— “पशुरेष इति । अग्निरिति यदस्ति पशुरूपः †, ‘यः’ खलु ‘पशुं’ ‘पुरस्तात्’ पूर्वभागे ‘प्रत्यञ्चं’ प्रतिमुख मञ्चन्तम् ‘अधिरोहति’ ‘तं’ पशुं ‘विषाणाभ्यां’ शृङ्गाभ्यां ‘हन्ति’ ॥

‘अथ’ एतद्दोषपरिहाराय ‘पश्चाद्’ भागे ‘प्राञ्चं’ प्रकर्षेणाञ्चन्तं ‘तम्’ अनभिमुखं सन्तं पशुं मारोहति, ‘तम्’ आरोहन्तं पुरुषं स पशुः ‘पद्मां’ पाश्चात्यपादाभ्यां माहन्ति । यद्येवं पूर्वपश्चिम-भागयोरुभयत्राप्यारोहणे दोषः, कथं तर्हि तदारोहणं कर्त्तव्यमित्यत्राह— “आत्मनैवेति । शिरःप्रदेशं पादप्रदेशञ्च विहाय ‘आत्मना’ आत्मभागेन मध्यप्रदेशेन ‘एव’ ‘एनम्’ अध्ययुः ‘आरोहेत्’ । लौकिकस्यापि पशोर्मध्यदेहेनैवारोहणं यतो दृश्यत इत्याह— “यं वा इति । ‘यं’ खलु ‘पशुम्’ अश्वादिकम् ‘आत्मना’ शिरःपुच्छदेशौ विहाय मध्यदेशेन ‘आरोहन्ति’, ‘सः’ पशुः तान् ‘पारयति’ पारं गन्तव्यावधिम् प्रापयति ; ‘न’ च ‘हिनस्ति’ आरूढं पुरुषं न व्यथयति । एव मग्नेरप्यधिरोहणमात्मभागे कर्त्तव्यमिति विहितम् । तत्राप्युत्तरतः कर्त्तव्यमिति विधत्ते— “उत्तरत इति । पुच्छस्योत्तरभागे उत्तरपक्षस्य च सम्यो तदधिरोहणं कर्त्तव्यम् । लोकप्रसिद्धिरप्येवमेवेत्याह— “यं हि कञ्चेति । ‘यं’ कम् अपि अश्वादिलक्षणं

* का० श्रौ० सू० १७.३. २४ ।

† ‘सप्तशूरूपः’—इति च-पाठः ।

‘पशु मारोहन्ति’ लौकिकाः, ‘उत्तरतः’ वामभागत ‘एवैन मारोहन्ति ॥

आरोहणानन्तरं प्राकृतवैकृतपदार्थानां मनुष्ठाने क्रमविशेष मनुक्रामति— “आरुह्याग्नि मिति । आरोहणानन्तरम् ‘अौत्तर-वेदिकम्’ उत्तरवेदिसंस्काररूपं यत् कर्मजातं मस्ति, तत् कृत्वेत्यर्थः * । तच्च कात्यायनेन विशदं मुक्तम्— “पशुवदुत्तरवेदि-प्रोक्षणाद्या सञ्चारनिवपनात् कृत्वेति † । तदनन्तरम् ‘आत्मन्’ अर्धयुः स्वात्मनि स्वकोयम् ‘अग्निं’ ‘गृह्णीते’, यथा बहि-स्त्रित्याग्निप्रदेशे न निष्क्रामति, तथा “मयि गृह्णामि”—इति ‡ मन्त्रजपेन § स्वात्मनि धारयेदित्यर्थः । तदुक्तं कात्यायनेन— “उत्तरवेदि मन्त्रेण ॥ ०—० मयि गृह्णामीति जपतीति ¶ । अग्निग्रहणानन्तरं यत् सत्यसामेति प्रसिद्धं सामवेदे ** तद्यज-मानो गायेत् ॥ ११ ॥

पुष्करपर्णस्योपधानं विधत्ते— “पुष्करपर्णं सुपदधातीति ‡‡ । “तस्यात इति । ‘तस्य’ पुष्करपर्णोपधानस्य ‘अतः’ अस्माद् ब्राह्मणादुत्तरस्मिन् ब्राह्मणे (३प्र० १ब्रा० ७क०) “योनिर्वै पुष्कर-पर्णं मित्यादिना वाक्यशेषेण स्तुतिः करिष्यत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

* ‘उत्तरवेदिसंस्काररूपं कर्म कृत्वेत्यर्थः’—इति ज-पाठः ।

† का० श्रौ० सू० १७. ३. २६, २७ ।

‡ वा० सं० १३. १ । § ‘मन्त्रजपेन’—इति ज-पाठः ।

॥ ‘मन्त्रेण’—इति का० श्रौ० सू० वाल्मीकि-मुद्रित-पाठः ।

¶ का० श्रौ० सू० १७. ३. २७ ।

** सा० वि० ब्रा० १. १. २ ।

†† का० श्रौ० सू० १७. ३. २८ । ‡‡ का० श्रौ० सू० १७. ४. १ ।

सायङ्काले कर्त्तव्यं विधत्ते— “अथैत मिति । ‘अथ’
 पुष्करपर्णीपधानानन्तरम् ‘एत मश्वं’ ‘साये भूते’ अङ्गोऽवसाने
 जाते ‘परिणयन्ति’ अग्निचेत्रं परित आवर्त्तयन्ति * । “षो अन्त-
 कर्मणि †”—इत्यस्मात् जातः सायशब्दः । अथैतदश्वस्य परितो
 नयनं यज्ञविघातकरक्षोनिमित्ताद् भयाद्रक्षणहेतुत्वेन स्तीति—
 “एतवै देवा इति । “एतं वज्र मिति । अश्वात्मकं वज्र
 मित्यर्थः । ‘अभिगोप्तारं’ अभितः सर्वासु दिक्षु रक्षितारम् ।
 “अमु मेवादित्य मिति । अमुष्मिन्नाकाशे दृश्यमानम् ‘आदित्यम्’
 आदित्यात्मक मश्वम् । अश्वस्य चादित्यात्मकता प्रागेवोक्ता ‡ ,
 इदानी मप्याह— “असौ वा आदित्य इति । “तथैवास्मा इति ।
 यथा सूर्यो राक्षसाद्यज्ञस्याभिगोप्ता , तेनैव प्रकारेण ‘अयम्’
 अश्वर्युः ‘अस्मै’ चेष्यमाणायाग्नये ‘एतम्’ अश्वात्मकं वज्रम् ।
 सिद्ध मन्यत् ॥ १८ ॥

सायङ्कालेऽप्यस्तमयात् प्रागेवाश्वपरिणयनस्य कर्त्तव्यता
 माह— “तं वा इति । ‘आदित्यस्य’ ‘अस्तमय सुप’ अस्त-
 मयस्य समीपे आदित्ये विद्यमाने सत्येवेति यावत् । “एष
 वा अस्थेत्यादि । ‘एषः’ खलु आदित्यः ‘अस्य’ चीयमान-
 स्याग्नेः ‘दिवा’ अङ्गि ‘प्रत्यक्षं गोप्ता भवति’ । रात्रिं सचन्ते
 समवयन्ति इति ‘रात्रिसाचयानि’ रात्रौ सञ्चरणशीलानि
 खलु ‘रक्षांसि’ तादृश्या ‘रात्र्या एव’ सकाशात् ‘अस्मै’ चित्या-

* का० श्रौ० सू० १७. ३. २५ ।

† घा० दि० प० ४१ ।

‡ पुरस्तादिहैव २०३ पृ० १७ पं० द्रष्टव्यम् ।

अन्ये 'एतम्' अश्वात्मकं 'वज्रं' परोक्षमादित्यात्मकम् 'अभि-
 गोप्तारम्' अभितो रक्षितारं करोति । 'परिणयति'-इति परि-
 शब्देन सूचितं मयं स्तोतुमाविष्करोति— "सर्वत इति ।
 'सर्वतः' सर्वासु दिक्षु । परिणयनक्रियायाः विराट्त्वं विधाय
 स्तोति— "त्रिष्कृत्व इति । "त्रिवृत्तमेवास्मा इति । 'त्रिवृत्तं'
 त्रिगुणितम् । "अथैनमुदञ्च भित्वादि । 'अथ' त्रिष्कृत्वः
 परिणयनानन्तरम् 'एतम्' अश्वं प्रागुदञ्चं विस्मृजेत् । तस्य च
 स्तावको वाक्यशेषः प्राक्समान्नात इत्यर्थः । तस्याश्वस्य पुनः
 प्रयोगं विधत्ते— "अथ स पुनरिति । 'सः' अश्वः पुनर् 'विपत्ययते'
 विपरिवर्त्तते, उपधानकाले * कर्मणोऽङ्गभावं प्रतिपद्यत इत्यर्थः ।
 "अथ पय गतौ †"—इत्यस्मात् लट्, "उपसर्गस्यायतौ"—इति
 लत्वम् ‡ । 'तस्य' अश्वपर्यावर्त्तनस्योपरिष्ठात् प्रयोजनमभिधास्यत
 इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ४ [३. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ३ ॥

* 'उपचारकाले'—इति च-पाठः ।

† घा० आ० आ० ४७४ ।

‡ पा० सू० द. २. १६ ।

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूर्वौ स्वर्णगर्भम् ,
 सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
 रत्नोत्थां रत्नवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यौ ,
 व्यश्राणीद्विश्चक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
 धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः ,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
 आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मन्त्रणः शर्करं चार्कतेजाः ,
 रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पात्रसाक्षिङ्गणार्यः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

॥ इति सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकश्च समाप्तः † ॥

* अत्रत्याष्टीप्यन्तः पञ्चमकाण्डौयद्वितीयाध्यायान्ते द्रष्टव्याः ।

† एतस्मात्प्रपाठकसमाप्तिवचनादनन्तरम्— “कण्डिकाः १०५”—
 इति क, ख, “कण्डिकासङ्ख्या १०५”—इति ग, घ । तत्र, १ब्रा० ६क०,
 २ब्रा० ३०क०, ३ब्रा० ४७क०, ४ब्रा० १६क० ; सङ्कलनयान् द्वितीय-
 प्रपाठकौयचतुर्षु ब्राह्मणेषु १०५ कण्डिकाः श्रुता इति सिद्धम् ॥

अथ

तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ,

अपि वा

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

आत्मन्नग्निं गृह्णीति चेष्ट्यन् । आत्मनो वा
 ऽएत मुधिजनयति यादृशाह्वै जायते तादृङ्ङेव
 भवति स यदात्मन्नगृहीत्वाग्निं चिनुयान् मनुष्या-
 देव मनुष्यं जनयेन्मर्त्यान्मर्त्यं मनपहतपाप्मनोऽनप-
 हतपाप्मन मथ यदात्मन्नग्निं गृहीत्वा चिनोति
 तद्गन्तरेवाध्यग्निं जनयत्यमृतादमृत मपहतपाप्मनो-
 ऽपहतपाप्मानम् ॥ १ ॥

सु गृह्णाति । मुयि गृह्णाम्यग्रे ऽअग्नि मिति ।
 तदात्मन्नेवाग्रेऽग्निं गृह्णीति * रायस्योषाय सुप्रजा-

* 'गृह्णाति'—इति ग, घ ।

स्वाय सुवीर्यायेति तदु सर्वा आशिष आत्मन्
 गृह्णीते मा सु देवताः सचन्ता मिति तदु सर्वा
 देवानात्मन् गृह्णीते तद्यत् किञ्चात्मनोऽधि जन-
 यिष्यन् भवति तत् सर्व मात्मन् गृह्णीते स वै
 तिष्ठान्नात्मन्नग्निं गृह्णीत्वानूपविश्य चिनोति पशु-
 रेष यदग्निस्तस्मात् पशुस्तिष्ठन् गर्भं धित्वानूप-
 विश्य विजायते * ॥ २ ॥

अथ सत्यं साम गायति । एतद्वै देवा
 अब्रुवन्सत्यं मस्य मुखं करवाम ते सत्यं भविष्यामः
 सत्यं नोऽनुब्रूय्यति सत्यो नः स कामो भविष्यति
 यत् कामा एतत् करिष्यामह इति ॥ ३ ॥

त एतत् सत्यं साम पुरस्तादगायन् । तदस्य
 सत्यं मुखं मकुर्वन्ते सत्यं मभवन्सत्यं मेनानन्व-
 वर्तत सत्यं एषां स कामोऽभवद्यत्कामा एतद्-
 कुर्वन्त ॥ ४ ॥

तथैवैतद्यजमानः । यत् सत्यं साम पुरस्ताद्

गायति तदस्य सत्यं मुखं करोति सु सत्यं भवति
सत्य मेन मनुवर्तते सत्योऽस्य स कामो भवति यत्-
काम एतत् कुरुते * ॥ ५ ॥

तद्यत् तत् सत्यम् † । आप एव तदापो हि
वै सत्यं तस्माद्येनापो यन्ति तत् सत्यस्य रूप
मित्याहुरप एव तस्य ‡ सर्वस्याग्र मकुर्वन्तस्मा-
द्यदेवापो यन्त्यथेदं सर्वं जायते यदिदं
किञ्च § ॥ ६ ॥

अथ पुष्करपर्णं सुपदधाति । योनिर्वै पुष्कर-
पर्णं योनि मेवैतदुपदधाति ॥ ७ ॥

यदेव पुष्करपर्णं सुपदधाति । आपो वै
पुष्करं तासा मियं पर्णं यथा ह वा ऽद्भुतं पुष्कर-
पर्णं मण्डव्याहित मेवमिय मण्डव्याहिता सेयं योनि-
रग्नेरियं ह्यग्निरस्यै हि सर्वोऽग्निश्चीयत ऽद्भुता

* 'कुरुते'—इति ग, घ ।

† 'सत्यम्'—इति क ।

‡ 'तदस्य'—इति क, ख ।

§ 'किञ्च'—इति ग, घ ।

मेवैतदुपदधाति ता मनन्तर्हिताः सत्यादुप-
दधातीमां तत् सत्ये प्रतिष्ठापयति तस्मादियुः
सत्ये प्रतिष्ठिता तस्मादियु मेव सत्य मियुः ह्येवैषां
लोकाना मद्वातमाम् ॥ ८ ॥

अपाम्पृष्ठ मसि योनिरग्नेरिति । अपाः
हीयं पृष्ठं योनिर्हीय मग्नेः समुद्र मभितः पिन्व-
मान मिति समुद्रो हीमा मभितः पिन्वते वर्द्ध-
मानो महा २॥९ ऽआ च पुष्कर ऽद्विति वर्द्धमानो
महीयस्व पुष्कर ऽद्वत्येतद्विवो मातया व्वरिम्णा
प्रथस्तेत्यनुविमार्ष्टसौ वा ऽआदित्य एषोऽग्निर्नो
हैत मन्यो दिवो व्वरिमा यन्तु मर्हति द्यौर्भूत्वैनं
यच्छेत्येवैतदाह स्वराजोपदधाति स्वाराज्यं ह्यपाः
सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः
॥ ९ ॥

अथ रुक्म मुपदधाति । असौ वा ऽआदित्य
एष रुक्म एष हीमाः सर्वाः प्रजा अतिरोचते
रोचो ह वै तः रुक्म इत्याचक्षते परोऽक्षं परो-
ऽक्षकामा हि देवा अमु मेवैतदादित्य मुपदधाति

सु हिरण्मयो भवति परिमण्डल एकविंशति-
निर्बाधस्तस्योक्तो बन्धुरधस्तान्निर्बाध मुपदधाति
रश्मयो वा ऽएतस्य निर्बाधा अवस्तादु वा ऽएतस्य
रश्मयः ॥ १० ॥

तं पुष्करपर्णं ऽउपदधाति । योनिर्वै पुष्कर-
पर्णं योनावेवैन मेतत् प्रतिष्ठापयति ॥ ११ ॥

यदेव पुष्करपर्णं ऽउपदधाति । प्रतिष्ठा वै
पुष्करपर्णं मियं वै पुष्करपर्णं मियं सु वै प्रतिष्ठा यो
वा ऽअस्या मप्रतिष्ठितोऽपि दूरे सन्नप्रतिष्ठित एव
सु रश्मिभिर्वा ऽएषोऽस्यां प्रतिष्ठितोऽस्या मेवैन
मेतत् प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति ॥ १२ ॥

यदेव पुष्करपर्णं ऽउपदधाति * । इन्द्रो हवत्
हत्वा नास्तृषीति मन्यमानोऽपः प्राविशत्ता अब्र-
वीद्विभेमि वै पुरं मे कुरुतेति सु योऽपां रस
आसीत्त मूर्ध्वा समुदौहंस्ता मस्मै पुर मकुर्वंस्तद्यदस्मै
पुर मकुर्वंस्तस्मात् पुष्करं पुष्करं † ह वै तत् पुष्कर .

* 'उपदधाति'—इति क, ख ।

† 'पुष्करं पुष्करं'—इति घ-पुस्तकपाठः, दृष्टश्च डा० वेबरमहोदयेनापि ।

मित्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवास्त-
द्यत् पुष्करपर्णं उपदधाति य मेवास्त्येत मापो रसः
समुदौहत्या मस्यै पुरं मकुर्वन्तस्मिन्नेवैन मेतत् प्रति-
ष्ठापयति ॥ १३ ॥

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादिति । असौ वा
ऽआदित्यो ब्रह्माहरहः पुरस्ताज्जायते वि सीमतः
सुरुचो व्वेन आवरिति मध्यं वै सीमेमे लोकाः
सुरुचो ऽसावादित्यो व्वेनो यद्वै प्रजिजनिषमाणो
ऽवेनत्तस्माद्देनस्तानेष सीमतो मध्यतो विवृण्वन्नु-
देति स बुध्या उपमा अस्य विष्ठा इति दिशो
वा ऽअस्य बुध्या उपमा विष्ठास्ता ह्येष उपवि-
तिष्ठते सतश्च योनि मसतश्च विवरितीमे वै
लोकाः सतश्च योनिरसतश्च यच्च ह्यस्ति यच्च न
तदेभ्य एव लोकेभ्यो जायते तिष्ठभोपदधाति
चैष्टभो ह्येष सादयित्वा सृददौहसाधिवदति तस्यो-
क्तो बन्धुः ॥ १४ ॥

अथ पुरुष मुपदधाति । स प्रजापतिः सो-
ऽग्निः स यजमानः स हिरण्मयो भवति ज्योति-

वै हिरण्यं ज्योतिरग्निरमृतं हिरण्यममृतमग्निः
पुरुषो भवति पुरुषो हि प्रजापतिः ॥ १५ ॥

यद्वेव पुरुषमुपदधाति । प्रजापतेर्विस्वस्ता-
द्रम्या तनुर्मध्यतोऽदक्रामत्तस्या मेनमुत्क्रान्तायां
देवा अजहुस्तं यत्र देवाः समस्कुर्वन्तुदस्मिन्नेतां
रम्यां तनुं मध्यतोऽदधुस्तस्या मस्य देवा अरमन्त
तद्यदस्यैतस्यां रम्यायां तन्वां देवा अरमन्त
तस्माद्भिरम्यं हिरम्यं ह वै तद्भिरण्यमित्या-
चक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवास्तथैवास्मि-
न्नयमेतां रम्यां तनुं मध्यतो दधाति तस्या
मस्य देवा रमन्ते प्राणो वा अस्य सा रम्या
तनुः प्राणमेवास्मिन्नेतं मध्यतो दधाति ॥ १६ ॥

तं रुक्मोऽपदधाति । असौ वा आदित्य
एष रुक्मोऽथ य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषः स
एष तमेवैतदुपदधाति ॥ १७ ॥

उत्तानमुपदधाति । एतद्वै देवा अब्रुवन् यदि
वा इदमावर्वाच्चा उपधास्यामः सर्वमेवेदं प्रध-
क्ष्यतो यद्यपराच्चौ पराच्चावेव तप्स्यतो यद्यु

सम्यञ्चावन्तुरैवैतावेतज्जोतिर्भविष्यत्यथो ऽअन्योऽन्यं
 हि ऽसिध्यत ऽइति तेऽर्वाञ्च मन्य मुपादधुः
 पुराञ्च मन्यं स एष रश्मिभिरर्वाङ् तपति रुक्मः
 प्राणैरेष ऊर्ध्वः पुरुषः प्राञ्च मुपदधाति प्राङ्
 ह्येषोऽग्निश्चीयते ॥ १८ ॥

हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्र ऽइति । हिरण्य-
 गर्भो ह्येष समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः प्रतिरेक
 आसीदित्येष ह्यस्य सर्वस्य भूतस्य जातः प्रति-
 रेक आसीत् दाधार पृथिवीं द्या मुतेमा मित्येष
 वै दिवं च पृथिवीं च दाधार कस्मै देवाय
 हविषा विधेमेति प्रजापतिर्वै कस्मै हविषा
 विधेमेत्येतत् ॥ १९ ॥

द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवी मनु द्या मिति । असौ
 वा ऽआदित्यो द्रप्सः स दिवं च पृथिवीं च
 स्कन्दतीत्यमू मित्तीमा मिमं च योनि मनु यश्च पूर्वं
 द्रुतीमं च लोक ममं चेत्येतद्यो यच्चेद मेतर्हि
 चौयते यच्चादः पूर्वं मचीयतेति समानं योनि
 मनु सञ्चरन्त मिति समानं ह्येष एतं योनि मनु

सञ्चरति द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्रा इत्यसौ वा
ऽआदित्यो द्रप्सो दिशः सप्त होत्रा अमुं तदादित्यं
दिक्षु प्रतिष्ठापयति ॥ २० ॥

द्वाभ्यामुपदधाति । द्विपाद्युजमानो यजमानो-
ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मावा तावतैवैनं मेतदुप-
दधाति । त्रिष्टुभ्यां त्रैष्टुभो ऋषे सादयित्वा
सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ २१ ॥

अथ साम गायति । एतद्वै देवा ऽएतं
पुरुषमुपधाय * तमेतादृशमेवापश्यन्त्यैतच्छुष्कं
फलकम् † ॥ २२ ॥

तेऽब्रुवन् । उपतुज्जानीत यथास्मिन् पुरुषे
व्वीर्यं दधामेति तेऽब्रुवंश्चेत्यध्वमिति चिति
मिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तदिच्छत यथास्मिन् पुरुषे
व्वीर्यं दधामेति ॥ २३ ॥

ते चेत्यमानाः । एतत्सामापश्यन्तदगायं-

* 'मुपदधाय'—इति क ।

† 'फलकम्'—इति ग, 'फलुकम्'—इति घ ।

स्तुदस्मिन् वीर्यं मदधुस्तथैवास्मिन्नयु मेतद्बुधाति पुरुषे
गायति पुरुषे तद्दीर्यं दधाति चित्रे गायति सर्वाणि
हि चित्राण्यग्निस्तु मुपधाय न पुरस्तात् पुरी-
यान्नेन्माय मग्निर्हि न सदिति * ॥ २४ ॥

अथ सर्पनामैरुपतिष्ठत † । ऽइमे वै लोकाः
सर्पास्ते हानेन सर्व्वेण सर्पन्ति यदिदं किञ्च सर्व्वेषा
मु हैष देवाना मात्मा यदग्निस्ते देवा एत मात्मान
मुपधायाविभयुर्यदै न इमे लोका अनेनात्मना न
सर्पेयुरिति ॥ २५ ॥

तु ऽएतानि सर्पनामान्यपश्यन् । तैरुपतिष्ठन्त
तैरस्मा ऽइमाँल्लोका ‡ नस्थापयंस्तैरनमयन्त्यद्वनमयं-
स्तस्मात् सर्पनामानि तथैवैतद्यजमानो यत् सर्प-
नामैरुपतिष्ठत ऽइमानेवास्मा ऽएतल्लोकान्स्थापयती-
माँल्लोकान्नमयति तथो हास्यैतु ऽएतेनात्मना न
सर्पन्ति ॥ २६ ॥

* '०र्हि न सदिति'—इति ग, घ ।

† '०रुपतिष्ठते'—इति क, ख ।

‡ 'ऽइमाँल्लोका'—इति ग, घ ।

युद्धेव सर्पनामैरुपतिष्ठत । ऽद्धमे वै लोकाः
 सर्पा यद्धि किञ्च सर्पत्येष्वेव तल्लोकेषु सर्पति
 तद्यत् सर्पनामैरुपतिष्ठते येवैषु लोकेषु नाष्ट्रा यो
 व्यङ्गरो या शिमिदा तदैवैतत् सर्वं शमयति
 ॥ २७ ॥

नमोऽस्तु सर्पेभ्यो * ये के च पृथिवी मनु ।
 ये ऽन्नन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नम इति
 य ऽएवैषु त्रिषु लोकेषु सर्पास्तेभ्य एतन्नमस्करोति
 ॥ २८ ॥

या इषवो यातुधानाना मिति । यातुधान-
 प्रेषिता हैके दशन्ति ये वा व्युनस्पतीरु॥२९॥ + ये
 व्यावटेषु शिरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नम इति ये चैव
 व्युनस्पतिषु सर्पा ये चावटेषु शिरते तेभ्य एतन्नम-
 स्करोति ॥ २९ ॥

ये वामो रोचने दिवो । ये वा सूर्यस्य

* 'सर्पेभ्यः । ये'—इति क, ख ।

† 'व्युनस्पतीरु'—इति ख, 'व्युनस्पतीरु'—इति ग, घ । व्यु-
 नस्पतीरु—इति च इष्टो डा०-वेवरेण ।

रश्मिषु येषा मप्सु सदस्कातं तेभ्यः सर्पेभ्यो नम
 इति यत्र-यत्रैते तदेवैभ्य एतन्नमस्करोति नमो
 नम इति यज्ञो वै नमो यज्ञेनैवैनानेतन्नमस्का-
 रेण नमस्यति तस्माद् ह नायज्ञियं ब्रूयान्न-
 मस्त ऽइति यथा हैनं ब्रूयाद्यज्ञस्त ऽइति तादृक्
 तत् ॥ ३० ॥

विभिरुपतिष्ठते । त्वय इमे लोका अथो विवृ-
 दग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मावा तावतैवास्मा ऽएत-
 दिमांल्लोकानस्थापयत्यथो तावतैवैतदिदं सर्वं
 शमयति तिष्ठन्नपतिष्ठते तिष्ठन्तीव वा ऽइमे लोका
 अथो तिष्ठन्वै व्यीर्यवत्तरः * ॥ ३१ ॥

अथैन मुपविश्याभिजुहोति † । आज्येन पञ्च-
 गृहीतेन तस्योक्तो बन्धुः सर्वतः परिसर्पं सर्वभ्य
 एवैन मेतद्दिग्भ्योऽन्नेन प्रीणाति ॥ ३२ ॥

यद्वैवैन मभिजुहोति । एतद्वै देवा एत मा-

* 'व्यीर्यवत्तरः'—इति क ।

† 'जुहोति'—इति क ।

त्मानं सुपधायाविभयुर्यद्वै न इमं मिह रुचांसि
 नाष्टा न हन्युरिति त एतान् राक्षोघ्नान् प्रतिसरा-
 नपश्यन् कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वी मिति
 राक्षोघ्ना वै प्रतिसरास्त एतैः प्रतिसरैः सर्वाभ्यो
 दिग्भ्यो रुचांसि नाष्टा अपहृत्याभये ऽनाष्ट एत
 मात्मानं समस्कुर्वन् तथैवैतद्यजमान एतैः प्रति-
 सरैः सर्वाभ्यो दिग्भ्यो रुचांसि नाष्टा अपहृत्या-
 भये ऽनाष्ट एत मात्मानं संस्कुरुते ॥ ३३ ॥

आज्येन जुहोति । वृजो वा ऽआज्यं वृज-
 नैवैतद्रुचांसि नाष्टा अपहन्ति पञ्चगृहीतेन
 पञ्चचित्तिकोऽग्निः पञ्चर्तवः संवत्सरः संवत्सरो-
 ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैतद्रुचांसि
 नाष्टा अपहन्त्याग्नेयीभिरग्निर्वै ज्योती रक्षोहाग्नि-
 नैवैतद्रुचांसि नाष्टा अपहन्ति त्रिष्टुभिर्बुधो
 वै त्रिष्टुब् वृजैर्नैवैतद्रुचांसि नाष्टा अपहन्ति सर्वतः
 परिसर्पं सर्वाभ्य एवैतद्दिग्भ्यो रुचांसि नाष्टा
 अपहन्ति ॥ ३४ ॥

पश्चादग्नेः प्राङ्मासीनः । अथोत्तरतो * दक्षि-
णाय पुरस्तात् प्रत्यङ्मथ जघनेन परीत्य दक्षि-
णत उदङ्मासीनस्तु दक्षिणावृत्तञ्चि देवत्रायानुपरीत्य
पश्चात् प्राङ्मासीनस्तथो हास्यैतत् प्रागेव कर्म कृतं
भवति † ॥ ३५ ॥

अथ सुचा ऽउपदधाति । बाहू वै सुचौ बाहू
ऽएवाम्निन्नेतत् प्रतिदधाति ते यत् सुचौ भवतः
सुचौ हि बाहू ऽद्भु मेव कपुच्छल ‡ मयं दण्डो द्वे
भवतो द्वौ हीमौ बाहू पार्श्वत उपदधाति पार्श्वतो
हीमौ बाहू ॥ ३६ ॥

कार्ष्मर्यमयीं दक्षिणत उपदधाति । एतद्वै
देवा अविभयुर्यद्वै नो यज्ञं दक्षिणतो रुचांस्मि
नाष्टा न हन्युरिति त एतत् रुचो ह्युणं व्वनस्पति
मपश्यन् कार्ष्मर्यं त एतेन व्वनस्पतिना दक्षिणतो

* 'प्राङ्मासीनोऽथोत्तरतो'—इति ग ।

† 'भवति'—इति क ।

‡ 'कपुच्छल'—इति क, ख । 'कपुत्सल'—इति, 'कपुत्सल'—
इति च पाठौ सा०-सम्मतौ दृष्टव्यं डा०-वेवरेण ।

रुच्चांसि नाष्टा अपहृत्याभयेऽनाष्टु ऽएतं यज्ञं मत-
 न्वत तथैवैतद्यजमान एतेन व्वनस्पतिना दक्षिणतो
 रुच्चांसि नाष्टा अपहृत्याभयेऽनाष्टु ऽएतं यज्ञं
 तनुत ऽआज्येन पूर्णा भवति व्वज्रो वा ऽआज्यं
 व्वज्रेणैवैतदक्षिणतो रुच्चांसि नाष्टा अपहन्ति
 ॥ ३७ ॥

अथौदुम्बरी मुत्तरत उपदधाति । ऊर्ध्वं रुस
 उदुम्बर ऊर्जं मेवास्मिन्नेतद्रुसं दधाति दध्ना पूर्णा
 भवति रुसो वै दधि रुस मेवास्मिन्नेतद्वधाति ॥ ३८ ॥

यदेव सुचा ऽउपदधाति । प्रजापतेर्व्विस्त-
 स्याग्निस्तेज आदाय दक्षिणाकर्षत् सोऽवोदर मद्यत्
 कृष्टोदरमत्तस्मात् कार्प्यर्योऽथास्येन्द्र ओज आदायो-
 दङ्ङुदक्रामत् स उदुम्बरोऽभवत् ॥ ३९ ॥

तावब्रवीत् । उप मेतं प्रति स ऽएतद्वत्तं येन
 मे युव सुदुक्रमिष्ट मिति ताभ्यां वै नौ सर्व्वं मन्नं
 प्रयच्छेति तौ वै मा बाहू भूत्वा प्रपद्येथा मिति
 तथेति ताभ्यां वै सर्व्वं मन्नं प्रायच्छत्तावेनं बाहू
 भूत्वा प्रापद्येतां तस्माद् बाहुभ्या मेवान्नं क्रियते

बाहुभ्या मद्यते बाहुभ्यां हि स सर्वं मन्त्रं
प्रायच्छत् ॥ ४० ॥

सु कार्प्यमयीं दक्षिणत उपदधाति । अग्नेष्ट्वा
तेजसा सादयामीति * यदेवास्य तदग्निस्तेज आदाय
दक्षिणाकर्षत्तदस्मिन्नेतत् प्रतिदधात्यग्निर्मूर्द्धा दिवः
ककुदित्येष उ सोऽग्निर्गायत्या गायत्रोऽग्निर्यावा-
नग्निर्यावत्यस्य माता तावतैवैना मेतदुपदधाति
घृतेन पूर्णा भवत्याग्नेयं वै घृतं स्वेनैवैन † मेतद्
भागेन स्वेन रुसेन प्रीणाति ॥ ४१ ॥

अथौदुम्बरी मुत्तरत उपदधाति । इन्द्रस्य
त्वौजसा सादयामीति यदेवास्य तदिन्द्र ओज
आदायोदङ्ङुदक्रामत्तदस्मिन्नेतत् प्रतिदधाति भुवो
यज्ञस्य रुजसश्च नेतेत्येष उ स इन्द्रः सा यदग्ने-
व्यग्निकर्म ह्यय यत्तिष्ठत् नैष्टुभो होन्द्र ऐन्द्राग्नी-
ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य माता तावतैवैना मेतदुप-

* 'तेजसादयामीति'—इति ख ।

† 'स्वेनैव'—इति ख ।

दधातीन्द्राग्नी वै सर्व्वे देवाः सर्व्वदेवत्योऽग्नि-
 र्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैना मेतदुप-
 दधाति दध्ना पूर्णा भवत्यैन्द्रं वै दधि स्वेनैवैन-
 मेतज्जागेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ४२ ॥

तावस्यैताविन्द्राग्नी ऽएव बाहू* । तावेनं तेजसा
 च वीर्येण च सह प्रपद्येते स सम्प्रत्युरः पुरुष †
 माकाशं यत्राभ्याप्नोति तदालिख्येन ऽउपदधात्येषु
 हैतयोर्लोकः ‡ ॥ ४३ ॥

ते हैके तिरश्चा ऽउपदधति । तिर्यञ्चौ वा
 ऽद्वमौ बाहू § ऽद्विति न तथा कुर्यात् प्राच्याविवो-
 पदध्यात् प्राङ् छेपोऽग्निश्चीयतेऽथो ऽएवं वै बाहू
 वीर्यवत्तरौ ते नानोपदधाति नाना सादयति
 नाना सूददोहसाधिवदति नाना हीमौ बाहू ॥
 ॥ ४४ ॥

* , ॥ 'बाहू'—इति क , 'बाहू'—इति ग , घ ।

† 'पुर एष'—इति ख ।

‡ 'हैतयोर्लोकः'—इति ग , घ ।

§ 'बाहू'—इति ख ।

तदाहुः* । नैतस्य पुरुषस्य बाहू कुर्यादितौ
 वा ऽअस्य बाहू ये ऽएते सुचौ नेदतिरेचयानीति
 स वै कुर्यादिवैतौ वा ऽअस्य बाहू ऽअन्विते सुचा-
 वथो ऽएतौ पक्षावथो यान्येतस्मिन्नग्नौ रूपाण्युप-
 धास्यन् भवति यानस्तोमान् यानि पृष्ठानि यानि
 छन्दाऽस्येतयोरेव सा संस्क्रतिरेतयोर्वृद्धिस्तस्मादु
 कुर्यादिवैतस्य पुरुषस्य बाहू † ॥ ४५ ॥ १ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [४. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्धमे , त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अग्निग्रहण-सत्यसामगान-पुष्करपर्णीपधानानि पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे
 सङ्ग्रहेण विहितानि , इदानीं तानि क्रमेण प्रपद्यति— “आत्म-
 अग्निं गृह्णीते चेथन्नित्यादिना ‡ । ‘चेथन्’ चयनं करिष्यन्
 अध्वर्युः ‘आत्मन्’ आत्मनि ‘अग्निं’ ‘गृह्णीते’ मन्त्रेण धारयेत् ।

* ‘तदाहुः’—इति ख , ‘तदाहुः’—इति ग , घ ।

† ‘बाहू’—इति ख ।

‡ का० श्री० सू० १७. ३. २७ क ।

“आत्मनो वा इत्यादि । अध्वर्युः ‘आत्मनोऽधि’ अधिः पञ्च-
म्यर्थानुवादी ; “अधिपरी अनर्थकौ”—इति * पाणिनिस्मरणात् ।
आत्मनः सकाशात् खल्वध्वर्युः ‘एतं’ चित्याग्निं ‘जनयति’ ।
तथा सति लोकस्थितिरीदृशी, ‘यादृशात्’ यादृक्स्वरूपात् खलु
मनुष्यादिशरीरात् गर्भो ‘जायते’, ‘सः’ ‘तादृक्’ तत्सदृश एव निष्प-
द्यते ; सति ह्यग्निग्रहणे अध्वर्युरग्न्यात्मको भवति, तादृशादध्व-
र्योर्जायमानश्चित्याग्निरपि साक्षादग्निरूपो भवति । तस्मादात्म-
न्यग्निग्रहणं कर्त्तव्यं मित्यर्थः ॥

अगृहीत्वा चयने दोषमुपन्यस्यति—“स यदात्मन्निति । ‘सः’
अध्वर्युः ‘यत्’ यदि आत्मन्यग्निग्रहणं मकृत्वा ‘अग्निं चिनु-
यात्’, तदा देवरूपानापन्नामनुष्यशरीरमात्रात् मनुष्यात्मकं मेव
‘जनयेत्’ ; कारणानुरूपत्वात् कार्यस्येति भावः । कारणं हि
शरीरं मनुष्यजातीयम्, अत एव ‘मर्त्यं’ मरणशीलम् अनपहत-
पाप्मकं मरणादिहेतुभूतपापसहितम्, तथाविधाज्जायमानोऽग्नि-
रपि तादृग्रूपो भवतीति तात्पर्यार्थः ॥

सति त्वग्निग्रहणेऽभिहितदोषवैपरीत्यं माह— “अथ यदेति ।
“तदग्नेरेवेत्यादि । अग्निरूपादात्मनः सकाशाज्जनयन् ‘अग्निम्’
एव ‘जनयति’ । असृतरूपस्याग्नेर्धारणादध्वर्युरप्यसृतात्मकः । शिष्टं
स्पष्टम् ॥ १ ॥

इत्थं मग्निग्रहणस्यावश्यकर्त्तव्यतां सुपपाद्य समन्वयकं तद्
विधत्ते— “स गृह्णातीति । “मयि गृह्णामीति †” ग्रहण-

* पा० सू० १. ४. ६३ ।

† वा० सं० १३. १ ।

मन्त्रः । तत्र मयोत्यस्मच्छद्ग्रवणादात्मन्यग्नेर्ग्रहणं निगदसिद्ध
मित्याह — “तदात्मन्नेवेति । ‘अग्ने’ चयनात् प्राक्काले । द्वितीय-
भाग मनूय , तस्य तात्पर्यं माह — “रायस्योषायेति । राय-
स्योषो धनसमृद्धिः, सुप्रजास्त्वं शोभनपुत्रपौत्रादियुक्तत्वम्, शोभन-
वीर्ययोगः सुवीर्यम्, ‘तत्’ तेन मन्त्रभागेनोक्तलक्षणाः ‘सर्वाः’
‘आशिषः’ फलानि आत्मनि स्वीकरोति । तृतीयभाग मनूय
व्याचष्टे — “मा सु देवता इति । यच्चमाणदेवताः ‘मा सु’ मा
मेव ‘सचन्तां’ मदीययज्ञं सेवन्ता मिति । एतेन मन्त्रभागेन देव-
ताना मय्यात्मनि ग्रहणं कृतं भवति । “तद्यत्किञ्चेत्यादि ।
‘तत्’ प्राशुक्तं ‘यत्’ किं मपि मन्त्रप्रतिपाद्यं रायस्योषादिक
मात्मनो जनयितव्यं मस्ति , तत् सर्वं मनेन मन्त्रेणात्मनि गृहीत
मेव भवतीति ॥

अग्निग्रहणञ्च तिष्ठता कर्त्तव्यं मिति स्थितिलक्षणं गुणं
विधत्ते — “स वै तिष्ठन्निति * । चयनसमये तु उपवेशनम् †
तस्य विधत्ते — “अनूपविश्य चिनोतीति । यत्र यत्नेष्टका सुप-
दधाति , तं तं देशं गत्वा तत्समीपे ‡ उपविश्य, चिनुयादित्यर्थः ।
एतदुभयं स्तौति — “पशुरेष इति । पशुरूपो हि ‘एषः’ अग्निः,
‘तस्मात्’ एव हि कारणात् गवादिलक्षणः ‘पशुः’ तिष्ठन्नेव गर्भं
धत्ते , ‘अनूपविश्य’ ‘विजायते’ प्रसूते । अतोऽग्निग्रहणं गर्भधारण-

* का० श्रौ सू० १७. ३, २७ ख ।

† ‘चयनसमयेऽनूपवेशनम्’ — इति ज-पाठः ।

‡ ‘समीपे’ — इति ज-पाठः ।

भूतत्वात् तिष्ठतैव कार्यम्, चयनन्तु प्रसरूपत्वादुपविष्टेनेति तात्पर्यम् ॥ २ ॥

अथ प्राग्विहितं सत्यसाम्नो गान मनूय स्वीति— “अथ सत्य मिति * । ‘एतत्’ एतस्मिन्नन्तरे खलु ‘देवा अभुवन्’, ‘अस्य’ अग्नेः ‘सत्यं’ सत्यफलसाधनं साम ‘मुखं करवाम’, तथाकरणाच्च वयं ‘सत्यं’ भविष्यामः’ सत्यभूताः सर्वदा बाधरहिताः स्याम । ‘नः’ अस्मान् ‘सत्यं’ सत्याभिमानिदेवता ‘अनुवर्त्यति’ अनुवर्त्तनं करिष्यति । तथा च ‘नः’ अस्माकं ‘सः’ तादृशः ‘कामः’ यज्ञफलरूपः ‘सत्यः’ यथार्थो भविष्यति, ‘यत्’ फलं कामयमाना ‘एतद्’ अग्निचयनात्मकं कर्म करिष्यामहे । ‘इति’— शब्दो देवानां कामपरिसमाप्ती ॥ ३ ॥

“त एतदिति । एवं विचार्यते— ‘ते’ देवाः ‘एतत् सत्यं साम’ ‘पुरस्तात् अगायन्’ ‘तत्’ तेन सत्यसाम्नो गानेन ‘अस्य’ अग्नेः ‘मुखं’ ‘सत्यं मकुर्वन्’ ततः ‘ते’ देवाः ‘सत्यं मभवन्’ नित्यत्वं प्राप्ता इत्यर्थः । व्याख्यातप्राय मन्यत् ॥ ४ ॥

इत्थं परकृति मुपन्यस्य प्रकृते योजयति— “तथैवेति । यथा देवाः, ‘तथैव’ ‘एतद्’ एतर्हि ‘यजमानः’ ‘सत्यं साम’ ‘पुरस्तात्’ पूर्वस्थां दिशि ‘गायति’ ‘इति’ ‘यत्’ अस्ति, ‘तत्’ तेन ‘अस्य’ चित्वाग्नेः मुखं ‘सत्यं’ सर्वदा विद्यमानं ‘करोति’ । ‘सः’ यजमानः स्वयं मपि तथाकरणात् ‘सत्यं’ सत्यात्मको ‘भवति’ । गत मन्यत् ॥ ५ ॥

सत्यपदस्याभिप्रेत मर्थं माविष्कुर्वन् प्रशंसति— “तद्यदिति ।
‘तत्’ तत्र तदुक्तविधं ‘यत् सत्यम्’, ‘आप एव तत्’ अत्र मेव *
सत्यपदेनोक्त मित्यर्थः । अपां सत्यरूपता सुपपादयति—
“आपो हीति । ‘हि’ यस्मात् प्रथममृष्टत्वादापः सत्यात्मिकाः ,
‘तस्मात्’ ‘येन’ भूप्रदेशेन ताः ‘आपः’ ‘यन्ति’ गच्छन्ति, ‘तत्’ स्थानं
‘सत्यस्य’ उदकात्मकस्य ब्रह्मणो ‘रूप मिति’ ‘आहुः’ कथयन्ति
ब्रह्मवादिनः । अपां प्रथमसर्गश्च स्मर्यते— “अप एव ससर्जादौ
तासु वीर्यं मवाकिरत्”—इति † । “अप एव तस्येत्यादि । अपां
सत्यरूपत्वात् ‘तत्’ तेन सत्यसाम्नोऽग्रतो गानेन ‘अस्य’ सर्वस्य जगतः
अप एव ‘अग्रं’ सुखम् ‘अकुर्वन्’ देवा इत्यर्थः । अपा मयकरणस्य
फल माह—“तस्मादिति । ‘तस्मात्’ उक्तहेतोः ‘यदैव’ खलु ‘आपः’
वृक्ष्युत्पन्नाः ‘यन्ति’ प्रवहन्ति, ‘अथ’ अनन्तर मेव ‘इदं’ दृश्यमान
मोषधिवनस्यत्यादिरूपं ‘सर्वं’ जगदुत्पद्यते । सर्वशब्दस्य सङ्कुच-
दृष्टितां निराचष्टे— “यदिद मिति ॥ ६ ॥

पुष्करपर्णोपधानं विधाय स्तौति— “अथ पुष्करपर्णं
मिति ‡ । ‘अथ’-शब्दः सत्यसामगानानन्तर्यार्थः । “त मद्वा
उपोदासुप्तं पुष्करपर्णं विवेदेति § अग्न्युपलम्भाधिकरणत्वस्य
श्रुतत्वात् पुष्करपर्णस्याग्नियोनित्वम् ॥ ७ ॥

* ‘आप्तव मेव’—इति च, ह ।

† म० सं० १ अ० ८ श्लो० । तत्र ‘वीर्यं मवाहजत्’—इति पाठः ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. ४. १ ।

§ पुरस्ताद् गतम् (७. ३. २. १४—२०५ पृ० १० पं०) ।

॥ ‘पुष्करपर्णस्य योनित्वम्’—इति च, ह ।

प्रकारान्तरेण पुष्करपर्णस्याग्नियोनिव मनुवादपूर्वकं प्रति-
पादयति— “यद्देवेति । “आपो वै पुष्कर मित्यादि । “पुष्करं
सर्वतो मुख मित्यादि निगदप्रसिद्धियोतको * ‘वै’-शब्दः । ‘तासाम्’
अपां प्रथमसूटानाम् ‘इयं’ पृथिवी ‘पर्णं’ पर्णस्थानीया ।
एतदेव विशदयति — “यथा ह वा इति । ‘इदं’ ‘पुष्करपर्णं’
पद्मपत्रं ‘यथा’ खलु ‘अप्सु’ ‘अध्याहितम्’ उपर्याश्रितं सत् दृश्यते,
‘एवम्’ ‘इयं’ पृथिवी ‘अप्सु’ उदकेषु ‘अध्याहिता’ उपर्याश्रिता
वर्तते । अत एवोपरिष्ठात् “तद्यपां शर आसीत्तत्समदहन्यत सा
पृथिव्यभवदित्यान्नास्यते † । अतः पुष्करपर्णसाम्यात् पृथिव्याः
पुष्करपर्णत्वम् । “स्यं योनिरित्यादि । यदिदं पृथिव्यात्मकं पुष्कर-
पर्णं ‘स्यं मग्नेर्योनिः’ उत्पत्तिकारणम् ; अत एव हि ‘इयं’
पृथिवी कार्यकारणयोरभेदाच्चित्वाग्निरूपेण वर्तते । एतत् तादात्म्यं
मुपपादयति— “अस्यै हि सर्वोऽग्निश्चीयत इति । “षष्ठ्यर्थं
चतुर्थी” ‡ । अस्याः पृथिव्याः सम्बन्धिनीभिः § मृत्तयौभिरिष्ट-
काभिः कृत्स्नोऽग्निर्यतश्चीयते ॥ , अतः पृथिव्या अग्नेश्च तादात्म्यं
मुक्त मित्यर्थः । उदीरितरीत्या यतः पुष्करपर्णं पृथिवी , अत-
स्तदुपधानेन ‘इमा मेव’ पृथिवी मुपहितवान् भवतीत्यर्थः ॥

अथैतस्योपधानस्य सत्यसामानन्तर्यं मनूय स्तीति— “ता

* ‘निघण्टुप्रसिद्धियोतको’—इति च, क ।

† का० १०, प्र० ४, ब्रा० ८, क० २ द्रष्टव्यम् ।

‡ पा० २, ३, ६२ सू० १ वा० ।

§ ‘सकाशात्’—इति ज-पाठः ।

॥ ‘कृत्स्नोऽग्निर्यतश्चीयते!’—इति ज-पाठः ।

मनन्तर्हिता मिति । 'सत्यात्' सत्यसामगानात् 'अनन्तर्हिताम्'
अव्यवहितां 'तां' पुष्करपर्णेष्टका सुपदध्यात्, 'तत्' तेनानन्तर्हितत्वेन
'इमां' पृथिवीं 'सत्ये प्रतिष्ठापयति' । 'तस्मात्' एव खलु 'इयं'
पृथिवी 'सत्ये' ब्रह्मणि अप्वोपाधिके 'प्रतिष्ठिता' दृश्यते । "तस्मा-
द्विय मिति । 'उ'-शब्दोऽवधारणे । यस्मात् सत्ये प्रतिष्ठिता,
'तस्मात्' एव कारणात् अधिकरणाधिकर्तव्ययोरभेदोपचारेण 'इय
मेव' पृथिवी 'सत्यम्' । सत्यरूपता सुपपादयति— "इयं हीति ।
'एषां' पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकानां मध्येऽपि 'इय मेव' खलु पृथिवी
'अद्वातमाम्' प्रत्यक्षतमाम्, अपारोक्ष्येणावभासमाना * दृश्यते,
तस्मादस्याः सत्यरूपत्वं बोद्धव्यम् । "किमेत्तिङ्गव्ययवादिति †
आम्पत्ययः ॥ ८ ॥

अथ तस्मिन् पुष्करपर्णीपधानि मन्त्रं ‡ विधाय पदशो व्याचष्टे—
"अपाम्पृष्ठ मसीति § । "अपा" हीय मिति । 'इयं' पृथिवी उप-
र्यवस्थानात् 'अपां' पृष्ठवत् 'पृष्ठम्' अतो हे पुष्करपर्ण ! त्वम्
'अपाम्' उदकानां 'पृष्ठ मसि' पृष्ठभागो भवसि । "योनि-
र्हीय मिति । चित्यस्याग्नेः । 'योनिः' पृथिवी ; इष्टकोपादा-
नत्वात् । हे पुष्करपर्ण ! त्वम् 'अग्नेः' तादृशी 'योनिः'

* आपरोक्ष्येण वर्त्तमाना—इति ज-पाठः ।

† पा० सू० ५. ४. ११ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. २. २३ ।

§ "अपाम्पृष्ठ मसि योनिरग्नेः समुद्र मभितः पिन्वमानम् ।
वर्द्धमानो मिह्राय आ च पुष्करे दिवो मातया वरिभ्या प्रथस्व"—
इति वा० सं० ११. २६ ।

असीति प्रथमपादार्थः । “समुद्रो हीमा मिति । ‘इमां’ पृथि-
वीम् ‘अभितः’ सर्वतः , पृथिव्याः सर्वासु दिक्षु ‘समुद्रः’ ‘पिबन्ते’
सिञ्चति । “पिवि सेचने”—इति * धातुः । महच्छब्दस्य व्याख्यानं
‘महीयस्व’—इति । “महोङ् वृद्धौ”—इति † धातुः , कण्डादिः ।
“अनुविमाष्टीति । चतुर्थपादावसाने पुष्करपर्णं सुपदधानः तस्या-
नुलोभ्येन विमार्जनं कुर्यात् । “असौ वा आदित्य इत्यादि , चतुर्थ-
पादव्याख्यानम् । “नो हैत मन्य इति । ‘दिवोऽन्य’ द्युलोकव्यति-
रिक्तोऽन्यः ‘वरिमा’ भाववाचिना तद्वान् लक्ष्यते , उक्ततरः पदार्थः ।
‘एनम्’ अग्निं ‘नो’ खलु ‘यन्तु’ मर्हति । तथाच “दिवो मानवा
वरिष्णा”—इति “इत्यभावे द्वितीया”—इति‡ व्याख्यातं भवति ; अतो-
ऽयं मर्थः सम्पद्यत इत्याह—“द्यौर्भूत्वेति । हे पुष्करपर्ण ! त्वं ‘द्यौः’
द्युलोको ‘भूत्वा’ ‘एनम्’ अग्निं ‘यच्छ’ यमय ‘इति’ तात्पर्यार्थः ॥

कन्दोदारेणैतत् प्रशंसति— “स्वराजोपदधातीति । उत्तरार्द्धे
वैराजपादाभ्यां हे अक्षरे अधिके, तदाधिक्यं स्वराडाख्यस्य कन्दसो
लक्षणम् ; “द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ”—इति-§-स्मरणात् । स्वायत्तं
राजते ईष्टे इति स्वराट् , स्वतन्त्रेश्वरः , तस्य कर्म ‘स्वाराज्यम्’ ;
‘अपां’ सम्बन्धि यत् स्वाराज्यं तदेव पुष्करपर्णम् ; अतस्तस्य
स्वराजोपधानं युक्तं मिति भावः । “सादयित्वेत्यादिकं प्रागु-
क्तार्थम् ॥ ८ ॥

* धा० भ्वा० प० पुदद ।

† “महोङ् पूजायाम्”—इति क० आ० ३६ धा० ।

‡ पा० सू० २. ३. २१ ।

§ पि० क० सू० १ अ० ४ ख० द्रष्टव्यम् ।

आकाशात्मना सुतस्य पुष्करपर्णस्य मध्ये सूर्यमण्डला-
त्मना ध्यातव्यस्य रुक्मस्योपधानं विधत्ते— “अथ रुक्म मिति * ।
‘अथ’-शब्दः पुष्करपर्णोपधानानन्तर्यार्थः । रुक्मस्यादित्यात्म-
कत्वं सुपपादयति— “एष होमा इति । ‘एषः’ एव परिदृश्य-
मानः, ‘हि’ ‘असौ’ ‘आदित्यः’ ‘इमाः सर्वा प्रजाः’ ‘अतिरोचते’ ।
अतो रोचत इति व्युत्पत्त्या रुच-धातोः पचाद्यचि रोच इति तस्य
नामधेयं सम्पादयते, तदेव पारोक्ष्येण रुक्म इति ब्रुवते ; परोक्ष-
प्रियत्वाद्देवानां मित्यर्थः । रुक्मस्य प्रकृतिद्रव्य माकृतिविशि-
षञ्च दर्शयति— “स हिरण्यमय इति । ‘सः’ रुक्मः सुवर्णमयः
कार्यः । दाण्डिनायनादिसूत्रे † निपातनान्मयटि हिरण्यशब्द-
स्यान्वयकारलोपः । ‘परिमण्डलः’ वर्तुलाकृतिः । ‘एकविंशति-
निर्वाधः’ एकविंशतिसङ्ख्याकैः पुलकैर्युक्तः कार्यः । “तस्योक्त
इति । ‘तस्य’ एकविंशतिसङ्ख्यायोगस्य “द्वादशमासाः पञ्चर्त्तव
इत्यादिना सुतिः प्रागान्नातेत्यर्थः ‡ । उपधानसमये निर्वाधाना
मधोभागेऽवस्थानं यथा भवति तथा कर्त्तव्य मिति विधत्ते—
“अधस्तान्निर्वाध मिति § । तस्य कारणं माह— “रश्मयो वा
एतस्येति । सूर्यमण्डलस्याधस्ताद् भागे हि रश्मयो निः-
सरन्ति, अतो रश्म्यात्मकानां निर्वाधानां मधस्ताद् भागे कारणं
युक्त मिति ॥ १० ॥

* का० श्रौ० सू० १७. ४. २ ।

† पा० सू० ६. ४. १०४ ।

‡ इका० २. १. ३ (इभा० ८६८०) द्रष्टव्यम् ।

§ का० श्रौ० सू० १७. ४. २ ख ।

तस्य पुष्करपर्णमध्ये उपधानं विधत्ते—“तं पुष्करपर्णे इति * ।

पुष्करपर्णस्य योनिरूपत्वं प्रागुक्तम् † ॥ ११ ॥

प्रकारान्तरेण पुष्करपर्णे रुक्मोपधानं स्तौति—“यदेवेति ।
‘प्रतिष्ठा’ आसदम् । तद्रूपतां पुष्करपर्णस्योपपादयति—“इयं
वै पुष्करपर्ण मिति । “यो वा अस्या मित्यादि । ‘यः’ खलु
‘अस्यां’ पृथिव्याम् ‘अप्रतिष्ठितः’ प्रतिष्ठितो न भवति , ‘सः’ दूर-
देशे ‘सन्’ वर्त्तमानः ‘अपि’ ‘अप्रतिष्ठितः’ प्रतिष्ठारहितो निरा-
लम्बनः ‘एव’ भवति । यद्येव माकाशे वर्त्तमानस्य सूर्यस्य
पृथिव्या मनवस्थानादेतेन पुष्करपर्णे उपधानेन ‘एनं’ रुक्मरूप
मादित्यम् ‘एतम्’ ‘अस्यां’ पृथिवीरूपाया मेव ‘प्रतिष्ठायां’
‘प्रतिष्ठापयति’ ॥ १२ ॥

एतदेव रुक्मोपधानस्य पुष्करपर्णाधिकरणत्वं माख्यायिकया
पुष्करनामनिर्वचनेन प्रतिष्ठारूपतां ब्रुवन् स्तौति—“यदेव
पुष्करपर्ण इत्यादिना । ‘नास्तृषि’ न खल्वह मद्यापि हव
महिंसिष मिति विपर्ययमितिः सन्नित्यर्थः । सः ‘इन्द्रः’ अन-
न्तरम् ‘अपः प्राविशत्’ । ‘ताः अब्रवीत्’ अहं हवाद् ‘बिभेमि’
बिभ्यतो मम ‘पुरम्’ भयरहित मावासस्थानं हे ‘आपः ! यूयं
‘कुरुत’ । आपश्चैतद्वचः श्रुत्वा ‘यः’ स्वकीयो ‘रसः’ प्रातिस्विकः
‘आसीत्’, ‘त मूर्ध्नि ससुदौहन्’ उदक्षिपन् । त मेव रसं पुष्करपर्णा-
क्षना परिणतं निवासस्थानं मकुर्वन् । यस्मादेवं पूः अक्रि-
यत , ‘तस्मात्’ तस्य ‘पूष्करम्’-इति नाम सम्पन्नम् । पूः क्रियते ,

* का० श्रौ० सू० १७. ४. ३ ।

† इहैव सप्तमकाण्डीभाष्यं द्रष्टव्यम् (२४८ पृ०) ।

अनेनेतिव्युत्पत्तेः पुष्कर मिति प्रयोक्तव्ये पुष्कर मिति प्रयो-
गतु पारोक्ष्यकरणायेति सङ्ग्रहेणार्थः । एवं पुष्करनामनिर्वचनं
कृत्वा प्रकृते योजयति — “तद्यत् पुष्करपर्ण इति । ‘अस्य’
अस्मै इन्द्राय ‘य मेव’ ‘एतं’ रसम् ‘आपः’ पुरा ‘समुदोहन्’ समुत्-
क्षितवत्यः, तदनन्तरम् ‘अस्मै’ एवेन्द्राय यां ‘पुरं’ पुष्करपर्णास्मि-
काम् ‘अकुर्वन्’, ‘तस्मिन्नेव’ उभयरूपे स्वाश्रये रुक्मरूपेणावस्थित
मिन्द्रशब्दाभिधेयम् ‘एनं’ सूर्यम् ‘एतत्’ एतेन ‘प्रतिष्ठापयति’
इत्यर्थः ॥ १३ ॥

तस्मिन् रुक्मोपधाने मन्त्रं दर्शयति — “ब्रह्मजज्ञान
मिति * । ननु षड्भावविकाररहित मीपनिषदं ब्रह्म †, तत्
कथं तस्य जनिक्रियायोगो मन्त्रपदेन प्रतिपाद्यत इत्याशङ्क्य
व्याचष्टे — “असौ वा आदित्य इति । अत्र प्रादुर्भाव
एव जनैरर्थो न तूत्पत्तिः । अयं मर्थः । तदुक्तविधं ‘ब्रह्म’
सगुणं सत् ‘असौ’ द्युलोकस्थः ‘आदित्यः’ भूत्वा प्रत्यहं
‘पुरस्तात्’ पूर्वस्यां दिशि ‘जायते’ उदेति । जज्ञान मिति
जनेर्लिटः कानजादेशे रूपम् । द्वितीयपादे क्रमेण पदार्थानाह —
“मध्यं वा इति । सोमत इति पदे यत् सीमेति प्राति-
पदिकम्, तन्माध्यं माचष्टे । सुष्ठु रोचन्ते सवित्प्रकाशेन
दीप्यन्त इति ‘सुरुचः’ पृथिव्यादिलोकाः । “असावादित्यो
वेन इति । यद्देनोऽसावुच्यते, तन्नामनिर्वचनं करोति —

* का० श्रौ० सू० १७. ४. २ ।

† “षड् भावविकारा भवन्तीति वार्ष्पायणिः । जायतेऽस्ति विप-
रिणमतं वर्द्धेतऽपचोयते विनश्यतीति” — इति निरु० १. १. ३ ।

“यद्वा इति । यस्मात् कारणात् ‘प्रजिजनिषमाणः’ प्रज-
नितुं प्रादुर्भवितुं मुदेतुं मिच्छन्, ‘अवेनत्’ कान्तियुक्तोऽभ-
वत्, ‘तस्मात्’ वेनति दीप्यत इति ‘वेनः’ इति सूर्यस्य नाम सम्प्र-
दानम् । अत एव यास्कोऽप्याह स्म— “वेनो वेनतेः कान्ति-
कर्मणः”—इति * ।

इत्थं पदार्थानुक्ता वाक्यार्थं माह— “तानेष इति ।
‘तान्’ सुरुच्-शब्दाभिधेयान् पृथिव्यादिलोकान् ‘एषः’ सूर्यः
‘सीमतः’ मध्यतो ‘व्यावः’ व्यावृणोत्, उदयेन प्रकाशितवान् ।
वृणोतेर्लुङि “मन्त्रे घसेत्यादिना च्चेर्लुक् †”, “छन्दस्यपि दृश्यते”—
इत्याडागमः ‡ । एतस्य पदस्योक्तार्थपरतां व्याचष्टे— “विह-
ण्वमुदेतीति । तृतीयपादं मनूय व्याचष्टे— “स बुध्ना इति ।
बुध्नो मूलम्, तत्र भवाः ‘बुन्ध्याः’ पादाः । ते च ‘अस्य’ सूर्यस्य
दिगात्मकाः, रश्मिप्रसरणहेतुत्वात् । ‘ताः’ बुन्ध्यशब्दाभिधेया दिशः
‘उप’ समीपे स्वगतिभेदेन निर्मिमोत इति ‘उपमाः’ सूर्यः । तथा
‘ताः’ दिशोऽनुलक्ष्य ‘वितिष्ठते’ विविधं पूर्वपश्चिमादिदिग्भेदहेतु-
त्वेनावतिष्ठत इति । ‘विष्ठाः’ तिष्ठते, “आतो मनिन्निति §
विच् । एवम्भूतः सूर्यः ‘सतः’ लोकत्रयात्मकस्य भावरूपस्य,
‘असतः’ अभावात्मकस्य ‘च’ ‘योनिम्’ उत्पत्तिस्थानं ‘विवः’ विह-

* निरु० १०. ४. १ ।

† पा० सू० २. ४. ८० ।

‡ पा० सू० ६. ४. ७३ ।

§ पा० सू० ३. २. ७४ ।

णोति । सदसच्छब्दयोर्भावाभावपरतां व्याचष्टे — “यच्च ह्यस्ति
यच्च नेति * ।

छन्दोदारेण प्रशंसति — “त्रिष्टुभेति । “त्रैष्टुभो ह्येष
इति । “गायत्री वै पृथिवी, त्रैष्टुभ मन्तरिक्ष मित्यादि-
श्रुतेः । द्वितीयस्थानत्वाच्चान्तरिक्षस्य त्रिष्टुप्सम्बन्धः । तत्र
सञ्चरन् । त्रिष्टुप्छन्दस इन्द्रेण सहोत्पत्तेश्च † इन्द्रात्मक एष
सूर्योऽपि त्रैष्टुभः । “सादयित्वेत्यादि व्याख्यातम् ॥ १४ ॥

रुक्ममध्ये हिरण्यमयपुरुषस्योपधानं विधत्ते — “अथ पुरुष
मिति ‡ । “स प्रजापतिरित्यादि । ‘सः’ उपधेयः पुरुषः
‘प्रजापतिः’ स्थूलप्रपञ्चाभिमानिविराडात्मकः, स एवाग्निः
सूक्ष्मप्रपञ्चाभिमानिहिरण्यगर्भात्मकः, यजमानस्य तद्रूपप्राप्तेः
यजमानात्मकोऽपि § स इत्यर्थः । तस्य हिरण्यविकृतित्वं
विधाय स्तौति — “स हिरण्यमय इति । “ज्योतिर्वा इति ।
भास्वररूपोपेतत्वात् ज्योतिरात्मकं हिरण्यम् । तथा अत्य-
न्ताग्निसंयोगेऽपि समुच्छित्तिविरहात् ‘अमृतं’ अमरणस्वभावं
‘हिरण्यम्’ । चीयमानोऽग्निरपि एतदुभयात्मक इति (तस्य)
हिरण्यमयत्वं युक्त मित्यर्थः । पुरुषरूपता मनूय प्रतिपादयति —
“पुरुषो भवतीति । ‘हि’ यस्माच्चित्याग्निरूपेण संस्कर्त्तव्यः प्रजा-

* वा० सं० १३. ३ ।

† तै० सं० १. १. ४ द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. ४. ३ ।

§ ‘यजमानोऽपि’—इति ज-पाठः ।

पतिः पुरुषविधः , तत्प्रतिरूपत्वाच्चिरण्मयस्योपधेयस्य पुरुषाकति-
र्युक्तेत्यर्थः ॥ १५ ॥

एतदेव पुरुषोपधानं मनूय मनःप्राणाद्यात्मकसूक्ष्मशरीर-
स्थापनरूपेण स्तौति — “यद्देवेति । “प्रजापतेर्विस्त्रस्तादित्यादि ।
प्रजापतिर्हि पुरा विस्त्रस्तशरीरोऽभूत् , तथाविधात् तस्मात्
‘रम्या’ रमणीया ज्ञानक्रियाशक्तिरूपा सूक्ष्मा ‘तनूः’ ‘मध्यतः’
शरीरमध्यात् ‘उदक्रामत्’ उड्ङ्गं निरगमत् । ‘तस्याम्’ ऊर्ध्वं
निष्क्रान्तायां सत्याम् ‘एनं’ प्रजापतिं चक्षुराद्यभिमानिनः ‘देवाः’
आदित्यादयः ‘अजहुः’ अत्यजन् । “ओ हाक् त्यागे”-इति *
धातुः । ‘तं’ तथाविधं प्रजापतिं ‘देवाः’ तत्पुत्राः ‘यत्र’ यस्मिन्
प्रदेशे ‘समस्कुर्वन्’ चित्वाग्निरूपेण संस्कृतवन्तः । “अडभ्यासव्यवा-
येऽपीति † कात् पूर्वः सृट् । ‘तत्’ तत्र ‘अस्मिन्’ प्रजापतौ ‘एतां’
निष्क्रान्तां रम्यां तनूं ‘मध्यतः’ ‘अदधुः’ स्थापयाञ्चक्रुः । ‘अस्य’
‘प्रजापतेः’ ‘तस्यां’ तन्वां पुरा निष्क्रान्ता इन्द्रियदेवताः ‘अरमन्त’
पुनः प्रविश्यातिष्ठन्नित्यर्थः ॥

उक्तार्थोपजीवनेन हिरण्यनामनिर्वचनं करोति— हितायां
स्थापितायां ज्ञानक्रियाशक्त्युपेतत्वेन रमणीयायां यस्माद् ‘देवा अर-
मन्त’ , ‘तस्मात्’ हितेऽस्मिन् रमत इति व्युत्पत्त्या हिरण्य मिति
नाम सम्पन्नम् , तदेव पारोक्ष्येण हिरण्यमित्युच्यते । पृषोदरा-
दित्वात्तद्रूपसिद्धिः । अत एव “हिरण्यं कस्मादिति प्रक्रम्योक्तं
यास्केन— “हितरमणं भवतीति वा”-इति ‡ ॥

* धा० जु० प० ट ।

† पा० ६. ३. १४० सू० वा० १ ।

‡ निरु० ३. ३. १ ।

एवं पुराकल्प मभिधाय प्रकृते योजयति— “तथैवास्मिन्नि-
त्यादिना । ‘अयं’ यजमानः । शिष्टं स्यष्टम् । का पुनरसौ रम्या
तनू रिति ता माह— “प्राणो वा अस्येति । प्राणापानादिपञ्च-
वृत्त्यात्मकः क्रियाशक्त्यात्मकः ‘प्राणः’, ‘अस्य’ प्रजापतेरेव ‘रम्या
तनूः’ अतस्तत्स्थापन मेव कृतं भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

तस्य पुरुषोपधानस्याधारविशेषं विधाय स्तौति— “तं
रुक्म इति । यो रुक्मः पुष्करपर्णे उपहितः * , तस्य मध्ये ‘तं’
हिरण्यमयं पुरुष सुपदध्यात् । आदित्यमण्डलात्मको हि ‘एष
रुक्मः’ आदित्यमण्डलमध्ये यो हिरण्यमयः पुरुष आस्ते ।
अत एव श्रूयते— “य एष अन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो
दृश्यते , हिरण्यमयश्च हिरण्यकेश आ प्रणखात् सर्व एव
सुवर्णः”—इति † । एष एवोपधीयमानो हिरण्यमयः पुरुषः ;
रुक्मरूपे आदित्यमण्डले ‘त मेव’ पुरुष सुपहितवान् भव-
तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

तत्रोपधाने पुरुषस्योपरिमुखत्वं विधत्ते— “उत्तान सुप-
दधातीति । एतदेवोपरिष्ठात् मुखत्वं मास्थायिकया प्रति-
पादयति— “एतहै देवा इत्यादिना । ‘यदि’ खलु ‘इमौ’
रुक्मपुरुषौ ‘अर्वाञ्चौ’ अधोमुखौ ‘उपधास्यामः’, उभयोस्तेजसोः
संस्पृष्टत्वेन प्रवर्ततरी अधोमुखं ‘सर्व मेवेदं’ जगत् ‘प्रधक्ष्यतः’
प्रदग्धं करिष्यतः ॥

* “रुक्मश्च यः कण्ठे प्राग धृतः”—इति कर्काचार्यः । का० श्री०
सू० १६. ५. १ द्रष्टव्यम् । इहापि षष्ठकाण्डे ५. १. २ (इभा० ३७१८०) ।

† छान्दोग्य-ब्रा० ३. ६. ६ ।

एतद्दोषपरिहारार्थं 'यदि' खल्वेतौ 'पराच्ची' पराङ्मुखी उपधास्यामः, तथा सति 'पराच्चावेव' पराङ्मुखावेव सन्तौ 'तप्स्यतः' सूर्यमण्डलात् ये उपरितना लोकाः, तत्रैव सूर्यप्रकाशः स्यात्, न त्वधस्तनेषु लोकेष्वित्यर्थः । 'प्रधक्ष्यतः'—इति प्रपूर्वाद् दहतैर्लटः सत्रादेशः * । 'तप्स्यत'—इति "तप सन्तापे"—इत्यस्मात् † । यदि तर्हि 'सम्यच्ची' परस्परभिमुखौ तौ रुक्मपुरुषौ उपदध्यात्, तदा एतौ 'अन्तरैव' एतयोर्मध्ये एव तदीयं 'ज्योतिर्भविष्यति', तथा च व्यवधानादुपरितनानधस्तनांश्च लोकान् न प्रकाशयेताम् ‡ । 'अथो' अपि च 'अन्योन्यं हिंसिष्यतः' रुक्मस्य ज्योतिषा पुरुषज्योतिः प्रतिहन्येत । तेन च रुक्मज्योतिरिति परस्परं हिंसेदित्यर्थः । कथं तर्हि तावुपधेयाविति, तच्चाह— "तेऽर्वाच्च मिति । 'ते' देवाः 'अन्य मेकं' सूर्यमण्डलात्मकं रुक्मम् 'अर्वाच्चम्' अधस्तान्निर्वाधम् 'उपादधुः' । 'अन्यं' पुरुषं 'पराच्चम्' पराङ्मुखं उत्तानम् 'उपादधुरित्यनुषङ्गः । यस्मादेवं तस्मात् 'एषः' मण्डलात्मकः सूर्यो 'रश्मिभिः' किरणैः अर्वाङ् अधोमुखः 'तपति' । स 'एवः' रुक्मात्मकः । 'एषः' प्राणात्मको मण्डलान्तर्वर्त्ती 'पुरुषः' प्राणिनां 'प्राणैः' सह 'जह्वः' वर्त्तते । अत एवान्यत्रान्नातम्— "योऽसौ तपन्नुदेति, स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेतीति ॥

तस्य प्राङ्मुखत्वं विधाय स्तीति— "प्राच्च मिति । त

* "दह भस्मौकरणे"—इति भ्वा० प० ६६१ घा० ।

† भ्वा० प० ६८५ घा० ।

‡ 'प्रकाशयेतु'—इति ज ।

मुत्तानं पुरुषं 'प्राञ्चं' प्राञ्चुखं सुपदध्यात् । 'हि' यस्मात् 'एषः' प्राञ्चुखः प्राक्शिरस्कः 'वीयते' तस्माद्विरण्मयपुरुषस्यापि तथात्वं युक्तम् । पुष्करपर्णीपधानं प्रस्तुत्य, एतत् सर्वं कात्यायनोऽप्यसूत्रयत्— "तस्मिन् रक्तं मधःपिण्डं ब्रह्म जज्ञानं मित्युत्तानं प्राञ्चं हिरण्यपुरुषं तस्मिन् हिरण्यगर्भं इति"—इति * । हिरण्यगर्भीं द्रुमस्यस्कन्देति द्वाभ्यां सृग्भ्यां हिरण्मयपुरुषं सुपदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ १८ ॥

प्रथमां पादशोऽनूद्य व्याचष्टे— "हिरण्यगर्भं इत्यादिवा † । हिरण्यगर्भीं ह्येष इति । 'एषः' हिरण्यपुरुषः सूर्यमण्डलान्तर्वर्त्ती 'हिरण्यगर्भः' । अपञ्चीकृतभूततत्कार्याभिमानी परमेश्वरो हि हिरण्यगर्भः । स च हिरण्मयाण्डमध्ये गर्भवदवस्थानाद्विरण्यगर्भं इत्युच्यते ॥

अयं मर्थः— 'अग्रे' सृष्ट्यादौ हिरण्यगर्भाख्यः प्रजापतिः, प्रथमं 'प्रावर्त्तत' प्रथमशरीरी जात इत्यर्थः । अत एवान्यत्र श्रूयते (?)— "स वै शरीरी प्रथमः, स वै पुरुष उच्यते इति ‡ । "एष ह्यस्येत्यादि । 'एषः' खलु हिरण्यगर्भः 'अस्य सर्वस्य' भूतभौतिकात्मकस्य कृत्स्नस्य जगतः 'जातः' जातावस्थ एव सन् 'एकः' असाधारणः 'पतिः' नियन्ता 'आसीत्' । "एष वै दिवश्चेत्यादि । 'एषः' खल्वादित्यात्मको हिरण्यगर्भी 'दिवं' द्युलोकं 'पृथिवीं' भूमिं 'च' प्रकाशनवर्षणादिव्यापारेण 'दाधार' धृतवान् । "कस्मै

* का० श्रौ० सू० १७. ४. २, ३ ।

† वा० सं० १३. ४ ।

‡ मार्क० पु० ६५. ६४ ।

देवायेति । किंशब्दादिह निरुक्तानिरुक्तकृतस्त्रजगदात्मकत्वाद्
ईदृश्य इति निर्वक्तुं मशक्यः । प्रजापतिरेवोच्यत इत्याह—
“प्रजापतिर्वैक इति ॥ १८ ॥

द्वितीया सूच मनूय व्याचष्टे— “द्रप्सश्चस्कन्देति * । “असौ वा
इत्यादि । द्रवानुदविन्दून् किरणैः स्नाति भक्षयतीति ‘द्रप्सोऽसावा-
दित्यः’ । ‘स दिवश्च पृथिवीं च’ ‘स्कन्दति’ गच्छति शोषयति वा ।
“स्कन्दिर् गतिशोषणयोः”—इति † धातुः । स्कन्दनप्रकारविशेष
मभिनयेन दर्शयति— “इत्यमू मितोमा मिति । ‘इति’ अनेन
उङ्गमनप्रकारेण ‘अमु’ दिवं व्याप्नोति । ‘इति’ अनेन प्रका-
रेण अधोमुखैः किरणैः प्रकाशनेन ‘इमां’ पृथिवीं व्याप्नो-
तीत्यर्थः । द्वितीयपाद मनूय व्याचष्टे— “इमं च योनि
मिति । ‘इमञ्च’ आहवनीयाख्यं योनिम्, ‘यश्च पूर्वः’ चितो
गार्हपत्याख्यः, तदुभयं द्यावापृथिव्यात्मक मसावादित्यो व्याप्नोति
‘इति’ ‘एतत्’ अर्थपरतां व्याचष्टे । “लोकद्वयरूपता मुक्ता
चितिद्वयरूपता माह— “अथो इति । अपि च ‘एतर्हि’
एतस्मिन् समये ‘यदिदं चीयते’ आहवनीयाख्यं ‡ स्थानम्,
‘यच्चादः’ विप्रकृष्टं § गार्हपत्याख्यं स्थानं ‘पूर्वं’ मचीयत,
एतदुभयं हिरण्यपुरुषरूपः सूर्यो व्याप्नोतीत्यर्थः । तृतीय-
पाद मनूय व्याचष्टे— “समानं योनि मिति । “समानं

* वा० सं० १३. ५ ।

† आ० प० ६७६ धा० ।

‡ ‘आहवनीयाख्य’—इति ज-पाठः ।

§ नाख्येतत् परं ज-पुस्तके ।

ह्येष इति । 'एषः' सूर्यः 'समानम्' एकविधम् 'एतं'
'योनिं' स्थानम् 'अनु'-लक्ष्य 'सञ्चरति', प्राच्यां दिशि उद्यत्
एकेनैव मार्गेण प्रतिदिवसं सञ्चरतीत्यर्थः । चतुर्थपाद मनूद्य
व्याचष्टे— "द्रप्सं जुहोमीति । तं सञ्चरन्तं 'द्रप्सं' प्राच्यां
दिश्युद्यन्तम्, तद्वातिरिक्तासु सप्तसु दिक्षु 'जुहोमि' प्रतिष्ठाप-
यामि । लक्षणे अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् *, "कर्मप्रवचनीययुक्ते"
-इति † 'होत्रा'-शब्दात् द्वितीया ॥ २० ॥

मन्त्रद्वित्वं मनूद्य स्तौति— "द्वाभ्यां मिति ‡ । व्याख्यातचर
मेतत् ॥

मन्त्रगतच्छन्दोद्वारेण स्तौति— "त्रिष्टुभ्या मिति । आदि-
त्यस्य त्रैष्टुभत्वं प्राक् प्रतिपादितम् । सादयित्वेत्यादिकं प्रागु-
क्तार्थम् ॥ २१ ॥

पुरुषोपधानाङ्गत्वेन सामगानं विधत्ते— "अथ साम-
गायतीति § । 'अथ'-शब्दो हिरण्यपुरुषोपधानानन्तर्ये ।
तस्य सामगानस्य पुरुषगतवीर्योपादानहेतुत्वं साख्यायिकया
प्रतिपादयति— "एतद्वा इत्यादिना । एतस्मिन् खलु समये
'देवाः' 'पुरुषं' हिरण्यम् 'उपधाय' 'तम्' पुरुषम् 'एतादृशम्'
एवंरूपम् 'एव' 'अपश्यत्' । कीदृशं मिति तदाह— "यथै-
तदिति । 'यथा' खलु 'एतत्' 'शुष्कं' नीरसं 'फलकम्' काष्ठ-
मयम्, तद्वन्निर्वीर्यं मेवापश्यन्नित्यर्थः ॥ २२ ॥

* पा० सू० १. ४. ६० ।

† पा० सू० २. ३. ८ ।

‡ वा० सं० १३. ४. ५ ।

§ का० श्रौ० सू० १७. ४. ४ ।

“तेऽब्रुवन्निति । ‘ते’ देवाः अन्योऽन्यम् ‘अब्रुवन्’—
‘यथास्मिन्’ पुरुषे ‘वीर्यं’ प्राणादिलक्षणं ‘दधाम’ स्थापयाम,
तत्प्रकारं हे देवाः ! यूषम् ‘उपजानीत’ । एव मालोच्य ‘ते’
देवाः पुनः ‘अब्रुवन्’ उपज्ञाहेतुत्वेन ‘चेतयध्व मिति’ । एतद्
वाक्यं श्रुतिः स्वयं व्याचष्टे— “चिति मिच्छतेति । चितिः
अत्र ज्ञानविशेषः । किमर्थं चेतयध्व मिति प्रार्थ्यते ? इत्या-
शङ्क्य तस्य प्रयोजनं सुक्तम्— “तदिच्छतेति । यथा खलु
अस्मिन् शुष्कफलकवन्नोरसे पुरुषे वीर्यं स्थापयाम, तं मुपाय
मिच्छतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

“ते चेतयमाना इति । एवं परस्परं मालोच्य ‘चेतयमानाः’
मीमांसमानाः ‘ते’ देवाः वीर्याधानार्थम् ‘एतत् सामाप्रश्यन्’,
दृष्ट्वा च ‘तत्’ साम ‘अगायन्’, तेन च ‘अस्मिन्’ हिरण्यपुरुषे
‘वीर्यम्’ अस्थापयन् ॥

इत्थं सामगानस्य वीर्याधानहेतुता माख्यायिकया प्रति-
पाद्य, तद्वृष्टान्तेनेदानीं मपि पुरुषे सामगानस्य तद्देतुता
माह— “तथैवास्मिन्निति । यथा देवास्तथैव ‘अयं’ यजमानः ।
सिद्धं मन्यत् ॥

“पुरुषे गायतीति । ‘पुरुषे’ अन्वारब्धे सति तत् साम-
गातव्यम् । ‘तत्’ तथा सति तस्मिन् हिरण्यपुरुषे सामलक्षणं
‘वीर्यं’ स्थापितवान् भवति । “चित्ते गायतीति । चित्रलिङ्गके
मन्त्रे “चित्रं देवानां मित्यादिके * । तदुक्तं कर्कभाष्ये— “पुरुषे

चित्ते साम गायतीति कात्यायनेन पुरुष इति सप्तमो निर्देश-
दालब्धे पुरुषे चित्ते चित्रलिङ्गके * मन्त्रे साम गायति—इति † ।
“सर्वाणि होत्यादि । लोके यावन्ति हि ‘चित्राणि’ विचित्र-
रूपाणि सन्ति, तत् सर्वसमुदायरूपः चित्त्यः ‘अग्निः’; अत-
श्चित्ते गानं युक्तं मिति । “त उपधायेत्यादि । ‘तं’ हिरण्य-
पुरुषम् ‘उपधाय’ ‘न पुरस्तात् परीयात्’ पूर्वस्थां दिशि नाति-
कमेत् ‡ । परिगमने हि ‘अयम्’ अग्निः ‘मा’ मां ‘नेत्’ नैव
‘हिनसत्’ हिंस्यात्, बाधेत । हिनस्तेल्लेष्टि अडागमः § ॥ २४ ॥

अथ यजमानकर्तृकं पुरुषस्योपस्थानं विधत्ते— “अथ
सर्पनामैरिति । “नमोऽस्तु सर्पेभ्य इत्याद्याः सर्पनामाख्या
मन्त्राः ॥ । सूत्रितं हि— “उपतिष्ठते यजमानो नमोऽस्वि-
तोति ¶ । अथैतत् सर्पनामभिरुपस्थानं लोकत्रयस्थापनहेतुत्वेना-
ख्यायिकया प्रतिपादयति— “इमे वै लोका इत्यादिना ।
‘यदिदं’ लोकत्रयवर्त्ति किं मपि प्राणिजातं मस्ति, ‘अनेन
सर्वेण’ सह पृथिव्यादयः ‘ते लोकाः सर्पन्ति’ । तस्मात् सर्पण-
निमितात् सर्पणशब्दाभिधेया लोका इत्यर्थः । तथा चित्त्याग्नि-

* ‘चित्रलिङ्गके “कयानश्चित्त्रः”—इत्यस्याम्—इति च तत्र वृत्तिः ।

स च मन्त्रः वा० सं० २७. ३६ ।

† का० श्रौ० सू० १७. ४. ४ भाष्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. ४. ५ ।

§ पा० सू० ३. ४. ७, ३. १. ३४, ३. ४. १७, ३. ४. ६४ ।

॥ वा० सं० १३. ६—८ ।

¶ का० श्रौ० सू० १७. ४. ६ ।

रिति 'यत्' अस्ति, 'एषः' एव खलु सर्वेषां 'देवानाम्' 'आत्मा'; अतः 'ते देवाः' 'एत मात्मानं' हिरण्यपुरुष सुप्रधाय 'अवि-
भयुः' भयं प्राप्ताः । "यद्देन इत्यादिना भयस्वरूपप्रतिपादनम् ।
यदि खलु 'नः' अस्माकम् 'अनेनात्मना' सह 'इमे लोका न सपैयुः'
(॥२५॥), तर्ह्यस्मदीयस्यात्मनो लोकसम्बन्धविरहादाश्रयो न स्यादि-
त्येवं भीताः 'ते' देवाः 'एतानि' नमोऽस्त्वित्यादीनि 'सर्पनामानि'
'अपश्यन्' । दृष्ट्वा च 'तैः' उपस्थानं कृतवन्तः । तेन चोपस्थानेन
'अस्मै' हिरण्यपुरुषरूपायाम्नये 'इमान्' पृथिवीत्यादि-'लोकान्'
'अस्थापयन्', 'तैः' लोकैरेनम् 'अनमयन्' वशीकृतवन्तः । "यद-
नमयन्निति, सर्पनामाख्याननिर्वचनम् । सर्पणां नमनहेतुत्वाच्च
सर्पनामानीत्यर्थः । "तथैवैतदित्यादिना आख्यायिकया सिद्धान्-
त्यस्य दार्ष्टान्तिके योजनम्, तच्च व्याख्यातप्रायम् । "तथो
हास्येति । सर्पनामभिरुपस्थाने सति 'अस्य' यजमानस्य 'एते'
लोकाः 'एतेन' चित्वाग्निरूपेण आत्मना 'न सर्पन्ति', किन्त्वव-
तिष्ठन्त इत्यर्थः ॥ २५, २६ ॥

सर्पनामभिरुपस्थानं मनूय प्रकारान्तरेण स्तौति— "यद्दे-
वेति । यदिदं किञ्च स्थावरजङ्गमात्मकं प्राणिजातं मस्ति, 'तत्'
सर्वम् 'एष्वेव लोकेषु' 'सर्पन्ति' चलति । सर्पणाधिकरणत्वात्
सर्पा लोकाः । 'तत्' तथा सति सर्पनामाख्यैर्मन्त्रैः 'उपतिष्ठते'
इति यदस्ति, 'तत्' तेन 'एष्वेव लोकेषु' वर्त्तमानं नाष्टादिकं
शमयति । 'नाष्टा' नाशकारिणी आसुरी प्रजा, 'व्यहरः' व्यधन-
शीलो दन्दशूकादिः, 'शिमिदा' विषहेतुर्लूतावृश्चिकादिः ॥ २७ ॥

तत्र प्रथमं सर्पनाममन्त्रं मनूय तात्पर्यं व्याचष्टे—

“नमोऽस्त्वित्यादिना * । “य एवैष्विति । ‘एषु एव त्रिषु लोकेषु’ ‘ये’ सर्पणशीला दन्दशूकाद्याः प्राणिनः, ‘तेभ्य एतत् नमस्करोति’ इति मन्त्रस्य तात्पर्यार्थः । “पृथिवी मन्विति । लक्षणे अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । मन्त्रार्थो निगदसिद्धः ॥ २८ ॥

द्वितीयं मन्त्र मनुष्य व्याचष्टे — “या इषव इति । “यातुधान-
प्रेषिता इति । यातुधानैः राक्षसैः प्रेषिताः खलु ‘एके’ सर्पाः
‘दंशन्ति’ खादन्ति । “दंश दंशने” †, “दंशसञ्जस्वञ्चां शपोति ‡
नलोपः । अतस्ते ‘यातुधानानाम्’ ‘इषवः’ बाणाः, ईदृग्विधाश्च
‘ये’ सर्पाः, ‘ये वा वनस्पतीरनु’ अनुलक्ष्य वनस्पतिषु वर्तन्ते ।
‘अवटेषु’ विलेपु शेरते ये सर्पाः, ‘तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः’—इत्यनेन
मन्त्रेण नमस्कारः क्रियत इत्यर्थः ॥ २९ ॥

तृतीयं सर्पनाम मन्त्र मनुष्य मन्त्रत्रयतात्पर्यं व्याचष्टे — “ये
चामीति । सर्वत्र ‘वा’-शब्दश्चार्थः । ‘दिवः’ द्युलोकस्य सम्बन्धिनि
‘रोचने’ रोचमाने स्थाने, ‘ये’ चामी सर्पाः ‘सूर्यस्य रश्मिषु’ च
वर्तन्ते, ‘येषां’ सर्पाणाम् ‘असु’ उदकमध्ये ‘सदः’ सदनं स्थानं
‘कृतम्’ अस्ति, ‘तेभ्यः सर्पेभ्यो नम इति’ ।

“यत्र-यत्रेत्यादि, मन्त्रत्रयतात्पर्यकथनम् § । ‘यत्र यत्र’देशे ‘एते’
सर्पन्ति वर्तन्ते, ‘तत्’ तत्रैव ‘एभ्यः’ सर्पेभ्यो नम इति । त्रिष्वपि
मन्त्रेषु पठितानां नमः-शब्दानां सङ्गहार्था पुनरुक्तिः— ‘नमो

* वा० सं० १३. ६ ।

† ‘न-लोपे सञ्जिज्ञाहचर्थाद् आदेरेव ग्रहणम्’—इत्याह्वेह दीक्षितः ।

‡ पा० छ० ६. ४. २५ ।

§ वा० सं० १३. ६—८ ।

नम इति—इति । पुनःपुनर्नमःशब्दप्रयोगेण 'एतन्नमस्करोति' ।
 नमस्कारं स्तौति— "यज्ञो वै नम इति । देवतोद्देशेन
 द्रव्यत्यागो 'यज्ञः' । स यथा देवानां प्रीतिकरः, तद्वन्नमस्का-
 रोऽपीति तस्य यज्ञात्मकता । तथा च यज्ञात्मकेनैव नम-
 स्कारेण 'एनान् सर्पान् नमस्यति' पूजयति । नमसः पूजाया
 मर्थे "नमो वरिव इति * क्वच् । प्रासङ्गिकं किञ्चिदाह—
 "तस्मादिति । यस्मादेवं नमस्कारप्रतिपादको नमःशब्दोऽपि
 यज्ञात्मकः प्रयुज्यते, तस्मादेव कारणात् 'अयन्नियं' यज्ञानर्हं
 हे देवदत्त ! नमस्तुभ्यमित्येवं 'न ब्रूयात्' । तस्य वचनस्य
 यन्नियत्वमाविष्करोति— "यथा हैनमिति । 'यथा' खलु 'एनम्'
 अतिथिं ब्रूयात् "यज्ञस्ते" कल्पितः 'इति', 'तादृक् तत्' सदृश
 मेव तत् नमस्त इति वचनम् ॥ ३० ॥

मन्त्रस्य त्रिसङ्ख्या सुपजीव्य † स्तौति— "त्रिभिरुपतिष्ठत
 इति ‡ । 'त्रय इमे लोकाः' पृथिव्यादयः, अतस्तत्त्रिसङ्ख्या
 मन्त्रत्रित्वमित्यर्थः । "अथो त्रिवृदग्निरित्यादिना मन्त्र-
 त्रित्वस्य प्रयोजनान्तरप्रतिपादनम् । "त्रिवृदग्निरित्यादि, प्राग्
 व्याख्यातम् । "तावतेवास्मा इति । 'अस्मै' हिरण्यपुरुषाय
 'तावता' तस्याग्नेः परिमाणेनैव 'इमान् लोकान्' 'एतत्' एतेनोप-
 स्थानेन 'स्थापयति' । 'अथो' अपि च 'तावता' तत्परिमाणेनैव
 'इदं' 'सर्वं' जगत् तेनोपस्थानेन 'शमयति' ॥

* पा० सू० ३. १. १६ ।

† वा० सं० १३. ६—८ ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. ४. ६ ।

तच्चोपस्थानं तिष्ठता कर्त्तव्य मिति स्थितिगुणं विधाय स्तौति—
 “तिष्ठन्नुपतिष्ठत इति । जड्वाकारेणावस्थानात् ‘तिष्ठन्तीव’ खलु
 ‘इमे लोकाः’, ‘अथो’ अपि च उपविष्टात् पुरुषात् ‘तिष्ठन्’
 खलु पुरुषो ‘वोर्यवत्तरः’ अतिशयितवोर्यवान् । तस्मादुपस्थानस्य
 तिष्ठत्कर्तृकता युक्तेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अभिहोमं विधत्ते— “अथैन मिति । उपस्थानानन्त-
 र्यम् ‘अथ’-शब्दार्थः । ‘एनं’ हिरण्यपुरुषम् ‘अभिजुहोति’
 अभितः सर्वासु दिक्षु उपरि होमेन संस्कुर्यात् । तद्वयं
 विधत्ते— “आज्येनेति । आहुतिपञ्चकार्थं पञ्चगृहोत माज्यं
 सुचि गृहीत्वा, तेनाभिजुहुयादित्यर्थः * । “तस्योक्त इति ।
 ‘तस्य’ पञ्चसङ्ख्यायुक्तत्वस्य स्तावको वाक्यशेषः प्रागान्नात
 इत्यर्थः ॥

“सर्वतः परिसर्प मिति । ‘सर्वतः’ सर्वासु दिक्षु ‘परिसर्प’
 परिस्रष्ट्य तां तां दिशं परिक्रम्य । “आभीक्ष्ण्येण मुलं च” † । परि-
 सर्पणस्य प्रयोजन माह— “सर्वाभ्य इति । ‘सर्वाभ्यो दिग्भ्यः’
 सकाशात् ‘एनं’ पुरुषम् । गत मन्यत् ॥ ३२ ॥

मन्त्रविध्यर्थं मनुवदति— “यद्देवैन मिति । “ऋणुष्व
 पाज इत्याद्यान् ‡ राक्षोघ्नान् पञ्च मन्त्रान् विधातु माख्या-
 यिका माह— “एतद्दे देवा इति । “यद्दे न इम मिति । ‘नः’

* का० श्रौ० सू० १७. ४. ७ ।

† पा० सू० ३. ४. २२ ।

‡ वा० खं० १३. ६-१३ ।

अस्माकम् 'इमम्' आत्मानम् 'इह' अस्मिन्नवसरे 'नाष्टाः रक्षांसि'
 'यत्' येनोपायेन न हन्युः', स उपायः क इति विचारितवन्त
 इत्यर्थः । "राक्षोघ्नान् प्रतिसरानिति । राक्षसान् प्रति अस्त्र-
 रूपेण सरन्ति गच्छन्ति इति 'प्रतिसराः' कण्ष्व पाज इत्याद्या
 मन्त्राः * । अत एव रक्षोहननसम्बन्धात् 'राक्षोघ्नाः' ; 'वै'-शब्दः
 प्रसिद्धौ । सा च "अस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैरित्यादिमन्त्रवर्णा-
 दवसेया † । "तथैवैतदित्यादिना । उक्तार्थदृष्टान्तमुखेनाभिहोम-
 मन्त्रविधिः । मन्त्रद्वारा रक्षोहननहेतुतां प्रतिपाद्य द्रव्यमुखे-
 नापि तत् प्रतिपादयति— "वज्रो वा इति । "घृतं खलु
 वै देवा वज्रं कृत्वा सोमं मघ्नन्निति ‡ तैत्तिरीयके प्रसिद्धं
 घृतस्य वज्ररूपत्व मत्र 'वै'-शब्दो द्योतयति । यद्वा आज्य-
 स्याग्निज्वालाहेतुत्वात् वज्रत्वम् । "पञ्चर्तवः संवत्सर इति ।
 हेमन्तशिशिरयोः समासाभिप्रायेण § । "तावतैवैतद्रक्षांसीति ।
 यत्परिमाणविशिष्टश्चित्तोऽग्निः , तावत्परिमाणेन 'एतद्' एतेन
 कर्मणा 'नाष्टा रक्षांसि' नाशयति । मन्त्रदेवताद्वारेण प्रशंसति—
 "आग्नेयीभिरिति । अग्निदेवता यासां ता आग्नेय्यः , "अग्ने-
 र्दक्" ॥ , "टिड्ढाणञ्"-इति ¶ डीप् ॥

* वा० सं० १३. ६—१३ ।

† ऋ० सं० ४. ४. १ ।

‡ तै० सं० ६. २. २. ७ ।

§ ऐ० ब्रा० १. १. १ द्रष्टव्यम् ।

॥ पा० सू० ४. २. ३३ ।

¶ पा० सू० ४. १. १५ ।

कृन्दीद्वारेण स्तौति— “त्रिष्टुब्भिरिति । “वक्षो वै त्रिष्टु-
बिति । इन्द्रेण सहोत्पन्नत्वाद् वीर्योपेतात्, प्रजापत्यवयवा-
दुत्पत्तेश्च त्रिष्टुभो वक्षत्वम् ॥

परिसर्पणप्रकारं विधित्सुर्विहितं परिसर्पणं मनूय स्तौति—
“सर्वतः सरिसर्पं मिति । उक्तार्थं मेतत् * ॥ ३४ ॥

“पश्चादग्नेरित्यादिना परिसर्पणं प्रकारो निरूप्यते । ‘अग्नेः’
प्रथमं ‘पश्चात्’ प्रतोच्यां दिशि प्राङ्मुख उपविष्टः सन्, प्रथमेन
मन्त्रेण पुरुषं मभिजुहोति । अथोत्तरभागे दक्षिणामुख उप-
विष्टः सन्, द्वितीयेन मन्त्रेणाभिजुहोति । ‘अथ पुरस्तात्’
प्राच्यां दिशि प्रत्यङ्मुख उपविष्टः सन्, तृतीयेन मन्त्रेण ।
‘अथ’ यथेतं प्रतिनिवृत्य ‘जघनेन परीत्य’, पुरुषस्य पश्चाद्-
भागेन परिक्रम्य, ‘दक्षिणतः’ दक्षिणस्यां दिशि उदङ्मुख
उपविष्टः, चतुर्थेन मन्त्रेणाभिजुहोति । “तद्दक्षिणावृद्धिति † ।
एवं क्रियमाणे सति होमस्य प्रादक्षिण्येन वृत्तिरुपपन्ना
भवति । ‘तत्’ खलु प्रादक्षिण्यं ‘देवत्रा’ देवसम्बन्धिनि
कर्मणि योग्यम्, ‘अथ’ अनन्तरम् ‘अनुपरीत्य’ दक्षिणदिक्का-
शात् प्रतीचीं दिशं गत्वा, तत्र ‘प्राडासीनः’ पञ्चमेन मन्त्रे-
णाभिजुहुयात् ‡ । तथैव सति हि ‘अस्य’ यजमानस्य ‘एतत्’
अभिहोमाख्यं ‘कर्म’ प्रागपवर्गं ‘कृतं’ भवति-इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

* इहैव पुरस्तात् (३६८ पृ० १३ पं०) द्रष्टव्यम् ।

† का० औ० सू० १७. ४. ८ ।

‡ का० औ० सू० १७. ४. ६, १० ।

सुचोरुपधानं विधत्ते— “अथ सुचाविति * । तत् प्रशंसति— “बाह्व वा इति । “शुद्धदक्षिणो हस्तः, उपभृत् सव्यः” —इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धेः † सुचोर्बाह्वरूपता । तथा सति ‘एतत्’ सुगुपधानेन ‘अस्मिन्’ द्विरण्मयपुरुषे ‘बाह्व एव’ ‘प्रतिदधाति’ सन्दधाति । सुचोर्बाह्वरूपताप्रसिद्धिं मभिनयेन दर्शयति— “इद मेवेति । ‘इद मेव’ हस्ताय प्रकृतिरूपेण ‡ दृश्यमानं ‘कपुल्ललम्’ § सुगमस्थानीयम् । ‘अयम्’ एव बाहुः ‘दण्डः’ सुक्दण्डः ; अतः सुगुपता अनयोः प्रत्यक्षसिद्धेत्यर्थः । द्वित्वमनूय स्तौति— “हे भवत इति । दक्षिणोत्तरपार्श्वयोस्तदुपधानं विधत्ते— “पार्श्वत इति । तत्र हेतु माह— “पार्श्वतो ह्येति ॥ ३६ ॥

तत्र दक्षिणपार्श्वे उपधेयायाः सुचो वृत्तविशेषं विधत्ते— “कार्श्र्मर्यमयी मिति ॥ । कार्श्र्मर्यवृत्तेण निर्मिता सुक् कार्श्र्मर्यमयी । सुचस्तत्पङ्कतिता माख्यायिकया प्रतिपादयति— “एतद्वा इत्यादिना । “वनस्यति मपश्यन्निति । कार्श्र्मर्याख्यं वनस्यति मिति सम्बन्धः । सिद्धमन्यत् । सुच आज्येन पूरणं विधाद्य स्तौति— “आज्येन पूर्णा भवतीति ॥ ३७ ॥

उत्तरपार्श्वे उदुम्बरवृत्तकृतायाः सुच उपधानं विधत्ते—

* का० श्रौ० सू० १७. ४. ११ ।

† ते० ब्रा० ३. ३. १ ।

‡ ‘सुष्टिरूपेण’—इति ज-पाठः ।

§ ‘कपुल्ललम्’—इति छ-पाठः ।

॥ का० श्रौ० सू० १७. ४. १२ ।

“अथौदुम्बरी सुत्तरत इति * । “जग्वा इत्यादि, प्रागुक्तार्थम् । उपधानसमये दध्ना तस्याः पूरणं विधाय स्तौति — “दध्ना पूर्णा भवतीति । “रसो वै दधीति । पयस ओषधिसाररसात्मकत्वाद् दध्नोऽपि रसात्मकत्वम् ॥ ३८ ॥

सूचोरुपधान मनुष्य तयोर्बाहुरूपतां वक्तुं तावत् तदुपादानयोर्वृक्षयोरुत्पत्ति माह — “यद्देवेत्यादिना । विश्विष्टावयवस्य ‘प्रजापतेस्तेजः’ ‘आदाय’ गृह्यत्वा ‘अग्निः’ दक्षिणतः ‘अकर्षत्’ अनेषीत् । ‘सः’ अग्निः अत्र अस्मिन् कार्शर्यवृक्षे ‘उदरमत्’ उत्कृष्ट मरमत्, सुख मवाप्नोदित्यर्थः । “यत् कृष्टेत्यादिना कार्शर्य-नामनिरुक्तिः । कषेर्धातोः रनेश्च कार्शर्यशब्दनिष्पत्तिर्वर्ण-विकारेण द्रष्टव्या । ‘अथ’ अग्निगमनानन्तरम्, ‘अस्य’ विस्र-स्तावयवस्य प्रजापतेः सम्बन्धि ‘ओजः’ आन्तरं वीर्यं ‘इन्द्रः’ ‘आदाय’ स्वीकृत्य ‘उदङ्’ उत्तरामुखः सन् उत्तरभागे ‘उद-क्रामत्’ । उत्क्रम्य ‘सः’ ‘उदुम्बरः’ वृक्षो जातः ॥ ३९ ॥

“ताब्रवीदिति । ततः ‘तौ’ अग्नीन्द्रौ प्रजापतिः ‘अब्रवीत्’ । ‘मा उपेतं’ मा सुपगच्छतम्, ‘एतत्’ मदीय मङ्गं ‘प्रतिधत्तं’ पुनःसन्धानेन संस्क्रुतम् । ‘येन’ कारणेन ‘मे’ मदीयशरोरात् ‘युव मुदक्रमि-ष्टम्’ । ‘इति’-शब्दः प्रजापतिवाक्यपरिसमाप्ती । “ताभ्यामित्यादि, तयोरग्नौन्द्रयोर्वाक्यम् । “युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाख्योः” — इति † चतुर्थ्यन्तस्यात्र ‘नौ’-भावः । हे प्रजापते ! ‘ताभ्यां’ खलु

* का० श्रौ० सू० १७. ४. १३ ।

† पा० सू० ८. १. २० ।

आवाभ्यां 'सर्वं मन्नं प्रयच्छ', तर्ह्यावां त्वा मुपगच्छावेति । पुनः प्रजापतिरब्रवीत्— हे अग्नीन्द्रौ ! युवां 'बाहू भूत्वा' मां 'प्रपद्येथां' प्रविशतम् 'इति' । 'तौ' अपि 'तथा' असु 'इति' ब्रूताम् । एवं तौ वशीकृत्य प्रतिज्ञातप्रकारेण 'सर्वं मन्नं 'ताभ्यां' प्रजापतिः 'प्रायच्छत्' । 'तौ' अप्यग्नीन्द्रौ 'बाहू' हस्तौ 'भूत्वा', 'एनं' प्रजापतिं 'प्रापयेतां' प्राप्तवन्तौ । 'हि' यस्मात् प्रजापतिरुत्क्रमेण 'सर्वं मन्नम् प्रायच्छत्', तस्मादेव कारणादन्ननिष्पादनं मन्नादनञ्च बाहुकरणकं लोके दृश्यत इत्यर्थः ॥ ४० ॥

इत्थं कार्ष्ण्यैर्दुस्वरयोरुत्पत्तिम्, अग्नेरिन्द्रस्य च बाहु-
रूपताञ्च प्रतिपाद्य, तदुपजीवनेन आग्नेयमन्त्रेण कार्ष्ण्य-
मय्या उपधानं विधत्ते— "स कार्ष्ण्यमयी मिति । यत्
तेज आदाय अग्निर्निरगात्, ते अग्नेः सस्त्वन्विना प्रजापति-
शरीरतेजसा त्वां सादयामीति मन्त्रार्थः * । "तदस्मिन्नेतदिति ।
'तत्' तेन मन्त्रेण 'एतत्' तेजः 'अस्मिन्' चित्वाग्निरूपे प्रजा-
पतौ 'प्रतिदधाति' सन्दधाति । अथ तस्मिन्नेव कार्ष्ण्यमय्यु-
पधाने मन्त्रान्तरं मपि दर्शयति— "अग्निर्मूर्ध्वेति † । 'एष
उ सोऽग्निरिति । 'सः' प्रतिपाद्यो यः 'अग्निः', 'एषः' चित्त्वोऽग्नि-
रेवेत्यर्थः ॥

अस्य मन्त्रस्य छन्दोऽनूद्य स्तौति— "गायत्रेति । उप-
दध्यादिति शेषः । "गायत्रोऽग्निरित्यादि गतम् । छृतेन पूरणं
मनूद्य स्तौति— "छृतेन पूर्येति । छृतस्याग्नेयत्वं प्रागुक्तम् ॥ ४१ ॥

* वा० सं० १३. १३. २ । ।

† वा० सं० १३. १४ ।

एवं दक्षिणभागे कार्ष्ण्यमयुपधानं मुक्ता तथैवोत्तर-
भागे औदुम्बर्युपधानं मिन्द्रदेवत्वेन यजुषा कर्त्तव्यं मित्याह—
“अथौदुम्बरी मिति * । निगदसिद्धोऽर्थः । ‘अस्मिन्’ औदु-
म्बर्युपधाने मन्त्रान्तरं विधत्ते— “भुवो यज्ञस्येति † । “एष
उ स इन्द्र इति । ‘एषः’ खलु चित्योऽग्निः ‘सः’ प्रसिद्धो
मन्त्रप्रतिपाद्यः ‘इन्द्रः’ । “सा यदित्यादि । ‘सा’ भुवो यज्ञ-
स्येति ऋक्, यस्मात् ‘आत्मेयी’ अग्निदेवताका, तस्मादिदम्
अग्निकर्म ‡ सम्पन्नम् । कथं तर्हि तस्या ऐन्द्रे औदुम्बरीसुगु-
पधाने विनियोग इत्यत्राह— “अथ यत् त्रिष्टुबिति । यस्मात्
सा ऋक् त्रिष्टुप्कृन्दस्का, तस्मादैन्द्रे कर्मणि विनियोज्य
मर्हति । यस्मादिन्द्रस्त्रिष्टुप्कृन्दसा सहोत्पन्नः †, अभिधया
हत्या कृन्दोदारेण च मन्त्रस्योपाधिसिद्धं मिन्द्राग्निदेवता-
कत्वं प्रशंसति— “ऐन्द्राग्नोऽग्निरिति । एतदेव विवृणोति—
“इन्द्राग्नी वै सर्वे देवा इति । इन्द्रस्याधिपतित्वात् सर्व-
देवतात्मत्वम्, अग्नेरपि सर्वान् देवान् प्रति हविषो वहन्नात्
सर्वदेवतात्मकता । यद्वा, इन्द्रस्य प्राथम्यादग्नेश्चरमभावित्वात्
तदन्तवर्त्तिनः सर्वे देवा इति इन्द्राग्न्योः सर्वदेवतात्मकत्वम् ।
“अग्निर्वै देवानां भवमो विष्णुः परमस्तदन्तरेण सर्वा अन्या
देवताः”—इत्यनेन § समानन्यायात् । चित्याग्निश्च सर्वदेवत्वः,
सर्वदेवताप्रीतिकरः । “यावानग्निरित्यादि, गतम् ॥

* का० औ० सू० १७. ४. १३ ।

† वा० सं० १३. १५ ।

‡ तै० सं० ७. १. १. ४ ।

§ ऐ० ब्रा० १. १. १ ।

दध्ना पूरणं मनूय स्तौति— “दध्ना पूर्येति * । “ऐन्द्रं वा
इत्यादि । ‘ऐन्द्रम्’ इन्द्रदेवत्वं खलु ‘दधि’; दर्शयागे इन्द्रं
प्रति दध्ना हविष्टेन दीयमानत्वात् । अत एव दर्शयाग-
विधिः श्रूयते— “ऐन्द्रं दध्यमावास्याया मिति † । “स्वेन रसे-
नेति । इन्द्रस्य स्वकीयो रसः सान्नाय्यम् । वृत्रवधानन्तरं शरी-
राभिर्गतस्य, पृथिव्या मोषधिवीरुदात्मना परिणतस्य, पशुभि-
र्भक्षणेनात्मन्याहृतस्य, इन्द्रसम्बन्धिनो वीर्यस्यैव पयोरूपेण परि-
णामात्तद्विष्कतिभूतं दध्यपि परम्परया इन्द्रस्य स्वकीयो रसः ।
एतत् श्रुत्यन्तरे— “इन्द्रस्य वृत्रं जघ्नुष इन्द्रियं वीर्यं मित्यादिना
प्रपञ्चितम् ‡ । ‘प्रीणाति’ तर्पयति । ‘प्रीञ् तर्पणे’—इति §
धातुः ॥ ४२ ॥

“तावस्यैतावित्यादि । ‘तो’ तथाविधो ‘एतो’ ‘इन्द्राग्नी’
एव ‘अस्य’ प्रजापतेः ‘बाहू’ अभूताम् । भूत्वा च ‘तौ’ तेजसा
अग्निसम्बन्धिना प्रकाशेन, इन्द्रसम्बन्धिना ‘वीर्येण’ ‘च’ ‘सह’
‘प्रपद्येते’ प्राप्तुः । सुचौरूपधाने च स्थानविशेष माह— “स
सम्प्रतीति ॥ । ‘सः’ अध्वर्युः उपहितस्य हिरण्ययपुरुषस्य ‘उरः’
सम्प्रति’ उरःप्रदेशेन समानं सुचौ उपदध्यात् । तत् कथं
मिति चेत् उच्यते— तं ‘पुरुषम्’ ‘आकाशं’ अभिज्ञाप्य ‘यत्र’

* का० श्रौ० सू० १७. ४. १३ ख ।

†, ‡ तै० सं० २. ५. ३. ३, ५ ।

§ का० उ० २ धा० ।

॥ का० श्रौ० सू० १७. ४. १० क ।

यच्चिन् स्थाने उपहितं सुग्वयम् , तदुरःप्रदेशम् 'अभ्याप्नोति' ;
'तत्' तत्र 'अलिख्य' चिह्नं कृत्वा , 'एने' सुचौ उपदध्यात् * ।
'एषः' य उरोदेशः स खलु 'एतयोः' बाहुसंसृतयोः 'लोकः' स्थान
मित्यर्थः ॥ ४३ ॥

तयोस्तिर्यगग्रतयोपधानं पूर्वपक्षयति— "ते हैक इति ।
'तिरश्चौ' तिर्यगग्रे , 'तिर्यञ्चौ वा' इति † ; तत्रोपपत्तिं कथनम् ।
तदेतत् प्रतिषिध्य प्रागग्रत्वं सिद्धान्तयति— "न तथा कुर्या-
दित्यादिना । तत्रोपपत्तिं कथयति— "प्राङ् ह्येष इति ।
प्राक्शिरस्तः खलु 'एषोऽग्निश्चीयते' तदवयवयोर्बाहुसंसृतयोः सुचो-
रपि प्रागग्रतैव युक्तेति भावः । 'अथो' अपि च 'एवं' प्रागग्रौ
प्रसारितावेव खलु 'बाहू' 'वीर्यवत्तरो' अतिशयेन वीर्यवन्तौ ‡ ।
स्थापनसादनाधिवदनानां पृथक्त्वं विधाय स्तौति— "ते नानोप-
दधातीति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ४४ ॥

एतस्योपहितस्य हिरण्ययपुरुषस्य सुग्व्यतिरिक्तबाहुकरणं
पूर्वपक्षयति— "तदाहुर्नैतस्येति । 'एतस्य' उपहितस्य हिर-
ण्ययपुरुषस्य । "एतौ वा अस्येति । 'ये एते सुचौ' उपहिते,
ते च खलु 'अस्य बाहू' सुग्व्यतिरिक्तबाह्वोरपि करणे अधि-
काङ्गता स्यात् ; 'नेत् अतिरेचयानि' नैवातिरिक्तं करवाणीति
पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः । "स वै कुर्यादेवेत्यादिः , सिद्धान्तः । 'सः'
खलु अर्धर्युः सुग्व्यतिरिक्तावपि पुरुषस्य बाहू 'कुर्यादेव' । तत्र

* का० श्रौ० सू० १७. ४. १० ख ।

† का० श्रौ० सू० १७. ४. १४ ।

‡ 'अतिशयितवीर्यवन्तौ'—इति च-पाठः ।

हेतु माह — “एतौ वा अस्येति । ‘अस्य’ पुरुषस्य सम्बन्धिनी
‘बाह्’ अनुलज्य ‘एतौ’ * सुचौ उपधातये ; अतो न तत्प्रति-
निधिरिति तयोरनिवृत्तिः ॥

बाह्वोः सद्भावं प्रकारान्तरेणोपपादयति — “अथो एताविति ।
‘अथो’ अपि च ‘एतौ’ बाह् ‘पक्षौ’ पक्ष्यात्मनश्चित्याग्नेः
पक्षस्थानीयौ । संस्कारस्य संस्कार्य मन्तरेणानुपपत्तेः संस्कार्यौ
बाह् अवश्यं कर्त्तव्यावित्याह — “अथो यान्येतस्मिन्नित्या-
दिना । ‘रूपाणि’ अग्निरूपाणि पशुशीर्षादीनि , ‘स्तोमाः’
चिह्नत्वच्चदशादयः †, बृहद्रथन्तरादीनि पृष्ठानि ‡, ‘कुन्दांसि’
गायत्र्यादीनि । एते च स्तोमादयः स्वस्वलिङ्गैर्मन्त्रैरिष्टका-
रूपेणोपधेयाः । यान्येतानि पशुशीर्षादीनि , तानि सर्वाण्यध्वर्युः
‘उपधास्यन् भवति’ । ‘एतयोरेव’ पक्षसंस्तुतयोः बाह्वोः ‘सा’
‘संस्कृतिः’ गुणोत्कर्षहेतुः संस्कारः , ‘एतयोः’ ‘वृद्धिः’ अभिवृद्धि-
हेतुः । “तस्मादित्यादि , स्पष्टम् ॥ ४५ ॥ १ [४. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

* ‘अनुलज्येते’—इति ज-पाठः ।

† ते च सा० ता० ब्रा० तृतीयप्रपाठकारम्मतो द्रष्टव्याः ।

‡ तानि सामानि ऊह्यगानारम्मतो द्रष्टव्यानि ।

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.)

स्वयमात्मना मुपदधाति । इयं वै स्वय-
मात्मनेमा मेवैतदुपदधाति ता मनन्तर्हितां पुरुषा-
दुपदधात्यन्नं वै स्वयमात्मनेयं वै स्वयमात्मनेय
मु वा ऽन्नं मस्यां हि सर्वं मुन्नं पच्यते ऽनन्त-
र्हितं मेवास्मादेतदन्नं दधात्युत्तरा मुत्तर मेवास्मादे-
तदन्नं दधाति ॥ १ ॥

यदेव स्वयमात्मना मुपदधाति । प्राणो वै
स्वयमात्मना प्राणो ह्येवैतत् स्वयमात्मन आत्मने
प्राण मेवैतदुपदधाति ता मनन्तर्हितां पुरुषादुप-
दधाति प्राणो वै स्वयमात्मनेयं वै स्वयमात्मनेय
मु वै प्राणो यद्वि किञ्च प्राणीयं तत् सर्वं
विभर्त्यनन्तर्हितं मेवास्मादेतत् प्राणं दधात्युत्तर
मेवास्मादेतत् प्राणं दधाति ॥ २ ॥

यदेव स्वयमात्मना मुपदधाति । प्रजापतिं
विस्रस्तं देवता आदाय व्युदक्रामंस्तासु व्युत्-
क्रामन्तीषु प्रतिष्ठा मभिपद्योपाविशत् ॥ ३ ॥

स यः सु प्रजापतिर्व्यस्रत्सत । अय मेव सु यो-
 ऽय मग्निश्चीयतेऽथ या सा प्रतिष्ठैषा सा प्रथमा स्वय-
 मात्मना तद्यदेता मन्त्रोपदधाति यदेवास्त्रैषात्मनः*-
 स्तदस्मिन्नेतत् प्रतिदधाति तस्मादेता मन्त्रोपदधाति
 ॥ ४ ॥

तां वै प्रजापतिनोपदधाति । प्रजापतिर्ह्येवै-
 तत् स्वयमात्मनः प्रत्यधत्त ध्रुवासीति स्थिरासीत्ये-
 तद्व्यो प्रतिष्ठितासीति धरुणेति प्रतिष्ठा वै धरुण
 मास्तृता विश्वकर्मणेति प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा
 तेनास्तृतासीत्येतन्मा त्वा समुद्र उद्बधीन् मा सुपर्ण
 इति रुक्मो वै समुद्रः पुरुषः सुपर्णस्तौ त्वा
 मोदधिष्ठा मित्येतद्व्यथमाना पृथिवीं दृष्ट्वेति यथैव
 यजुस्तथा बन्धुः ॥ ५ ॥

प्रजापतिष्ठा सादयत्विति । प्रजापतिर्ह्येतां
 प्रथमां चिति मपश्यदपां पृष्ठे समुद्रस्त्रैमन्नित्यपां
 हीयं पृष्ठं समुद्रस्य हीय मेम व्यचस्वतीं प्रथस्वती

* 'स्त्रैष आत्मन'—इति सा०-सम्मतो दृष्टश्च डा० वेबरमहोदयेन ।

मिति व्युत्सवती च हीयं प्रयुत्सवती च प्रयुत्सव
पृथिव्यसीति प्रयुत्सव पृथिवी चासीत्येतत् * ॥ ६ ॥

भूरसीति । भूर्हीयं भूमिरसीति भूमिर्हीयं
मृदितिरसीतीयं वा ऽअदितिरियुं हीदुं सर्वं
ददते विश्वधाया इत्यस्यां हीदुं सर्वं हितं
विश्वस्य भुवनस्य धर्तृति सर्वस्य भुवनस्य धर्त्री-
त्येतत् पृथिवीं यच्छ पृथिवीं दृह पृथिवीं मा
हिंसीरित्यात्मानं यच्छात्मानं दृहात्मानं मा
हिंसीरित्येतत् ॥ ७ ॥

विश्वस्मै प्राणायुपानाय । व्यानायोदानायेति
प्राणो वै स्वयमाट्स्मा सर्वस्मा ऽउ वा ऽएतस्मै
प्राणः प्रतिष्ठायै चरित्वायेतीमे वै लोकाः स्वय-
माट्स्मा इमं ऽउ लोकाः प्रतिष्ठा चरित्वा मग्निष्ठाभि-
पात्वित्यग्निष्ठाभिगोपायत्वित्येतन् मद्या स्वस्येति
महत्या स्वस्येत्येतच्छर्दिषा श्रुन्तमेनेति युच्छर्दिः
श्रुन्तमं तेनेत्येतत् सादयित्वा सूददोहसाधिवदति

* 'चासीत्येतत्'—इति ग, च ।

तुस्योक्तो बभ्रुरय साम गायति तुस्योपरि बभ्रुः
॥ ८ ॥

तदाहुः । कथं मेघ पुरुषः स्वयमातृस्थानभि-
निहितो भवतीत्युन्नं वै स्वयमातृस्था प्राणः स्वय-
मातृस्थानभिनिहितो वै पुरुषोऽन्नेन च प्राणेन
च ॥ ९ ॥

अथ दूर्ध्वेष्टका मुपदधाति । पशवो वै दूर्ध्वे-
ष्टका पशुनेवैतदुपदधाति तद्यैरुदोऽग्निरुन्नन्तर्हितैः
पशुभिरुपैत्तु ऽएते तानेवैतदुपदधाति ता मनन्त-
र्हिताः स्वयमातृस्थाया उपदधातीयं वै स्वय-
मातृस्थानन्तर्हितांस्तदस्यै पशुन्दधात्युत्तरा मुत्तरां-
स्तदस्यै पशुन् दधाति ॥ १० ॥

यद्वेव दूर्ध्वेष्टका मुपदधाति । प्रजापतेर्विषस्तस्य
यानि लोमान्युशीयन्त ता इमा श्लेषधयोऽभव-
न्नास्मात् प्राणो मध्यत उदक्रामत्स्मिन्नुत्क्रान्ते-
ऽपद्यत * ॥ ११ ॥

* 'ऽपद्यत'—इति ख , 'ऽपद्यत'—इति ग , घ ।

सोऽब्रवीत् । अयं व्याव माधूर्वीदिति यदु-
ब्रवीदधूर्वीन् मेति तस्माद् धूर्वा धूर्वा ह वै तां
दूर्वेत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवास्तदे-
तत् क्षत्रं प्राणो ह्येष रसो लोमान्यन्या ओषधय
एता मुपदधत् सर्वा ओषधीरुपदधाति ॥ १२ ॥

तं यत्र देवाः समस्कुर्वन् । तदस्मिन्नेतं प्राणं
रसं मध्यतोऽदधुस्तथैवास्मिन्नय मेतदधाति ता मनुन्त-
र्हिताः स्वयमातृस्त्राया उपदधातीयं वै स्वयमातृ-
स्यानन्तर्हितास्तदस्या ऽओषधीर्दधात्युत्तरा मुत्तरा-
स्तदस्या ऽओषधीर्दधाति सा स्यात् समूला साया
कृत्स्नतायै यथा स्वयमातृस्त्राया मुपहिता भूमिं
प्राप्नुयादेव मुपदध्यादस्यां ह्येवैता जायन्त ऽइमा
मनु प्ररोहन्ति ॥ १३ ॥

काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती । पुरुषः पुरुष-
स्पर्णीति काण्डात् काण्डाद्द्वेषा पर्वणः पर्वणः
प्ररोहत्येवा नो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन चेति
यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ १४ ॥

या शतेन प्रतनोषि । सहस्रेण विरोहसीति

शतेन ह्येषा प्रतनोति सहस्रेण विरोहति तस्यास्ते
 देवीष्टके विधेम हविषा व्यय मिति यथैव यजु-
 स्तथा बभ्रुर्वाभ्या मुपदधाति तस्योक्तो बभ्रुः
 सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बभ्रुः

॥ १५ ॥

अथ द्वियजुष मुपदधाति । इन्द्राग्नी ऽअका-
 मयेतां स्वर्गं लोकं मियावेति तावेता मिष्टका
 मपश्यतां द्वियजुष मिमांसेव ता मुपादधातां ता
 मुपधायास्यै प्रतिष्ठायै स्वर्गं लोकं मैतां तथैवैत-
 द्यजमानो यद् द्वियजुष मुपदधाति येन रूपेण यत्
 कर्म कृत्वेन्द्राग्नी स्वर्गं लोकं मैतां तेन रूपेण
 तत् कर्म कृत्वा स्वर्गं लोकं मयानीति सा यद्
 द्वियजुर्नाम द्वे ह्येतां देवते ऽअपश्यतां यदेव द्वि-
 यजुष मुपदधाति यजमानो वै द्वियजुः ॥ १६ ॥

तदाहुः । यदसावेव यजमानो योऽसौ हिर-
 ण्मयः पुरुषोऽथ कतमदस्येद् रूपं मिति देवो
 वा ऽअस्य स आत्मा मानुषोऽयं तद्यत् स हिर-
 ण्मयो भवत्यमृतं वा ऽअस्य तद्रूपं देवरूपं ममृतं

हिरण्य मय यदियं सृद्ः कृता भवति मानुषं
ह्यखेदं रूपं * ॥ १७ ॥

स यदमू मेवोपदध्यात् † । नेमा मपशिष्यात्
क्षिप्रे हास्माल्लोकाद्यजमानः प्रेयादथ यदिमा मपशि-
नष्टि यदेवाखेदं मानुषं रूपं तदस्यैतदपशिनिष्टि
तथो हानेनात्मना सर्व्व मायुरेति ॥ १८ ॥

स यन्नानूपदध्यात् । न हैतं दैव मात्मान मनु-
प्रजानीयादथ यदनूपदधाति तथो हैतं दैव मा-
त्मान मनुप्रजानाति ता मनन्तर्हितां दूर्वेष्टकाया उप-
दधाति पशवो वै दूर्वेष्टका यजमानं तत् पशुषु
प्रतिष्ठापयति ॥ १९ ॥

तदाहुः । कथं मस्यैतावात्मानौ प्राणेन सन्त-
तावव्यवच्छिन्नौ भवत इति प्राणो वै स्वयमात्मना
प्राणो दूर्वेष्टका यजमानो द्वियजुः स यदनन्तर्हिता
स्वयमात्मनायै दूर्वेष्टका उपदधाति प्राणेनैव तत्

* 'रूपं'—इति ग, घ ।

† 'मेवोपदध्यात्'—इति ग, घ ।

प्राणं सन्तनोति सन्ध्यात्यथ यदनन्तर्हितां दूर्ध्वेष्ट-
कायै द्वियजुष मुपदधाति प्राणो वै दूर्ध्वेष्टका
यजमानो द्वियजुरेव मु हास्यैतावात्मानौ प्राणेन
सन्ततावव्यवच्छिन्नौ भवतः ॥ २० ॥

यास्ते ऽग्ने सूर्ये रुचोः* । या वो देवाः सूर्ये
रुच इति रुचं रुच मित्यमृतत्वं वै रुगमृतत्वं
मेवास्मिन्नेतदधाति द्वाभ्या मुपदधाति तस्योक्तौ
बभ्रुरथो द्वयं च्येवैतद्रूपं मृच्चापश्च सादयित्वा
सूददोहसाधिवदति तस्योक्तौ बभ्रुः ॥ २१ ॥

अथ रेतस्मिन्नाऽपदधाति । इमौ वै लोकौ
रेतस्मिन्नाविमौ ह्येव लोकौ रेतः सिञ्चत इतो
वा ऽत्रय मूर्ध्नि रेतः सिञ्चति धूमं सामुखं व्युष्टि-
र्भवति ता मसावमुतो व्युष्टिं तदिमा अन्तरेण प्रजा-
यन्ते तस्मादिमौ लोकौ रेतस्मिन्चौ† ॥ २२ ॥

व्विराड्ज्योतिरधारयदिति । अयं वै लोको
व्विराट् स इमं मग्निं ज्योतिर्धारयति स्वराड्-

* 'रुचः'—इति क, ख ।

† 'रेतःसिञ्चौ'—इति ख ।

ज्योतिरधारयदित्यसौ वै लोकः खराट् सो * ऽमु-
मादित्यं ज्योतिर्धारयति विराड् वहेमौ † लोकौ
खराट् च नानोपदधाति नाना हीमौ लोकौ सक्तृत्
सादयति समानं तत् करोति तस्माद् हानयो-
र्लोकयोरन्ताः समायन्ति ॥ २३ ॥

यद्वै रेतस्त्रिचा ऽउपदधाति । आण्डौ वै रेत-
स्त्रिचौ यस्य द्वाण्डौ भवतः स एव रेतः सिञ्चति
विराड्ज्योतिरधारयत् खराड्ज्योतिरधारयदिति
विराड् वहेमा ‡ वाण्डौ खराट् च तावेतज्ज्योति-
र्धारयतो रेत एव प्रजापति मेव नानोपदधाति
नाना हीमावाण्डौ सक्तृत्सादयति समानं तत्
करोति तस्मात् समानसम्बन्धनौ ते ऽनन्तर्हिते
द्वियजुष उपदधाति यजमानो वै द्वियजुरनन्तर्हितौ
तद्यजमानादाण्डौ दधाति ॥ २४ ॥

* 'खराड्भ्यो०'—इति ख ।

† 'विराड् व हेमौ'—इति सा०—सम्मत इत्याह डा० वेवरः ।

'विराट् च हेमौ'—इति च पाठो दृष्टस्तेनैव ।

‡ 'विराट् च हीमा'—इति सा०—सम्मत इत्याह डा० वेवरः ।

अथ विश्वज्योतिष मुपदधाति । अग्निर्वै
 प्रथमा विश्वज्योतिरग्निर्ह्येवास्मिंल्लोके विश्वं ज्योति-
 रग्नि मेवैतदुपदधाति ता मनन्तर्हिताः रेत-
 स्मिग्भ्या मुपदधातीमौ वै लोकौ रेतस्मिन्चावुनन्त-
 र्हितं तदाभ्यां लोकाभ्या मग्निं दधत्यन्तरेवोपद-
 धत्यन्तरेव हीमौ लोकावग्निः * ॥ २५ ॥

यदेव विश्वज्योतिष मुपदधाति । प्रजा वै
 विश्वज्योतिः प्रजा ह्येव विश्वं ज्योतिः प्रजुनन
 मेवैतदुपदधाति ता मनन्तर्हिताः रेतस्मिग्भ्या
 मुपदधात्याण्डौ वै रेतस्मिन्चावुनन्तर्हितां तदाण्डा-
 भ्यां प्रजातिं दधत्यन्तरेवोपदधान्यन्तरेव ह्याण्डौ
 प्रजाः प्रजायन्ते ॥ २६ ॥

प्रजापतिष्ठा सादयत्विति । प्रजापतिर्ह्येतां
 प्रथमां चिति मपश्यत् पृष्ठे पृथिव्या ज्योतिष्मती
 मिति पृष्ठे ह्ययं पृथिव्यै ज्योतिष्मानग्निः† ॥ २७ ॥

* 'लोकावग्निः'—इति ग, घ ।

† 'ज्योतिष्मानग्निः'—इति ग, घ ।

व्विश्वस्मै प्राणायामानाय । व्यानायेति प्राणो
 वै विश्वज्योतिः सर्वस्मा ऽउ वा ऽएतस्मै प्राणो
 विश्वं ज्योतिर्यच्छेति सर्वं ज्योतिर्यच्छेतदग्निष्टे-
 ऽधिपतिरित्यग्नि मेवास्या अधिपतिं करोति साद-
 यित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ २८ ॥

अथ ऽर्त्तव्ये ऽउपदधाति । ऋतव एते यदृतव्ये
 ऽऋतूनेवैतदुपधाति मधुश्च माधवश्च व्यासन्तिका-
 वृतू ऽङ्गिति नामनी ऽएनयोरेते नामभ्या मेवैने
 ऽएतदुपदधाति द्वे ऽङ्गुष्ठके भवतो द्वौ हि मासावृतुः
 सकृत् सादयत्येकं तद्वृतुं करोति ॥ २९ ॥

तद्यदेते ऽअत्रोपदधाति । संवत्सर एषो-
 ऽग्निरिम ऽउ लोकाः संवत्सरस्तस्याय मेव लोकः
 प्रथमा चितिरय मस्य लोको वसन्त ऋतुस्तद्यदेते
 ऽअत्रोपदधाति यदेवास्येते ऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्
 प्रतिदधाति तस्मादेते ऽअत्रोपदधाति ॥ ३० ॥

यदेवैते ऽअत्रोपदधाति । प्रजापतिरेषोऽग्निः
 संवत्सर उ प्रजापतिस्तस्य प्रतिष्ठैव प्रथमा चितिः
 प्रतिष्ठो ऽअस्य वसन्त ऋतुस्तद्यदेते ऽअत्रोपदधाति

यदेवास्थैते ऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत् प्रतिदधाति तस्मा-
 देते ऽअत्रोपदधाति ते ऽअनन्तर्हिते विश्वज्योतिष
 उपदधाति प्रजा वै विश्वज्योतिरनन्तर्हितास्तत्
 प्रजा ऋतुभ्यो दधाति तस्मात् प्रजा ऋतुनेवानु-
 प्रजायन्त ऽऋतुभिर्ह्येव गर्भं सन्तः सम्प्रश्यन्त्यृतुभि-
 र्जातम् * ॥ ३१ ॥

अथाषाढा मुपदधाति । इयं वा ऽअषाढेमा
 मेवैतदुपदधाति तां पूर्वार्द्धं ऽउपदधाति प्रथमा हीय
 मसृज्यत ॥ ३२ ॥

सा यदुषाढा नाम । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजा-
 पत्या अस्पृष्टन्त ते देवा एता मिष्टका मपश्यन्नुषाढा
 मिमा मेव ता मुपादधत ता मुपधायासुरान्सपत्नान्
 भ्रातृव्यानस्मात्सर्व्वस्मादसहन्त यदसहन्त तस्माद-
 षाढा तथैवैतद्यजमान एता मुपधाय द्विषन्तं भ्रातृव्य
 मस्मात् सर्व्वस्मात् सहते ॥ ३३ ॥

यद्वेवाषाढा मुपदधाति । व्याम्वा ऽअषाढा वा-

* 'र्जातम्'—इति ग, घ ।

चैव तद्देवा असुरान्सपत्नान् भातव्यानस्मात् सर्व-
स्मादसहन्त तथैवैतद्युजमानो व्याचैव द्विषन्तं भात-
व्य मस्मात्सर्वस्मात्सहते व्याच मेव तद्देवा उपादधत
तथैवैतद्युजमानो व्याच मेवोपधत्ते * ॥ ३४ ॥

सैयं व्यामभृत् । प्राणा वै व्यामं यद्वि किञ्च
प्राणीयं तत् सर्वं विभर्त्ति तेनेयं व्यामभृद्वाग्ध त्वेव
व्यामभृत् प्राणा वै व्यामं व्याचि वै प्राणेभ्योऽन्नं
धीयते तस्माद्वाग्व्यामभृत् † ॥ ३५ ॥

तु ऽपते सर्वे प्राणा यदुषाढा । तां पूर्वार्द्ध‡
ऽउपदधाति पुरस्तात्तत् प्राणान्दधाति तस्मादि-
मे पुरस्तात् प्राणास्तान्नान्यथा यजुष्मत्येष्टकया पुर-
स्तात् प्रत्युपदध्यादेतस्यां चितौ नेत्प्राणानपिदधा-
नीति § ॥ ३६ ॥

यद्वपस्याः पञ्च पुरस्तादुपदधाति । अन्नं वा

* 'मेवोपधत्ते'—इति ख , 'मेवोपधत्ते'—इति ग, घ ।

† 'मभृत्'—इति ग, घ ।

‡ 'पूर्वार्द्ध'—इति, ख ।

§ 'दधानीति'—इति क ।

ऽआपोऽनपिहिता वा ऽअन्नेन प्राणास्ता मनन्तर्हिता
मृतव्याभ्या मुपदधात्तुषु तद्वाचं प्रतिष्ठापयति सेयं
व्यागृतुषु प्रतिष्ठिता व्वदति ॥ ३७ ॥

तदाहुः । युत् प्रजा विश्वज्योतिर्वाग्गुषाढाय
कस्मादन्तरेण ऽर्तव्ये ऽउपदधातीति संवत्सरो वा ऽऋ-
तव्ये संवत्सरेण तत् प्रजाभ्यो व्याच मन्तर्दधाति
तस्मात् संवत्सरवेलायां प्रजा व्याचं प्रवदन्ति ॥
॥ ३८ ॥

अषाढासि सहमानेति । असहन्त ह्येतया
देवा असुरान्सहस्रारातीः सहस्र पृतनायत इति
यथैव यजुस्तथा बभूवुः सहस्रवीर्यासि सा मा
जिन्वेति सर्व्वं वै सहस्रं सर्व्ववीर्यासि सा मा
जिन्वेत्येतत् सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो
बभूवुः ॥ ३९ ॥

तदाहुः । कस्मादभिखयमादृशु मन्या इष्टका
उपधीयन्ते प्राच्य एता इति द्वे वै योनी ऽइति
ब्रूयाद्देवयोनिरन्यो मनुष्ययोनिरन्यः प्राचीनप्रज-
नना वै देवाः प्रतीचीनप्रजनना मनुष्यास्तद्य-

देताः प्राचीरुपदधाति देवयोनेरेवैतद्यजमानं प्रज-
नयति ॥ ४० ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [४. २.] ॥

गते ब्राह्मणे रुक्माद्युपधानं विहितम् * , अथास्मिन् ब्राह्मणे
स्वयमाहणादूर्वेष्टकाद्युपधानं विधास्यते । कात्यायनः, — “स्वय-
माहणां पुरुषे शर्करां छिद्रा मिति † । पुरुषप्रयत्न मन्तरेण या
स्वत एव छिद्रयुक्ता, शर्करा क्षुद्रपाषाणविशेषः , सा स्वयमाहणा,
तां हिरण्यपुरुषे उपदध्यात् । तदेतद् विधत्ते— “स्वय-
माहणा सुपदधातीति । स्वयमाहणाख्या मिष्टका सुपदध्या-
दिति विधिरुन्नेयः ; यथा “औदुम्बरी यूपो भवतीति । तत्र
हि भवतीत्यस्य वर्त्तमानापदेशत्वात् प्रत्यक्षविधित्वासम्भवेऽपि
“ऊर्ग्वै”—इत्याद्यर्थवादकृतस्तुत्या विधिरुन्नीयत इति निर्णीतम् ।

ननु “ऊर्ग्वै उदुम्बर इत्यादेः यूपोदुम्बरस्य फलविधाय-
कत्वात् कथं मर्थवादत्वं मिति चेत्, न ; अविहितस्य
फलाभिधानायोगाद् विहितस्येति वक्तव्यम् ; विधिश्च तस्यार्थ-
वादत्वं मन्तरेण न सम्भवतीति । अतोऽत्रापि “इयं वै”—
इत्याद्यर्थवादस्य वर्त्तमानापदेशत्वादुन्नेतव्यो विधिः । एव मन्य-
त्रापि वर्त्तमानापदेशेषु अयं मेव न्यायो द्रष्टव्यः ।

* नाख्येतद् वाक्यं ज-पुस्तके ।

† का० श्रौ० सू० १७. ४. १५ ।

तस्याः स्वयमाहसायाः पृथिवीविकारत्वात् तदुपधानेन पृथिव्युपधान मेव सम्पादितं भवतीत्याह— “इयं वा इति ।

यदुक्तं सूत्रे पुरुष इति, तद् विधत्ते— “ता मनन्तर्हिता मिति । ‘ताम्’ इष्टकां ‘पुरुषात्’ ‘अनन्तर्हिताम्’ अव्यवहितां, तत्सम्बद्धा सुपदध्यादित्यर्थः ।

पुरुषसम्बद्धत्वेनोपधानं प्रशंसति— “अन्नं वा इति । पृथिव्यां व्रीह्यादीनां सर्वेषा मन्त्रानां पच्यमानत्वादन्नरूपा पृथिवी, स्वयमाहसा च पृथिवीत्युक्तम् ; अतश्च पुरुषसम्बन्धेनोपधानेन तस्मिन्नन्न मेव निहितत्वात् भवति ।

अनन्तर्हित मित्युक्तत्वात् क्वचित् तत्पार्श्वे संश्लेषेणाप्यव्यवधानमुपपद्यत इत्यत आह— “उत्तरा मिति । ‘उत्तरां’ पुरुषस्योपर्यवस्थिताम् । विधेयविशेषण मेतत् । अत एव सूत्रे ‘पुरुषे’ इति सप्तम्या उपधानाधिकरणत्वं युक्तम् ।

“उत्तर मेवास्मादिति । ‘अस्मात्’ पुरुषात् ‘उत्तरम्’ उपर्यवस्थितम् ‘अन्नं’ करोति, पुरुषस्य मुखे दधातीति * भावः ॥ १ ॥

विहितां स्वयमाहसा मनूद्य प्राणात्मना स्तीति— “यदेवेति । “स्वयमाहसा सुपदधातीति यदस्ति, तत्कारणं मुच्यत इत्यर्थः । “प्राणो ह्येवैतत् स्वय मात्मन आहन्ते”—इति स्वयमाहसायाः प्राणत्वोपपादनम् । प्राणो नाम शरीरान्तर्वर्त्तमानो वायुः । स हि आत्मनोऽर्थे स्वयम् ‘आहन्ते’ आतर्दनं कुरुते, शरीरान्तर्गतनाडीषु अवकाशं कृत्वा प्रवर्त्तते । अथ वा आत्मनः शरीरस्यान्तः आहन्ते इति योजना । आहन्ते इति “उ हृदिर्

* ‘निदधातीति’—इति च ।

हिंसानादरयोः *—इत्यस्माद्वैधादिकास्तृष्टि रूपम् ; अतः स्वयमातर्दनसामान्यात् स्वयमातृत्वायाः प्राणात्मकत्वं मित्यर्थः ।

विहितव्यवधानं मनुवदन् न केवलं स्वयमातर्दनसामान्यादेव प्राणत्वम्, अपि तु पूर्वोक्तपृथिवीत्वसाम्याच्चापि † प्राणत्व मस्या विद्यत इति दर्शयति— “ता मनन्तर्हिता मित्यादिना । यत् किञ्चिन्ननुष्यपशुपक्षिसरोसृपादिकं प्राणिजातं मस्ति, तत् सर्वं पृथिवी विभर्ति खलु । अनेन पृथिव्याः प्राणात्मकत्वं सुपपादितम् । स्पष्टं मन्यत् ॥ २ ॥

अथ पुनरपि तां मेवेष्टकां विस्त्रस्तावयवस्य प्रजापतेः प्रतिष्ठारूपेण प्रशंसति— “यदेवेति । पूर्वं प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा विस्त्रस्ताङ्गोऽभूत् । तादृशं ‘तं’ प्रजापतिम् अवयवशः ‘आदाय’, देवताः ‘व्युदक्रामन्’, ततः ‘तासु’ ‘व्युत्क्रामतीषु’ ‡, स प्रजापतिः प्रतिष्ठारूपं मङ्गं स्वयम् ‘अभिपद्य’ गृहीत्वा ‘उपाविशत्’ । तदेतत् प्राक् प्रपञ्चेनोक्तम्— “प्रजापतिः प्रजां असृजत, स प्रजाः सृष्ट्वा सर्वं माजि मित्वाव्यस्त्रंसत, तस्माद्विस्त्रस्तात् प्राणो मध्यत उदक्रामदित्यादिना § । प्रजापतेः प्रजासर्जनेन विस्त्रयावयवत्वं तैत्तिरीयकेऽप्याम्नातम्— “प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा व्यस्त्रंसतेति ॥ ३ ॥

* रु० उ० ६ धा० ।

† ‘पृथिवीत्वमाद्यापि’—इति च, ‘पृथिवीत्वप्रणाद्यापि’—इति छ ।

‡ ‘देवाः’, ‘तेषु’, ‘व्युत्क्रामन्तु’—इति त्रयः पाठास्तत्त्ववार्था वा सायण्यौयाः ।

§ पुरस्तादिहैव १. १. २ (४६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

॥ तै० ब्रा० २. ३. ६. १ ।

“स य इति । ‘सः’ प्रजानां स्रष्टा, यः प्रजापतिः विस्वस्रो-
ऽभूत्, ‘सोऽय मेव’ ; य एष इष्टकासङ्घातरूपः ‘अग्निधीयते’ ।
‘अथ’ ‘या च’ ‘सा’ प्रजापतिना प्राप्ता ‘प्रतिष्ठा’, ‘सा एषा’ ;
इदानीं उपधीयमाना ‘प्रथमा स्वयमावृक्षा’ । प्रथममध्यमोत्तमासु
तिसृष्वपि चितिषु तिस्रः स्वयमावृक्षा उपधीयन्ते, अतोऽत्र प्रथ-
मेति विशेषणम् । “तद्यदिति । यतः ‘एताम्’ इष्टकाम् ‘अत्र’ पुरुषे
‘उपदधाति’, ‘तत्’ तेन ‘अस्य’ पुरुषरूपस्य प्रजापतेः ‘आत्मनः’
स्वस्य ‘यदेतत्’ प्रतिष्ठालक्षणं मङ्गम् । ‘एषेति लिङ्गव्यत्ययः * ।
‘तत्’ ‘अस्मिन्’ प्रजापतौ ‘एतत्’ एतेन निहितवान् † भवति ।
तस्मादस्मिन् पुरुषे उपदध्यात् ॥ ४ ॥

विहिते उपधाने मन्त्रं विधत्ते— “तां वै प्रजापति-
नोपदधातीत्यादिना । अत्र “ध्रुवासि धरुणास्तृता”—“प्रजापतिश्चा
सादयतु”—“भूरसिभूमिरसि”—इति तिसृभिर्ऋग्भिः ‡ “विश्वस्मै
प्राणाय”—इति § यजुषा च ।

यत एषा स्वयमावृक्षेष्टकोपधीयते, अतः प्रजापति-
शब्देन तद्विशिष्टं मन्त्रं लक्षयित्वा, तेन लक्षित-लक्षणया ते
सर्वे मन्त्रा लक्ष्यन्ते— “प्रजापतिर्ह्येवैतत् स्वय मात्मनः प्रत्य-
धत्तेत्यनेन लक्षितलक्षणाविवक्षाकारणं मुच्यते ॥ । यतः प्रजा-

* ‘एष इति लिङ्गव्यत्ययः’—इति क, ज ।

† प्रजापतौ च ते निहितवान्—इति क-पाठः, डा० वेवरेण च
दृष्टः । ‘प्रजापतौ प्रति निहितवान्’—इति ज ।

‡ वा० खं० १३. १६, १७, १८ ।

§ वा० खं० १३. १६ ।

॥ ‘लक्षितलक्षणाकारणं मुच्यते’—इति ज ।

पतिः स्वय मात्मनः 'एतत्' प्रतिष्ठालक्षणं मङ्गं 'प्रत्यधत्त', अतस्तत्प्रतिष्ठात्मकस्वयमाहस्योपधानमन्त्रेऽपि तत्सम्बन्धप्रतीतिर्यथा स्यादिति प्रजापतिनोपदेष्टव्यादित्युक्तम् ।

प्रथमा सृचं व्याचष्टे — “ध्रुवासीति * । “स्थिरासीत्येतदिति ध्रुवासीत्यस्य व्याख्यानम्, “अथो प्रतिष्ठासीत्येतदपि ध्रुवासीत्यस्यैव विवरणम् । ‘धरुणेति’-प्रतीक मादाय व्याचष्टे — “प्रतिष्ठा वै धरुण मिति । सर्वस्याधारभूतेत्यर्थः । “आस्तृता विश्वकर्म्मणेत्यस्य व्याख्यानम् — “प्रजापतिर्वै विश्वकर्मेति । विश्वस्य कृत्स्नप्रपञ्चस्य कर्म सृष्टिलक्षणं मस्यास्तीति विश्वकर्म्मशब्देन प्रजापतिरभिधीयते । तेन ‘आस्तृता’ आच्छादिता, उपहितेत्येतदुक्तं भवति ।

“रुक्मो वै समुद्रः पुरुषः सुपर्ण इति । अत्र पुष्करपर्णे रुक्मं निधाय, तत्र च हिरण्यपुरुषं मवस्थाप्य, तस्योपरि स्वयमाहस्योपधानं कर्त्तव्यम् । अतश्च “मा त्वा समुद्र उदधीन्मा सुपर्ण इति †, अनेन आधारभूतौ रुक्मपुरुषौ तव हिंसां मा कार्ष्याम्, किन्तु आनुकुल्येनाङ्गीकुरुता मित्येतदुच्यते ।

“यथैव यजुस्तथा बभूवुरिति । अनेन यथा मन्त्रस्तथैव व्याख्यानम् — “अव्ययमानां पृथिवीं दृष्ट्वेत्येष मन्त्रभागः ‡ स्पष्टार्थ इत्युच्यते ॥ ५ ॥

* “ध्रुवासि धरुणास्तृता विश्वकर्म्मणा” — इति वा० सं० १३. १६ ऋचः प्रथमो भागः ।

† एव वा० सं० १३. १६ द्वितीयो भागः ।

‡ एष हि वा० सं० १३. १६ तृतीयो भागः ।

अथ द्वितीया सृचं व्याचष्टे— “प्रजापतिश्चेति * । यतः
 ‘प्रजापतिः’ ‘एतां प्रथमां चिति मपश्यत्’, अतः “प्रजापतिः
 सादयत्विति मन्त्र आह । अपा माच्छादकत्वात् ‘इयं’ पृथिवी अपां
 पृष्ठे । तथा ‘समुद्रस्य’ अपि ‘एमन्’ । एमन्निति “इण् गतो ण”--
 इत्यस्मात् “अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते”—इति ‡ मनिन् प्रत्ययः । “समुद्र-
 स्येति, कथ्योगे कर्मणि षष्ठी § । ‘समुद्रस्य एमा’ समुद्रं प्राप्तेत्यर्थः ।
 परितः समुद्रेण वलयितत्वात् । “एमन्निति सप्तम्येकवचनस्य
 “सुपां सुलुगित्यादिना ॥ लुकि सति रूपम् । ‘इयं’ पृथिवी ‘व्यच-
 स्वती’ व्यचनवतो, अभिव्यक्तियुक्ता, ‘प्रथस्वती’ विस्तारयुक्ता चेत्ते-
 तत् प्रत्यक्षसिद्धम् ; स्वयमात्मना च पृथिव्यात्मिका ; अतश्च व्यच-
 स्वतीं प्रथस्वती मिति मन्त्र आह , “प्रथस्व पृथिवी चासीत्ये-
 तदिति ¶ । यतस्त्वं पृथिव्यसि , अतः प्रथस्वेत्येतदुक्तं भवतीत्यर्थः ।
 पृथिवीशब्दस्य प्रथनप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं तैत्तिरीयके श्रूयते—
 “तत् पुष्करपर्णेऽप्रथयत्, यदप्रथयत्, तत् पृथिव्यै पृथिवीत्य-
 मिति ** ॥ ६ ॥

* “प्रजापतिश्चा सादयत्वपाम्पृष्टे समुद्रस्येमन् । व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं
 प्रथस्व पृथिव्यसि”—इति वा० सं० १३. १७ ।

† अदा० प० ३४ धा० ।

‡ पा० सू० ३. २. ७५ ।

§ पा० सू० २. ३. ६५ ।

॥ पा० सू० ७. १. ३६ ।

¶ मन्त्रद्वयमभिप्राय एष ब्राह्मणोक्तः, न तु मन्त्रपाठः ।

** तं० ब्रा० १. १. ३. ७. १ ।

अथ तृतीया मृचं व्याचष्टे—“भूरसीतीति * । “भूर्हीयं भूमिर्हीय मिति । ‘इयं’ पृथिवी , यतः सर्वेषां सुखानि भावयतीति भूः ; अस्याः सकाशादिदं सर्वं मविज्ञात मभूदिति भूमिश्च । अत एव श्रुतिः,—“अभूद्वा इदं मिति तद् भूम्यै भूमित्व मिति† । तस्माद्भूरसि भूमिरसोत्वभिधत्ते । “इयं हीदं सर्वं ददते”—इत्यनेनादितित्वोपपादनम् । ‘इयं’ पृथिवी ‘इदं सर्वं’ भोग्यवस्तुजातं ‘ददते’, तस्माद् अदितिः । “दद दाने ‡”—इत्यस्माददितिशब्दो निष्पन्नो द्रष्टव्यः । ‘विश्वं’ सर्वम् ‘अस्यां’ निहित मिति ‘विश्वधायाः’ । “विश्वस्य भुवनस्येति । भुवनशब्देनात्र भुवनवर्त्ति पदार्थजातं लक्ष्यते , ततश्च सर्वस्य भुवनवर्त्तिपदार्थजातस्य धारयित्रीत्येतदुक्तं भवति । पृथिवीरूपत्वादात्मनः “पृथिवीं यच्छेत्यादिना आत्मन एव नियमनादिकं क्रियता मित्युच्यत इत्याह—“आत्मानं यच्छेत्यादिना ॥ ७ ॥

अथ यजुर्मन्त्रं व्याचष्टे—“विश्वस्मै प्राणयेति § । एक एव प्राणवायुर्वृत्तिभेदात् प्राणापानव्यानोदानशब्दैरभिधीयते । “प्राणो ह्येवैतत् स्वय मात्मन आहृत इति स्वयमाह्वसायाः प्राणत्व मुक्तम् ॥ । “सर्वस्मा उ वा एतस्मा इति । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ¶ । सर्वस्य खल्वेतस्य प्राणिसङ्घस्य प्राण एवाशास्यो

* वा० सं० १३. १८ ।

† ते० ब्रा० १. १. ३. ७. २ ।

‡ भा० आ० १७ ब्रा० ।

§ वा० सं० १३. १६ ।

॥ इहैव द्वितीयकण्डिकायां (२७८ पृ० ६ पं०) द्रष्टव्यम् ।

¶ पा० २. ३. ६२ सू० १ वा० ।

भवति , अतः सर्वस्यापि प्राणादिस्वैर्यार्थं तकोपधान मिति यावत् ।

“इमे वै लोका इति । तिस्रः स्वयमादृशाः , पृथिव्यन्त-
रिच्छद्युलोकात्मिकाः । ‘इमे’ खलु ‘लोकाः’ ‘प्रतिष्ठा’ सर्व-
प्राणिना माधारः । “चरित्र मिति प्रत्येकविवक्षयैकवचनम् ,
नियतलिङ्गत्वान्नपुंसकलिङ्गम् । ततश्च प्रथमायाः स्वयमादृ-
शायाः पृथिव्यात्मकत्वात् , सर्वेषा माधारभूताय संसारसाधन-
भूताय च अस्मै लोकाय तकोपधानम् । “गोपायत्वित्येतदिति ।
पृथिव्यभिमानिदेवतात्वात् “अग्निस्त्वा अभि गोपायत्वित्येतदुक्तम् ।
“यच्छर्द्दिः शन्तमम् , तेनेत्येतदिति । ‘शन्तमम्’ अतिशयेन
सुखकरं यच्छर्दिस्तेजोस्ति , तेनेति ॥

मन्त्रार्थस्तु,— हे स्वयमादृशे ! स्थिरासि , सर्वेषां प्रतिष्ठासि,
प्रजापतिनोपहितासि । तादृशीं त्वां रुक्मो मोदधीत् । तथा हिर-
ण्यपुरुषश्च त्वां मोदधीत् । तथा सति अव्यथमाना त्वं पृथिवीं
दृढीकुरु (१६) । किञ्च प्रजापतिः अपा मच्छादके समुद्रं प्राप्तवति
भूप्रदेशे व्यचक्ष्वतीं विस्तारवतीं त्वां सादयतु । यतस्त्वं पृथिव्यसि ,
अतः ‘प्रथस्व’ विस्तारवती भव (१७) । किञ्च , त्वं सर्वेषां सुखानां
भावयित्री असि , सर्वेषां चोत्पत्तिस्थान मसि , सर्वस्यापि भोग्य-
वस्तुनो दात्री असि , कृत्स्नस्यापि भुवनवर्त्तिपदार्थजातस्य
धारयित्री असि । तादृशी त्वं पृथिवीरूप मात्मानं ‘नियच्छ’
दृढीकुरु , मा च हिंसोः (१८) । प्रयोजन मन्तरेण त्वां ‘नोपदधे’
किन्तु सर्वस्यापि प्राणिनः स्वैर्यार्थं त्वा सुपदधामि , त्वां
चाग्निं मन्यामहे । टिलोपशब्दान्दसः । ‘स्वस्या’ अविनाशेन

सुखातिशयसम्पादकेन तेजसा च गोयायतु । तथा 'देवतया'
'अङ्गिरस्त्वत्' अङ्गिरसा तुल्या, 'ध्रुवा' 'स्थिरा' 'सौद' उपविशेति
सात्समन्वार्थः ॥

अथ "तथा देवतयेत्यनेन मन्त्रेण सादयित्वा "ता अस्थेत्यने-
नाधिवदेदित्याह— "सादयित्वेति । अत्र सूत्रम्— "सादन-
सूददोहसौ सर्वत्र तथा देवतया ता अस्थेतीति * । साद-
नाधिवदनमन्त्रयोर्व्याख्यानं प्रागुक्तं मित्याह— "तस्योक्तो बन्धु-
रिति । 'तत्र' तस्मिन् काण्डे "प्राणो वै सूददोहा इत्यादिना
अधिवदनमन्त्रो व्याख्यातः † । षष्ठकाण्डे "स उपदधाति
'तथा' देवतयेति, "वाग्वै सा देवतेत्यादिना व्याख्यातः सादन-
मन्त्रः ‡ ॥

अथ स्वयमाहवायां सामगानं विधाय, तद्वयोजनकथनलक्षणं
व्याख्यानं सुपरिष्ठाद् वक्ष्यत इति दर्शयति— "अथेत्यादिना ।
अस्यां प्रथमायां स्वयमाहवायां भूरिति व्याहृत्यां साम गायेत् ।
अत एव सूत्रम्— "भूरित्येतस्यां साम गायति"—इति § ।
तद्व्याख्यानन्तु "अथ स्वयमाहवायां सामानि गायतीत्यादिनो-
त्तरत्र अष्टमकाण्डावसाने प्रपञ्चते ॥ ८ ॥

* "नित्ये सादनसूददोहसा उपधानादुत्तरे तथा देवतया ता
अस्थेति"—इति का० श्रौ० सू० १६. ७. १४ ।

† पुरस्तादिहैव ८० पृ० ८ पं० द्रष्टव्यम् ।

‡ तत्र १. २. २८ (६ भा० २२ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

§ का० श्रौ० सू० १७. ४. १६ ।

॥ उपरिष्ठात् ८. ७. ४. १ द्रष्टव्यम् ।

(प्राणात्मकत्वात् तदुपधानेन पुरुषः कथं मनमिनिहितो भवतीति प्रश्नपूर्वकं स्वयमाहस्त्रायाः) * लोके हि पुरुषस्योपरि पाषाणे निहिते अस्य † महानुपरोधो जायते, अतोऽत्र स्वयमाहस्त्रायाः पाषाणात्मकत्वात् ‡, तयोश्चोपरोधहेतुत्वाभावात्, प्रत्यु-
तानुकूलत्वात्, तत्सन्निधानेऽपि पुरुषोऽनभिहित एव भव-
तीत्याह — “तदाहुरित्यादिना ॥ ८ ॥

स्वयमाहस्त्रेऽप्युपधानानन्तरं दूर्वेष्टकोपधानं विधत्ते—
“अथेति । इष्टकाशब्दो मृन्मयेष्टकासु मुख्यः, दूर्वायान्तूपधान-
सामान्याङ्गीणः । पशुपुष्टिसाधनत्वेन दूर्वाणां मपि पशुत्वात्, तदु-
पधानेन § पशूनां मेवोपधानं कृतं भवतीत्याह — “पशवो वा इति ।
यदुक्तं “पशून्वैतदुपदधातीति, तत् किं साधारणपशुविषयम् ?
नेत्याह — “तद्यैरद इति । ‘अदः’ पुरस्तात् ‘अग्निः’ ‘अनन्तर्हितैः’
अव्यवहितैः । स्वस्य तेष्वनुप्रवेशादनन्तर्हितत्वम् । तादृशैः ‘यैः’
पञ्चभिः पशुभिः अन्यत्रोपजगाम, ‘ते’ पशवः ‘एते’ दूर्वेष्टकात्मका
इत्यर्थः । अग्निः पशून् प्रविश्यान्यत्र जगामेत्येतत् “स एतान् पञ्च
पशून् प्राविशदित्यादिना षष्ठकाण्डे प्रपञ्चेनोक्तम् ॥ । “उपदधातीति

* बन्धनीचिह्नान्तःप्राप्तौ नास्ति कृ-पुस्तकादन्यत्र ।

† ‘निहितस्य’—इति ड ।

‡ ‘अन्नप्राणात्मकत्वात्’—इति कृ । “लोके पुरुषस्योपरि पाषाणे
निहिते तस्य महानुपरोधो जायते । स्वयमाहस्त्रायाः पाषाणा-
त्मकत्वात्”—इति ज ।

§ ‘तदुपधाने’—इति ड, ज ।

॥ १ प्र० ४ ब्रा० २ क० (६ भा० ५३ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

सामान्येन विधानात् स्थानविशेषं विधाय प्रशंसति— “ता मनन्तर्हिता मित्यादिना । “ता मनन्तर्हितां पुरुषादुपदधातीति स्वयमाहृष्टेष्टकास्थापनविधिव्याख्यानेनैव कृतव्याख्यानमेतत् * ॥ १० ॥

विहित सुपधान मनूय ओषधीनां दूर्वायाश्चोत्पत्तिप्रदर्शनपूर्वकं तदुपधानेनैव (क्षत्र मन्याः) † सर्वौषधीः प्राणं रसञ्चोपहितवान् भवतीति स्तौति— “यद्देवेत्यादिना । “अशीयन्तेति अपतन्नित्यर्थः ॥ ११ ॥

“सोऽब्रवीदिति । ‘अयम्’ एव प्राणो माम् ‘अधूर्वीद्’ अहिंसीदिति ‘सः’ प्रजापतिः ‘अब्रवीत्’ । ‘यदब्रवीन्मा अधूर्वीत्’-इति, ‘तस्माद्’ एष प्राणो नाम्ना ‡ ‘धूर्वा’ अभूत् । ननु धूर्वा न दूर्वा भवितु मर्हति, तत् कथं दूर्वेत्युच्यत इत्यत आह—“धूर्वा ह वै ता मिति । धूर्वाशब्दः पचाद्यजन्तः § । लोकेऽपि यत् किञ्चिन्नामधेयविशिष्टं पुरुषं गौरवार्थं भ्राता पितेत्येवं परोक्षेण व्यपदिशन्ति, तद्वद् देवा अपीत्यर्थः । “तदेतदिति । यतः ‘एषः’ दूर्वा प्राणात्मको ‘रसः’ । प्राणस्य रसात्मकत्वं श्रूयते—“प्राणो ह्यङ्गानां रस इति ॥ । ‘एषः’-इति पुल्लिङ्गत्वं प्राणरसापेक्षम् । अतः ‘तदेतद्’ ‘दूर्वा’ ‘क्षत्रं’ प्रधानम् । क्षत्रशब्देनात्र प्रधान्यं लक्ष्यते । ‘तदेतत्’-

* पुरस्तादिहैव २७८ पृ० १० पं० द्रष्टव्यम् ।

† नाख्येतद् पदद्वयं कृ-पुस्तकादन्यत्र ।

‡ नाख्येतत् पदं ड-पुस्तके ।

§ पा० सू० ३. १. १३४ ।

॥ क्वा० ब्रा० ३. ३. १० द्रष्टव्यम् ।

इत्यपि नपुंसकलिङ्गं क्षत्रशब्दापेक्षम् । तथा सति लोम्नां प्राणानुविधायित्वात् प्राणरसात्मिका मेतां दूर्वेष्टका उपदध्यात् । लोमात्मिकाः 'सर्वा अप्योषधीरुपदधाति' ॥ १२ ॥

किञ्च 'यत्र' यदा 'देवाः' 'तं' प्रजापतिं चयनसंस्कारेण संस्कृतवन्तः, तदा 'अस्मिन्' प्रजापतौ 'मध्यतः' मध्ये । सप्तम्यर्थे तसिः* । 'प्राणं' रसम् अदधुः† † स्थापितवन्तः । तथैव 'अयम्' अध्वर्युः 'एतत्' एतेन दूर्वेष्टकोपधानेन 'प्राणं' रसं निहितवान् भवतीत्यर्थः । "ता मनन्तर्हिता मित्यादि । तस्यार्थस्तु व्यक्त एव ।

उपधातव्यायाः दूर्वेष्टकाया लक्षण माह— "सा स्यादिति । 'कृत्स्नतायै' सम्पूर्णत्वाय ; अच्छिन्नमूलाग्रं हि सम्पूर्णं मन्यूनं भवति । अतो मूलाग्रवती कार्या । उपधाने विशेष माह— "यथेति । अत्र कात्यायनः— "मूलाग्रवतीं दूर्वां तस्यां पुरस्ताद् भूमिप्राप्ता मिति ‡ । दूर्वेष्टकायाः पुरस्ताद् भूमिसंस्पर्शेनोपधाने इमां दूर्वां मनुलक्ष्यैता ओषधयो भूमौ प्ररोहयुरित्याह— "अस्यां ह्येवैता इति ॥ १३ ॥

"काण्डादिति, "या शतेनेति च द्वाभ्या मपीय मिष्टका उपधीयते । तत्र प्रथममन्त्रे पूर्वार्द्धस्यार्थः प्रत्यक्षसिद्ध इति दर्शयति— "काण्डात्-काण्डादिति § । द्वितीयार्द्धन्तु निगदव्याख्यात मित्याह— "एवा नो दूर्वे इत्यादिना । काण्डशब्दः स्तम्बवाची ,

* पा० सू० ५. ३. ७, १४ ।

† 'निदधुः'—इति ङ ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. ४. १८ क ।

§ का० श्रौ० सू० १७. ४. १८ ख ।

परुः-शब्दः पर्ववचनः । यावन्तः काण्डाः स्तम्बा विद्यन्ते , तत्रैकै-
कस्मात् स्तम्बात् प्रकर्षेणोत्पद्यमानाः । एकस्मिन्नपि स्तम्बे
यावन्ति 'परुषि' पर्वणि विद्यन्ते , तेष्वेकैकस्मात् पर्वणः
'परितः' प्रकर्षेणोत्पद्यमानाः । अथ वा , काण्डशब्देन पर्वणो-
र्मध्यवर्ती दण्ड उच्यते ; 'काण्डात्-काण्डात्' सर्वस्मात् काण्डा-
दित्यर्थः । 'परुषः-परुषः' सर्वस्मात् पर्वणः । हे दूर्वे ! येषु
काण्डेषु यानि पर्वणि सर्वाणि विद्यन्ते , तेभ्यः सर्वेभ्योऽपि
परतः प्ररोहन्ती भवसीत्यर्थः । 'एवा' एवं यथा त्वं भवसि ,
एवं 'नः' अस्मान् 'शतेन सहस्रेण च' शतसहस्रसङ्ख्याकैः पुत्रा-
दिभिः 'प्रतनु' विस्तारयेति प्रथमस्यार्थः * ॥ १४ ॥

हे दूर्वे ! 'या' त्वम् काण्डानां 'शतेन' आत्मानं विस्तारयसि ,
अङ्गुराणां 'सहस्रेण' विविधं प्रादुर्भवसि , हे 'देवि' द्योत-
माने 'इष्टके' ! 'तस्यास्ते' वयं 'हविषा' 'विधेम' परिचरेमेति
द्वितीयस्यार्थः † ॥

उपधानमन्त्रगता मर्थसिद्धां द्वित्वसङ्ख्या मनुवदति— "द्वाभ्या
मुपदधातीति । द्वित्वसङ्ख्याप्रशंसालक्षणं व्याख्यानम् "द्वाभ्या मभि-
जुहोति , दिपाद्यजमानः , यजमानोऽग्निरित्यादिना प्रागुक्त ‡
मित्याह— "तस्योक्तो बभुरिति । "सादयित्वेत्यादिकन्तु
व्याख्यातम् § ॥ १५ ॥

* वा० सं० १३. २० ।

† वा० सं० १३. २१ ।

‡ इहैव पुरस्तात् २३५ पृ० ४ पं० द्रष्टव्यम् ।

§ इहैव पुरस्तात् ३०० पृ० ५ पं० द्रष्टव्यम् ।

कात्यायनः— “यास्त इति द्वियजुष मिति * । “यास्ते अग्ने सूर्ये रुचः”—इति , “या वो देवाः”—इति , द्वाभ्यां † द्वियजुर्नामिष्टका सुपदध्यादिति सूचार्थः । तदेतद् विधत्ते— “अथेति । विहिता मिष्टकां यजमानस्य स्वर्गप्राप्तिसाधनत्वेन प्रशंसति— “इन्द्राग्नी इत्यादिना । स्पष्ट मेतत् ।

“इमा मेवेति । ‘ताम्’ आत्मना दृष्टाम् ‘इमाम्’ अस्माभिरधिष्ठीयमाना मिष्टकाम् ‘एव’ ‘उपादधाताम्’ । ‘ता सुपधाय’, ‘अस्यै प्रतिष्ठायै’ । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ‡ । अस्याः प्रतिष्ठायाः सकाशात् सोपानवदिमा मारुह्य ‘स्वर्गं लोकं’ प्राप्नुता मित्यर्थः । “तथैवैतदिति । “यजमानो द्वियजुष सुपदधातीति यत् एतत् , ‘तथैव’ इन्द्राग्निदेवतावदेव । तदेव दर्शयति— “येनेति । येन प्रकारेण ‘यत् कर्म कृत्वा’ इन्द्राग्नी ‘स्वर्गं लोकं’ प्राप्नुताम् , तेनैव प्रकारेण ‘तत् कर्म कृत्वा’ अहं मपि ‘स्वर्गं’ प्राप्तवानिति ‘यजमानो द्वियजुष सुपदधाति’ । तस्मादेषा स्वर्गप्राप्तिसाधनमिति भावः ।

प्रकृताया एवेष्टकायाः द्वियजुरिति नामप्राप्तिं दर्शयति— “सा यदिति । यतः ‘एतां’ ‘द्वे देवते’ इन्द्राग्नी ‘अपश्यताम्’ , तस्माद् द्वियजुर्नामिय मिष्टकेत्यर्थः ॥

ननु देवताद्वयदर्शनात् कथं द्वियजुरिति नाम स्यादिति चेत् , उच्यते— यतो ‘द्वे देवते एता मपश्यताम्’ , अत एव द्वाभ्यां

* का० श्रौ० सू० १७. ४. २० । परं तत्रास्ति पाठभेदः ।

† वा० सं० १३. २२, २३ ।

‡ पा० ३. २. ६२ सू० १ वा० ।

यजुर्भ्यां मुपधीयते । तथा सति यजुर्द्वयेनोपधानस्यापि देवता-
द्वयदर्शनोपाधिकत्वाद् द्वियजुरिति नामधेयस्यापि देवताद्वयदर्शन
मेव निमित्तमित्यभिप्रायः ॥

ननु “यास्ते अग्ने”-“या वो देवाः”-इत्यनयोर्मन्त्रयोः ऋग्-
व्यवस्थया पठितत्वात् कथं यजुःशब्देन तदभिधानमिति ? एवं
तर्हि अत्र यजुःशब्देन मन्त्रमात्रं लक्ष्यते ।

“ऋक्सामयजुषां लक्षणं जैमिनिना दर्शितम्—

“तेषां मृग् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था, गीतिषु सामाख्या,
शेषे यजुः शब्दः”—इति * ।

एतदेवान्यत्र सङ्गृहीतमभियुक्तैः—

“नक्षत्रामयजुषां लक्षणं साङ्ख्यादिति शङ्किते ।

पादश्च गीतिः प्रस्निष्टपाठ इत्यस्वसङ्करः”—इति † ।

अथवा मन्त्रे एव यजुःशब्दव्यवहारो दृश्यते ; यथा—
“तस्यास्ते देवीष्टके विधेम हविषा वयमिति ‡ “यथैव यजुस्तथा
बभ्युरित्येवमादौ § ॥

अथ ता मेवेष्टकां यजमानात्मनापि प्रशंसति— “यद्देवेति ।
द्वियजुषो यजमानात्मकत्वात् तदुपधानेन यजमानमेवास्मिंश्लोके
अर्पितवान् भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

द्वियजुषो यजमानत्वोक्त्या लब्धोदयां पाक्षिकानां जिज्ञासा
भवतारयति— “तदाहुरित्यादिना । “अथ कतमदिति । ‘अथ’

* मी० जै० सू० २ अ० १ पा० ३५, ३६, ३७ सू० ।

† जै० अ० २० १०, ११, १२ ।

‡, § पुरस्तादिहैव प्रसमकक्षीयाख्यानं (३०४, २६६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

‘अस्य’ यजमानस्य ‘इदं’ द्वियजुर्नामिष्टका कतमद् ‘रूपं’ स्वरूपमिति । रूपापेक्षया नपुंसकत्वम् । उक्तस्योत्तरं दर्शयति — “देवो वा इति । ‘सः’ हिरण्मयः पुरुषः ‘अस्य’ यजमानस्य देवत्वप्रयुक्तः ‘आत्मा’ शरीरम् ; यद् * द्वियजुरिष्टका मनुष्यत्वप्रयुक्त आत्मेत्यर्थः । हिरण्मयत्वात् पुरुषस्य देवशरीरत्वम्, मृन्मयत्वात् द्वियजुषो मानुषशरीरात्मत्वम् प्रतिपादयति — “तद्यदित्यादिना । “देवरूपमिति । यतो देवरूपम्, अतः ‘अस्य’ यजमानस्य तद्रूपम् ‘अमृतं’ खलु ; विलापनेऽप्यविनश्वरत्वाच्चिरण्यस्यामृतत्वम् । “मानुषं होति । ‘इदं’ द्वियजुर्लक्षणम् स्वरूपम् । यतो मानुषम् अतः ‘इयं मृदः कृता भवति’ पार्थिवो भवति, मानुषाणां पार्थिवत्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥

द्वियजुष उपधानस्यान्वयश्च्यतिरेकयोर्गुणदोषप्रदर्शनेनावश्यकत्वमाह — “स यदित्यादिना । ‘अमृतं’ हिरण्मयपुरुषलक्षणा मिष्टकाम् एव ‘उपदध्यात्’ । “नेमा मिति । ‘इमां’ द्वियजुर्लक्षणा मपि तदानीं मेव चेदुपदध्यात्, ‘नापशिंथ्यात्’ नावशेषयेत्, तर्हि मानुषशरीररूपद्वियजुरिष्टकाया अपरिशेषणात् क्षिप्रकाले एव ‘अस्मात्लोकात्’ ‘यजमानः प्रेयात्’, तस्यास्तदानीं मनुपधानेनावशेषणे तु ‘अनेन’ द्वियजुर्लक्षणेन मानुषशरीरेणास्मिंलोके यजमानः कृत्स्नम् आयुरेतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथास्या इष्टकायाः हिरण्मयपुरुषसमीपे सर्वदाऽनुपधाने दोषप्रदर्शनपूर्वकम्, तत्रोपधाने गुणं दर्शयति — “स यदि-

त्यादिना । समीपेऽनुपधाने सति असम्बन्धाद् यजमानः स्वकीयं देवरूप मनुक्रमेण 'न प्रजानीयात्' ; उपधानेन तु प्रजानीयात् ।

अथ ता मेवेष्टकां दूर्वेष्टकासंस्पर्शेनोपदध्यादित्याह— “ता मनन्तर्हिता मिति ॥ १८ ॥

यजमानस्य हिरण्यपुरुषो देवं शरीरम् ; द्वियजुस्तु मानुष मित्युक्तम् । तयोर्मध्ये स्वयमाह्वाणादूर्वेष्टकयोरुपधानेन व्यवधानात् शरीरद्वयस्यापि प्राणेन कथं मय्यवच्छेद इति याज्ञिकानां प्रश्नं भवतारयति— “तदाहु रिति । ‘सन्तती’--इत्यस्यैव विवरणम्— “अथवच्छिन्नाविति । उक्तस्योत्तरं दर्शयति— “प्राणो वा इत्यादिना । ‘प्राणो वै स्वयमाह्वाणा’ “प्राणो ह्येवैतत् स्वयं मामन आहन्ते”--इति स्वयमाह्वाणायाः प्राणत्वमुक्तम् । “अथास्मात् प्राणो मध्यत उदक्रामदित्यादिना प्राणरस एव दूर्वाभूदित्यपि उक्तम् । सन्तनोतीत्येतदेव विवृणोति— “सन्धातीति । सष्ट मन्यत् ॥ २० ॥

द्वियजुष उपधाने मन्त्रौ विधत्ते— “यास्ते अग्ने इति * । “यास्ते अग्ने सूर्ये रुचो”—“या वो देवाः सूर्ये रुचः”—इत्येताभ्यां † मन्त्राभ्यां द्वियजुष उपदध्यादित्यर्थः । मन्त्रयोः पुनःपुनः रुक्पदप्रयोगस्याभिप्रायमाह— “रुचं रुच मिति । “अस्मिन्निति, यजमाने इत्यर्थः ।

* का० श्रौ० सू० १७. ४. २० ।

† वा० सं० १३. २२, २३ ।

मन्त्रयोस्त्वय मर्थः *— “हे ‘अग्ने !’ ‘ते’ तव ‘सूर्ये’
सूर्यमण्डले ‘याः’ ‘रुचः’ दीप्तयो ‘रश्मिभिः’ रश्मिरूपेण
‘दिवम्’ ‘आतन्वन्ति’ सर्वतो व्याप्नुवन्ति । रात्रौ या
अग्नेर्दीप्तयः, ता एव सूर्योदयकाले सूर्यरश्मयो भवन्ति ।
एतच्च तैत्तिरीयके अग्निहोत्रब्राह्मणे समान्नातम्— “उद्यन्तं
वावादित्य मग्निरनुसमारोहतीति †” । ‘ताभिः’ सर्वाभिर्दीप्तिभिः
‘नः’ अस्मत्सम्बन्धिने ‘जनाय’ यजमानलक्षणाय ‘रुचे’ ‘क्षधि’
प्रकाशं कुरु । ‘रुचे’-इति विभक्तिव्यत्ययः ‡, रुच मित्यर्थः ।
‘नस्त्वधीति’ “अतः क्वकमीत्यादिना § विसर्जनीयस्य सकारः ॥
हे ‘देवाः !’ ‘वः’ युष्माकं सम्बन्धिन्यः सूर्यमण्डले वर्त्तमानाः ‘याः’
‘रुचः’ दीप्तयः सन्ति, तथा ‘गोषु’ अश्वेषु च ‘याः’ दीप्तयः सन्ति,
‘ताभिः’ सर्वाभिर्दीप्तिभिः हे ‘इन्द्राग्नी !’ ‘हे बृहस्पते !’ तयोऽपि
यूयं ‘नः’ अस्मत्सम्बन्धिने यजमानाय ‘रुचं धत्त’ प्रकाशं
सम्पादयतु ॥

ननु चायं मन्त्रोऽध्वर्युणा पठ्यते, ततश्च “रुचन्नो
धत्तेति लिङ्गेन मन्त्र मुच्चारयितुरध्वर्योरिव तत् फलं युज्यते ;

* तयोः पाठस्त्विवम्,—

“यास्ते अग्ने सूर्ये रुचो दिव मातन्वन्ति रश्मिभिः ।

ताभिर्नो अद्य सर्वाभि रुचे जनाय नस्त्वधि ॥ २२ ॥

या वो देवाः सूर्ये रुचो गोष्वश्वेषु या रुचः ।

इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभी रुचे न धत्त बृहस्पते ॥ २३ ॥

† तै० ब्रा० २. १. २. १० ।

‡ पा० ३. १. ८५ सू० द्रष्टव्यम् ।

§ पा० सू० ८. ३. ४६ ।

अतो न इति पदं किं मित्युपवरित मिति चेत्, न ;
यजेतेत्यात्मनेपदश्रुत्या साङ्गप्रधानफलस्य यजमानगामित्वं प्रतीयते ; न च परिकीर्तस्याध्वयोर्दक्षिणातिरिक्तफलसम्बन्धो न्याय्यः ।
तस्मा श्रुतिन्यायाभ्यां विरुद्धं तल्लिङ्गं यजमानपरत्वेनोपचरणीयम् ।
तस्माद्यजमानेन पात्रेषु “आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहीत्यादिषु *
क्रियमाणानुवादिषु प्रत्यगाशीर्मन्त्रेषु श्रुतं फलं यथा याजमानम्,
तथैवाध्वर्युणा पात्रेषु करणमन्त्रेषु श्रुतं मपि फलं याजमानमेव ।
“द्वाभ्या मित्यादिकं पूर्वं व्याख्यातम् । प्रकारान्तरेणापि हित्वं प्रशंसति — “अथो हय मिति । द्विविधं
रूपं मस्तीति तदुपधानमन्त्रयोरपि हित्वं सुपपद्यत इत्यर्थः ।
व्याख्यातं सुत्तरं वाक्यम् ॥ २१ ॥

अथ रेतस्सिङ्गनामधेययोरिष्टकयोरुपधानं विधत्ते — “अथ
रेतस्सिचा इति । “लोपः शाकल्यस्य” — इति † वकारलोपः ।
विहिते इष्टके पृथिवीद्युलोकात्मना प्रशंसति — “इमो वै लोका-
वित्यादिना । तच्चानयोर्लोकयोः रेतस्सेतृत्वप्रतिपिपादयिषयो-
क्तम् — “इमौ वै लोकाविति । तद्रेतस्सेचन मनयोः प्रत्यक्षसिद्धि-
मित्याह — “इमौ ह्येवेति । “इतो वा अय मित्यादिना । तदेव
प्रत्यक्षत्वं दर्शयति — ‘अयं’ लोकः ‘इतः’ अस्मात् प्रदेशात्
धूमलक्षणं ‘रेतः’ सिञ्चति, ‘सः’ धूमः ‘अमुत्र’ व्युलोके वृष्टि-
र्भवति । सेति स्त्रीलिङ्गं वृध्यपेक्षम् । धूमस्य मेघकारणत्वात्
तद्वारा वृष्टिकारणत्वाद् धूमो वृष्टिरिति कारणे कार्यत्वो-

* वा० सं० ३. १७. २ ।

† पा० सू० द. ३. १६ ।

पचारः । 'तां' वृष्टिम् 'असौ' द्युलोकः 'अमुतः' अमुष्मात् प्रदेशात् सिञ्चति । तस्मादनयोर्लोकयोर्मध्ये वृष्टिपरिणतान्नद्वारा प्रजाः 'प्रजायन्ते' । श्रूयते हि— "अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते"—इति * । अन्यत्राप्युक्तम्— "वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः"—इति † । "तस्मादिमौ लोको रेतस्सिचौ ; रेतस्सिचोरनयोर्लोकयोः रूपेणानुसन्धानादिष्टके अपि रेतस्सिचावित्युच्येते ॥ २२ ॥

तत्र प्रथमाया उपधाने मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— "विराड् ज्योति रिति ‡ । 'अयं लोकः' पृथिवी 'विराट्'-शब्देनाभिधीयते । 'सः' च 'इमम्' अस्मदादीनां प्रत्यक्ष मग्निरूपं 'ज्योतिर्धारयति' । प्रथमा रेतस्सिक् भूलोकात्मिकेत्युक्तम्, तस्मात् प्रथमरेतस्सि-गात्मको विराड्-शब्दाभिधेयो भूलोकोऽग्निरूपं ज्योतिर्धारयति ॥ "स्वराड् ज्योतिरिति द्वितीयोपधानमन्त्रः § । सोऽप्येव मेव व्याख्येयः ।

अनयोर्लोकयोर्विराट्-स्वराट्-शब्दाभिधेयत्व मेवोपपादयति— "विराड् च ह्योमाविति । विविधं राजत इति विराट् । स्वय मेव राजत इति स्वराट् । तयोः पृथक्-पृथक्-मन्त्रेणोपधान माह— "नानोपदधातीति । यतः 'इमौ लोको' 'नाना' पृथग्भूतौ, तस्मात्तदात्मिकयोरिष्टकयोरुपधानं पृथक्-पृथक्-मन्त्रेण कर्त्तव्य मित्यर्थः । उपधानमन्त्रवत्सादनमन्त्रस्यापि

* ते० आ० उप० ७. २. २ ।

† म० स० ३. ७. ६ ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. ४. २२ ।

§ वा० सं० १३. २४ ।

पार्थक्येन प्राप्तावाह— “सकृदिति । “तया देवतयाङ्गिरस्वद्
ध्रुवा सोद”—इत्ययं सादनमन्त्रः * । त मेकवारं सुचार्यं सादयेत् ।
न तु प्रतीष्टक मित्यर्थः । तेन तदुपधानं समानं करोति ।
‘तस्मादनयोर्लोकयोः’ अन्ताः’ प्रान्ताः ‘समायन्ति’ परस्परं सम्बद्धा
भवन्ति । अन्तरिक्षभागा हि पृथिवीभागैः सम्बध्यन्त इत्येतत्
प्रत्यक्षसिद्धमेव ॥ २३ ॥

अथ तदेवेष्टकादय माण्डात्मकेनापि स्तौति— “यद्देवेति ।
आण्डशब्दात् स्वार्थिकोऽण् प्रत्ययः । आण्डाविति पुरुष-
सम्बन्धिनी वीजे उच्येते । “यस्य ह्याण्डौ भवत इत्यादिना
आण्डयोः रेतस्सिद्धं प्रतिपादितम् । “विराड् च द्वीमाविति ।
आण्डयोः प्रजोत्पादनसामर्थ्याद्विराड् च प्रत्यक्षसिद्ध मित्यर्थः ।
प्रजापतिशब्देन† प्रजोत्पादनं मभिधीयते । रेतसः प्रजापतेश्च प्रजा
लक्ष्यन्त इति तत्प्रकाशकत्वाज्ज्योतिष्व मित्यवगन्तव्यम् । “समान-
सम्बन्धनाविति । एकरूपसम्बन्धनावित्यर्थः । प्रकृतयोरिष्टकयोः
स्थानविशेषमाह—“ते अनन्तर्हिते”—इति ‡ । द्वियजुषोः समीपे
अव्यवधानेनोपधानं किमर्थं मित्यत आह— “यजमानो वा
इति ॥ २४ ॥

रेतस्सिचोरुपधानानन्तरं विश्वज्योतिराख्याया इष्टकाया
उपधानं विधाय, ता मग्न्यात्मना स्तौति— “अथेति § । स्वय-

* वा० सं० २७. ४५ ।

† ‘प्रजापतिशब्देन’—इति, ‘प्रजापतेश्च’—इति च छ-पुस्तकीयौ पाठौ ।

‡ का० श्रौ० १७. ४. २२ छ० वृत्तिर्द्रष्टव्या ।

§ का० श्रौ० छ० १७. ४. २३ ।

माहृसा इव विश्वज्योतिषोऽपि तिस्रो विद्यन्ते, अतोऽत्र *
 प्रथमेति विशेषणम् । अस्मिन् लोके 'भुवि' यत् किञ्चन
 ज्योतिरस्ति, तत् सर्वं मग्निमयं मेवेति । अग्निर्विश्व-
 ज्योतिरिति तदात्मकत्वेनानुसन्धानादिष्टकापि 'विश्वज्योतिः';
 अतस्तदुपधाने अग्निं मेवोपहितवान् भवति । विधत्ते—
 "तां मनन्तर्हिता मिति । 'तां' विश्वज्योतिषं 'रेतस्मिग्भ्याम्'
 'अनन्तर्हिताम्' अव्यवहितां तत्संस्पर्शेनोपदध्यात् । तथा सति
 रेतस्मिचोः पृथिवीद्युलोकात्मकत्वात् ताभ्यां मव्यवहितं मेव
 'अग्निं दधाति' । क्वचित् पार्श्वेऽपि तत्संस्पर्शेनोपधाने अव्यवधानं
 मुपपद्यत इत्यत आह— "अन्तरेवेति । "अन्तरेव हीति ।
 "अन्तरा इवेति पदविभागः । इवशब्द एवकारार्थः । "अन्त-
 रान्तरेण युक्ते"—इत्यनेन † इमाविति द्वितीया । अनयोर्लोकयो-
 र्मध्ये पृथिव्या उपरि अन्तरिक्षे खल्वग्निः प्रकाशते; तस्मात्
 मध्यत उपधानम् ॥ २५ ॥

अथैता मिष्टकां प्रजात्मना प्रशंसति— "यद्वेवेति । 'प्रजा
 हि विश्वज्योतिः' यतः प्रजा ज्ञानशक्त्या सर्वान् पदार्थान्
 प्रकाशयति, तस्मात् प्रजा विश्वज्योतिरित्येतदपरोक्षम्; अतः
 प्रजा विश्वज्योतिः । तथा सति एतदिष्टकोपधानेन प्रजननं
 प्रजोत्पादनं मेवोपहितवान् भवति । प्रजायाः प्रजोत्पादनस्य
 च कार्यकारणभावादभेदविवक्षयैव मुक्तम् । रेतस्मिचोराण्डत्वाद्,
 विश्वज्योतिषश्च प्रजात्वात्, ताभ्यां मव्यवहितत्वेन मध्यत

* 'अतोऽत्र'—इत्येतदस्ति ड-पुस्तके ।

† पा० सू० २. ३. ४ ।

उपधाने प्रजोत्पादन मेवाण्डयोर्निहितं भवतीति दर्शयति— “ता मनन्तर्हिता मिति । “अन्तरेव ह्याण्डाविति । आण्डयोर्मध्यतः * एव रेतोनिर्गमनद्वारत्वात् , तत एव ‘प्रजाः प्रजायन्ते’ ॥ २६ ॥

अथ तस्मिन्नुपधाने मन्त्रं विदधानो व्याचष्टे— “प्रजापति-
ष्टेत्वादिना † । यतः ‘प्रजापतिरेतां प्रथमां चिति मपश्यत्’ ,
अतः प्रथमां विश्वज्योतिषं “प्रजापतिष्टा सादयत्”—इति ‡ मन्त्रेण
उपदध्यादित्यर्थः । “पृष्ठे ह्यय मिति । ‘पृथिव्यै’—इति , षष्ठ्यर्थे
चतुर्थी § । यतश्च पृथिव्याः ‘पृष्ठे’ उपरि ‘अग्निज्योतिष्मान्’ विश्व-
ज्योतिष्वाग्निरित्युक्तम्— “अग्निर्वै प्रथमा विश्वज्योति रिति ॥ ;
अतः “पृष्ठे पृथिव्या ज्योतिष्मतीम्”—इति ¶ मन्त्रवचनम् ॥ २६ ॥

“प्राणो वा इति । विद्यमाने एव प्राणे सर्वेषा मिन्द्रियाणां
स्व-स्व-विषयप्रकाशकत्वात् प्राणस्य विश्वज्योतिष्टम् । “सर्वस्मा उ
वा एतस्मै”—इति । सर्वस्य खल्वेतस्य लोकस्य । पूर्ववच्चतुर्थी ** ।
प्राणः आशास्यो †† भवतीति शेषः । अपानो व्यानश्चेति प्राण
एव वृत्तिभेदभिन्नः ; प्राणस्य विश्वज्योतिष्टात् । ‘विश्वस्मै’ सर्वस्य
लोकस्य प्राणादिस्थैर्यार्थं तवोपधान मिति मन्त्रभाग आह । “सर्वं
ज्योतिरिति विश्वशब्दार्थविवरणम् । “अग्निष्टेऽधिपतिरिति”—

* ‘आण्डयोर्मध्ये’—इति कृ ।

† का० श्रौ० सू० १७. ४. २३ ।

‡, ¶ वा० सं० १३. २४. २ ।

§, ** पा० सू० २. ३. ६२. वा० १ ।

॥ इहैव पुरस्तात् २५ कण्ठी (२८७ पृ०) द्रष्टव्या ।

†† ‘आश्रयो’—इति ज ।

एतन्नन्तभागकथनेन 'अग्नि मेव' 'अस्याः' विश्वज्योतिषः 'अधि-
पतिं करोति' ।

हे विश्वज्योतिः ! पृथिव्याः पृष्ठे 'ज्योतिष्मतीं' ज्योतिषा
युक्तां त्वां 'प्रजापतिः' 'सादयतु' स्थापयतु । किमर्थं मिति
तत्राह— 'विश्वस्मै' विश्वस्य, सर्वस्य लोकस्य 'प्राणाय अपानाय
व्यानाय' प्राणादिव्यापारार्थम् । किञ्च 'विश्वं' समस्तं 'ज्योतिः'
तेजो 'यच्छ' नियच्छ, अस्मदायत्तं कुरु । 'ते' तव 'अग्निः अधि-
पतिः', अतः स त्वां 'परिभ्यो गोपायत्विति कृत्स्नमन्वार्थः ॥ २८ ॥

अथ ऋतव्याख्ययोरिष्टकयोरुपधानं विधत्ते— "अथेति * ।
'ऋतव्ये'—इति "वाय्वृतुपितृषसो यत्"—इति † देवतार्थे यत्
प्रत्ययः । "यचि भम्"—इति ‡ भ सञ्ज्ञायाम् "ओर्गुणः"—इति §
शुणः, "वान्तो यिप्रत्यये"—इति ॥ अवादेशः । ऋतुदेवत्वैष्टको
पधानेन ऋतूना मेवोपधानं भवतीत्याह— "ऋतव एत इति ।

ऋतव्ययोरुपधाने मन्त्रं विधाय ॥ व्याचष्टे— "मधुश्चेति ** ।
मधुमाधवशब्दाभ्यां चैत्रवैशाखावुच्येते । "वासन्तिकाविति, "वस-
न्ताच्च"—इति †† ठञ्-प्रत्ययः । ऋतुशब्दो मासद्वये मुख्यः, अत्र

* का० श्रौ० सू० १७. ४. २४ ।

† पा० सू० ४. २. ३१ ।

‡ पा० सू० १. ४. १८ ।

§ पा० सू० ६. ४. १४६ ।

॥ पा० सू० ६. १. ७६ ।

॥ का० श्रौ० सू० १७. ४. २५ ।

** वा० सं १३. २५ ।

†† पा० सू० ४. ३. ३० ।

तदवयवभूते मासे उपचाराद् वर्त्तते । मधुश्च माधवश्चेत्येतौ वसन्त-
सम्बन्धिनौ 'ऋतू' मासौ ; अतश्च तद्देवत्यत्वेन तदात्मिके वा
मुपदधामि इत्यर्थः । "नामनी"—इत्यादिना मधुमाधवशब्दो-
पयोगं दर्शयति । ननु स्वयमावृत्तादिवदेकैकस्या इष्टकाया
उपधानं विहाय, किं मिति द्वयोरुपधान मिति तत्राह— "हे
इष्टके इति । इष्टकयोर्द्वित्वेऽपि सकृत्सादनेनैक मेव ऋतुं
सम्पादयतीत्याह— "सकृदिति ॥ २८ ॥

प्रथमायां चितौ तदुपधानस्य कारणं माह— "तद्यदित्या-
दिना । 'एते' ऋतव्ये 'अत्र' प्रथमायां चितौ 'उपदधाति'—इति
यत्, तत्र कारणं मुच्यते— 'एषः' चीयमानः 'अग्निः' 'संवत्सरः'
संवत्सरात्मकः । अग्नेः संवत्सरात्मकत्वं संवत्सरं मुखायां सम्भृत्यो-
त्पादनीयत्वाद् । चीयमानस्याग्नेः प्रजापतिरूपत्वं प्रागुक्तम्—
"स यः प्रजापतिर्यस्यंसत, अयं मेव स योऽयं मग्निश्चीयत
इति * । 'सः' प्रजापतिः सर्वलोककारणत्वेन तदात्मकः । "संव-
त्सर एषोऽग्निरिति । तस्य संवत्सरात्मकत्वोक्तेः संवत्सरः 'इमे
लोकाः' खलु । "तस्येति । 'तस्य' संवत्सराग्निसर्वलोकात्मकस्य
प्रजापतेः । 'अयं मेव लोकः' पृथिवी । प्रथमा चितिः, वसन्त
ऋतुश्च, प्राथम्यसादृश्याद् 'अस्य' संवत्सरात्मकस्य 'प्रजापतेः' अव-
यवभूतः 'अयं' लोकः ; अतश्चात्र प्रथमायां चितौ 'एते' ऋतव्ये
वसन्तर्तुदेवत्यत्वेन तदात्मिके उपदधातीति यत्, तेन यदेव
'अस्य' प्रजापतेः 'आत्मनः' स्वस्य 'एतद्' इष्टकाद्वयलक्षणं

* इहैव पुरस्ताद् चतुर्थी कण्डो (२७६ पृ०) द्रष्टव्या ।

यदङ्ग मस्ति , तद् 'अस्मिन्' अवयवे प्रथमचितिलक्षणे 'एतत्' एतेन पुनः 'प्रतिदधाति' * ; तस्मादेते प्रथमायां चित्तावुप-
दध्यात् ॥ ३० ॥

अथ पुनस्ते एव ऋतव्ये प्रजापतेः प्रतिष्ठात्मनापि स्तौति—
“यद्देवैते इति । “प्रतिष्ठो अस्य वसन्त ऋतुरिति । ‘प्रतिष्ठा
उ’ इति पदविभागः । “आहुणः” † , उकारस्य “निपात एका-
जनाङ्”—इति ‡ प्रगृह्यसञ्ज्ञायाम् “भुतः प्रगृह्या अचि”—इति §
प्रकृतिभावात् “प्रतिष्ठो अस्येति । “एङः पदान्तादति”—इति ॥
पररूपत्वं न भवति । वसन्तर्त्तौः संवत्सरप्रथमावयवत्वात् प्रति-
ष्ठात्वम् । यत्रावयवे प्रतितिष्ठति , सा प्रतिष्ठा । यथा पुरुषः
पदयोः प्रतितिष्ठति , तद्वत् संवत्सरोऽपि वसन्तर्त्तौ प्रतितिष्ठति ।
प्रथमायाश्चित्तसु उत्तरचितिलक्षणान् प्रजापतेरवयवान् प्रत्या-
धारत्वात् प्रतिष्ठात्वम् ; अतश्च प्रथमायां चित्तौ प्रकृतयो-
रिष्टकयोरुपधाने प्रजापतेः स्वस्य वसन्तर्त्तुदेवत्वत्वेन तदात्मकै-
तद्विष्टकाद्वयलक्षणं यत् प्रतिष्ठारूप मङ्ग मस्ति , तदस्मिन्नेतेन
प्रतिनिहितवान् भवतीत्यर्थः ॥

अथानयोरिष्टकयोरुपधानस्य स्थानविशेषं विधाय प्रशं-
सति—“ते अनन्तर्हिते इति । “अनन्तर्हितास्तदिति । ‘तत्’

* ‘प्रदधाति’—इति ज ।

† पा० सू० ६. १. ८७ ।

‡ पा० सू० १. १. १४ ।

§ पा० सू० ६. १. २५ ।

॥ पा० सू० ६. १. १०६ ।

तेन 'प्रजाः' 'ऋतुभ्यः' 'अनन्तर्हिताः' अव्यवहिताः 'दधाति',
 ऋतुषु प्रतिष्ठापयतीत्यर्थः । तदेव दर्शयति— "तस्मादिति ।
 यत एवं तस्मात् 'प्रजाः' 'ऋतून्' अभिलक्ष्य 'प्रजायन्ते' 'गर्भे'
 सन्तं' गर्भेऽपि विद्यमानं 'जन्तुम्' ऋतुभिर्ह्येव 'सम्पश्यन्ति' ।
 ऋतूनां कालात्मकत्वात्, कालस्य च सदातनत्वेन सर्वोत्पत्ति-
 मन्निमित्तत्वाद्, अजातावस्था, जायमानावस्था, जातावस्था
 च तत्रैव सम्बध्यन्त इति भावः ॥ ३१ ॥

विधत्ते— "अथेति * । 'अथ' ऋतव्येष्टकोपधानानन्तरम्,
 अषाढाभिधा मिष्टका सुपदध्यात् । अषाढायाः सृज्येष्टकात्वात्
 तदुपधाने पृथिव्युपधान मेव सम्पादितम् भवतीत्याह— "इयं
 वा इति । तस्या अषाढाया उपधानम् चयनस्थलस्य पूर्वभागे
 कर्त्तव्य मित्याह— "तां पूर्वाह्णं इति । ननु किमर्थं मस्याः
 पूर्वाह्णं उपधान मिति तत्राह— "प्रथमेति । 'इयम्' अषाढा,
 उखायाः 'प्रथमा' पूर्वा 'असृज्यत' खलु ॥ ३२ ॥

प्रकृताया इष्टकायाः अषाढेतिनामधेयप्राप्तिप्रदर्शनपूर्वक सुप-
 धानोपयोगं दर्शयति— "सा यदषाढा नामेत्यादिना । पुरा खलु
 'देवाश्चासुराश्च' 'प्राजापत्याः' प्रजापतेरपत्यभूताः । पत्युत्तरपदत्वाद्
 "दित्यदित्येत्यादिना † अपत्यार्थे स्त्र-प्रत्ययः । 'ते' एते उभये
 ऽपि सार्द्धा मकुर्वन् । ततः 'ते देवाः' केनोपायेनासुरान् जयेमिति
 विचार्य, 'एताम्' अषाढाभिधाम् 'इष्टकां' तदुपायत्वेन 'अप-
 श्यन्' । दृष्ट्वा च 'ता मिमाम्' इष्टका सुपहितवन्तः । ततः 'ता

* का० श्रौ० सू० १७. ४. २५ ।

† पा० सू० ४. १. ८५ ।

सुपधाय 'असुरान्' 'सपन्नान्' वैरिणः, 'भ्रातृव्यान्'-इति सपन्न-
शब्दार्थविवरणम् । भ्रातृशब्दाद् "व्यन् सपन्ने"-इति * सपन्नार्थं
व्यनो विधानात् । तानसुरान् 'अस्मात् सर्वस्मात्' स्थानाद् 'अस-
हन्त' निराकुर्वन्, यथैषु लोकेषु अवस्थानं न लभन्ते, तथा पर्यवी-
भवन्नित्यर्थः । यत एतया असुरानसहन्त, 'तस्मादषाढा'-इति
नामधेयम् । अत्रासुराणां सहनकथनेन स्त्रेषा मसहनं मर्थतः
प्राप्तम् ; अतश्चैतस्या इष्टकायाः स्त्रेषा मसहनं प्रत्यपि कारण-
त्वादसहनसाधनत्वेनाषाढेत्युच्यते । "साढ्यै साढ्वा साढेति निगमः"
-इति † 'साढा'-शब्दो निपातितः, ततो नञ्समासः, व्यत्ययेन
मूर्धन्यादेशः । "तथैवेति" इति । यथैव देवा अषाढा सुपधाय
असुरान्निराकुर्वन्, 'तथैव' 'यजमान एता सुपधाय' 'द्विषन्तम्'
द्वेषं कुर्वन्तम्, 'भ्रातृव्यम्' अस्मात् सर्वस्मात् 'प्रदेशान्निरा-
कुरुते' ॥ ३३ ॥

अथैता मेवेष्टकां वागात्मनापि प्रशंसति ‡—"यद्देवेति । "वा-
चैव तद्देवाः"-इत्यादिना अषाढाया वायूपत्वं § प्रतिपाद्यते । यतो
देवा निर्भर्त्सनादिविशिष्टया 'वाचैव' 'असुरानसहन्त', तस्मान्निरा-
करणसाधनत्वसाधर्म्यादषाढा वाक् खल्वित्यर्थः । "तथैवेति ।
यतो देवाः वाचा असुरान् असहन्त, ततो देववदेव 'यज-
मानः' अपि 'वाचैव द्विषन्तं भ्रातृव्य मस्मात् सर्वस्मात् सहते' ।

* पा० सू० ४. १. १४५ ।

† पा० सू० ६. ३. ११३ ।

‡ 'प्रशंसति'-इति छ ।

§ 'वायुपाषाढयोक्तो'-इति छ ।

यतः अषाढा उक्तन्यायेन वागात्मिका , अत एतेन अषाढो-
पधानेन 'वाच मेव उपादधत देवाः', 'तथैव' 'यजमानः'
'वाच मेवोपधत्ते' ॥ ३४ ॥

यदुक्तं मियं वा अषाढेत्यषाढायाः पृथिव्यात्मकत्वम् * ,
तदुपजीव्यास्या अषाढाया इष्टकायाः 'वामभृत्'-सञ्ज्ञाप्राप्तिं
दर्शयति— "सेय मिति । 'वामं' वननीयं वस्तु ; 'प्राणाः'
सर्वैराशास्यमानत्वात् 'वामं' वस्तु । 'यत् किञ्च' 'प्राणीयं'
प्राणवत् अर्थजातं मस्ति , 'तत् सर्वम्' 'इयं' पृथिवी 'विभर्त्ति'
खलु । अतश्च वामशब्देन प्राणानां मभिधानात् , प्राणानां तद्वतां
चाभेदविवक्षया 'इयं' पृथिवी 'वामभृत्'-सञ्ज्ञेति तदात्मिका-
प्यषाढा वामभृत्-सञ्ज्ञेत्यर्थः । "वाग्वा अषाढेति यदुक्तं वागा-
त्मकम् † , तदप्युपजीव्यैतत्सञ्ज्ञालाभं माह— "वाग्वा
त्वेवेति । "वाचि वा"—इत्यत्र वाक्शब्देन वागिन्द्रियस्थानं
मुखं लक्ष्यते , प्राणानुविधायित्वात् प्राणशब्देन च श्रोत्रादीनी-
न्द्रियाणि , प्राणेश्योऽर्थे वाचि सुखे अन्नं 'धीयते' निधीयते ।
"तस्माद् वाग्वामभृदिति । तदात्मिकाषाढापि वामभृदित्य-
भिधीयते ॥ ३५ ॥

सेय मित्यादिनोक्तप्रकारेण निष्पन्नं मर्थं माह— "त एत
इति । सेय मित्यादिना अषाढाया आधिभौतिकप्राणात्मकत्व
मुक्तम् , वाग्वा त्वेवेत्यादिना तु आध्यात्मिकप्राणात्मकत्वम् ।
ततश्च अषाढेति यदेषा , 'ते सर्वे प्राणाः' आध्यात्मिकत्वा-

* इहैव परस्तात् ३२ कण्ठी (२८६ पृ०) दृष्टव्या ।

† पुरस्तात् ३४ कण्ठी (२८६ पृ०) दृष्टव्यम् ।

धिभौतिकत्वादिभेदेनोभयविधा अपि प्राणा इत्यर्थः । 'त एते'
—इति 'प्राणाः'—इत्येतदपेक्षया लिङ्गवचने । उक्त मषाढाया
उभयविधप्राणात्मकत्वं सुपजीव्यं, तस्याः पूर्वभागे उपधानं
सुपपादयति—“तां पूर्वाङ्गे इति । “तस्मादिति । ‘पुरस्तात्’
पूर्वभागे इत्यर्थः । “इमे”—इति अभिनयेन निर्देशः । ‘तस्मात्’
पूर्वाङ्गे उपधानात् सुखे ‘इमे प्राणाः’ अवतिष्ठन्त इति शेषः ।
अषाढायाः पूर्वभागे मन्त्रवत्या इष्टकाया उपधानं निवारयति
—“तां नान्ययेति । ‘पुरस्तात्’ ‘ताम्’ मषाढां ‘प्रति’ ‘अन्यया’
मन्त्रवत्या इष्टकयोपधानं ‘न’ सम्पादयेत् । ‘एतस्यां चिता-
विति । तत्र हेतुरुच्यते— “नेदिति, निपातः परिभये
वर्तते * । अषाढायाः प्राणात्मकत्वाद् एतस्यां प्रथमायां चितौ
तस्याः पुरस्तात् मन्त्रवदिष्टकोपधाने तद्व्यवधानात् ‘प्राणान्’
एव अपिहितवान् भवतीति परिभयेन नोपदध्यादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

ननु यदि समन्त्रकाणां मिष्टकानां सुपधाने प्राणापिधानम्,
तर्हि अपस्यानां मन्त्रविशिष्टानां मिष्टकानां सुपधानेन तत्
कस्मान्न भवतीत्यत आह— “यदपस्या इति । अपस्यानां
मन्त्रात्मकत्वं तद्विधायकमन्त्राङ्गेषुभिधास्यते † । आपश्चान्नात्मिकाः ;
तत्कारणत्वात् । अनेन तु प्राणानां मपिधानं न सम्भवति ;
अन्नोपजीवित्वात् प्राणानाम् । अतश्चान्नात्मकत्वादपस्यानां
समन्त्रकाणां मप्युपधानं न विरुध्यत इति भावः । अथ तस्या
उपधानं मृतव्ययोः समीपे विधाय स्तौति— “ता मनन्तर्हिता

* “नेति एष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभये”—इति निरु० १. ३. ६ ।

† इहेवोपरिष्ठाद् पक्षमे ब्राह्मणे १० कण्डिकायां द्रष्टव्यं भविष्यति ।

मिति । ‘स्यं वाग्यतुषु प्रतिष्ठिता वदतीति । ऋतुष्ववस्थितेषु प्राणिषु प्रतिष्ठिता वदतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

“प्रजा वै विश्वज्योतिरिति विश्वज्योतिषः प्रजात्व मुक्तम् , “वाग्वा अषाडेति अषाढाया वाक्त्वं प्रतिपादितम् , ततश्च विश्व-ज्योतिषः समीपे अषाढाया उपधाने सति प्रजासु वागुपहिता भवति ; तदकृत्वा तयोर्मध्ये किमर्थं ऋतव्ययोरुपधानं कृत मित्याशङ्क्य तत्कारण माह— “तदाहु रिति । “संवत्सरो वा ऋतव्ये इति । “ऋतव एते यदृतव्ये इति ऋतव्ययोः ऋत्वात्म-कत्वात् , सम्भूय सर्वेषां ऋतूनां संवत्सरात्मकत्वात् , ऋतव्ये संवत्सरः । ततश्च ऋतव्ययोरन्तरोपधाने संवत्सरेण प्रजाभ्यो वाचं व्यवहितां करोति । ‘तस्मात्’ इदानीं मुत्पत्तेरुपरि ‘संवत्सरवेलायां’ संवत्सरे गते सति पश्चात् ‘प्रजाः वाचं प्रवदन्ति’ ॥ ३८ ॥

प्रकृताया इष्टकाया उपधाने मन्त्रं विदधानो व्याचष्टे— अषाढासीत्यादिना * । यतो ‘देवाः’ ‘एतया’ इष्टकया ‘असुरान्’ ‘असहन्त’ निराकुर्वन् ; अतः सहनसाधनत्वाद् “अषाढासीति मन्त्र आह । “सहस्रवीर्यासीत्यत्र सहस्रशब्देनापरिमितसङ्ख्या विवक्षितेति दर्शयति— “सर्वं वै सहस्र मिति । हे इष्टके ! त्वं ‘सहमाना’ असुराणां निराकर्त्री ; अतो नाम्ना अषा-ढासि । तस्मात् ‘अरातीः’ अदानशीलान् (शत्रून् †) ‘सहस्र’ परिभावय । किञ्च ये पूर्वं विरोधिनी न भवन्ति , इतः परम् ‘पृतनां’ सङ्ग्राम मिच्छन्ति , ते ‘पृतनायतः’ । पृतनाशब्दा-

* वा० सं० १३. २६ ।

† नास्त्येतत् पदं ङ-पुस्तके ।

दाकारलोपाभावश्चान्दसः । तानपि परिभावय । किञ्च त्वं
‘सहस्रवीर्यासि’ अपरिमितवीर्यविशिष्टा * भवसि । अनेन शत्रु-
निराकरणसामर्थ्यं सुपपादितम् भवति । तादृशी ‘सा’ मां ‘जिन्व’
प्रीणीहीति मन्त्रार्थः ॥ ३८ ॥

अथ दूर्वेष्टकादीनां स्वयमाट्स्यायाः प्राग्भागे उपधाने
कारणं माह— “तदाहुरिति । ‘अभि स्वयमाट्स्याम्’ अभिलक्ष्य,
स्वयमाट्स्याया उपरि भागे इत्यर्थः । “लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये”
—इत्यव्ययीभावसमासः † । ‘अन्या इष्टकाः’ उपरि वक्ष्यमाणाः
‘उपधीयन्ते’ ‘एताः’ दूर्वेष्टकादयस्तु तस्याः ‘प्राच्य उपधीयन्ते’—
इति यदस्ति, तत्रोत्तरं माह—“हे वै योनौ”—इति । ‘देवयोनिः’
‘अन्यः’, ‘मनुष्ययोनिः अन्यः’, इति यदुक्तं मन्यत्वम्, तदाह—
“प्राचीनेति । ‘प्राचीने भागे’ पूर्वभागे ‘प्रजननम्’ उत्पत्तिः,
तत्कारणं वा येषां ते तथोक्ताः ; ‘मनुष्याः’ तु ‘प्रतीचीनप्रजननाः’
ततश्च ‘एताः’ इष्टकाः स्वयमाट्स्यायाः ‘प्राचीः’ प्रागपवर्गाः
‘उपदधाति’—इति यत्, तेन ‘देवयोनिरेव’ ‘एतत्’ एनं ‘यज-
मानम्’ ‘प्रजनयति’ उत्पादयति । दूर्वेष्टकादीनां सुत्तरोत्तर-
पूर्वभावेन उपधानं कात्यायनेनोक्तम्— “पूर्वाम्-पूर्वां सुत्त-
राम्”—इति ‡ ॥ ४० ॥ २ [४. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे चतुर्थेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

* ‘अपरिमितसङ्ख्याकवीर्यविशिष्टा’—इति ड ।

† पा० सू० २. १. १४ ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. ४. १६ ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ४ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम् ,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्त्रां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो ,
व्यश्राणोद्विश्चक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुतं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः ,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मन्त्रणः शर्करं चार्कतेजाः ,
रत्नाव्यो रत्नरूपं गिरि मङ्गत मुदा पाचसाक्षिङ्गणार्यः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

॥ इति सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठकश्च समाप्तः † ॥

* अत्रत्याष्टीप्पन्यः, प्रसप्तमकाण्डेयद्वितीयाध्यायान्ते द्रष्टव्याः ।

† अत्र १ ब्रा० ४५ क० , २ ब्रा० ४० क ; सङ्कलयनयाच
तृतीयप्रपाठकौयद्वयोर्ब्राह्मणयोः ८५ कण्डिकाः श्रुता इति ।

अथ

चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ,

अपि वा

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

कूर्मं मुपदधाति । रसो वै कूर्मो रस मेवैतदु-
पदधाति यो वै स एषां लोकानां मप्सु प्रविद्धानां
पराङ्मुखोऽत्युत्तरत्स एष कूर्मस्तु मेवैतदुपधाति या-
वानु वै रसस्तावानात्मा स एष इमं एव लोकाः *
॥ १ ॥

तस्य यदुधरं कपालम् । अयं स लोकस्तत्
प्रतिष्ठितमिव भवति प्रतिष्ठित इव ह्ययं लोकोऽथ
यदुत्तरं सा द्यौस्तद्व्यवगृहीतान्तं मिव भवति
व्यवगृहीतान्तेव हि द्यौरथ यदन्तरा तदन्तरिक्षं

* 'लोकाः'—इति ग, घ ।

सु एष इमं एव लोका इमानिवैतल्लोकानुपदधाति
॥ २ ॥

तु मभ्यनक्ति । दध्ना मधुना घृतेन दधि हैवास्य
लोकस्य रुपं घृतं मन्तरिक्षस्य मध्वमुष्य स्वेनैवैन-
मेतद्रूपेण समर्द्धयत्यथो दधि हैवास्य लोकस्य रसो
घृतं मन्तरिक्षस्य मध्वमुष्य स्वेनैवैन मेतद्रूपेण समर्द्ध-
यति * ॥ ३ ॥

मधु व्याता ऋतायत ऽद्विति । यां वै देवता मृग-
भ्यनूक्ता यां यजुः सैव देवता सुऽक्सो देवता तद्य-
जुस्तद्वैतन्मध्वैषु विचो रसो वै मधु रस मेवा-
स्मिन्नैतद्वधाति गायत्रीभिस्त्रिभिस्तस्योक्तो बन्धुः
॥ ४ ॥

स यत् कूर्मो नाम । एतद्वै रूपं कृत्वा प्रजा-
पतिः प्रजा असृजत यदसृजताकरोत्तद्यदकरोत्
तस्मात् कूर्मः कश्यपो वै कूर्मस्तस्मादाहुः सर्वाः
प्रजाः काश्यप्य इति ॥ ५ ॥

* 'समर्द्धयति'—इति ख ।

स यः सु कूर्मोऽसौ सु आदित्यः । अमु मेवै-
तदादित्य मुपदधाति तं पुरस्तात् प्रत्यञ्च मुपदधा-
त्यमुं तदादित्यं पुरस्तात् प्रत्यञ्चं दधाति तस्माद-
सावादित्यः पुरस्तात् प्रत्यङ् धीयते दक्षिणतोऽषा-
ढायै वृषा वै कूर्मो योषाषाढा दक्षिणतो वै वृषा
योषा मुपशेतेऽरत्निमावेऽरत्निमात्राच्च वृषा योषा
मुपशेते सैषा सूर्वासा मिष्टकानां महिषी यदुषाढै-
तस्यै दक्षिणतः सन्त्सूर्वासा मिष्टकानां दक्षिणतो
भवति ॥ ६ ॥

यदेव कूर्म मुपदधाति । प्राणो वै कूर्मः प्राणो
ह्रीमाः सूर्वाः प्रजाः करोति प्राण मेवैतदुपदधाति
तं पुरस्तात् प्रत्यञ्च मुपदधाति पुरस्तात्तत् प्रत्यञ्चं
प्राणं दधाति तस्मात् पुरस्तात् प्रत्यङ् प्राणो धीयते
पुरुष मभ्यावृत्तं यजमाने तत् प्राणं दधाति दक्षि-
णतोऽषाढायै प्राणो वै कूर्मो व्यागुषाढा प्राणो वै
व्याचो वृषा प्राणो मिथुनम् ॥ ७ ॥

अपां गुम्भन्त्सीदिति । एतद्वापां गुम्भिष्ठं यत्रैष
एतत्तपति मा त्वा सूर्योऽभिताप्सीन् माग्निर्वैश्वानर

इति मैव त्वा सूर्यो हिंसीन् मो ऽग्निर्वैश्वानर
 इत्येतदुच्छिन्नपत्वाः प्रजा अनुवीक्षस्वेतीमा वै सर्वाः
 प्रजा या इमा इष्टकास्ता अरिष्टा अनार्ता अनु-
 वीक्षस्वेत्येतदनु त्वा दिव्या वृष्टिः सचता मिति
 यथैवेनं दिव्या वृष्टिरनुसचेतैव मेतदाह ॥ ८ ॥

अथैन मेजयति । चीन्समुद्रान्समसृपत्
 स्वर्गानिती मे वै त्रयः समुद्राः स्वर्गा लोकास्तानेषु
 कूर्मी भूत्वानुसृप्सर्पापां पतिवृषभ इष्टकाना
 मित्यपां ह्येष पतिवृषभ इष्टकानां पुरीषं
 वसानः सुकृतस्य लोक इति पशवो वै पुरीषं
 पशून् वसानः सुकृतस्य लोक इत्येतत् तत्र गच्छ
 यत्र पूर्वे परेता इति तत्र गच्छ यत्रैतेन पूर्वे
 कर्मण्युरित्येतत् ॥ ९ ॥

मही द्यौः पृथिवी च न इति । महती द्यौः
 पृथिवी च न इत्येतदिमं यज्ञं मिमिक्षता मितीमं
 यज्ञं मवता मित्येतत्पिपृतां नो भरीमभिरिति
 बिभृतां नो भरीमभिरित्येतद् द्यावापृथिव्योत्तमयो-
 पदधाति द्यावपृथिव्यो हि कूर्मः ॥ १० ॥

त्रिभिरुपदधाति । त्रय द्वमे लोका अथो त्रिवृ-
दग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मावा तावतैवैन मेतदुप-
दधाति त्रिभिरभ्यनक्ति तत् षट् तस्योक्तो बभ्रु-
रवका अधस्ताद्भवन्त्यवका उपरिष्ठादापो वा ऽवका
अपा मेवैन मेतन्मध्यतो दधाति सादयित्वा सूद-
दोहसाधिवदति तस्योक्तो बभ्रुः ॥ ११ ॥

अथोलूखलमुसले ऽउपदधाति । विष्णुरका-
मयतान्नादः स्या मिति स एते ऽदृष्टके ऽअपश्यदुलू-
खलमुसले ते ऽउपाधत्त ते ऽउपधायान्नादो ऽभवत्तथै-
वैतद्यजमानो यदुलूखलमुसले ऽउपदधाति येन
रूपेण यत् कर्म कृत्वा विष्णुरन्नादोऽभवत्तेन रूपेण
तत् कर्म कृत्वान्नादोऽसानीति तदेतत्सर्वं मन्त्रं यदु-
लूखलमुसले ऽउलूखलमुसलाभ्यां ह्येवान्नं क्रियत
ऽउलूखलमुसलाभ्या मद्यते * ॥ १२ ॥

ते रेतस्त्रिचोर्ब्वलयोपदधाति । पृष्टयो वै रेतः-
सिचौ मध्यं मु पृष्टयो मध्यत एवास्मिन्नेतदन्नं दधा-

* 'मद्यते'—इति क, ख ।

त्युत्तरे ऽउत्तर मेवास्मादेतदुन्नं दधात्यरत्निमात्रे ऽरत्नि-
मात्राद्वा न्न मद्यते ॥ १३ ॥

प्रादेशमात्रे भवतः । प्रादेशमात्रो वै गर्भो
व्यिशुरन्न मेतदात्मसम्मित मेवास्मिन्नेतदुन्नं दधाति
यदु वा ऽआत्मसम्मित मन्नं तदवति तन्न हिनस्ति
यद्भूयो हिनस्ति तद्यत् कनीयो न तदवति ॥ १४ ॥

औदुम्बरे भवतः । ऊर्ग्वै रुस उदुम्बर ऊर्जं
मेवास्मिन्नेतद्रसं दधात्यथो सर्व्वं ऽएते व्वनस्पतयो
यदुदुम्बर एते ऽउपदधत् सर्व्वान् व्वनस्पतीनुपद-
धाति रेतस्मिचोर्व्वलयेमे वै रेतस्मिचावनयोस्तद्वन-
स्पतीन् दधाति तस्मादनयोर्व्वनस्पतयश्चतुःस्रस्ति
भवति चतस्रो वै दिशः सर्व्वामु तद्विच्च व्वन-
स्पतीन् दधाति तस्मात् सर्व्वामु दिच्च व्वनस्पतयो
मध्ये सङ्गृहीतं भवत्यलूखलरूपतायै ॥ १५ ॥

यदेवोलूखलमुसले ऽउपदधाति । प्रजापते-
र्व्विस्त्रस्तात् प्राणो मध्यत उदचिक्रमिषत्त मन्नेना-
गृह्णात् तस्मात् प्राणो ऽन्नेन गृहीतो यो ह्येवान्न
मृत्ति स प्राणिति ॥ १६ ॥

प्राणे गृहीते ऽस्मादन्नमुदचिक्र मिषत्तत् प्राणेना-
गृह्णात् तस्मात् प्राणेनान्नं गृहीतं यो ह्येव प्राणिति
सोऽन्न मत्ति ॥ १७ ॥

एतयोरुभयोर्गृहीतयोः । अस्मादूर्गुदचिक्रमि-
षत्ता मेताभ्या मुभाभ्या मगृह्णात् तस्मादेताभ्या
मुभाभ्यामूर्गृहीता यो ह्येवान्न मत्ति स प्राणिति त
मूर्ज्जयति ॥ १८ ॥

जर्ज्जि गृहीतायाम् । अस्मादेते ऽउभे ऽउदचिक्र-
मिषतां ते ऽज्जर्जागृह्णात् तस्मादेते ऽउभे जर्ज्जा
गृहीते यः ह्येवोर्ज्जयति स प्राणिति सोऽन्न मत्ति
॥ १९ ॥

तान्येतान्यन्योऽन्येन गृहीतानि । तान्यन्यो-
ऽन्येन गृहीत्वात्मन् प्रापादयत तदेतदन्नं प्रपद्य-
मानः सर्वे देवा अनुप्रापद्यन्तान्नजीवनं हीदं
सर्वम् ॥ २० ॥

तदेष श्लोकोऽभ्युक्तः । तद्वै स प्राणो ऽभव-
दिति तद्वि स प्राणो ऽभवन् महा भूत्वा * प्रजापति-

रिति महान् हि स तद् भवद्यदेन मेते देवाः
 प्रापद्यन्त भुजो भुजिष्या वित्वेति प्राणा वै भुजो
 ऽन्नं भुजिष्या एतत् सर्वं वित्वेत्येतद्यत् प्राणान्
 प्राणयत् पुरीत्यात्मा वै पूर्यद्दे प्राणान् प्राणयत्
 तस्मात् प्राणा देवा अथ यत् प्रजापतिः प्राणयत्
 तस्माद् प्रजापतिः प्राणो यो वै स प्राण एषा सा
 गायत्यथ यत् तदन्न मेष स विष्णुर्देवताथ या सो
 ऽर्गेष स उदुम्बरः * ॥ २१ ॥

सो ऽब्रवीत् । अयं व्याव मा सर्वस्मात् पाप्मन
 उद्भाषीदिति यद्ब्रवीदुद्भाषीन्मेति तस्मादुदुम्बर
 उदुम्बरो ह वै त मुदुम्बर इत्याचक्षते परोऽक्षम्परोऽक्ष-
 कामा हि देवा उरु मे करदिति तस्मादुरुकर
 मुरुकरः ह वै तदुलूखल मित्याचक्षते परोऽक्षम्परो-
 ऽक्षकामा हि देवाः सैषा सर्वेषां प्राणानां योनि-
 र्यदुलूखलः शिरो वै प्राणानां योनिः ॥ २२ ॥

तत् प्रादेशमात्रं भवति । प्रादेशमात्रं मिव

* 'उदुम्बरः'—इति ख , 'उदुम्बरः'—इति ग, घ ।

हि शिरश्चतुःस्रक्ति भवति चतुःस्रत्तीव हि शिरो
मध्ये सङ्गृहीतं भवति मध्ये सङ्गृहीतं मिव हि
शिरः ॥ २३ ॥

तं यत्र देवाः समस्कुर्वन् तदस्मिन्नेतत् सुर्वं
मध्यतो ऽदधुः प्राण मन्त्र मूर्जं तथैवास्मिन्नय मेत-
दधाति रेतस्त्रिचोर्व्वेलया पृष्ठयो वै रेतस्त्रिचौ
मध्य मु पृष्ठयो मध्यत एवास्मिन्नेतत् सुर्वं दधाति
॥ २४ ॥

व्विष्णोः कूर्माणि पश्यतेति । व्वीर्यं वै कूर्म
व्विष्णोर्व्वीर्याणि पश्यतेत्येतद्यतो व्रतानि पस्पश
ऽद्वत्यन्नं वै व्रतं यतो ऽन्नं स्पाशयाञ्चक्र ऽद्वत्येत-
दिन्द्रस्य युज्यः सखितीन्द्रस्य ह्येष युज्यः सुखा
द्विदेवत्ययोपदधाति * द्वे ह्यलूलखलमुसले सकृत्
सादयति समानं तत् करोति समानं ह्येतदन्न
मेव सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः
॥ २५ ॥

अयोखा मुपदधाति । योनिर्वा ऽउखा योनि
मेवैतदुपदधाति ता मुलूखल ऽउपदधात्यन्तरिक्षं
वा ऽउलूखलं यद्वै किञ्चास्या ऊर्ध्वमन्तरिक्षं मेव
तन्मध्यं वा ऽअन्तरिक्षं मध्यतस्तद्योनिं दधाति
तस्मात् सर्वेषां भूतानां मध्यतो योनिरपि वन-
स्पतीनाम् ॥ २६ ॥

यद्वेवोखा मुपदधाति । यो वै स प्रजापति-
र्व्यस्रसतैषा * सोखे मे वै लोका उखे मे लोकाः
प्रजापतिस्ता मुलूखल ऽउपदधाति तदेन मेतस्मि-
न्सर्वास्मिन् प्रतिष्ठापयति प्राणे ऽन्न ऽऊर्ज्यथो ऽए-
तस्मादेवैन मेतत् सर्वस्मादनन्तर्हितं दधाति ॥
॥ २७ ॥

अथोपशयां पिष्ट्वा । लोकभाज मुखां कृत्वा
पुरस्तादुखाया उपनिवपत्येष हैतस्यै लोकस्तथो
हास्यैषानन्तरिता भवति ॥ २८ ॥

तदाहुः । कथं मस्यैषा पक्वा शृतोपहिता भव-

* 'व्यस्रसतैषा'—इति ग, घ ।

तीति यदेव यजुष्कृता तेनाथो यद्वै किञ्चित् मग्निं
 वैश्वानरमुपनिगच्छति तत एव तत् पक्वञ् शृत
 मुपहितं भवति ॥ २६ ॥

ध्रुवासि धरुणेति । तस्योक्तो बभ्रुरितो जज्ञे
 प्रथमं मेभ्यो योनिभ्यो ऽअधि जातवेदा इत्येतेभ्यो
 हि योनिभ्यः प्रथमं जातवेदा अजायत स गायत्र्या
 विष्टुभानुष्टुभा च देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन्नि-
 त्येतैर्वा ऽएष कुन्दोभिर्देवेभ्यो हव्यं वहति प्रजा-
 नन् ॥ ३० ॥

द्विषे राये रमस्व । सहसे द्युम्न ऽजर्जे ऽअप-
 त्यायेत्येतस्मै सव्वस्मै रमस्वेत्येतत् सम्राडसि स्वरा-
 डसीति सम्राट् च द्वेषे स्वराट् च सारस्वतौ
 त्वोत्सौ प्रावता मिति मनो वै सरस्वान् वाक्सर-
 स्वत्येतौ सारस्वता ऽउत्सौ तौ त्वा प्रावता मित्ये-
 तद् द्वाभ्यामुपदधाति तस्योक्तो बभ्रुरथो द्वयञ्
 ह्येवैतद्रूपं मृच्चापश्च सादयित्वा मूददोहसाधिवदति
 तस्योक्तो बभ्रुः ॥ ३१ ॥

अथैना मभिजुहोति । एतद्वा ऽअस्या मेतत्

पूर्वः रेतः सित्तं भवति सिकतास्तदेतदभिकरोति
तस्माद्योनौ रेतः सित्तं मभिक्रियत ऽआज्येन जु-
होति सुवेण स्वाहाकारेण द्वाभ्या मानेयीभ्यां गाय-
त्रीभ्यां तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३२ ॥

अग्ने युद्धा हि ये तव । युद्धा हि देवहूत-
मानिति युक्तवतीभ्या मिद मेवैतद्योनौ रेतो युनक्ति
तस्माद्योनौ रेतो युक्तं न निष्पद्यते ॥ ३३ ॥

स यदि संवत्सरभृतः स्यात्* । अथाभिजुह-
यात् सर्व्वं वै तद्यत् संवत्सरभृतः सर्व्वं तद्यदभि-
जुहोत्यथ यद्यसंवत्सरभृतः स्यादुपैव तिष्ठेता सर्व्वं
वै तद्यदसंवत्सरभृतो ऽसर्व्वं तद्यदुपतिष्ठते ऽभि-
त्वेव जुहुयात् ॥ ३४ ॥

पशुरेष यदग्निः† । सो ऽत्रैव सर्व्वः कृत्स्नः
संस्कृतस्तस्यावाङ् प्राणः स्वयमाहस्मा श्रोणी द्वियजुः
पृष्ठयो रेतस्त्रिचौ कौकसा विश्वज्योतिः ककुद

* 'स्यात्'—इति ग, घ ।

† 'यदग्निः'—इति ग, घ ।

मृतव्ये ग्रीवा अषाढा शिरः कूर्मो ये कूर्म प्राणा
ये शीर्षन् प्राणास्ते * ते ॥ ३५ ॥

तं वा ऽएतम् । इत जडं प्राञ्चं चिनोत्यसौ
वा ऽआदित्य एषो ऽग्निरमुं तदादित्य मित जडं
प्राञ्चं दधाति तस्मादसावादित्य इत जडः प्राङ्
धीयते † ॥ ३६ ॥

अथैनं प्रसलव्यावर्त्तयति । अमुं तदादित्यं प्रस-
लव्यावर्त्तयति तस्मादसावादित्य इमांल्लोकान् प्रस-
लव्यनुपयैति ॥ ३७ ॥

उदरमुखा ‡ । योनिरूलूखल मुत्तरोखा भवत्य-
धर मूलूखल मुत्तरुः५ ह्युदर मधरा योनिः शिश्रं
मुसलं तद् वृत्त मिव भवति वृत्त मिव हि शिश्रं तद्
दक्षिणत उपदधाति दक्षिणतो वै वृषा योषा
मुपशेते यदु पशोः संस्कृतस्यान्नं तद् दूर्व्वेष्टका
तस्य वा ऽएतस्योत्तरोऽर्द्ध उदाहिततरो भवति पशु-

* 'ते'—इति ग, घ ।

† 'धीयते'—इति क ।

‡ 'उदरमुखा'—इति ग, घ ।

रेष यदग्निस्तस्मात् पशोः सुहितस्योत्तरः कुक्षिरुन्नत
तरो भवति * ॥ ३८ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [५, १,] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्गमे , त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे स्वयमाट्टसादीना मुपधान मभिहितम् ;
अथास्मिन् ब्राह्मणे कूर्मादीना मुपधान मभिधास्यते । तत्रादौ
तावत् कूर्मोपधानं विधाय तं रसात्मना स्तौति— “कूर्मं
मुपदधातीति । उक्तं मेव कूर्मस्य रसत्वं प्रतिपादयति— “यो
वै स इति । ‘एषां’ पृथिव्यादीनां ‘लोकानाम्’ ‘अप्सु’ ‘प्रविद्धानां’
मग्नानां ‘सः’ प्रसिद्धो यः ‘रसः’ ‘पराङ्’ अनावृत्तः ‘अत्यक्षरत्’
अस्रवत् । ‘सः’ रसः ‘एषः’ इदानीं मस्माभिरुच्यमानः ‘कूर्मः’ ।
अतः ‘त मेव’ रसम् ‘एतत्’ एतेन कूर्मोपधानेनोपहितवान् भवति ।
लोकरसत्वप्रनाद्या कूर्मस्य लोकात्मकत्वं मेवाह— “यावान्
वा इति । ‘रसः’ ‘यावान्’ तत्परिमाणः , ‘आत्मा’ देहोऽपि
‘तावान्’ तत्परिमाणः ; रस एव देहस्यान्तर्भावात् । यथा
विलीने लोहपिण्डे तत्स्वरूपं तद्रूपे सूक्ष्माकारेण अवतिष्ठते ,
तद्वत्लोकरसात्मके कूर्मे ‘लोकाः’ अपि सूक्ष्मरूपेण अवतिष्ठन्त
इति ‘स एषः’ कूर्मः एतत् सर्वलोकात्मक इत्यर्थः ॥ १ ॥

यदुक्तं कूर्मस्य पृथिव्यादिलोकत्रयात्मकत्वं , तदेव तच्छ-

* ‘भवति’—इति क ।

रीरे विविच्य दर्शयति— “तस्येति । ‘तस्य’ कूर्मस्य यदधस्तनं
 ‘कपालं’ कठिनत्वम्, ‘सः’ ‘अयं लोकः’ पृथिवी । अधरकपाल-
 पृथिव्योः कस्यचित् साधर्म्यस्य प्रदर्शनात् तादात्म्यं सुपपाद-
 यति— “तत् प्रतिष्ठितं भवेति । ‘प्रतिष्ठितम्’ अधः सर्वत्र
 पृष्ठतलम् । अधरकपाल-पृथिव्योस्तथाविधत्वात् तस्य पृथिव्या-
 त्मकत्वम् । “अथेति । ‘अथ’ ‘यत्’ ‘उत्तरं’ कपालम्, ‘तद्’ ‘द्वौः’
 द्युलोकः । पूर्ववत् तदेवोपपादयति— “तद् व्यवगृहीतान्तं मिति ।
 विविधं भवगृहीतः अवनतः प्रान्तो यस्य, तत् तथोक्तम् ।
 कूर्मस्योपरिकपालम् सर्वतो मण्डलाकारिणावनतप्रान्तम् ‘इव’
 ‘भवति’, ‘द्वौः’ अपि तथाविधा ; अतस्तस्य तदात्मकत्वम् ।
 अथ ‘यत्’ अधरोत्तरयोर्द्वयोः कपालयोः ‘अन्तरा’ मध्यं मस्ति,
 ‘तदन्तरिक्षम्’ । अतः ‘स एषः’ कूर्मः, ‘इमे’ पृथिव्यादयः ‘एव’
 लोकाः । तस्मादेतेनोपधानेन ‘इमानेव लोकानुपदधाति’ ॥ २ ॥

विहितस्य कूर्मस्य दधिमधुघृतैरभ्यञ्जनं विधत्ते— “त मभ्य-
 नक्तोति * । दधिमधुघृतानां पृथिव्यादिलोकरूपत्वम् । घृतस्य,
 दध् उपरिभावित्वात् पृथिव्युपरितनान्तरिक्षलोकरूपत्वम् ।
 मधुनस्तु वृक्षाचलशिखरादिषूपरि भागेष्ववस्थितत्वात् द्युलोका-
 त्मकत्वम् । अथवा मधुनो मधुरसत्त्वेन सोमात्मकत्वात्,
 सोमस्य च द्युलोकेऽवस्थानात्, ‘मधु’ द्युलोकरूपम् । प्रकारान्तरे-
 णापि दध्यादिभिरभ्यञ्जनं प्रशंसति— “अथो इति ॥ ३ ॥

अभ्यञ्जने मन्त्रं विधत्ते— “मधु वाता ऋतायत इति † ।

* का० श्रौ० सू० १७. ४. २७ ।

† य० वा० १३. २७, २८, २९ ।

विहित मभ्यञ्जनमन्त्रं रसात्मना प्रशंसति—“यां वै देवता मिति ।
 ‘यां देवताम्’ ‘अभि’-लक्ष्य, या ‘ऋक्’ ‘अनूक्ता’ उच्चारिता,
 तद्देवताप्रतिपादकत्वेनोच्यते, सा ऋक् तत्प्रतिपादकत्वात् सैव
 प्रतिपाद्या देवता । तथा यजुरपि । एवं च सत्यत्र तद्देवतास्वरू-
 प मेतत् मधु ; “मधुवाता ऋतायते”—इत्यनया ऋचा प्रति-
 पाद्यत्वात् । ततश्च ‘एष त्वचः’ प्रतिपाद्यत्वेन देवताभूत-
 मध्वात्मकः । तिस्र ऋचो यस्मिन् समुदाये, स त्वचः ।
 “ऋचि तेरुत्तरपदादिलोपच्छन्दसि”—इति * त्रिशब्दस्य सम्प्र-
 सारणम्, ऋवर्णस्य च लोपः, “ऋक्पूरब्धूरिति समासान्तः † ।
 मधु च सोमरसस्वरूपम् ; अतश्चैतेन त्वचोनोपधाने सति रसा-
 त्मके ‘अस्मिन्’ कूर्मे ‘रस मेव’ विहितवान् भवति ।

अभ्यञ्जनमन्त्राणां छन्दःसङ्क्षेपे विधत्ते—“गायत्रीभिस्त्रिष्टुभि-
 रिति । तद्व्याख्यानम् प्रागुक्त मित्याह—“तस्योक्तो बभ्रुरिति ।
 तच्च “गायत्रीभिः प्राणो गायत्री प्राण मेवास्मिन्नेतद्धाति तिस्र-
 भिः, त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानः, तानेवास्मिन्ने-
 तद् दधाति”—इति षष्ठकाण्डेऽभिहितम् ‡ ।

मन्त्राणा मय मर्थः §,— ‘ऋतायते’ ऋतं यज्ञ मात्मन

* पा० ६. १. ३७ सू० १ वा० । † पा० सू० ५. ४. ७४ ।

‡ इक्ता० ३ प्र० २ ब्रा० ५ क० (६ भा० २११ पृ०) ।

§ तत्पाठारूपेण,—

“मधु वाता ऋतायते मधु चरन्ति सिन्धवः ।

माध्वीनः सन्त्वोषधीः । १ । मधु नक्त सुतोषसो मधुमत्

पार्थिवं रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता । २ । मधुमान् नो

वनसतिर्मधुमां अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः । ३ ।”

इच्छतीति ऋतायन् यजमानः । व्यत्ययेनाकारः । तस्मै 'वाताः'
वायवो 'मधु' मधुररसं 'क्षरन्ति' स्वावयन्ति । 'सिन्धवः' समु-
द्राश्च नद्यश्च 'मधु क्षरन्ति' । 'ओषधीः' ओषधयोऽपि । "वा-
च्छन्दसि"—इति * पूर्वसवर्णदीर्घः । 'नः' अस्मात्सम्बन्धि यजमानार्थं
'माध्वीः' मधुररसोपेताः 'सन्तु' । "ऋचवास्तुव्यवास्त्येत्यादिना †
माध्वी-शब्दो निपातितः । किञ्च 'नक्तम्' रात्रिरपि 'मधु' मधुर-
रसोपेता भवतु । अपि च 'उषसः' मधुररसोपेता भवन्तु । तथा
यत् 'पार्थिवं रजः', तत् सर्वं 'मधुमत्' अस्तु । 'नः' अस्माकं यज-
मानस्य 'पिता' पित्रस्थानीया 'द्यौः' 'मध्वस्तु' मधुररसोपेता भवतु ।
'वनस्पतिः' अश्वत्यादिर्यज्ञसाधनभूतः 'नः' अस्माद्यजमानार्थं
'मधुमान् अस्तु' । 'सूर्यः' अपि 'मधुमान्' सन्तापराहित्यलक्षण-
माधुर्यरसोपेतः 'अस्तु' । तथा 'गावः' 'नः' अस्माद्यजमानार्थं
'माध्वीः' मधुरक्षीरोपेताः 'भवन्तु' ॥ ४ ॥

अथ कूर्म इति नाम्नः प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति— "स
यत् कूर्म इति । 'एतत्' कूर्मसम्बन्धि 'रूपम्' आत्मनः
'कृत्वा' 'प्रजापतिः प्रजा असृजत' । असृजतेत्यस्य व्याख्यानम्—
"यदसृजताकरोदिति । असृजतेति यत्, तदकरोदित्यर्थः ।
'तत्' तेन कूर्मरूपेण 'अकरोत्'—इति 'यत्', तस्माद् अकरोदिति
'कूर्मः'—इति, कूर्मशब्दो नामधेय मित्यर्थः । करोतेरौणादिके मक्-
प्रत्यये "बहुलं छन्दसि"—इत्युत्वे ‡, 'हलि च'—इति § दीर्घं च

* पा० सू० ६. १. १०६ ।

† पा० सू० ६. ४. १७५ ।

‡ पा० सू० ७. १. १०३ ।

§ पा० सू० ८. २. ७७ ।

कृते, कूर्म इति रूपम् भवति । “कश्यपो वा”—इत्यादिक-
स्थाय मर्थः,— कूर्मशब्दस्य करणे प्रवृत्तिनिमित्तकत्वात्, कश्य-
पस्य च प्रजापतित्वेन प्रजाकारकत्वात्, ‘कश्यपः कूर्मः खलु’;
अत एव ‘सर्वाः प्रजाः काश्यप्यः’ इति ‘आहुः’ जनाः । अतश्च
कूर्मस्य कश्यपात्मकत्वात् तदुपधानम् प्रशस्त मिति ॥ ५ ॥

अथ त मेव कूर्म मादित्यात्मनापि स्तौति— “स य इति ।
‘सः’ प्रकृतो ‘यः’ ‘कूर्मः’ अस्ति, ‘सः’ ‘असौ’ विप्रकटः ‘आदित्यः’ ।
आदित्यात्मकत्वम् मण्डलाकारमाभ्यात्, यथा ‘आदित्यो यूषः’—
इति । एतस्योपधाने आदित्यस्यैवोपधानं कृतम् भवति । उक्त
मादित्यात्मकत्वं सुपजीव्य, तस्य चयनप्रदेशे एव पूर्वभागे प्रत्यङ्-
मुखस्योपधानं माह— “तं पुरस्तादिति ।

ननु कूर्मस्यादित्यात्मकत्वेन पुरस्तात् * प्रत्यगुपधानेनादि-
त्यस्य पुरस्तात् प्रत्यङ्निधानं मित्यन्योन्याश्रयता-दोष इति
चेत्, मैवम् †; कारकज्ञापकयोर्हेतुहेतुमद्भाववैपरीत्यं भूषण
मेव, न तु दूषणम् । यथा अग्निर्धूमस्य कारको हेतुः,
धूमश्चाग्नेर्ज्ञापक इति; तथात्रापि कूर्मस्य पुरस्तात् प्रत्य-
गुपधानं मादित्यस्य पुरस्तात् प्राङ्निधाने कारकम्,
आदित्यस्य पुरस्तात् प्रत्यगवस्थानं कूर्मस्यैवंविधोपधाने ज्ञाप-
कम् । पुरस्तात् प्रत्यगुपधानम्, अषाढायाः पुरस्तादुत्तरतो
वापि स्यादित्यत आह— “दक्षिणत इति । ‘अषाढायै’—

* “प्रत्यगुपधानम्, एतस्य च पुरस्तात्”—इत्यधिकः पाठोऽत्र छ-पुस्तके ।

† ‘मैवम्’—इत्यस्य स्थाने “नैव दोषः”—इति छ-पाठः ।

इति , षष्ठ्यर्थे चतुर्थी * । उक्तेऽर्थे उपपत्ति माह— “वृषा वा इति । वृषशब्देन सेचनसमर्थत्वात् पुमानुच्यते ; अषाढा-
शब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वाद् अषाढा योषा खलु । “उत्तरतो हि स्त्री पुमांसं मुपशेते”—इति श्रुतेः † पुमान् दक्षिणभागे योषा मुपशेते । उपशयनेन ईप्सिततमत्वात् योषा मिति द्वितीया ‡ ; अतश्चास्य कूर्मस्य अषाढायाः दक्षिणभागे उपधानं मुपपन्न मित्यर्थः । दक्षिणभागे विप्रकट्टेऽप्युपधानं स्यादित्यत आह—
“अरन्निमात्रे इति । उखाया अपि पुरस्ताद् अषाढायाः शिष्टत्वेन सर्वेष्टकानां मपि प्रशस्तत्वात् तद्दक्षिणभागे उपधानेन सर्वेष्टकानां मपि दक्षिणभागे उपशयनं सिद्धम् भवतीति दर्शयति— “सैषेति ॥ ६ ॥

अथ त मेव कूर्मं प्राणात्मनापि स्तौति— “यद्देवेति । “प्राणो ह्यिमा इति । ‘प्राणः’ खलु ‘इमाः सर्वाः प्रजाः करोति’ ; प्राणिभिरेव प्रजानां मुत्पादनात् । अतश्च कर्त्तव्यत्वसामान्यात् ‘प्राणः कूर्मः’ इति । तदुपधाने प्राणस्यैवोपधानं भवति । “तं पुरस्तादिनोक्तम् प्राणात्मकत्वं मुपजीव्य ‘पुरस्तात्’ प्रत्यङ्मुखत्वेनोपधानं मुपपाद्यते । “तस्मादिति । यत एवम्, तस्मात् कारणात् ‘पुरस्तात्’ मुखे प्राणवायुः प्रत्यङ्मुखत्वेन ‘धीयते’ प्रियते ।

कूर्मस्य प्राणात्मकत्वादिरण्यपुरुषाभिमुख्येन तस्योपधाने

* पा० २. ३. ६२ सु० १ वा० ।

† पुरस्तात् १का० १प्र० १ब्रा० २०का० (१भा० ६८०) दृश्यम् ।

‡ पा० सू० १. ४. ४६ ।

पुरुषस्य यजमानरूपत्वाद् यजमाने प्राणनिधानं भवत्याह—
 “पुरुष मभ्यावृत्त मिति । कूर्मस्य प्राणत्वादघाढायाः वाक्कात्
 तस्य दक्षिणत उपधानं युज्यत इति दर्शयति — “दक्षिणत इति ।
 स्त्रीत्वसामान्यादघाढायाः वागात्मकत्वम् । ‘प्राणः’ ‘वाचः’ ‘वृषा’
 पतिः खलु ; प्राणोपजीवनेन वाचः प्रवृत्तेः । अतः प्राणो
 वागित्युभय मपि ‘मिथुनम्’ । एवञ्च वागात्मिकाया अघाढाया
 दक्षिणभागे प्राणात्मकस्य कूर्मस्योपधानं सुपपन्न मित्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ तदुपधाने मन्त्रं विदधानो व्याचष्टे— “अपां गम्भ-
 न्नित्यादिना * । “यत्रेति । ‘यत्र’ स्थाने ‘एषः’ सूर्यः ‘एतत्’ तपनं
 करोति, ‘एतत्’ खलु ‘अपां’ ‘गम्भिष्ठं’ गम्भीरतमम्, ऋद इत्यर्थः ।
 सूर्यस्य वृष्टिहेतुत्वात् तस्यावस्थानप्रदेशस्य ऋदत्वं सुच्यते ।
 ततश्च कूर्मस्यापा मन्तरेणावस्थानाद् ‘अपां गम्भन्’ सूर्यावस्थान-
 समीपदेशलक्षणे अपां ऋदे ‘सीद’ उपविशति मन्त्र आह ।
 “गम्भन्निति । गम्भीरशब्दस्य क्कान्दसो गम्भन्नादेशः †, तत
 उत्तरस्थाः सप्तम्याः “सुपां सुलुक्”—इत्यादिना ‡ लुकि रूपम् ।
 “गम्भिष्ठ मिति । गम्भन्-शब्दादतिशायने इष्टनि कृते §, “टेः”—
 इति ॥ टिलोपे कृते, रूपम् । “मा त्वा सूर्योऽभिताप्सीन्
 माम्निर्वैश्वानरः”—इत्यत्राभिताप्सीदित्येतत्पदार्थं माह— “मैव

* का० श्रौ० सू० १७. ४. २८ ।

† “समुद्र इव वासि गह्वना”—इति तै० ब्रा० ७. ७. ६ ।

‡ पा० सू० ७. १. ३६ ।

§ पा० सू० ५. ३. ५५ ।

॥ पा० सू० ६. ४. १४३ ।

त्वेति । ‘अच्छिन्नपत्राः’-इति । पत्रशब्देनात्रावयवो लक्ष्यते ,
तेनात्राच्छिन्नावयवा इत्ययं मर्थः स्यात् । ‘या इमाः’
उपहिताः ‘इष्टकाः’, ‘ताः’ इमा एव ‘सर्वाः प्रजाः’ खलु ।
इष्टकानां प्रजापत्यात्मकत्वेन , प्रजापतेश्च सर्वप्रजाकारणत्वेन ,
तदात्मकत्वादित्यर्थः । रिष्ट-शब्देनानिष्टं व्याधिप्रभृतिकं मुच्यते ,
तद्वहिता अरिष्टाः ; तस्यैव विवरणम्—‘अनार्ताः’-इति ।
तथा सति अच्छिन्नपत्राः प्रजाः ‘अनुवीक्षस्व’-इत्यनेन एत-
दुपहितेष्टकारूपाः प्रजाः , यथा ‘अरिष्टा अनार्ताः’ भवन्ति ,
तथा ताः ‘अनुवीक्षस्व’ अनुपालयेत्येतदुक्तम् भवतीत्यर्थः ।
“यथैवेन मिति । ‘एनं’ कूर्मं मनुलक्ष्य , ‘यथैव’ ‘दिव्या वृष्टिः’
सम्बन्धीयात् , ‘एवम्’ अनेनाभिप्रायेण ‘एतत्’ अनुत्वेत्यादिकम्
आह ॥

“अपाङ्गश्चान्”, ‘चीन्त्समुद्रान्’, “मही धीः”-इति * त्रिभिः
मन्त्रैः अयं कूर्म उपधीयते । तत्र मध्यमेन तं चालयन्नुपदध्यात् ।
अत एव कात्यायनः— “अपाङ्गश्चानिति तिसृभिर्घट्टयति मध्य-
मया”-इति † ॥ ८ ॥

तदेतद्दर्शयन्नाचष्टे — “अथेति । ‘एजयति’ कम्पयति ।
“एजृ कम्पने”-इति ‡ धातुः । “इमे इति । ये ‘इमे त्रयः’
‘समुद्राः’ समुद्रवन्ति समुद्रच्छन्तीति समुद्रा लोकाः § ।

* वा० सं० १३. ३०, ३१, ३२ ।

† का० श्रौ० सू० १७. ५. १, २ ।

‡ श्वा० प० २३४ घा० ।

§ निरु० २. ३. १ द्रष्टव्यम् ।

‘स्वर्गाः’ सुखहेतुभूताः । ‘तान्’ ‘एषः’ प्रजापतिः ‘कूर्मो’ भूत्वा अनुसंसर्ष^{*} ; प्रजापतेर्लोकत्रयात्मकत्वात् * । “स एष इमे एव लोका इत्यादिना †” कूर्मस्य लोकत्रयात्मकत्वाभिधानात् , प्रजापतिः कूर्मरूपेण लोकाननुसंसर्षेति ।

अथ मन्त्राभिसन्धिः , — अपाम्पतित्वं कूर्मस्य ; तत्रैव सर्वदा-
वस्थानात् । वृषभशब्देन श्रैष्ठ्यं लक्ष्यते, तच्च लोकत्रयात्मकत्वादिना
द्रष्टव्यम् । अथ वा इष्टकात्मनां स्त्रीणां ‘वृषभः’ पुमान् । पुरीष-
शब्देन पशवोऽभिधीयन्ते , तान् ‘वसानः’ आच्छादयन् , यज-
मानस्य सम्पादयन्नित्यर्थः । अथ वा इष्टकारूपान् पशून्
आच्छादयन्निति । पूर्वं सुपहिताः कूर्माः ‘एतेन’ उपधानलक्ष-
णेन कर्मणा ‘यत्र’ ‘परेताः’ सृताः प्राप्नुवन् , तत्र गच्छेत्ये-
तदुक्तं भवति ॥ ८ ॥

“मही द्यौरिति ‡, अत्र महीपदस्य विवक्षितं मर्थं माह—
“महतीति । द्वितीयपादे ‘मिमिक्षताम्’—इत्यस्यावन मर्थ इति
दर्शयति— “इमं यज्ञं मवता मित्येतदिति । अनेकार्थत्वाद्वा-
तूनां मिमिक्षतिरत्वावने वर्त्तते । तृतीयपादे ‘पिष्टताम्’—इत्य-
स्यार्थं माह— “विभृता मिति ॥

मन्त्रार्थस्तु,— हे कूर्म ! त्व मपां गम्भीरतरे देशे उष्-
विश , तत्र सोदन्तं त्वां सूर्यो मा अभितपतु , ‘वैश्वानरः’
सर्वेषां सुदरस्थः सर्वात्मा च सर्वज्ञः अग्निरपि मा अभितपतु ।

* वा० सं० १३. ३१ ।

† पुरस्तादिहैव द्वितीया कण्ठौ द्रष्टव्या ।

‡ वा० सं० १३. ३२ ।

तथाविधस्त्व मनवखण्डितावयवा इष्टकारूपाः प्रजाः अनु-
वीक्षस्व । 'त्वा' त्वां 'दिव्या वृष्टिः' चानुसम्बन्धीयता मिति
प्रथमस्यार्थः * ॥

हे कूर्म ! त्वं 'त्रीन्' सुखहेतुभूतान् लोकान् 'समस्तपत्'
संस्तप्तोऽसि । व्यत्ययेन तिबादेशः, लृदित्वात् चुरेडादेशः † ।
यतः स त्वम् 'अपाम्पतिः', 'इष्टकानां' च 'वृषभः', अतस्त्वां
ब्रवीमि — 'पुरीषम्' इष्टकारूपान् पशून् 'वसानः' आच्छादयन्,
'सुकृतस्य' सुष्ठु सम्पादितस्थानेः 'लोके' स्थाने स्थित्वा, 'तत्र'
गच्छ, एतेन कर्मणा 'पूर्वे' कूर्माः 'यत्र' 'परेताः' परागताः,
सन्नतिं प्राप्नुवन्निति द्वितीयस्यार्थः ‡ ॥

“मही द्यौरिति मन्त्रस्तु प्रागेव व्याख्यातः § । अन्तिम-
मन्त्रस्य द्यावापृथिव्यत्वं प्रशंसति — “द्यावापृथिव्य इति ।
“तस्य यदधरं कपाल मयं स लोकः”—इत्यादिना ॥ कूर्मस्या-
धस्तनोपरितनयोः कपालयोर्द्यावापृथिवीरूपत्वस्योक्तत्वात् 'कूर्मो'

* अस्य पाठस्त्वैवम्—

“अपाङ्गमनसीद मा त्वा सूर्योऽभिताप्तीष्मापिर्वैवाणरः । अष्टिस्त-
पत्राः प्रजा अनुवीक्षस्वास्तु त्वा दिव्या वृष्टिः सचतः” — इति ।

† पा० सू० ३. १. ५५ ।

‡ अस्य पाठस्त्वैवम्—

“त्रीन्समुद्राण्यमस्तपत् स्वर्गानपाम्पतिर्वृषभ इष्टकानाम् । पुरीषं
वसानः सुकृतस्य लोके तत्र गच्छ यत्र पूर्वे परेताः” — इति ।

§ ३४६ पृ० १३ पङ्क्तितो द्रष्टव्यम् ।

॥ पुरस्तादिहेव ३२५ पृ० २१ पं० द्रष्टव्यम् ।

द्यावापृथिव्यः’ ; अतस्तदुपधाने उत्तमाया ऋचो द्यावापृथिव्यत्वं प्रशस्त मिति यावत् । द्यावापृथिव्यशब्दस्तु “द्यावापृथिवीशुना-
सीरेत्यादिसूत्रेण * देवतार्थे यत्प्रत्ययान्तः ॥ १० ॥

उपधानमन्त्राणां त्रित्वसङ्ख्या मनूय प्रशंसति— “त्रिभि-
रिति । ‘इमे’ पृथिव्यादयो ‘लोकाः त्रयः’ ; कूर्मश्च लोकत्रया-
त्मकः ; ततश्च तदुपधानं त्रिभिर्मन्त्रैः सम्पाद्यते । अपि च
अग्निस्त्रिवृत्स्तोमात्मकः ; अग्नेस्त्रिवृत्त्व मेकस्मादेव सहोत्पत्तेः ।
तथा च श्रूयते— “स सुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत , त मग्नि-
देवतान्वसृज्यतेति † । आहवनीयादिभेदेन वा अग्नेस्त्रिवृत्त्वम् ।
अथवा षष्ठकाण्डे रुद्रादिनवनामधेयाभिधेयत्वादग्नेस्त्रिवृत्त्व सु-
क्तम् ‡ । तथा सति अत्रोपधानमन्त्राणां त्रित्वात् ‘अग्निः’ ‘यावान्’
यत्परिमाणविशिष्टः , ‘अस्य’ च ‘माता’ अवयवः ‘यावती’
यत्परिमाणविशिष्टा , ‘तावता’ तत्परिमाणविशिष्टेन रूपेण
‘एतदुपधानं’ सम्पादितम् भवति ।

अभ्यञ्जनमन्त्राणां उपधानमन्त्राणां च सङ्ख्याः सम्भूय
प्रशंसति— “त्रिभिरभ्यनक्तीति । ‘तत्’ तथा सति ‘षट्’ सङ्ख्या
सम्पाद्यते । तत्सङ्ख्यासम्पादनस्य तु प्रशंसारूपं व्याख्यानम् “षट्
वा ऋतवः”—इत्यादिना § प्रागुक्तमित्यर्थः ।

कूर्मस्याधस्तादुपरिष्ठाच्चावकाः स्थापयेदित्याह— “अवका

* पा० सू० ४. २. ३२ ।

† तै० सं० ७. १. ४ ।

‡ पूर्वस्मिन् काण्डे १. ३. १०—१८ (इमां १७—२० पृ०) द्रष्टव्यम् ।

§ पुरस्तादिहैव २. ३. ३५ द्रष्टव्यम् ।

इति * । ‘अवका’ शैवालम् । अवकास्थापनं किमर्थं मित्यत आह— “आपो वा इति । ‘अवकाः’ अस्मु जायन्त इति कार्य-कारणभेदाविवक्षया आपोऽप्यवकाः । अतश्चैतेनावकास्थापनेन ‘अपा मेव मध्यतः’ ‘एनं’ कूर्मं निहितवान् भवति । “साद-यित्वेत्यादिकन्तु प्रागेव व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

कूर्मोपधानानन्तरम् उलूखलमुसलयोरुपधानं विधत्ते— “अथेति । विहितं मुलूखलमुसलयोरुपधानं मन्नादनसाधनतया प्रशंसति — “विष्णुरित्यादिना । ‘येन’ ‘रूपेण’ प्रकारेण ‘यत् कर्म कृत्वा विष्णुरन्नादोऽभवत्’, ‘तेन’ प्रकारेण ‘तत् कर्म कृत्वा’ अहं मपि ‘अन्नादोऽसानोति’ अभिप्रायेण ‘यजमान उलूखलमुसले उपदधाति’ यतः, अतो यथैव विष्णुरभूत्, ‘तथैव’ ‘एतत्’ एतेन यजमानोऽप्यन्नादो भवतीत्यर्थः ।

अन्नादनसाधनता कथं मनयोरिति तदुपपादयति— “तदे-तदिति । यतः ‘उलूखलमुसलाभ्यां मन्नं क्रियते’; ताभ्यां ब्रौह्मादीनां वितुषीकरणात्, वितुषीकृतानां मेवान्नत्वात्, ‘अन्नं मप्युलूखलमुसलाभ्यां क्रियते’ । अतश्च ‘उलूखलमुसले’-इति यदेतत् कृत्स्नं मन्नम्; तथा सति अन्नादनसाधनतानयोरुपपद्यत इति भावः ॥ १२ ॥

अनयोः स्थानविशेषं विधाय स्तौति— “ते इति । रेतस्त्रिचा-विति, इष्टकाविशेषौ प्राग्विहितौ † । तयोः ‘विलया’ प्रान्तेन । सप्तम्यर्थे तृतीया । अत एव कात्यायनः,— “रेतस्त्रिचोर्विलाया

* का० श्रौ० सू० १७. ४. २७ ।

† पुरस्तात् ३. २. २२ द्रष्टव्यम् ।

मरन्निमात्रश्रुतेरिति * । तत्रैते उपदध्यात् । यतो 'रेत-
स्मिचो' 'पृष्टयः' । पृष्टिशब्देन कटिपार्श्वस्यास्थिविशेषावुच्येते ।
अवयवापेक्षया च बहुत्वम् । रेतस्मेचनसाधनत्वसामान्यात्
रेतस्मिचोः पृष्टिरूपता । शरीरमध्येऽवस्थानात् पृष्टयो मध्यं
हि ; अतश्च तस्मान्ते अनयोरुपधानात् मध्यभागे एवास्मिन्
प्रजापतौ चीयमानाग्निरूपे 'एतत् अन्नं' निहितवान् भवति ।

दिगन्तरेऽपि रेतस्मिचोरुपधानं सम्भवेदित्यत आह—
“उत्तर इति । स्वयमादृष्टाया उत्तरप्रदेशेऽपि । प्रमाणविशेष
माह— “अरन्निमात्रे इति । लोके हि अरन्निमात्रप्रदेशादन्न
मादायाभ्यवक्रियते ; अतश्चान्नरूपयोरनयोरुपधानं तावति प्रदेशे
कर्त्तव्यम् । “उलूखलमुसले स्वयमादृष्टा मुत्तरेणारन्निमात्रे”—
इति हि सूत्रम् † ॥ १३ ॥

प्रकृते उलूखलमुसले प्रादेशमात्रे कर्त्तव्ये इत्याह—
“प्रादेशमात्रे भवत इति ‡ । परिमाणविशेषोपादाने कारण
माह— “प्रादेशमात्रो वा इति । 'विष्णुः' यज्ञः , चीयमानाग्नि-
रूपः । इदानीं मनिष्यन्त्रत्वेन गर्भः खलु ; अतोऽयं प्रादेशमात्रः ;
लोके गर्भाणां तावत्-प्रमाणत्वात् । उलूखलमुसलं चान्नम् ;
तदेतत् सर्वं मन्नं मित्युक्तत्वात् । ततश्च 'अस्मिन्' गर्भरूपे
विष्णौ एतेनात्मसदृशप्रमाणं मेव 'अन्नं दधाति' ।

* “उलूखलस्य रेतस्मिग्वेलाया मरन्निमात्रश्रुतेः”—इति सुद्वित-
पाठः का० श्री० सू० १७. ४. २१ ।

† का० श्री० सू० १७. ५. ३क ।

‡ का० श्री० सू० १७. ५. ३ख ।

अन्नस्यात्मानुरूपप्रमाणपरिग्रहे को लाभः ? तदतिक्रमे वा कः ? इत्यत आह — “यदु वा इत्यादि । ‘आत्मसन्धित मन्त्रम्’ आत्मानं रक्षति , न तु हन्ति । यत्तु ततोऽधिकं न्यूनं वा ‘तत्’ तथा न करोति । अल्पस्य बलाङ्गपोषानाधायकत्वाद् , अधिकस्य च दुर्ज-
रत्वेन पोडाकरत्वादित्यर्थः । “हिनस्तीति , ‘हिसि हिंसायाम्’
-इत्यस्य * रौधादिकस्य तिपि अस्मि “आन्नलोपः”-इति † नकार-
लोपे रूपम् । अल्पशब्दादीयसुनि “युवाल्पयोः”-इत्यादिना कन्ना-
देशे ‡ कनीय इति भवति ॥ १४ ॥

अनयोर्वचविशेषं विधाय स्तीति — “औदुम्बरे भवत इति ।
‘औदुम्बरे’ उदुम्बरविकारे , ततो निष्पन्ने भवतः । “बिल्वा-
दित्वाङ्गिकारे § अण् प्रत्ययः । ‘उदुम्बर ऊर्कः’ , ‘बलकरो रसः’
खलु । उदुम्बरस्य ऊर्ग्रूपत्वं तैत्तिरीयके श्रूयते — “देवा वा ऊर्जं
व्यभजन्त तत उदुम्बर उदतिष्ठदिति ॥ । तथा चैतेन ‘अस्मिन्’
प्रजापतौ ‘ऊर्जं मेव रसं निदधाति । सर्ववनस्पतीना सुपधान-
सिध्यर्थं मुदुम्बरस्य सर्ववनस्पतिरूपता माह — “अथो सर्वं
एत इति । ‘एते’ उलूखलमुसले ‘उपदधद्’ उपदधानः ‘सर्वान्
वनस्पतीन् उपहितवान् भवति ॥

रेतस्मिन्वेलाया सुपधानेन द्यावापृथिव्योर्वनस्पत्युपधानं प्रति-

* रु० प० १८ ब्रा० ।

† पा० सु० ६. ४. २३ ।

‡ पा० सू० ५. ३. ६४ ।

§ पा० सु० ४. ३. १३६ ।

॥ तै० ब्रा० १. १. ३. १० ।

पादयति— “रैतस्मिचोर्वैलयेति । ‘इमे’ द्यावापृथिव्यौ खलु
‘रैतस्मिचौ’ इष्टके । ‘तत्’ तेन ‘अनयोः’ द्यावापृथिव्योः ‘वनस्पतीन्’
उपहितवान् भवति । ‘तस्माद्’ हेतोर्द्यावापृथिव्योः ‘वनस्पतयः’
सन्तीति शेषः ॥

उलूखलस्य चतुष्कोणत्वाभिधानेन सर्वदिक्षु वनस्पत्यु-
पधान माह— “चतुःस्रक्तीति । चतस्रः स्रक्तयः कोणा यस्य ,
तदिदं चतुःस्रक्ति । यथा ‘मध्ये सङ्गृहीतम्’ मध्यप्रदेशे सङ्गु-
हितम् । किमर्थम् ? ‘उलूखलरूपतायै’ एवं रूपं हि लोके
प्रसिद्धं सुलूखलम् । एतस्मादेव च वाक्यशेषादुलूखलं मेव चतुः-
स्रक्ति मध्यसङ्गृहीतञ्च भवति , न सुसलम् । तथा च वक्ष्यते—
“तद् वृत्तं मिव भवतीति * ॥ १५ ॥

अथ विस्मिष्टावयवस्य प्रजापतेः प्राणं मन्त्रं मूर्जं मस्मिन्नग्नीं
प्रतिनिधातुं मितिहास माह— “यदेवेति । ‘मध्यतः’ मध्यप्रदेशात्
‘प्राणः’ अशेषवृत्तिर्वायुः ‘उदचिक्रमिषत्’ उत्क्रमितुं मैच्छत् । ‘तं’
प्राणं सुत्क्रमितुं मिच्छन्तम् ‘अन्नेन’ अदनीयेन ‘अगृह्णात्’ गृहीत-
वान् , प्रजापतिरिति शेषः । ‘तस्मात्’ कारणात् ‘प्राणोऽन्नेन’
गृहीतः । उक्तं मेवार्थं प्रसिद्धा दृढयति— “यो ह्येवेति ।
‘यो हि’ अत्ता ‘अन्नम्’ अदनीयम् ‘अत्ति’ भक्षयति , ‘सः’
‘प्राणिति’ चेष्टते ॥ १६ ॥

सिद्धे प्राणग्रहणे अन्नस्योत्क्रमणेच्छा माह— “प्राणे गृहीत
इति । ‘अस्मात्’ प्रजापतेः ‘अन्नं’ कर्तुं उत्क्रमितुं मैच्छत् ।

‘तत्’ अन्नं ‘प्राणेन’ साधनेन ‘अगृह्णात्’ प्रजापतिः । तस्मादि-
त्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ १७ ॥

“एतयोरिति । ‘एतयोर्द्वयोः’ प्राणान्नयोर्वशीकृतयोः ‘जर्क्’
बलम् ‘उदचिक्रमिषत्’ । “जर्जं बलप्राणनयोरिति * धातुः ।
जर्जयति बलयतीत्यूर्कं बलम् ; यदा बलहेतुरन्नरसोऽपि जर्जि-
त्यभिधीयते । ‘ताम्’ जर्जम् ‘एताभ्यां सुभाभ्यां’ प्राणान्नाभ्याम्
‘अगृह्णात्’ प्रजापतिः । ‘तस्मात्’ अन्नप्राणाभ्यां सा ‘जर्क्’
‘गृहीता’ वशीकृता । “यो ह्येवेत्यादि , पूर्ववद् व्याख्येयम् । “तं
मूर्जयतीति । ‘तम्’ अन्नारम् पुरुषम् ‘जर्जयति’ बलयति , भुक्तं
मन्नं कर्तुं इति शेषः ॥ १८ ॥

“जर्जीति । जर्क् ग्रहणानन्तरं मुच्चिक्रमिषन्तावन्नप्राणौ ‘जर्जा’
अगृह्णात् । “यं हीति । जर्क् बलं य मेव ‘जर्जयति’ बलयति
‘सः’ ‘प्राणिति’ चेश्ते , ‘सोऽन्न मन्ति’ च ॥ १९ ॥

“तान्येतानोति । यतस्तावत् ‘तानि’ सर्वाणि अन्योऽन्येन ‘गृही-
तानि’ , ततः ‘तान्यन्योऽन्येन’ ‘गृहीत्वा’ प्रजापतिः आत्मनि ‘प्रापा-
दयत्’ प्रापयत् । ‘आत्मन्’-इति, “सुपां सुलुगित्यादिना † सप्तम्या
लुक् । यत् ‘इदं सर्वम्’ इन्द्रियजातम् ‘अन्नजीवनम्’ । अन्न मेव
जीवनं यस्य तदन्नजीवनम् ; तदभावे सर्वेषां स्वस्वव्यापारा-
समर्थत्वात् । अतोऽस्मिन् प्रजापतौ प्रपद्यमानं मन्नं ‘सर्वे देवाः’
इन्द्रियाणि प्रपन्नान्यभूवन् ॥ २० ॥

* चु० प० १६ धा० ।

† पा० सू० ३. १. ३६ ।

उक्तेऽर्थे कश्चिन् मन्त्रं संवादयति — “तदेव इति । ‘तत्’ तत्रार्थे ‘एषः’ वक्ष्यमाणः ‘श्लोकः’ मन्त्रोऽभ्युक्तः । मन्त्रः—

“तहै स प्राणोऽभवन्नहा भूत्वा प्रजापतिः ।

भुजो भुजिष्या वित्त्वा यत् प्राणान् प्राणयत् पुरि”—इति ॥

त मेतं मन्त्रं पादशो विभज्य व्याचष्टे— “तद् वा इति । ‘तत्’ तच्च तदा अन्नलाभाय * ‘सः’ वै खलु ‘प्राणोऽभवत्’ । प्राणशब्देन इन्द्रियाण्युच्यन्ते, ततश्च सेन्द्रियोऽभूदित्यर्थः । “महान् भूत्वेति । यदा ‘एनं’ प्रजापतिम् ‘एते देवाः’ इन्द्रियाणि ‘प्रापयन्त’, तदा ‘स महान् अभूत्’ खलु । “भुजो भुजिष्या वित्त्वेति । भोगसाधनत्वेन ‘भुजः’ प्राणा उच्यन्ते । ‘भुजिष्या’-शब्देन भोग्यत्वादन्नम् । तदेतत् सर्वं ‘वित्त्वा’ लब्ध्वेतदुक्तं भवति । “यत् प्राणानिति । ‘पुरि’ आत्मनि शरीरे ‘प्राणान्’ ‘प्राणयत्’ स्वस्वव्यापार-समर्थानकरोत् । यत एव प्राणयत्, ‘तस्मात्’ ‘देवाः’ इन्द्रियाणि प्राणयन्त इति † (प्राणा इति) व्युत्पत्त्या प्राणाः अभूवन् । अथ ‘प्रजापतिः’ तान् प्राणयदिति यत्, तस्मात् प्रजापतिरपि प्राणोऽभूत् । अत्र प्राणप्रयोजकत्वात् प्रजापतेः प्राणत्वमुक्तम् । एतावता तदेतदन्नं प्रपद्यमानं सर्वे देवा अतुप्रापयन्त अन्नजीवनं हीदं सर्वं मित्ययमर्थः संवादप्रदर्शनेनोपपादितो भवति ॥

प्रजापतेर्विस्त्रस्तादित्याद्युपक्रमेण प्रकृते किं सायात मित्यत आह— “यो वा इत्यादि । ‘सः’ पूर्वोक्तः प्रजापतिसम्बन्धी

* ‘अन्नलाभावसंश्लेष’—इति ज-पाठः ।

† नैतत् पदद्वयमस्ति ज-पुस्तकादन्यत्र ।

यः प्राणोऽस्ति, 'सैषा गायत्री' विष्णोः कर्माणीत्यत्र * यद् गायत्र्यात्मकं हृन्दः, स प्राण एतदित्यर्थः । प्रकृतोपधानसम्बन्ध-
सन्निहितत्वादेवेति परामृश्यते—“सैषेति । लिङ्गं विधेयापेक्षम् ।
उत्तरत्वाप्येवं द्रष्टव्यम् । प्राणो वृत्तिभेदेन त्रिधा भिद्यते, गाय-
त्रापि पादभेदेन ; अतः सादृश्यात् † 'प्राणो गायत्री'-इत्युक्तम् ।
'अथ' 'यत्' प्रजापतिसम्बन्धि 'अन्नम्' अस्ति, 'स एष विष्णु-
देवता' विष्णुरिति यज्ञोऽभिधीयते ; भोगसाधनत्वसामान्या-
दन्नस्य विष्णुरूपत्वम् । 'अथ' 'या सा जर्क', 'स एष उदु-
म्बरः' । उदुम्बरस्य बलकररसत्वादूर्गात्मकत्वम् ॥ २१ ॥

उदुम्बरोलूखलशब्दौ निर्वक्ति—“सोऽब्रवीदिति । 'सर्वस्मात्'
'पाप्मनः' कृच्छात् 'मा' माम् 'अयं' हि 'उदभार्षीत्' उद्धृतवान्
'इति' 'सः' प्रजापतिः 'अब्रवीत्' । कृच्छादुद्धरणस्याऽन्नप्राणयो-
रवरोधकत्वात् ; अतश्चोदभार्षीन्ना मिति यदब्रवीत्, 'तस्मात्'
जर्क, 'उदुम्बरः' अभूत् । अत एव सुक्तत्वादय सुदुम्बरः । त
मेव देवाः 'उदुम्बर इति परोक्षं माचक्षते' । पारोक्ष्येणामिधानं
गौरवाय कल्पयत इति देवानां परोक्षकामत्वम् ।

तथा 'मे' 'उरु' अधिकम् 'अकरत्' अकार्षीदिति यद्-
ब्रवीत्, 'तस्मात्' उरुकरम्, त मेव देवाः 'उलूखल मिति
परोक्षं माचक्षते' । उदुम्बरस्योर्गात्मकत्वात्, उलूखलस्य च
शोदुम्बरत्वात् उरुकरूपं पाप्मनः उदभार्षीदित्युक्तं च सम्पद्यते ।

* 'कर्माणीत्यर्थः'—इति ज-पाठः ।

† 'एतत्सादृश्यात्'—इति ज-पाठः ।

उदुम्बरोलूखलशब्दौ पृषोदरादित्वाद् * भवतेः करोतेष व्युत्पादनीयौ । 'अकरत्'-इति, "कमृष्टरुहिभ्यश्चन्दसीति चूर् रङादेशः†, "ऋट्शोऽङि गुणः" ‡ । प्रकृतं मुलूखलं शिरोरूपेण प्रशंसति — "सैषेत्यादिना । शिरः 'सर्वेषां' 'प्राणानाम्' इन्द्रियाणां 'योनिः' खलु ; मुखस्यापि शिरःप्रदेशत्वात् तत्रैव सर्वेन्द्रियाणां मृत्युतिः, तथा सति उलूखल मिति यत्, सैषापि सर्वेषां 'प्राणानां योनिः' भवति ॥ २२ ॥

उलूखलस्य शिरस्त्राधर्म्यसम्पादनादेतदुपपद्यत § इत्येतत् प्रदर्श्यते — "तदिति । 'तत्' उलूखलं 'प्रादेशमात्रम्' 'चतुः-स्त्रक्ति' 'मध्ये' च 'सङ्गृहीतं' तनूकुतं 'भवति', शिरोऽपि तथैवेति सर्वप्राणियोनित्वं मुलूखलस्योपपद्यत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

उपसंहरति — "तं यत्र देवा इति । 'यत्र' यदा 'देवाः' 'तं' प्रजापतिं संस्तुतवन्तः, तदैतस्मिन् 'प्राण मत्र मूर्जम्'-इत्येतत् सर्वं मध्यप्रदेशे निहितवन्तः ; तस्मात् 'तथैव' 'अयं' यजमानोऽपि अनेनोपधानेनैतत् सर्वं सम्पादयति । रेतस्त्रिचोः पृष्टिरूपेण मध्यत्वात् तत्समोपदेशे उपधाने देवा यथा मध्यतोऽदधुः, तथैव 'अस्मिन् मध्यत एव' 'सर्वं' निदधाति ॥ २४ ॥

विहिते उलूखलमुसलयोरुपधाने मन्त्रं विदधानो व्याचष्टे — "विष्णोः कर्माणोति ॥ । कर्मशब्देन वीर्यं विवक्ष्यते । अतश्च हे

* पा० सू० ६. ३. १०६ ।

† पा० सू० ३. १. ५६ ।

‡ पा० सू० ७. ४. १६ ।

§ 'सम्पादनं तु उपपाद्यत'-इति ज-पाठः ।

॥ वा० अं० १३. ३३ ।

जनाः । 'विष्णोः' यज्ञस्य 'कर्माणि' वीर्याणि 'पश्यत' इत्येतत्
उक्तं भवति । "यत इति । 'यतः' वीर्यतः 'व्रत'-शब्देनात्र
मुच्यते । 'व्रतानि' अन्नानि 'पश्ये' स्थाशयाच्चक्रे, स्पर्शयमानश्च
स्वजनैर्लेभयामासेत्यर्थः । "स्थश्च बाधनस्पर्शनयोः"—इति * धातुः ।
"इन्द्रस्येति । 'एषः' यज्ञः 'इन्द्रस्य' 'युज्यः' योग्यः 'सखा हि'
तस्य तृप्तिहेतुत्वात् । अत इन्द्रस्य युज्यः सखेत्युक्तं मित्यर्थः ॥

उलूखलमुसलयोर्द्वित्वात् तदुपधानमन्त्रस्य द्विदेवत्वत्वं सुप-
पन्न मिति दर्शयति — "द्विदेवत्वयेति । उलूखलमुसलयोः
सादनं पृथगेव कर्त्तव्यं मित्यत आह— "सकृदिति ।
यतः 'एतत्' उलूखलं मुसलञ्च अन्नरूपेण 'समानं मेव', अतः
सादनं मपि सकृदेव कर्त्तव्यं मिति । अनेनैव लिङ्गेनोपधान-
मन्त्रस्यावृत्तिर्ज्ञायते ; यदि युगपदुपधानं स्यात्, सकृत् सादन-
ञ्चोच्येतेति । उत्तरवाक्यं व्याख्यातम् । अत्र कात्यायनः—
"उलूखलमुसले स्वयमाट्ठा मुत्तरेणारत्निमात्र औदुम्बरे प्रादेश-
मात्रे चतुरस्रं मुलूखलं मध्यसङ्गृहीतं मूर्ध्वं वृत्तं मुसलं दक्षिण
मुलूखलादिष्णोः कर्माणीति † ॥ २५ ॥

उलूखलमुसलोपधानानन्तरं मुखाया उपधानं विधत्ते—
"अथेति ‡ । इष्टकाचितिषु विधास्यमानस्याग्नेरुखायां भृत्योत्पा-
दनात् उखायाः योनित्वेन § तदुपधाने योनिरेवोपधानं भवती-

* भा० उ० ८८७ धा० ।

† का० श्रौ० सू० १७. ५. ३ ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. ५. ४ ।

§ 'उखायोनित्वेन'—इति ज-पाठः ।

त्याह— “योनिर्वा इति । विहित सुपधानं सुलूखले कर्त्तव्यमित्याह— “ता मिति । तत्रोपधानं प्रशंसति— “अन्तरिक्षं वा इति । ‘यत्’ किं मपि वस्तु, ‘अस्याः’ पृथिव्याः ‘जडुम्’ उपरि अवस्थितम्, तत् सर्वम् ‘अन्तरिक्षं मेव’; ‘अन्तरिक्षं’ च द्यावापृथिव्योः अन्तराले अवस्थानात् ‘मध्यं हि’; ततश्चोऽलूखलस्यापि पृथिव्या उपर्यवस्थानेन मध्यभूतान्तरिक्षात्मकत्वात् तत्रोपधाने मध्यभागे एव योनिरुपधानं भवति । ‘मध्यतः’—इति, सार्वविभक्तिकस्तसीति * सप्तम्यर्थे तसिः । दृष्टानुसारेणोक्तं मर्थं प्रमाणयति— “तस्मादिति । ‘वनस्पतीनां मपि’ वीजानां मध्यभागं भिक्षोपन्नत्वात् † ‘मध्यतो योनिः’ इत्यर्थः ॥ २६ ॥

अथोखायाः प्रजापत्यात्मकत्वेनोऽलूखले उपधानं प्रशंसति— “यदेवोखा मिति । “स इति । प्रजासर्जनेनावयवविश्लेषदशापन्नः परावृण्यते—‘सः यः’ । ‘सः’ प्रजापतिः ‘व्यस्रंसत’ विस्त्रस्तावयवोऽभूत् । ‘सा उखा’ । सेति स्त्रीलिङ्गं सुखापेक्षया । अतः प्रजापतेरितल्लोकत्रयात्मकत्वात् ‘एषा’ ‘उखा’ अपि, ‘इमे’ पृथिव्यादयो ‘लोकाः’ । तथा सति प्रजापत्यात्मिकाया उखाया उलूखले उपधानेन विस्त्रस्ताङ्गं प्रजापतिम् ‘एतस्मिन् सर्वस्मिन् प्रतिष्ठापयति’ । तदेव प्रदर्शयति— “प्राणेऽन्नं जर्जीति । उलूखलस्य औदुम्बरत्वेन तस्य चान्नरसात्मकत्वादन्नरसेन च

* “इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते”—इति पा० सु० ५. ३. १४ ।

† ‘मध्यभागत उत्पत्तेः’—इति ज-पाठः ।

प्राणानां धारणात् प्राणात्मकत्वं मनुसन्धेयम् । प्राणात्रोर्जां
परस्परं ग्रहणं सुक्तम्, न केवलम् प्रतिष्ठापनमात्रम् ;
अपि तु अश्वधानेन तत्सम्बद्धं मेव कुर्यादित्याह— “अथो
इति ॥ २७ ॥

उपशयानामोखाभेदे सति तत्प्रतिसन्धानार्थं प्रागवशेषिता
मन्त्रसंस्कृता श्रुत् । तां चूर्णीकृत्योखायाः पुरोभागे निदध्या-
दित्याह— “अथेति । ‘उखां लोक भाजं’ स्थानभाजं उलू-
खलभाजिनीं कृत्वेत्यर्थः । उखाभेदप्रतिसन्धानार्थत्वादुपशया-
यास्तत्पुरोभागे अवकाशः, अतस्तत्रोपनिवापेन स्वावकाशस्या-
व्यवहिता भवतीत्याह— “एष हैतस्या इति ॥ २८ ॥

इष्टकोपधानप्रदेशे पक्वानां मेवोपधानात्, उपशयाया-
श्चापकत्वात् कथं मत्रोपधानं युज्यत इति याज्ञिकानां जिज्ञा-
सा भवतारयति— “तदाहुरिति । “अस्येति । उपधान-
प्रदेशावकाशस्येत्यर्थः । श्रुतं मिति पाकविशेषाभिधानात्
‘पक्वा श्रुता’-इति न पुनरुक्तिः । अथवा पाकेन श्रुता सती-
त्यर्थः । एतस्योत्तरं द्वेधा दर्शयति— “यदेवेत्यादिना । ‘एषा’
उपशया नाम ‘यजुश्श्रुतेति यत्’, तेन असौ पक्वा श्रुता
च भवति । मन्त्रेणाहृतैव श्रुदुपशया क्रियते, अतश्चास्याः
मन्त्रेण निष्पादनादेव पाकसम्पत्तिरित्यर्थः । किञ्च ‘यत्’
किञ्चिदपि वस्तु ‘एनं वैश्वानरं मग्निम्’ इष्टकोपधानस्थला-
त्मकं प्राप्नोति, ‘तत्’ सर्वं ‘तत एव’ तत्प्राप्तेरेव ‘पक्वं श्रुतं’
सदेव ‘उपहितं भवति’ ॥ २९ ॥

उखोपधाने ध्रुवासीति, इषे राय इति च, द्वौ मन्त्रौ विद-

धानो व्याचष्टे— “ध्रुवासीत्यादिना * । “ध्रुवासि धरुणेत्यस्य †
व्याख्यानम्— “ध्रुवासीति स्थिरासि”—इत्यादिना प्रागुक्तम् ‡ ।
“एभ्य इति । प्रथमतो यदुखायाः जनित्वा, पश्चात् ‘एतेभ्यो
योनिभ्यः’ लोकेभ्यः ‘जातवेदा अजायत’, अतश्चासु मर्थम् “इत
इत्यादिमन्त्रभागो ब्रूते इत्यर्थः । ‘एतैः’ गायत्र्यादिभिः ‘छन्दो-
भिः’ स ह्येषोऽग्निः स्वाधिकारं जानन्, ‘हव्यं वहति’ खलु ।
छन्दसां हविर्वहनं तैत्तिरीयके श्रूयते— “छन्दांसि देवेभ्योऽपा-
क्रामन् वो भागानि हव्यम् वक्ष्याम इति § ॥ ३० ॥

“इषे राय इत्यादिना ॥ इट्प्रभृतिभ्यः सर्वेभ्यो रमस्वेत्ये-
तदुक्तं भवतीति व्याचष्टे— “एतस्मा इति । यत इय सुखा
सम्ययाजते, स्वय मेव राजते, अतः “सम्नाडसि स्वरान्डीसीति
मन्त्रमागो ब्रूते—इति व्याचष्टे—“सम्नाडसीति । “सारस्वताविति ।
‘सरस्वान् मनः’ उच्यते, ‘सरस्वती च वाक्’, ‘एतौ’ ‘सार-
स्वतौ’—इति स्वार्थिकोऽण् प्रत्ययः । ‘उक्त्वौ’ वारिप्रवाही, वाङ्म-
नसात्मकौ । मनसस्तावत् सर्वशास्त्रार्थपरिज्ञानरसाधारत्वात्,
वाचश्च तत्प्रतिपादनरसाधारत्वात्, उक्तत्वं मनयोः । ‘तौ’
‘त्वा’ ‘प्रावतां’ पालयतां अभिज्ञानवदनव्यापाराभ्यामित्यर्थः ॥

हे उखे ! त्वं ‘ध्रुवा’ स्थिरा ‘असि’, ‘धरुणा’ धारिणी

* का० श्रौ० सू० १७. ५. ४ ।

† वा० अं० १३. ३४ ।

‡ पुरस्तादिहैव २७६ पृ० ७ पं० द्रष्टव्यम् ।

§ ते० सं० ५. १. १. ४ (५ भा० १ पृ०) ।

॥ वा० अं० १३. ३५ ।

च 'असि' । 'जातवेदाः' 'इतः' त्वत्तः सकाशात् 'प्रथमम्'
 'अधिजज्ञे', पश्चात् 'एभ्यः' लोकेभ्यः अधिजातः । 'सः' तथा-
 विधौ जातवेदाः गायत्र्यादिभिश्चन्दोभिः सह स्वाधिकारं
 'प्रजानन्' 'देवेभ्यः' हविः 'वहतु' धारयतु ॥ (१) किञ्च त्वम्
 'इषे' अनाय, 'राये' धनाय, 'सहसे' बलाय, 'द्युन्ने' द्युन्मं
 यशः तस्मै, 'जज्जे' पयोदध्याद्युपसेचनाय, 'अपत्याय' पुत्रार्थञ्च
 'रमस्व', तत् सर्वं सम्पादयितु मभिरतिं कुरु । त्वं सम्यग्
 राजमानाऽसि, स्वेनैव राजमानासि त्वाञ्च वाङ्मनसरूपी 'उत्तौ'
 प्रकर्षेण पालयताम् ॥ (२) इति मन्त्रद्वयस्यार्थः * ।

अत्र कात्यायनः— "उलूखले उखां कत्वोपशयां पिष्ट्वा
 न्युप्य पुरस्तात् ध्रुवासीत्युखा मिति † । अत्र "अथोपशयां
 पिष्ट्वेत्यादियुतिक्रमेणानुष्ठानम् ‡ । उपशयोपनिवापेत्तरकालञ्च
 मन्त्रवचनम् । उपधानमन्त्रयोर्हित्वसङ्ख्याया व्याख्यानं प्रागुक्तं
 मित्याह— "द्वाम्या मिति । किञ्च अङ्गिरेव सित्तया मृदा
 कृतत्वादुखायां मृत्पापञ्चेति द्विविधं रूपं मस्ति, अतश्च
 तदुपधानमन्त्रयोर्हित्वं सुपपद्यत इत्याह— "अथो इति । उत्तर-
 वाक्यं तु व्याख्यातम् ॥ ३१ ॥

उपधानानन्तरं मुखाया उपरि होमं विधत्ते— "अथेति § ।
 अभिहोमस्योपयोगं माह— "एतदा इति । भिन्नं वाक्यं

* वा० सं० १३. ३४, ३५ ।

† का० श्रौ० सू० १७. ५. ४ ।

‡ पुरस्तादिहेवाद्याविंशी कण्ठी (३९४ पृ०) दृष्टव्या ।

§ का० श्रौ० सू० १७. ५. ५ ।

मेतत् । 'एतत्' खलु समभूत् । तदेवाह— “अस्या मेतत् पूर्वं रेतस्सिक्तं भवति सिकता इति । पूर्वं मस्या सुखाया मेतद्वेतः सिक्तं भवति । सिकता इत्येतदिति निर्दिष्टप्रदर्शनम् । अग्न्युदाप-
समनन्तरं मेव ह्युखायाः सिकताभिः पूरितत्वात् तद्वेत एते-
नाभिहोमेन 'अभिकरोति' अभिवर्धयति । यत एवं 'तस्मात्' इदानीं 'योनीं सिक्तं रेतः' 'अभिक्रियते' अवयविरूपेण क्रियते इत्यर्थः । विहितोऽभिहोमः 'आज्येन', 'स्रुवेण', 'स्वाहा कारेण' 'द्वाभ्या मान्नेयीभ्यां गायत्रीभ्यां' कर्त्तव्य इत्याह— “आज्ये-
नेत्यादिना । आज्यसुवादयर्थवादसु प्रागुक्त इत्याह— “तस्योक्तो
बभूवुरिति । “द्वाभ्या मित्यादिना ॥ ३२ ॥

उक्ते ऋचौ प्रदर्शयन् तयोर्युजिधातुसम्बन्धं प्रशंसति—
“अग्ने युष्वाहीति * । 'युक्तवतीभ्यां' युजिधातुमतीभ्या मित्यर्थः ।
'एतत्' एतेनोपधानमन्त्रयोर्युजिधातुसम्बन्धेन 'योनीं' सिक्तं
'रेतः' 'युनक्ति' नियच्छति । 'तस्मात्' इदानीं 'योनीं'
सिक्तं 'रेतः' अपत्योत्पादनाहं 'युक्तं' सत् 'न निष्पद्यते' न निष्प-
तति, तत्रैवावतिष्ठत इत्यर्थः ॥

मन्त्रयोरर्थसु— हे 'अग्ने !' 'देव' दानादिगुणविशिष्ट !
'तव' 'ये' 'अश्वासः' अश्वाः 'साधवः' जातिगुणसमन्विताः
सन्ति । 'अश्वासः'—इति “आज्येनरसुक्” † । तान् 'युष्वा
हि' युङ्क्ष्व । “बहुलं हृन्दसि”—इति ‡ विकरणस्य लुक्,

* वा० सं० १३. ३६, ३७ ।

† पा० छ० ७. १. ५० ।

‡ पा० छ० ९. २. ७६ ।

“ह्यचोऽतस्तिष्ठः”-इति * दीर्घः । एवं च सति ‘ते’ अग्नाः ‘मन्यवे’ यन्नार्थम् ‘अरम्’ अलं ‘वहन्ति’ वक्ष्यन्ति । वर्त्तमान-सामीप्ये भविष्यदर्शे लट् ॥ (१)

हे ‘अग्ने !’ ‘देवहृतमान्’ देवानाह्वयन्तीति देवह्रुवः । क्लिब-न्तस्य सम्प्रसारणे कृते रूपम् । अतिशयेन देवह्रुवः देवहृत-मास्तानश्वान् ‘नियुङ्क्ष्व’ । क इव ? ‘रथीरिव’ रथिक इव । ईकारो मत्वर्थीयः । ‘हि’ यस्मादेवम् , अतः ‘सदः’ सदसि । विभक्तिव्यत्ययः । ‘पूर्यः’ अग्निः , यो होता सन्निषी-देदिति शेषः (२) ॥ ३३ ॥

उखाया मग्नेः संवत्सरभरणम् , असंवत्सरभरणं वेति पक्ष-द्वय मस्ति , तत्र प्रथमेऽभिहोम इत्याह — “स यदीति । ‘सः’ अग्निः ‘यदि’ उखायां व ‘संवत्सरभृतः स्यात्’ , ‘अथ’ एतस्याम् ‘अभिजुहुयात्’ । संवत्सरस्य सर्वावच्छेदकत्वात् संवत्सरभृतोऽपि सर्वात्मकः , अभिहोमश्च सर्वः ; तेन कृत्स्नतायाः सम्पादनात् । अतः संवत्सरभरणपक्षेऽभिहोमो युज्यत इति दर्शयति । असं-वत्सरभरणपक्षे किं कर्त्तव्य मिति तत्राह — “अथ यदीति ‡ । असंवत्सरभृतस्य पूर्वोक्तविपर्ययेणासर्वात्मकत्वादुपस्थानस्य चाहो-मात्मकत्वेनानुकल्पत्व मिति । असर्वात्मकत्वात् तस्मिन् पक्षे तदेतदेव युक्त मित्याह — “असर्वं वा इति । अस्मिन् पक्षे-ऽभिहोमं विकल्पेनाह — “अभि त्वेव जुहुयादिति । एवकारो-

* पा० सू० ६. ३. १३५ ।

‡ पा० सू० ३. ३. १३१ ।

‡ का० औ० १७. ५. ६ ।

ऽत्र विकल्पद्योतकः । “उपस्थानं वाऽसंवत्सरभृतिनः”—इति *
हि सूत्रम् । संवत्सरभृतिनो होमवन्नियमेन तूपस्थानम् ; इतरस्य
तु विकल्पः । उपस्थानं होमो वेति सिद्धोऽर्थः ॥ ३४ ॥

अथ चित्याग्नेः स्वयमावृक्षादिषु त्रयोदशस्त्रिष्टकासु कृत्स्न-
पञ्चाकारत्वं सम्पादयितुम् (आह— “पशुरेष यदग्निरिति ।
“स) † एतान् पञ्च पशून् प्राविशत्, स एते पञ्च पशवो-
ऽभवत्”—इद्युक्त मग्नेः पञ्चात्मकत्वम् । ‘सः’ पञ्चाकारोऽग्निः
‘अत्रैव’ उखान्ते स्वयमावृक्षादाविष्टकाकलापे ‘सर्वः कृत्स्नः संस्त्र-
तः’ । कथं मित्यपेक्षायां तं मिष्टकाकलापं मङ्गलेन सम्पादयति,
—‘तस्यावाङ् प्राणः’—इत्यादिना । ‘स्वयमावृक्षा’ इष्टका, तस्य
पञ्चाकारस्याग्नेः ‘अवाङ् प्राणः’ अपानास्थः ; पञ्चाद्भागस्थिति-
सामान्यात् । ‘द्वियज्ञः’ इष्टका, ‘ओणो’ कटी ; तदानन्तर्यात् ।
‘रेतस्त्रिचौ’ इष्टके, ‘पृष्टयः’ महान्ति पार्श्वस्थीनि । ‘विश्वज्योतिः’
इष्टका, ‘कौकसाः’ ऋक्षपार्श्वस्थीनि । ‘ऋतव्ये’, ‘ककुदं’, गल-
प्रदेशतः पञ्चात् पृष्टदेशे अवस्थित उन्नतावयवः । ‘अषाढा’,
‘ग्रीवाः’ कम्बराः । ‘कूर्मः’, ‘शिरः’ । ‘कूर्मे’ ये प्राणाः, ‘ते’
‘शीर्षेण’ शीर्षायाः ‘प्राणाः’ ; ‘ते’ चक्षुरादय इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

एव मग्नेः कृत्स्नरूपत्वं प्रतिपाद्य, आदित्यरूपत्वं भूर्बुध्न्यनेन
प्रतिपादयति— “तं वा एतं मिति । ‘तं मेतं’ चित्य मग्निम्
‘इतः’ अवाचः प्राणादारभ्य आ-शिरसः ‘जड्वं’ प्रागपवर्गं ‘चिनो-

* का० श्रौ० सू० १७. ५. ६ ।

† एतावान् पाठः सर्वेष्वेव मद्दृष्टेषु पुस्तकेषु डा०-वेबरदृष्ट-
पुस्तकेषु च विनष्ट इव प्रतीयते ।

ति' । किं मत इत्येकेनांशेनादित्यता माह— “असौ वा आदित्य
एषोऽग्निरिति । “अमुं” तदिति । इतो लोकाः भूराद्याः
‘अमु मादित्यम्’ ‘जड्वं’ ‘प्राञ्चं’ प्रागञ्चनं ‘दधाति’ स्थापयति ।
‘तस्माद्’ एव यन्नानुकरणाद् ‘असावादित्यः’ ‘इतः’ पृथिवीलोकात्
‘जड्वं’ ‘प्राङ्’ ‘धीयते’ धार्यते, लोकैरिति शेषः ॥ ३६ ॥

अथ प्रदक्षिणावर्त्तनं विधत्ते— “अथैन मिति । ‘अथ’ अन-
न्तरम् ‘एनम्’ आदित्यभूतं स्वयमादित्यात्मक मग्निं ‘प्रसलवि’
प्रदक्षिणं ‘आवर्त्तयति’ आवर्त्तते । अषाढां पूर्वार्धे उपधाया
तस्याः दक्षिणतः कूर्मं सुपदधाति, ततः स्वयमादित्याया उत्त-
रतः उलूखलमुसले, तच्चैवोखा सुपदधातीत्येव भावर्त्तयति ।
‘तत्’ तेन प्रदक्षिणावर्त्तनेन ‘अमुम्’ आदित्यं प्रदक्षिणं भावर्त्त-
यति । ‘तस्मात्’ यन्नानुकरणात् ‘असावादित्यः’ ‘इमान्’
लोकान् तथैव सञ्चरति ॥ ३७ ॥

प्रकारान्तरेण उलूखलमुसलयोरौत्तराधर्यं प्रशंसति— “उदर
मुखेति । उखायाः सकाशात् * अग्नेरुत्पत्तेः ‘उखां’ ‘उद-
रम्’, ‘उलूखल’ तु हविर्निष्पादनात् ‘योनिः’ । तथा च लोके,
—उदरयोर्न्योरौत्तराधर्यादनयोरपि तदात्मकयोरौत्तराधर्यं सुप-
पन्नं मित्यर्थः । मुसलस्य उदुलूखलदक्षिणभागे उपधानं सोप-
पत्तिकं माह— “शिश्र मिति । शिश्रस्य वृत्ताकारतया
तदाकारत्वेन † मुसलं मपि ‘शिश्रम्’ । तथाविधम् उलूखलस्य

* ‘शक्तात्’—इति ज-पाठः ।

† ‘तदाकारवत्त्वेन’—इति ज-पाठः ।

दक्षिणभागे उपदध्यात् । लोके दक्षिणभागे 'वृषा' वर्षण-
समर्थः पुरुषः 'योषा सुपशेते', अतश्चास्यापि * वर्षणसमर्थत्वेन
वृषत्वात्, उलूखलस्य योनिस्त्वेन स्त्रीत्वात्, दक्षिणभागेऽस्य
उपधानं सुपपन्नम् † ॥

उक्तं मेवान्तेः पशुरूपत्वं प्रकारान्तरेण द्रढयति । "यदु
पशोरिति । "अग्निरिति । 'यत्' यतः, एष पशुः खलु, तथैव
प्रागुक्तत्वात्; अतश्च पशोः अग्निरूपस्य संस्कृतस्य पञ्चवयव-
सम्पादनाय ‡ निष्पादितस्य 'यदन्नम्', 'तद् दूर्वेष्टका' । तस्मात्
'तस्य' दूर्वेष्टकारूपेणात्रेण सुहितस्यैतस्याग्निरूपस्य पशोरुत्तरभाग
'उदाहिततरः' उन्नततरो भवति; उत्तरभागे एव उलूखल-
मुसलाद्युपधानात् । उक्तं मर्थं प्रमाणयति — "तस्मादिति ।
यतोऽग्निरूपस्य पशोः दूर्वेष्टकान्नत्वेन सुहिततरस्योत्तरभाग
उन्नततरोऽभूत्, तस्मादिदानीं मपि लोके दृष्टाव्यभ्यवहारेण दृप्तस्य
'पशोरुत्तरः कुच्चिरुन्नततरो भवति' ॥ ३८ ॥ १ [५. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे पञ्चमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

* 'अस्य'—इत्येकमेव पदं मिह ज-पुस्तके ।

† 'स्त्रीत्वात्तदुपपन्नम्'—इत्येवञ्च ज-पाठः ।

‡ 'सम्पादनाय'—इत्येव पाठो ज-पुस्तके ।

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.)

पशुशीर्षाण्युपदधाति । पशवो वै पशुशीर्षाणि
पशुनेवैतदुपदधाति तान्युखाया सुपदधातीमे वै
लोका उखा पशवः पशुशीर्षाण्येषु तल्लोकेषु पशून्
दधाति तस्मादिमं ऽएषु लोकेषु पशवः ॥ १ ॥

यद्वेवोखायाम् * । योनिर्वा ऽउखा पशवः पशु-
शीर्षाणि योनौ तत् पशून् प्रतिष्ठापयति तस्मा-
दद्यमानाः पच्यमानाः पशवो न क्षीयन्ते योनौ
ह्येनान् प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥

यदेव पशुशीर्षाण्युपदधाति । या वै ताः श्रिय
एतानि तानि पशुशीर्षाण्यथ † यानि तानि कुसि-
म्भान्येतास्ताः पञ्च चितयस्तद्यास्ताः पञ्च चितय इमे
ते लोकास्तद्ये तु ऽइमे लोका एषा सोखा तद्यु-
दुखायां पशुशीर्षाण्युपदधात्येतैरेव तच्छीर्षाभिरेतानि
कुसिम्भानि सन्दधाति ॥ ३ ॥

* 'यद्वेवोखायाम्'—इति क ।

† 'पशुशीर्षाण्यथ'—इति छ ।

तान् पुरस्तात् प्रतीच उपदधाति । एतद्दे-
युचैतान् प्रजापतिः पशूनालिप्तत त् आलिप्स्य-
माना उदचिक्रमिषंस्तान् प्राणेषु समगृह्णात्तान्
प्राणेषु सङ्गृह्य पुरस्तात् प्रतीच आत्मन्नधत् ॥ ४ ॥

तदा एतत् क्रियते । युद्देवा अकुर्व्वन्निदं
न्वस्मात्ते पशवो नोच्चिक्रमिषन्ति युच्चेतत् करोति
युद्देवा अकुर्व्वंस्तत् करवाणीत्यथो * प्राणेष्वेवैनानेतत्
सङ्गृह्य पुरस्तात् प्रतीच आत्मन् धत्ते ॥ ५ ॥

युद्देव पशुशीर्षाण्युपदधाति । प्रजापतिर्व्वा
ऽइदं मय ऽआसीदेक एव सोऽकामयतान् सृजेय
प्रजायेयेति स प्राणेष्वेवाधि पशून्निरमिमीत
मनसः पुरुषं चक्षुषोऽश्वं प्राणाङ्गां श्रोत्रादुविं
व्याचोऽजं तद्यदेनान् प्राणेष्वोऽधि निरमिमीत
तस्मादाहुः प्राणाः पशव इति मनो वै प्राणानां
प्रथमं तद्यन् मनसः पुरुषं निरमिमीत तस्मादाहुः
पुरुषः प्रथमः पशूनां वीर्यवत्तम इति मनो वै

* 'करवाणीत्यथो'—इति ख ।

सुर्व्वे प्राणा मुनसि हि सुर्व्वे प्राणाः प्रतिष्ठिता-
 स्तद्यन् मुनसः पुरुषं निरुमिमीत तस्मादाहुः पुरुषः
 सुर्व्वे पशुव इति पुरुषस्य ह्येवैते सुर्व्वे भवन्ति ॥
 ॥ ६ ॥

तदेतदन्नं सृष्ट्वा । पुरस्तात् प्रत्यगात्मन्धत्त
 तस्माद्यः कश्चान्नं सृजते पुरस्तादेवैनत् प्रत्यगात्मन्
 धत्ते तद्वा ऽउखाया मुद्वरं वा ऽउखोदरे तदन्नं
 दधाति * ॥ ७ ॥

अथैषु हिरण्यशकलान् प्रत्यस्यति । प्राणो वै
 हिरण्य मथ वा ऽएतेभ्यः पशुभ्यः सञ्जप्यमानेभ्य एव
 प्राणा उत्क्रामन्ति तद्यद्विरण्यशकलान् प्रत्यस्यति
 प्राणानेवैष्वेतद्दधाति ॥ ८ ॥

सप्त प्रत्यस्यति । सप्त वै शीर्षन् प्राणास्तान-
 स्मिन्नेतद्दधात्यथ यदि पञ्च पशवः स्युः पञ्चैव कृत्वः
 सप्त-सप्त प्रत्यस्येत्पञ्च वा ऽएतान् पशूनुपदधाति सप्त-
 सप्त वा ऽएकैकस्मिन् पशौ प्राणास्तदेषु सुर्व्वेषु
 प्राणान् दधाति ॥ ९ ॥

* 'दधाति'—इति क ।

तद्वैकेऽपि । यद्येकः पशुर्भवति पञ्चैव कृत्वः
सप्त-सप्त प्रत्यस्यन्ति पञ्च वा ऽएतान् पशूनुपदधाति
सप्त-सप्त वा ऽएकैकस्मिन् पशौ प्राणास्तुदेषु सुर्वेषु
प्राणान् दध्म इति न तथा कुर्यादितस्मिन् वै पशौ
सुर्वेषां पशूनां रूपं तद्यदेतस्मिन् प्रत्यस्यति
तदेवैषु सुर्वेषु प्राणान् दधाति * ॥ १० ॥

मुखे प्रथमं प्रत्यस्यति । सम्यक् स्रवन्ति सरितो
न धेना इत्यन्नं वै धेनास्तदिदं सम्यङ्मुख मभि-
सृक्षवत्यन्तर्हृदा मनसा पूयमाना इत्यन्तर्वै
हृदयेन मनसा सतान्नं पूतं य ऋजुस्तस्य घृतस्य
धारा अभिचाकशीमीति या एवैतस्मिन्नग्नावाहुती-
र्हीष्यन् भवति ता एतदाह हिरण्ययो ज्वेतसो
मध्ये ऽअग्नेरिति य एवैष हिरण्यमयः पुरुषस्त मेत-
दाह ॥ ११ ॥

ऋचे त्वेतीह । प्राणो वा ऽऋक् प्राणेन ह्यर्चति
ऋचे त्वेतीह प्राणो वै रुक् प्राणेन हि रोचतेऽथो

प्राणायु हीदं सुर्वं रोचते भासे त्वेतीह ज्यो-
 तिषे त्वेतीह भास्वती हीमे ज्योतिष्मती चक्षुषी
 ऽअभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिन मग्नेर्वैश्वा-
 नरस्य चेतीहाग्निर्ज्योतिषा ज्योतिष्मान् रुक्मो
 वर्चसा वर्चस्वानितीह विश्वावतीभ्यां विश्वं हि
 श्रोचम् ॥ १२ ॥

अथ पुरुषशीर्षं सुदृष्ट्वाति । मह्यत्वेन देतु
 सहस्रदा असि सहस्राय त्वेति सर्वं वै सहस्रं
 सर्वस्य दातासि सर्वस्मै त्वेत्येतत् * ॥ १३ ॥

अथैनानुपदधाति । पुरुषं प्रथमं पुरुषं तद्
 वीर्येणाप्नुा दधाति † मध्ये पुरुषं मभित दूतरान् पशून्
 पुरुषं तत् पशूनां मध्यतो ऽत्तारं दधाति तस्मात्
 पुरुष एव पशूनां मध्यतोऽत्ता ‡ ॥ १४ ॥

अश्वं चाविं चोत्तरतु § । एतस्यां तद्विश्येतौ

* 'त्वेत्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'वीर्येणाप्नुा दधाति'—इति ख-पुस्तके, दृष्टञ्च डा०-वेवरमहोदयेनापि ।

‡ 'मध्यतोऽत्ता'—इति ग, घ ।

§ 'चोत्तरतः'—इति क, ख ।

पशु दधाति तस्मादेतस्यां दिश्येतौ पशु भूयिष्ठौ
॥ १५ ॥

गां चाजं च दक्षिणतु * । एतस्यां तद्दिश्येतौ
पशु दधाति तस्मादेतस्यां दिश्येतौ पशु भूयिष्ठौ
॥ १६ ॥

पुयसि पुरुष सुपदधाति । पशवो वै पुयो
युजमानं तत् पशुषु प्रतिष्ठापयत्यादित्वां गर्भं पुयसा
समङ्गधीत्यादित्यो वा ऽएष गर्भी यत् पुरुषस्तं
पुयसा समङ्गधीत्येतत् सहस्रस्य प्रतिमां विश्व-
रूप मिति पुरुषो वै सहस्रस्य प्रतिमा पुरुषस्य ह्येव
सहस्रं भवति परिवृङ्ग्ध हरसा माभिमुस्था इति
पर्येनं वृङ्ग्ध्यर्चिषा मेनः हिंसीरित्येतच्छतायुषं
कृणुहि चीयमान इति पुरुषं तत् पशूनां शतायुं
करोति तस्मात् पुरुष एव पशूनां शतायुः ॥
॥ १७ ॥

अथोत्तरतोऽश्वम् । व्यातस्य जूत मिति व्या-

* 'दक्षिणतुः'—इति क, ख ।

तस्य वा ऽएष जूतिर्यदृश्वो व्वरुणस्य नाभि मिति
 व्वारुणो ह्यश्वोऽश्वं जज्ञानुः सरिरस्य मध्य
 ऽद्वत्यापो वै सरिर मप्सुजा उ वा ऽअश्वः शिशुं
 नदीनां हरि मद्रिबुध्न मिति गिरिर्वा ऽअद्रिर्गिरि-
 बुध्ना उ वा ऽआपोऽग्ने मा हिंसीः परमे व्योम-
 न्नितीमे वै लोकाः परमं व्योमेषु लोकेष्वेनं मा
 हिंसीरित्येतत् * ॥ १८ ॥

अथ दक्षिणतो गाम् † । अजस्र मिन्दु मरुष
 मिति सोमो वा ऽइन्दुः स हैष सोमो ऽजस्रो
 यद्गौर्भुरग्यु मिति भर्तार मित्येतदग्निमीडे पूर्व-
 चित्तिं नमोभिरित्याग्नेयो वै गौः पूर्वचित्ति मिति
 प्राञ्चः ‡ ह्यग्नि मुञ्चरन्ति प्राञ्च मुपचरन्ति स पूर्वभि-
 र्ऋतुशः कल्पमान इति यद्वा ऽएष चीयते तदेष
 पूर्वभिर्ऋतुशः कल्पते गां मा हिंसीरदिति वि-
 राज मिति विराड् वै गौरुन्नं वै विराडुन्नं सु
 गौः ‡ ॥ १९ ॥

* 'रित्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'गाम्'—इति ग, घ ।

‡ 'गौः'—इति ग, घ ।

अथोत्तरतोऽविम् । व्वरुवीं त्वष्टुर्व्वरुणस्य
 नाभि मिति व्वारुणी च हि त्वाष्ट्री चाविरुविं
 जज्ञानां रजसः परस्मादिति श्रोत्रं वै परं रजो
 दिशो वै श्रोत्रं दिशः परं रजो महती साहस्री
 मसुरस्य माया मिति महती साहस्री मसुरस्य
 माया मित्येतदग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन्निती-
 मे वै लोकाः परमं व्योमेषु लोकेष्वेन मा हिंसी-
 रित्येतत् * ॥ २० ॥

अथ दक्षिणतोऽजम् † । यो अग्निरग्नेरध्य-
 जायतेत्यग्निर्वा एषो अग्नेरध्यजायत शोकात्
 पृथिव्या उत वा दिवस्परीति यद्वै प्रजापतेः शोका-
 दजायत तद्विश्वं पृथिव्यै च शोकादजायत येन
 प्रजा विश्वकर्मा जजानेति वाग्वा अजो वाचो
 वै प्रजा विश्वकर्मा जजान त मग्ने ह्येडः परि ते
 वृणक्तिति यथैव यजुस्तथा बभूवुः ॥ २१ ॥

* 'रित्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'अजम्'—इति ग, घ ।

तु ऽएते पशवः । तान्नानोपदधाति नाना
सादयति नाना सुददीहसाधिवदति नाना ह्येते
पशवः * ॥ २२ ॥

अथ पुरुषशीर्षं मभिजुहोति । आहुतिर्वै यज्ञः
पुरुषं तत् पशूनां यज्ञियं करोति तस्मात् पुरुष
एव पशूनां यजते ॥ २३ ॥

यद्वै नदभिजुहोति । शीर्षं सुद्वीर्यं दधात्या-
ज्येन जुहोति वृजो वा ऽआज्यं वीर्यं वै
वृजो वीर्यं मेवास्मिन्नेतदधाति स्वाहाकारेण वृषा
वै स्वाहाकारो वीर्यं वै वृषा वीर्यं मेवास्मिन्नेतद्
दधाति त्रिष्टुभा वृजो वै त्रिष्टुब् वीर्यं वै वृजो
वीर्यं त्रिष्टुब् वीर्येणैवास्मिन्नेतद् वीर्यं दधाति ॥
॥ २४ ॥

स वा ऽअर्द्धं मनुदुत्य स्वाहाकरोति । अस्थि
वा ऽऋगिदं तच्छीर्षकपालं विहाप्य यदिदं मन्तरतः
शीर्षां वीर्यं तदस्मिन् दधाति ॥ २५ ॥

अथोत्तर मर्द्धच्च मनुद्रुत्य स्वाहाकरोति । इदं
तुच्छीर्षकपालं सन्धाय यदिद् मुपरिष्ठाच्छीर्षो
व्वीर्यं तदस्मिन् दधाति ॥ २६ ॥

चित्रं देवाना मुदगादनीक मिति । असौ वा
ऽआदित्य एष पुरुषस्तदेतच्चित्रं देवाना मुदेत्यनीकं
चक्षुर्मित्यस्य व्वरुणस्याग्नेरित्यभयेषां हैतदेवमनु-
ष्याणां चक्षुराप्ता द्यावापृथिवी ऽअन्तरिक्ष मित्यद्यन्
वा ऽएष इमाँल्लोकानांपूरयति सूर्य आत्मा जग-
तस्तस्युषश्चेत्येष ह्यस्य सर्व्वस्यात्मा यच्च जगद्यच्च
तिष्ठति ॥ २७ ॥

अथोत्सर्गैरुपतिष्ठते * । ऽएतद्वै युवैतान् प्रजापतिः
पशूनालिप्सत तु ऽआलिप्स्यमाना अशोचंस्तेषा
मेतैरुत्सर्गैः शुचं पाप्मानं मुपाहंस्तथैवैषा मय मेतदेतै-
रुत्सर्गैः शुचं पाप्मानं मुपहन्ति ॥ २८ ॥

तद्वैके । यं य मेव पशु मुपदधति तस्य
तस्य शुच मुत्सृजन्ति नेच्छुचं पाप्मानं मभ्युपदधा-

* 'रुपतिष्ठते'—इति ग, घ ।

महा ऽद्विति ते ह ते शुचं पाप्मानं मभ्युपदधति
यां हि पूर्वस्य शुचं मुत्सृजन्ति ता मुत्तरेण सहो-
पदधति ॥ २६ ॥

विपरिक्रामसु हैकं ऽउपतिष्ठन्ते । जह्वांश्च
शुचं मुत्सृजाम इति ते ह ते शुचं पाप्मानं मनूय-
न्त्यूर्ध्वं ह्येतेन कर्मणैत्यूर्ध्वं मु शुचं मुत्सृजन्ति ॥
॥ ३० ॥

वाह्येनैवाग्निं मुत्सृजत् । इमे वै लोका एषो
ऽग्निरेभ्यस्तुल्लोकेभ्यो बहिर्द्धां शुचं दधाति बहि-
र्वेदीयं वै वेदिरस्यै तद् बहिर्द्धां शुचं दधात्युदङ्
तिष्ठन्नेतस्यां ह दिश्येते पशवस्तद्यवैते पशव-
स्तदेवैष्वेतच्छुचं दधाति * ॥ ३१ ॥

पुरुषस्य प्रथमं मुत्सृजति । तं हि प्रथमं
मुपदधातीमं मा हिंसीर्दिपादं पशुमिति द्विपादा
ऽएष पशुर्यत् पुरुषस्तं मा हिंसीरित्येतत् सह-
स्राक्षो मेधाय चीयमान इति हिरण्यशकलैर्व्या

* 'दधाति'—इति क ।

ऽएष सहस्राक्षो मेधायेत्युन्नायेत्येतन् मयुं पशुं मेध-
मग्ने जुषस्वेति किम्पुरुषो वै मयुः किम्पुरुष-
मग्ने जुषस्वेत्येतत्तेन चिन्वानस्तन्वोः निषीदेत्यात्मा
वै तनूस्तेन चिन्वान् आत्मान् संस्कुरुष्वेत्येतन्
मयुं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छत्विति तन्
मयौ च शुचं दधाति यं च द्वेष्टि तस्मिंश्च ॥ ३२ ॥

अथाश्वस्य । इमं मा हिंसोरेकशफं पशु-
मित्येकशफो वा ऽएष पशुर्यदश्वस्तं मा हिंसी-
रित्येतत् कनिक्रदं व्याजिनं व्याजिनेष्विति कनि-
क्रदो वा ऽएष व्याज्यु व्याजिनेषु गौर मारण्य
मनु ते दिशामीति तदस्मै गौर मारण्य मनुदिशति
तेन चिन्वानस्तन्वो निषीदेति तेन चिन्वान् आ-
त्मान् संस्कुरुष्वेत्येतद्गौरं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं
ते शुगृच्छत्विति तद्गौरे च शुचं दधाति यं च
द्वेष्टि तस्मिंश्च ॥ ३३ ॥

अथ गोः । इमं साहस्रं शतधार मुत्स-
मिति साहस्रो वा ऽएष शतधार उत्सो यद् गौ-
र्व्यच्यमानं सरिरस्य मध्य ऽद्वितीये वै लोकाः

सरिरु सुपजीव्यमान मेषु लोकेष्वित्येतद् घृतं दुहा-
 ना मदिति जुनायेति घृतं वा ऽएषादितिर्जुनाय
 दुहेऽग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन्निती मे वै लोकाः
 परमं व्योमेषु लोकेष्वेन मा हिंसीरित्येतद्गवय-
 मारण्य मनु ते दिशामीति तदस्मै गवय मारण्य
 मनुदिशति तेन चिन्वानस्तन्वो निषीदेति तेन
 चिन्वान आत्मानं संस्फुरन्वेत्येतद्गवयं ते शुग्-
 च्छतु यं द्विषस्तं ते शुग्च्छत्विति तद् गवये च शुचं
 दधाति यं च द्वेष्टि तस्मिंश्च ॥ ३४ ॥

अथावेः । इमं मूर्णायु * मित्यूर्णावल मित्येतद्
 व्वरुणस्य नाभि मिति व्वारुणो ह्यविस्त्वचं पशूनां
 द्विपदां चतुष्पदा मित्युभयेषां हैष पशूनां त्वग्
 द्विपदां च चतुष्पदां च त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं जनित्र
 मित्येतद् त्वष्टा प्रथमं रूपं व्विचकाराग्ने मा
 हिंसीः परमे व्योमन्निती मे वै लोकाः परमं
 व्योमेषु लोकेष्वेन मा हिंसीरित्येतद्गवय मारण्य

मनु ते दिशामीति तदस्मा ऽउष्ट्र मारण्य मनुदिशति
 तेन चिन्वानस्तन्वो निषीदिति तेन चिन्वान आ-
 त्मानं संस्करुष्वेतदुष्टं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं
 ते शुगृच्छत्विति तदुष्टे च शुचं दधाति यं च द्वेष्टि
 तस्मिंश्च ॥ ३५ ॥

अथाजस्य । अजो ह्यग्नेरजनिष्ट शोकादिति
 यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत तदग्नेः शोकाद-
 जायत सो ऽअपश्यज्जनितार मय ऽद्विति प्रजा-
 पतिर्वै जनिता सो ऽपश्यत् प्रजापति मय ऽद्वत्ये-
 तत् तेन देवा देवता मय ऽआयन्निति * व्याग्वा ऽअ-
 जो व्याचो वै देवा देवता मय मायंस्तेन रोह
 मायन्नप मेध्यास इति स्वर्गो वै लोको रोहस्तेन
 स्वर्गं लोकं मायन्नप मेध्यास इत्येतच्छरभं मारण्य
 मनु ते दिशामीति तदस्मै शरभं मारण्य मनु-
 दिशति तेन चिन्वानस्तन्वो निषीदिति तेन चिन्वान
 आत्मानं संस्करुष्वेतच्छरभं ते शुगृच्छतु यं

* 'मायन्निति'—इति क, ख ।

द्विष्मस्तुं ते शुगृच्छत्विति तच्छरभे च शुचं दधाति
यं च द्वेष्टि तस्मिंश्च ॥ ३६ ॥

तदाहुः । यां वै तत् प्रजापतिरेतेषां पशूनां
शुचं पाप्मानं मपाहंस्तु ऽएते पञ्च पशवो ऽभवंस्तु
ऽएत ऽउत्क्रान्तमेधा अमेध्या अयन्नियास्तेषां ब्राह्म-
णो नाश्रीयात्तानेतस्यां दिशि दधाति तस्मादे-
तस्यां दिशि पर्जन्यो न व्यर्षुको युवैते भवन्ति *
॥ ३७ ॥

प्रत्येत्याग्निं सुपतिष्ठते । एतद्वा ऽएतद्यथा-
यथं करोति यदग्नौ सामिचिते बहिर्व्वेद्येति तस्मा
ऽएवैतन्निष्कृते ऽहिंसाया ऽआग्नेय्याग्नयु ऽएवै-
तन्निष्कृते गायत्र्या गायत्र्योऽग्निर्यावानग्निर्याव-
त्यस्य मात्रा तावतैवास्मा ऽएतन्निष्कृतेऽनिरु-
क्तया सर्व्वं वा ऽअनिरुक्तं सर्व्वं गैवास्मा ऽएत-
न्निष्कृते यविष्ठवत्यैतद्वास्य † प्रियं धाम यद्यविष्ठ

* 'भवन्ति'—इति क ।

† 'यविष्ठवत्यैतद्वास्य'—इति क, ख ।

इति यद्वै जातु इदं सर्वं मयुवत तस्माद्यविष्ठः ॥

॥ ३८ ॥

त्वं यविष्ठ दाशुष इति । यजमानो वै दा-
श्वान् नृः पाहीति * मनुष्या वै नरः शृणुधी गिर
इति शृणु न इमां स्तुति मित्येतद्रक्षा तोक
सुतत्मनेति प्रजा वै तोकं रक्ष प्रजां चात्मानं
चेत्येतत् † ॥ ३९ ॥

आरुह्याग्निं जघनेन स्वयमावृत्तां परीत्यापस्या
उपदधाति । आप एता यदपस्या अथ वा ऽए-
तेभ्यः पशुभ्यः आप उत्क्रान्ता भवन्ति तद्यदपस्या
उपदधाल्येष्वेवैतत्पशुष्वपो दधाल्यनन्तर्हिताः पशुभ्य
उपदधाल्यनन्तर्हितास्तत्पशुभ्योऽपो दधाति पञ्च-पञ्चो-
पदधाति पञ्च ह्येते पशवः सर्व्वत उपदधाति
सर्व्वत एवैष्वेतदपो दधाति ॥ ४० ॥

तद्याः पञ्चदश पूर्वाः । ता अपस्या व्वञ्चो

* 'दाश्वान् नृः पाहीति'—इति क, ख ; इदं च वेवरमहोदयेनापि ।

† 'चेत्येतत्'—इति क, ख ।

वा ऽह्नापो व्यञ्जः पञ्चदशस्तुम्भाद्येनापो यन्त्यपैव
तत्र पाप्मानं घ्नन्ति व्यञ्जो हैव तस्यार्द्धस्य पाप्मानं
मुपहन्ति तस्माद्वर्षत्यप्रावृतो व्यञ्जोदयं मे व्यञ्जः
पाप्मानं मुपहनदिति * ॥ ४१ ॥

अथ याः पञ्चोत्तराः । ताश्छन्दस्याः पशवो
वै कृन्दाः स्युन्नं पशवोऽन्नं मु पशोर्मांसं मथ वा
ऽएतेभ्यः पशुभ्यो मांसान्युत्क्रान्तानि भवन्ति तद्यु-
च्छन्दस्या उपदधात्येष्वेवैतत् पशुषु मांसानि दधा-
त्यनन्तर्हिताः पशुभ्यः उपदधात्यनन्तर्हितानि तत्
पशुभ्यो मांसानि दधात्यन्तरा अपस्या भवन्ति
वाह्याश्छन्दस्या अन्तरा ह्यापो वाह्यानि मांसानि
॥ ४२ ॥

तदाहुः । यदिमा आप एतानि मांसान्यथ
क्व त्वक् क्व लोमेत्युन्नं व्याव पशोस्त्वगुन्नं लोमं तद्यु-
च्छन्दस्या उपदधाति सैव पशोस्त्वक्त्वलोमाथो यान्य-
मून्युखाया मजलोमानि तानि लोमानि वाह्योखा

भुवत्यन्तराणि पशुशीर्षाणि वाह्यानि हि लोमान्य-
न्तर आत्मा यदीतरेण यदीतरेणेति ह स्माह
शृणुडल्यः सर्वानिव व्ययं कृत्स्नान् पशून्संस्कुर्व
इति ॥ ४३ ॥

यदेवापस्या उपदधाति । प्रजापतेर्विस्वस्ता-
दाप आयंस्तास्वितास्वविशद्यद्विशत्तस्माद्विशतिस्ता
अस्याङ्गुलिभ्यो ऽध्यस्रवन्नन्तो वा ऽअङ्गुलयो ऽन्तत्
एवास्मात्ता आप आयन् ॥ ४४ ॥

स यः सु प्रजापतिर्व्यस्रसत । अय मेव सु
योऽय मग्निश्चीयतेऽथ या अस्मात्ता आप आयन्ने-
तास्ता अपस्यास्तद्यदेता उपदधाति या एवास्मात्ता
आप आयंस्ता अस्मिन्नेतत्पतिदधाति तस्मादेता
अत्रोपदधाति * ॥ ४५ ॥

अपां † त्वेमन्सादयामीति । व्वायुर्वा ऽअपा
मेम यदा ह्येवेष इतश्चेतश्च व्वात्यथापो यन्ति व्वायौ
तां सादयति ॥ ४६ ॥

* 'अत्रोपदधाति'—इति क, ख ।

† 'अपां'—इति ख ।

अपां त्वोद्भन्त्सादयामीति * । ओषधयो वा
ऽअपा मोक्षं यत्र ह्याप उन्दन्त्यस्तिष्ठन्ति तदोषधयो
जायन्त ऽओषधिषु तां सादयति ॥ ४७ ॥

अपां त्वा भुस्मन्त्सादयामीति † । अभ्रं ‡ वा
ऽअपां भुस्माधे तां सादयति ॥ ४८ ॥

अपां त्वा ज्योतिषि सादयामीति । विद्युद्वा
ऽअपां ज्योतिर्विद्युति तां सादयति ॥ ४९ ॥

अपां त्वायने सादयामीति । इयं वा ऽअपा-
मयन मस्यां ह्यापो यन्त्यस्यां तां सादयति
तद्या अख्यैतेभ्यो रूपेभ्य आप आयंस्तु अस्मिन्ने-
तत् प्रतिदधाल्यथो ऽएतान्येवास्मिन्नेतद्रूपाणि दधाति
॥ ५० ॥

अर्णवे त्वा सुदने सादयामीति । प्राणो वा
ऽअर्णवः प्राणे तां सादयति ॥ ५१ ॥

समुद्रे त्वा सुदने सादयामीति । मनो वै

* , † '०यामीति'—इति ग , घ ।

‡ 'अभ्रं'—इति , 'यामीत्यभ्रं'—इति च इष्टं वैवरमहोदयेन ।

समुद्रो मनसो वै समुद्राद्वाचाभ्या देवास्त्वयीं
 विद्यां निरखनंस्तुदेष श्लोको ऽभ्युक्तो ये समुद्रान्नि-
 रखनन्देवास्तीक्ष्णाभिरभिभिः सुदेवो ऽअद्य तद्विद्या-
 द्यत्त निर्व्वपणं दधुरिति मनः समुद्रो वाक् तीक्ष्णा-
 भिस्त्वयीं विद्या निर्व्वपण मेतदेष श्लोकोऽभ्युक्तो
 मनसि तां सादयति ॥ ५२ ॥

सरिरे त्वा सुदने सादयामीति । व्याग्वै सरिरं
 वाचि तां सादयति ॥ ५३ ॥

अपां त्वा क्षये सादयामीति । चक्षुर्व्वा ऽअपां
 क्षयस्तु हि सर्व्वदैवापः क्षियन्ति चक्षुषि तां
 सादयति ॥ ५४ ॥

अपां त्वा सुधिषि सादयामीति । श्रोत्रं वा
 ऽअपां सुधिः श्रोत्रे तां सादयति तद्या अस्यै-
 तेभ्यो रूपेभ्य आप आयंस्ता अस्मिन्नेतत् प्रति-
 दधात्यथो ऽएतान्येवास्मिन्नेतद्रूपाणि दधाति ॥ ५५ ॥

अपां त्वा सुदने सादयामीति । द्यौर्व्वा ऽअ-
 पां सुदनं दिवि ह्यापः सन्ना दिवि तां साद-
 यति ॥ ५६ ॥

अपां त्वा सधुस्थे सादयामीति । अन्तरिक्षं
वा अपां सधुस्थं मुन्तरिक्षे तां सादयति ॥ ५७ ॥

अपां त्वा योनौ सादयामीति । समुद्रो वा
ऽअपां योनिः समुद्रे तां सादयति ॥ ५८ ॥

अपां त्वा पुरीषे सादयामीति । सिकता
वा ऽअपां पुरीषं सिकतासु तां सादयति ॥
॥ ५९ ॥

अपां त्वा पाथसि सादयामीति * । अन्नं वा
ऽअपां पाथोऽन्ने तां सादयति तद्या अस्थैतेभ्यो
रूपेभ्य आप आयंस्ता अस्मिन्नेतत् प्रतिदधत्यथो
ऽएतान्येवास्मिन्नेतद्रूपाणि दधाति ॥ ६० ॥

गायत्रेण त्वा कुन्दसा सादयामि । त्रैष्टुभेन
त्वा कुन्दसा सादयामि जागतेन त्वा कुन्दसा
सादयाम्यानुष्टुभेन त्वा कुन्दसा सादयामि प्राङ्क्तेन
त्वा कुन्दसा सादयामीति तद्या अस्थैतेभ्यश्चकुन्दोभ्य
आप आयंस्ता अस्मिन्नेतत् प्रतिदधत्यथो ऽएतान्ये-
वास्मिन्नेतच्छुद्धांसि दधाति ॥ ६१ ॥

ता एता अङ्गुलयः । ताः सर्व्वत उपदधाति
 सर्व्वतो हीमा अङ्गुलयो ऽन्तेषूपदधात्यन्तेषु हीमा
 अङ्गुलयश्चतुर्द्दोपदधाति चतुर्द्दो हीमा अङ्गुलयः पञ्च-
 पञ्चोपदधाति पञ्च-पञ्च हीमा अङ्गुलयो नानोपद-
 धाति नाना हीमा अङ्गुलयः सकृत्सकृत्सादयति
 समानं तुत् करोति तस्मात् समानसम्बन्धनाः ॥

॥ ६२ ॥ २ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [५, २.] ॥

अथ पशुशीर्षाणां सुपधानं विधाय प्रशंसति— “पशु-
 शीर्षाणीति * । पशुशीर्षाणां पञ्चवयवत्वेन पशुत्वम् ; अतश्च
 तदुपधाने पशूनां सेवोपधानं भवतीत्यर्थः । तेषां सुपधानस्य
 स्थानविशेषं विधत्ते— “तानीति । “यो वै स प्रजापतिर्व्यस्र-
 सतेषां सोखेमे वै लोका उखेमे लोकाः प्रजापतिः”—इत्युखाया
 लोकत्रयरूपत्वस्योक्तत्वात् † तस्या सुपधाने ‘लोकेषु’ ‘पशून्’
 निहितवान् भवति । ‘तस्मात्’ इमे ‘पशवः’, ‘एषु लोकेषु’
 अवतिष्ठन्ते ॥ १ ॥

प्रकारान्तरेणाप्युखाया सुपधानं प्रशंसति— “यद्देवोखाया
 मिति । उखायाः सकाशादग्न्युत्पत्तेः ‘यीनिः उखा’, अतस्त्वो-

* का० श्रौ० सू० १७. ५. १३ ।

† पूर्व्वस्मिन् ब्राह्मणे १७ वा० (३३४ पृ०) दृश्यम् ।

पधाने योनावेव 'पशून्' निदधाति । 'तस्मात्' 'अद्यमानाः'
उपभुज्यमानाः, 'पच्यमानाः' जीर्यमाणा अपि 'पशवः' 'न
क्षीयन्ते' । उपभोगात्परिपाकाच्च विनाशे सत्यपि 'योनी' प्रति-
ष्ठितत्वात् नोच्छिद्यन्ते, किन्तु पुनरुत्पद्यन्त इत्यर्थः । 'पच्य-
मानाः'-इति कर्मकर्त्तरि यक् प्रत्ययः * ॥ २ ॥

अथ तानि पशुशीर्षाणि श्रीरूपत्वेन प्रशंसति— "यद्दे-
वेति । 'याः' खलु प्राशुकाः † श्रियः, 'ताः' एव 'एतानि' 'पशु-
शीर्षाणि'; अत एतेषां सुपधाने श्रिया मेवोपधानं भवति ।
उखायाः परम्परया कबध्यात्मकत्वम् । तत्रोपधाने कबध्याशिरसां
सन्धानं भवतीति दर्शयति— "अथ यानीति । 'तानीति
अश्वःसम्भरणावसरपरामर्शः । 'यानि तानि' 'कुसिन्धानि'
कबध्यानि, तानि 'एताः' अत्र सम्पाद्यमानाः 'पञ्च चितयः' ।
चित्यात्मकत्वन्तु कबध्यानां पञ्चत्वसङ्ख्यासामान्यात् । ततस्तथा-
विधाः 'याः पञ्च चितयः', 'ताः' 'इमे' पृथिव्यादयो 'लोकाः' ।
चित्तीनां प्रजापत्यवयवात्मकत्वात्, लोकानां मपि तथाभावा-
दिति । तथा च 'ये' 'ते' एते 'इमे लोकाः', ते 'एषा उखा';
तस्याः लोकत्रयात्मकत्वस्य प्राशुक्तत्वात् । अतश्च 'उखायां' पशु-
शीर्षाणां सुपधानेन ‡ 'एतैः' कबध्यानि संयोजयति § । 'शीर्षभिः'
-इति "शीर्षेच्छन्दसि"-इति ॥ शीर्षन्नादेशः ॥ ३ ॥

* पा० सू० ३. १. ८७ ।

† इका० २ अ० १ ब्रा० ७ ख० (३ भा० ५४ ए०) द्रष्टव्याः ।

‡ 'सुपधाने'-इति ज-पाठः ।

§ 'संयोजयति'-इति ज-पाठः । ॥ पा० सू० ३. १. ६० ।

उवाया सुपधानं पुरस्तादारभ्य प्रत्यगपवर्गं कर्त्तव्यं मित्याह —
 “तानिति । पशुशीर्षाणां मपि पशुत्वात् ‘तान्’-इति पुल्लिङ्गवच-
 नम् । विहितप्रकारे उपधाने कारणं वक्तुं प्रतिजानीते — “एतद्वा
 इति । तत्रैतत् कारणं खल्वित्यर्थः । तदेव दर्शयति — “यत्रै-
 तानिति । ‘यत्र’ यस्मिन् प्रस्तावे ‘प्रजापतिः’ ‘एतान्’ पशून्
 ‘आलिप्सत’ आलिप्सु मैच्छत् । ततः ‘आलिप्स्यमानाः’ ते पशव
 उत्क्रमितु मैच्छन् । उत्तिक्रमिषूँश्च ‘तान्’ ‘प्राणेषु’ शीर्षगतेषु *
 ‘सर्वप्राणाधारत्वाच्चिरसां प्राणत्वम् । प्राणा इति इन्द्रियाण्यु-
 च्यन्ते, ‘तान्’ प्राणेषु’ सङ्गृह्य, ‘पुरस्तात्’ पूर्वस्माद्देशात् ‘प्रतीचः’
 प्रत्यङ्मुखानाञ्छथ, ‘आत्मन्’ आत्मनि ‘अधत्त’ स्वाधीनीकृतवान् ।
 पलायनेच्छूनां † पशूनां शिरांसि गृहीत्वा स्वाभिमुख माञ्छथ
 वशीकृतवानित्यर्थः ॥ ४ ॥

“तदेति । तथा सति ‘देवा यदकुर्वन्’, ‘तत्’ एवैतस्मिन्नपि
 काले ‘क्रियते’ खलु । अतश्च यजमानो ‘देवा यदकुर्वन्’, ‘तत्’
 ‘करवाणि’-‘इति’ अभिप्रायेण ‘एतत्’ उक्तप्रकारं सुपधानं ‘करोति’
 -इति ‘यत्’, ‘इदन्नु’ ‘अस्मात्’ एव निमित्तात् ‘ते पशवः’ ‘अस्माद्’
 यजमानात् ‘नोत्तिक्रमिषन्ति’ । न केवलं तेषां सुत्क्रमणेच्छा-
 भावः, अपि तु ‘एतान्’ पशून् ‘प्राणेषु’ ‘सङ्गृह्य’, ‘पुरस्तात्’
 ‘प्रतीचः’ आञ्छथ, स्वस्मिन्निहितवान् भवति ॥ ५ ॥

उवायां पशुशीर्षाणां सुपधाने प्रजापत्युदरे अन्नं दधातीति
 दर्शयितुं माख्यायिकां भवतारयति — “यदेवेति । ‘पशुशीर्षा-

* ‘शीर्षे’ गतेषु—इति ज-पाठः ।

† ‘पलायने’—इति ज-पाठः ।

ण्युपदधाति'-इति 'यत्', तत्कारणमुच्यत इत्यर्थः । 'अग्रे' सृष्टेः पूर्वं 'प्रजापतिः एक एवासीत्' खलु, 'सः' प्रजापतिः 'अन्नं सृज्य', प्रजारूपेण जायेयेति 'अकामयत्' । 'प्रजायेय' इति अन्न-सृष्ट्युपायप्रदर्शनम् । 'सः' एवं जातेच्छुः प्रजापतिः 'प्राणेभ्य एव पशून्निरमिमोत्' । तदेव विवृणोति— "मनसः पुरुषमिति । "प्राणादिति । प्राणसञ्चारणस्थानत्वाद् प्राणेन्द्रियमुच्यते । यतः 'एनान्' पशून् 'प्राणेभ्यो निर्मितवान्', 'तस्मात्' लोके 'प्राणाः पशव इत्याहुः' जनाः । किञ्च । सर्वेषा मिन्द्रियाणां 'मनः' खलु 'प्रथमं' श्रेष्ठम् ; तदुपधानादेव सर्वेषां स्वस्वव्यापारक्षमत्वात् । अतश्च मनसः पुरुषस्य निर्माणात् लोके 'पुरुषः पशूनां' मध्ये श्रेष्ठः 'वीर्यवत्तमः'-इति आहुः । अपि च 'मनस्येव सर्वे प्राणाः प्रतिष्ठिताः'-इति, तदेव खलु 'सर्वे प्राणाः' ; अतश्च सर्वप्राणात्मकात् 'मनसः पुरुषं निरमिमोत्'-इति 'यत्', 'तस्मादाहुः पुरुषः सर्वे पशवः'-इति । यतः 'पुरुषस्य' ह्येवैते 'सर्वे पशवः' भवन्ति ; सर्वपशुसम्पादनक्षमत्वात् पुरुषस्य ; अतः 'पुरुषः सर्वे पशवः'-इति 'आहुः' । सर्वेन्द्रियप्रतिष्ठाकरूपात् मनसः सकाशात् पुरुषस्य निर्माणेन तस्य पशुसम्पादनक्षमत्वात् पुरुषः सर्वे पशवः इत्याहु-रित्यर्थः ॥ ६ ॥

"तदेतदिति । 'एतत्' पुरुषादिपशुलक्षणम् 'अन्नं सृष्ट्वा', स प्रजापतिः 'पुरस्तात्' प्रतीचीनमात्मनि 'अधत्' । 'तस्मात्' लोकेऽपि कश्चनापि अन्नं सम्पादयति, एतत् सम्पादनं 'पुरस्तादेव' प्रतीचीनमात्मनि धारयति ; सुखप्रदेशादेवान्नस्य प्रती-

चीन मभ्यवहारात् । अतश्च 'तत्' पुरस्तात् प्रतीचीनं तेषां पशुशीर्षाणां सुपधानं मुखायां क्रियत इति यत्, तेन प्रजापतेरुदररूपायाम् 'उखायां' पुरस्तात् प्रतीचीनं मन्त्रं निहितवान् भवति ॥ ७ ॥

अथ तेषु पशुशीर्षेषु सुवर्णशकलानां प्रक्षेपं विधाय प्रशंसति—
“अथैष्विति * । प्राणसाधनत्वाद्द्विरण्यस्य प्राणात्मकत्वम् । “अथ वा इति । ‘अथ’ खलु ‘सञ्ज्ञ्यमानेभ्यः’ एभ्यः ‘प्राणा उत्क्रामन्त्येव’ । अतश्च ‘द्विरण्यशकलान् प्रत्यस्य’-इति यत्, एतेन ‘प्राणानिव’ ‘एषु’ पशुषु नि-‘दधाति’ ॥ ८ ॥

सुवर्णशकलानां सञ्ज्ञाविशेषं विधत्ते—“सप्त प्रत्यस्यतीति † । शिरसि,—वागीका, नेत्रे द्वे, श्रोत्रे द्वे, नासाविवरे च द्वे, इति सप्त प्राणाः । तथा सप्तद्विरण्यशकलनिधानेन सप्तप्राणवान् भवतीत्याह—“सप्त वा इति । पञ्चपशुपक्षः, एकपशुपक्षः, इति पक्षद्वयं मस्ति । तत्र पञ्चपशुपक्षे ‘पञ्चकृत्वः’ ‘सप्त-सप्त’ द्विरण्यशकलान् प्रतिशीर्षं प्रत्यस्यति ॥ ९ ॥

“तद्वैक इति । ‘यदि एकोऽपि पशुर्भवति’, तदापि ‘पञ्चकृत्व एव’ ‘सप्त-सप्त’ सुवर्णशकलान् प्रत्यस्येदिति ‘एकै’ शाखिन आहुः । तथा वदताश्च तेषां मय माशयः ।— पञ्चानामपि पशूनां स्थाने एकस्योपधानादसावङ्कुर्युः ‘पञ्च’ खल्वेतान् ‘पशून्’ ‘उपदधाति’ । तथा च ‘एकैकस्मिन् पशौ’ ‘सप्त-सप्त प्राणाः’ विद्यन्ते । तस्मात् तावतां द्विरण्यशकलानां प्रत्य-

* का० श्रौ० सू० १७. ५. ७ ख ।

† का० श्रौ० सू० १७. ५. ७ क ।

सनेन 'एतेषु सर्वेष्वपि प्राणान् दधः'—'इति' दूषयति— "न
तथा कुर्यादिति ।

कथं तर्हि सर्वेषां पशूनां प्राणसङ्घटनेति तत्राह— "एतस्मिन्
वा इति । 'एतस्मिन्' उपधीयमाने 'पशौ एकस्मिन्' एव 'सर्वेषां
पशूनां रूपम्' अस्ति ; तेषां सर्वेषां मपि कार्ये एतस्यैव सामर्थ्याव-
धारणात् । तस्मात् 'एतस्मिन्' सप्तसङ्ख्याविशिष्टहिरण्यशकल-
प्रत्यसनेन 'सर्वेष्वपि' पशुषु प्राणप्रतिसन्धानं सम्पादितवान्
भवति ॥ १० ॥

तत्र प्रथमं सुखे शकलस्य प्रत्यसनं विधत्ते— "सुखे प्रथम
मिति * । तत्र मन्त्रं दर्शयन् व्याचष्टे— "सम्यक् स्रवन्तीति † ।
'धेना इति अन्नम्' उच्यते । 'तदिदम्' अन्नं 'सुखम्' 'अग्निं'—लब्ध
'सम्यक् संस्रवति' । कथं मिव ? 'सरितो न' सरित इवेति । अयं
मर्थो मन्त्रभागेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । द्वितीयं पादं व्याचष्टे—
"अन्तर्हृदेति । 'यः' 'ऋजुः' अङ्गुटिलाङ्गः, 'तस्य' 'अन्तः'
शरीरमध्ये 'हृदा' हृदयदेशेन 'मनसा' च 'सता' विद्यमानेन
'अन्नं' पूतं भवति, सारासारभेदेन विविचितं भवति । हृदय-
देशस्य त्वन्नावतरणप्रदेशत्वात् शोधकत्वम् । 'यः' 'ऋजुः' अङ्गु-
टिलः शोभनकर्मा यजमानः, 'तस्य' मनसेति । तृतीयं पादं
व्याचष्टे— "घृतस्य धाराः"—इत्यनेन । होष्यमाणाहुत्यभिधानं
मभिप्रेत मित्याह— "घृतस्य धारा इति । चतुर्थपादे

* का० श्री० सू० १७. ५. ७ ग ।

† का० श्री० सू० १७. ५. ७ घ ।

अग्निमध्यावस्थितहिरण्ययपुरुषाभिधानं क्रियत इति व्याचष्टे—
“हिरण्यय इति ॥

तदयं मन्त्रस्यार्थः * ।— अकुटिलावयवस्य अन्तर्मध्ये शरीरे,
हृदयेन विद्यमानेन, मनसा च शोध्यमाना, घेना अन्नानि,
इदं मुखं मभिलक्ष्य स्रवन्ति ; यथा नद्यः समुद्रम्, तद्वत् ।
तथाविधे अस्मिन् मुखे शकलं निदधामि । निहितं शकल-
क्षेदं ‘अग्नेर्मध्ये यो हिरण्ययो वेतसः इति’ संस्रवन्ती ‘वृत्तस्य
धाराः’ ‘अभिवाकशीमि’ अभिपश्यति । चाकशीमीति पुरुष-
व्यत्ययः, यङ्लुगन्तस्य रूपम् † । ‘हिरण्यय’-शब्दः “ऋत्व्य-
वास्त्वोत्यादिना निपातितः ‡ ॥ ११ ॥

अथ दक्षिणासाविवरे समन्त्रकं शकलनिधानं विधत्ते—
“ऋचे त्वेतीति § । ‘इय’-इति दक्षिणासाविवरस्याभिनयेन
निर्द्देशः । व्याचष्टे— “प्राणो वा इति । यतः ‘प्राणो वा’
‘अर्चति’ प्राप्नोति ; प्राणवतैव सर्वस्य प्राप्तेः । अनेकार्थत्वात्
धातूना मर्चतिरत्र प्राप्त्यर्थः । अतश्च ऋगिति प्राणः । तथा
सति ‘ऋचे’ प्राणाय सञ्चरमाणाय प्रत्यस्यामीति मन्त्रार्थः ॥ ।
सव्यनासाविवर मप्यभिनयेन निर्द्दिश्य समन्त्रकं शकलनिधानं
विधत्ते—“रुचे त्वेतीति ¶ । ‘इह’-इति सव्यनासाविवरस्याभिनयेन

* वा० सं० १३. ३८ ।

† पा० सू० २. ४. ७४ ।

‡ पा० सू० ६. ४. १७ ।

§ का० श्रौ० १७. ५. ८, ९ ।

॥ वा० सं० १३. ३९. १ ।

¶ वा० सं० १३. ३९. २ ।

निर्देशः । ‘प्राणो वै’ ‘रुक्’ दीप्यमानः ; ‘प्राणेन हि’ शरीरा-
दिकं दीप्यते । प्राणार्थं मेव ‘सर्वम्’ ‘इदं’ जगत् प्रियं भवति ॥

दक्षिणनेत्र मभिनयेन निर्दिश्य समन्त्रकं शकलनिधानं
विधत्ते * — “भासेत्वेतीति † । ‘इह’ दक्षिणनेत्रे । “ज्योतिषे
त्वेति ‡ । ‘इह’ सत्ये नेत्रे प्रत्यस्यति । यतः ‘इमे’ चक्षुषी
‘भास्वती’ अर्थप्रकाशनलक्षणतेजोविशिष्टे, ‘ज्योतिष्मती’ स्वयञ्च
ज्योतिर्विशिष्टे, अतस्तत्र शकलप्रत्यसनमन्त्रयोः ‘भासे’ ज्योतिषे
इति प्रयुक्तम् ।

श्रोत्रयोः समन्त्रकं शकलप्रत्यसनं विधत्ते § — “अभूदिति ॥ ।
‘इदं’ दक्षिणश्रोत्रं ‘विश्वस्य भुवनस्य’ समस्तस्य लोकस्य ‘वाजिनं’
शब्दोपलब्धिसाधनम् ‘अभूत्’ । न केवल मस्यैवाभूत्, अपि
तु ‘विश्वानरस्य’ अभूत् । अपि तु ‘विश्वानरस्य’ सर्वजनानां
जनकत्वेन सम्बन्धिनः । “तस्येदम्” — इत्यण् प्रत्ययः ¶, “नरे सञ्ज्ञा-
याम्” — इति ** पूर्वपदस्य दीर्घः । तस्य ‘अग्नेः’ प्रजापतेरपि
शब्दोपलब्धिसाधन मभूत् । तादृशे तत्र त्वां प्रत्यस्यामीत्यर्थः ।
“अग्निर्ज्योतिषेति †† । ‘ज्योतिषा ज्योतिष्मान्’ प्रशस्तज्योति-

* का० श्रौ० सू० १७. ५. १० ।

† वा० सं० १३. ३६. ३ ।

‡ वा० सं० १३. ३६. ४ ।

§ का० श्रौ० सू० १७. ५. ११ ।

॥ वा० सं० १३. ३६. ५ ।

¶ पा० सू० ४. ३. १२० ।

** पा० सू० ६. ३. १२६ ।

†† वा० सं० १३. ३६. ६ ।

आन् , प्रशस्त्योतिर्विशिष्टोऽग्निरिव । 'वर्चसा वर्चस्वान्' प्रशस्त-
वर्चोविशिष्टोऽग्निरिव । 'इव'-शब्दोऽध्याहार्यः । 'इदं' यद्विहितं
श्रोत्रं प्रकाशते , तथाविधे तत्र त्वां प्रक्षिपामीत्यर्थः ॥

मन्त्रे विश्वपदप्रयोगस्याभिप्राय माह— “विश्ववतीभ्या
मिति * । यद्यप्यत्रैकस्या मेव विश्वपदप्रयोगः , तथापि प्राणभृ-
त्यायेन लिङ्गसमवायादुभयोरपि विश्ववतीभ्या मित्यभिधानं सुप-
पद्यते । यतः श्रोत्रं 'विश्वं' विश्वव्यापकाकाशात्मकत्वात् ; अत-
स्तत्र शकलप्रत्यसनमन्त्रे विश्वपदप्रयोगः ॥ १२ ॥

पशुशीर्षाणां सुपधानम् , तस्य स्थानविशेषम् , उपधाने
प्रकारभेदम् , तदुत्पत्त्यादिकञ्च प्रदर्श्यानन्तरम् , उपधानार्थं
पुरुषशिरस उद्ग्रहणं विधत्ते— “अथेति † । उद्ग्रहणस्योप-
योग माह— “महयत्येवैनदेतदिति । एतेनोद्ग्रहणेन 'एतत्'
पुरुषशिरो 'महयति' , पूजयति सत्कृतवान् भवति ; अत
एव यजमानदेवत्वत्वाज्जुहुव्यम्यते , ऋतव्यदेवत्वत्वादुपभृन्नि-
यम्यते ।

विहिते उद्ग्रहणे मन्त्रं विधाय , व्याचष्टे— “सहस्रदा
इति ‡ । “सर्वं वा इति । यतः 'सहस्रं सर्वं' ; तस्मिन्नेव शता-

* तत्पठस्त्विवम्—

“अभूदिदं विश्वस्य सुवनस्य वाजिनं ममेवैश्वानरस्य च”—

इत्येका ; अथापरा,—“अग्निर्व्योतिषा ज्योतिषान् रुक्मो

वर्चसा वर्चस्वान्”—इति । वा० सं० १३. ३६. ५, ४०. १ ।

† का० श्रौ० सू० १७. ५. १४ ।

‡ वा० सं० १३. ४०. २ ।

दीना मन्तर्भावात्, अतः 'सर्वस्य दातासि' । तस्मात् 'सर्वस्मै
त्वा' उद्गृह्णामि 'इत्येतत्' उक्तं भवतीत्यर्थः । "सहस्रदा इति,
विच्-प्रत्ययान्तं पदम् । "सर्वस्य दातासीति, पुरुषविवक्षया
पुक्तिङ्गत्वम् ॥ १३ ॥

अथैतेषां पशूना सुपधान मनुद्य, तत्र पुरुषस्य प्राथम्यं
विधत्ते — "अथेति * । उपधाने पुरुषस्य प्राथम्यात् वीर्येण
पुरुष मतिशयितं करोतीत्याह — "पुरुषं तदिति । उखाया
सुपधानस्य विहितत्वात् तस्यां मध्ये पुरुषोपधानं तत्पा-
र्श्वयोरितरपशूना सुपधानं कुर्यादित्यर्थः । "मध्ये पुरुषम्"—
इति विहितस्य सन्निवेशस्य प्रयोजन माह — "पुरुषं तदिति ।
'तत्' तेन सन्निवेशेनोपधाने पशूनां 'मध्ये' 'पुरुषम्' 'अत्तारं'
भोक्तारं करोति ; भोक्तुः पार्श्वे भोग्यस्यावस्थानात् । 'तस्मात्'
सम्यत्यपि 'पशूनां' मध्ये 'पुरुष एव' 'अत्ता' भोक्ता भवति ॥ १४ ॥

सामान्येनाभित इतरान् पशूनि ॥ विधानात् कस्य कुत्र
पार्श्वे उपधान मिति विशेषजिज्ञासाया माह — "अथञ्चा-
विञ्चेति ‡ ॥ १५ ॥

"गाञ्चाजञ्चेति § ॥ १६ ॥

"मध्ये पुरुष मिति, पुरुषोपधानस्य मध्यस्थानं विहितम् ॥ ,

* का० श्रौ० सू० १७. ५. ११—१७ ।

† इतः पूर्वस्या मेव कङ्ठिकायां (३७१ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. ५. १५ ।

§ का० श्रौ० सू० १७. ५. १६ ।

॥ इहेव चतुर्दशकङ्ठिकायां (३७१ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

तत्रैव विशेषं विधत्ते — “पयसीति * । उखामध्ये ययःपूरिते पुरुष सुपदध्यात् । एवञ्च सति यजमानस्य पुरुषत्वात् पयसः पशुकार्यत्वेन पशुत्वात् तत्र ‘यजमान’ प्रतिष्ठापयति’ ।

विहिते उपधाने मन्त्रं विदधानः पदशो विभज्य व्याचष्टे — “आदित्यं गर्भं मिति † । पुरुष इति यत्, ‘एष आदित्यो गर्भः’ खलु, अदितेः सकाशाद्विवस्वदास्य आदित्योऽजायत । तथा च श्रूयते — “ततो विवस्वानादित्योऽजायतेति ‡ । विवस्वत्सम्बन्धिनश्च सर्वे पुरुषा इति पुरुषस्याप्यादित्यगर्भत्वम् । तथा सति ‘पुरुषम्’ एव ‘पपसा समङ्ग्धीत्येतत्’ उक्तं भवति । द्वितीयपादेऽपि ‘सहस्रस्य प्रतिमा’-इत्यनेन पुरुष एव विवक्षित इति दर्शयति — “सहस्रस्येति । यतः पुरुषस्यैव पशूनां ‘सहस्रं’ भवति’, अतोऽयं सहस्रस्य सदृशः । अत एव तैत्तिरीयके श्रूयते — “सहस्रं वै प्रति पुरुषः पशूनां यच्छेतीति § । तृतीयपादे ‘हरः’-शब्देनार्चिरुच्यते । ‘माभिसंस्था इति’ अनेन हिंसन मिति दर्शयति — “परिहृङ्ग्धीति । चतुर्थपादे ‘शतायुष’ कण्वहि-इत्येतदुच्चारणेन पुरुषस्य शतायुश्च सम्पादयतोत्याह — “शतायुष मिति ॥

हे अग्ने । ‘वीयमानः’ त्वं पूर्वोक्तप्रकारेणादित्यगर्भरूपं ‘सहस्रस्य’ ‘प्रतिमां’ सदृशम् ; अत एव ‘विश्वरूपम्’ पुरुषं ‘पपसा’

* का० औ० सू० १७. ५. १७ ।

† वा० सं० १३ ४१—४५ ।

‡ तै० सं० ६. ५. ६. २ । इहापि ३. १. ३. ४ द्रष्टव्यम् ।

§ तै० सं० ५. २. ६. ५ (५भा० ५१८०)

आर्द्रोऽकुरु । किञ्च 'एनं' परितो वर्ज्य , 'अर्चिषा मा हिंसीः' ,
'शतायुषश्च कण्वहि' इति मन्त्रार्थः * ॥ १७ ॥

उत्तरोऽखस्योपधान मनूय , तत्र मन्त्रं विदधानो व्याचष्टे
— "अथेति † । 'अख इति यत् , एष वा तस्य जूतिः' खलु ।
'जूति'-शब्देन वेग उच्यते , तद्रूपत्वात् अखोऽपि तच्छब्देन ,
वायुवेग इत्यर्थः । अपा मधिपतेः 'वरुणस्य' सम्बन्धित्वात्
'अखः' 'वरुणस्य नाभिः' । अत एव श्रूयते— "प्रजापतिर्वरु-
णायाख मनयदिति ‡ । 'सरीरम्'—इति § आप उच्यन्ते , 'अख-
स्याप्सुजः' खलु ; समुद्रमध्ये वडवारूपेणोत्पन्नत्वात् । अत एव
"अप्सुयोनिर्वा अखः"—इत्यन्यत्र श्रुतम् ॥ । "अद्विबुध मीतीति ।
'अद्विः' इति , 'गिरिः' उच्यते ; 'आपः' 'बुध्नाः' गिरिमूलाः खलु ;
तत्रोत्पद्यमानत्वात् । तथा च तथाविधजलसमुद्भूतत्वात् अखो-
ऽपि गिरिबुध्न इत्यर्थः । "इमे वै लोकाः परमं व्योम"
—इत्यनेन मन्त्रगतं व्योमपद मितरलोकयोरप्युपलक्षण मिति
तद्वर्णितम् ।

हे 'अग्ने !' वायुवेगविशिष्टम् , 'वरुणस्य' 'नाभिं' नाभिस्थानी-
यम् , 'सरिरस्य मध्ये' उत्पन्नम् , अत एव 'नदीनां शिशुम्' ,

* वा० सं १३. ४१ ।

† का० औ० सू० १७. ५. १५ । 'पूर्वं मन्त्रस्थापर मवेः ।
उखाया मेवोत्तरभागे शिरसी उपधेये' ।

‡ तै० सं० २. ३. १२. १ (२भा ४५५८०)

§ 'शरीरम्—इति'—इति ड-च-पुस्तकयोः ।

॥ उपरिष्ठात् १३का० १५० ११ब्रा० १६क० दृश्यम् ॥

‘अद्रिवुध्नं’ गिरिमूलोत्पत्तिस्थानम्, ‘हरिम्’ आरोदुर्हर्तारम्, ‘अश्वम्’ ‘परमे व्योमन्’ उत्कृष्टेषु पृथिव्यादिषु ‘लोकेषु’ ‘मा हिंसोः’-इति मन्त्रार्थः * ॥ १८ ॥

दक्षिणदेशे गोरुपधानं मनूय, सुतिवत् मन्त्रं विधत्ते—
“अथेति † । “इन्दुरिति । ‘सोमो हि इन्दुः’-इति, यतः ‘स एषः’
‘अजस्रः’ सोमो हि ; सर्वदा पयोऽलक्षणस्यामृतस्य स्यन्दनात्,
इन्दोस्तु कदाचिदुपक्षयो विद्यत इति तदभिप्रायेणाजस्रं मित्यु-
क्तम् । ‘भुरण्यु मिति’ दोहनादिभिः ‘भर्तारं मित्येतत्’ उक्तं
भवति, गोजातीयस्य घृतत्वात् । अथ वा ‘गौः’ पुङ्गवः,
‘अजस्रः’ सोमः, सर्वदा आह्वादकत्वात् ; ऋषिसाधनत्वेन
भर्तृत्वाद् ‘भुरण्यु मिति’ ।

“अग्निं मौड इति । यतो ‘गौः आग्नेयः’, ततोऽसावग्निः ।
यतः ‘अग्निं प्राञ्च मुदरन्ति’, ‘प्राञ्चम्’ एव होमादिना ‘उप-
चरन्ति’, अतः अग्निः ‘पूर्वचित्तिः’ पूर्वस्मिन् प्रदेशे ‘चित्तिः’
अनुष्ठेयस्य प्रतीतिर्यस्य, स तथोक्तः । “यद्वा इति । ‘एषः’
अग्निः चीयत इति यत्, तेनैषः ‘पर्वभिः’ इष्टकाचितिलक्षणैः
‘ऋतुशः’ तेन तेन ऋतुना ‘कल्पते’ ; चितिलक्षणानां पर्वणा
ऋतुरूपत्वादित्यर्थः ।

“विराड् वा इति । अन्नसाधनत्वाद् विराजोऽन्नत्वम् ‡ ।

* वा० सं० १३ ४२ ।

† का० श्रौ० सू० १७. ५. १६ । ‘पूर्वं’ गोरपरं मजस्य । उखाया
दक्षिणे भागे ।

‡ ‘तस्यै ऋतं तस्यै शरः’-इति (३भा० १६५४०) दशवीर्याभिप्रायम् ।

गोरपि तथैवान्नत्वं मिति, 'विराड्'-इति 'गौः' एवेत्यर्थः ।
 सर्वदाह्लादकत्वेन 'अजस्र मिन्दुम्', 'अरुषम्' आरोचमानम्,
 कृष्यादिसाधनत्वेन भर्त्तारम्, 'पूर्वचित्तिम्' पूर्वत्वानुष्ठेयप्रतीति-
 विशिष्टम्, 'अग्निं' तदीयत्वेन तदात्मकं, 'गाम्' अत्रोपधानाय
 'नमोभिः' नमस्कारैर्युक्तम्, 'अग्निम्' ईडे । हे अग्ने ! 'पर्वभिः'
 चितिलक्षणेः 'ऋतुशः कल्पमानः' तथाविधस्त्वं 'अदितिम्'
 अखण्डनीयं 'विराजम्', 'अन्नम्' अन्नसाधनम्, 'गां' मा हिंसीः
 इत्यर्थः * ॥ १८ ॥

अथोत्तरप्रदेशे अवैरुपधान मनूय मन्त्रं विधत्ते—
 "अथेति । "वारुणो च हीति । यतोऽविः 'वरुणस्य' अनिष्ट-
 निवारकस्याग्नेर्नाभिस्थानीया ; रूपाणां निर्माता यः त्वष्टा,
 तस्यानुग्रहणाय रूपयुक्ता ; अतोऽविः 'त्वष्टुर्वरुणौ', 'वरुणस्य
 नाभिः' च ॥

"ओत्रं वा इति । 'ओत्रं' खलु 'परं रजः' उत्कृष्टो
 लोकः । तदेवोपपादयति— "दिशो वा इति । ओत्रं च
 दिशः खलु ; तस्य तत्कार्यत्वात् । 'दिशः परं रजः' दिग्भ्य-
 श्चावय उग्रयन्ते ; दिशां सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणात् । 'महीं
 साहस्रीम्'-इत्यत्र, महोपदस्य महतीत्यर्थ इति दर्शितम्—
 "महती मिति ।

मन्त्रार्थस्तु †,— हे 'अग्ने !' 'त्वष्टुः' वरुणीयरूपयुक्तां,
 'वरुणस्य' नाभिस्थानीयां, 'परस्माद्भजसः' दिग्भ्यो जातां,

* वा० सं० १३ ४३ ।

† वा० सं० १३. ४४ ।

‘महती’, सहस्रमूल्याहाम्, ‘असुरस्य मायां’ सुवर्मानोरसुरस्य सम्बन्धित्वेन निर्मिताम् । अत एव तैत्तिरीयके — ‘सुवर्मानुर्वा असुरः सूर्यं तमसाविध्यत्, तस्मै देवाः प्रायश्चित्ति मैच्छन्स्य यत् प्रथमं तमोऽपन्नन् सा कृष्णाविरभवदिति * श्रूयते । तादृशीम्, ‘अविं’ पृथिव्यादिष्वेतेषु लोकेषु ‘मा हिंसीः’ ॥ २० ॥

अथ दक्षिणदेशे अजस्योपधानं मनूय, मन्त्रं विदधानो व्याचष्टे — “अयेति । “अग्निर्वा इति । ‘एषोऽग्निः’ अजः, ‘अग्नेः’ प्रजापतेः ‘अध्यजायत’ अग्नेः सकाशादुत्पन्नत्वादजस्याग्नित्वम् । अग्नेः सकाशादुत्पत्तिरेव प्रदर्श्यते — “शोकादिति । ‘यहै प्रजापतेः शोकादजायत’, ‘तद् दिवः’, ‘पृथिव्यै’ पृथिव्याश्च ‘शोकादजायत’ ; प्रजापतेस्तदात्मकत्वात् । अग्निरिति प्रजापतिरेवोच्यते, ‘यत्’ येनेत्यर्थः । ‘विश्वकर्मा’ प्रजापतिः ‘वाचः’ सकाशात् ‘प्रजाः’ ‘जजान’ । जनिरन्तर्भावित्यर्थः, उत्पादितवान् । अजश्च वागात्मकः, ततश्च ‘येन’ ‘विश्वकर्मा’ प्रजाः ‘जजान’ । ‘यथैव यजुः तथा बभूवुः’-इति मन्त्रो यथैव, तथैव व्याख्यानं स्पष्टार्थ इत्यर्थः ।

हे ‘अग्ने !’ उपधीयमानो ‘यः’ अग्न्यात्मकोऽजः ‘अग्नेः’ प्रजापतेः ‘अध्यजायत’ । तत् कथम् ? यतः ‘पृथिव्याः शोकात्’, अपि च ‘दिवः’ शोकाद्, अध्यजायत । किञ्च, ‘विश्वकर्मा जजान’, ‘येन’ ‘प्रजाः’ उत्पादयामास । तम् अजं ते ‘हिडः’ क्रोपः ‘परिवृणक्तु’ अपवर्जयतु † ॥ २१ ॥

* ते० सं० २० १० २० ४ (२भा० २६४८०) ।

† वा० सं० १३ ४५ ।

प्रकृतानां पशूनां नानात्वात् पृथग्विधोपधानसादनानि
कर्त्तव्यानीत्याह— “त एते पशव इति ॥ २२ ॥

उपधानानन्तरं पुरुषशिरसि होमं विधत्ते— “अथेति ।
अभिहोमस्योपयोग माह— “आहुतिरिति । यत् एषा खलु
आहुतिः, तदात्मको ‘यज्ञः’ स्यात्, तथा सत्यभिहोमेन
‘पशूनां’ मध्ये ‘पुरुषं’ ‘यन्नियं’ यज्ञार्हं ‘करोति’ । ‘तस्मात्’
‘पुरुष एव पशूनां’ मध्ये ‘यजते’ ॥ २३ ॥

न केवल मभिहोमस्य यन्नियत्व मेव प्रयोजनम्, अपि तु तस्य
वीर्यत्व मपीत्याह— “यद्देवेति । ‘एतत्’ पुरुषशीर्षम् ‘अभि’-
लब्ध ‘जुहोति’ इति ‘यत्’, तेन ‘शीर्षन्’ शीर्षि ‘वीर्यं दधाति’ ।
“शीर्षंश्छन्दसोति * शिरःशब्दस्य शीर्षनादेशः । तत उत्तरस्याः
सप्तम्याः “सुपां सुलुगित्यादिना † लुक् ॥

एतदेव वीर्यनिधान मभिहोमसाधनभूताज्यसुवादीनां मध्ये
प्रत्येकसाध्यतया दर्शयति— “आज्येनेत्यादिना । आज्यस्य
वज्रत्वं तैत्तिरीयके श्रुतम्— “वृत्तं खलु वै देवा वज्रं कृत्वा
सोम मघ्नन्निति ‡ । वज्रस्य ग्रहणरूपत्वाद्दीर्यत्वम् । “वृषा वै
सुवः”—इति § वृषा पुरुषः । सुवस्य पुस्तिङ्गत्वाद् वषत्त्वम् ।
वृषो वीर्यत्वाद्दीर्याधानहेतुत्वं मिति स्वाहाकारस्याप्येव

* पा० सू० ६. १. ६० ।

† पा० सू० ७. १. ३६ ।

‡ तै० सं० ६. २. २. ७ (६भा० ३६४०)

§ “योषा वै सुक्, वृषा सुवः”—इतीहैव १. ३. १. ६ (१ भा०

१७६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

मेव वीर्यत्वम् । “वज्रो वै त्रिष्टुविति । त्रिष्टुभो हननसाध-
नत्वसादृश्याद् वज्रता । तथा च वज्रस्य वीर्यरूपत्वात्
त्रिष्टुभोऽपि वीर्यतया त्रिष्टुवात्मकेन ‘वीर्येणैव’ हेतुना ‘अस्मिन्’
पुरुषशिरसि ‘वीर्यं दधाति’ ॥ २४ ॥

चित्रं देवानां सुदयादित्यस्याभिहोममन्त्रस्य पूर्वेणाह्नैका-
हुतिः क्रियते, अपरेण चान्या ; अत एव कात्यायनः,—
“चित्रं देवानां मित्यह्नैर्न सुवाहुतिरिति * । तत्र पूर्वाह्नैर्-
साध्या माहुतिं दर्शयति— “स वा अर्धर्च मिति । ‘सः’ खल्वह्नयुः
‘अर्धर्चं मनुद्बुल्य’, स्वाहाकारेणैका माहुतिं सम्पादयेदित्यर्थः ।
ननु किमर्थं मर्धर्चं स्वाहाकरणं मित्यत आह— “अस्थि
वा ऋगिति । ऋचोऽस्यात्मकत्वं पादबन्धेन दार्ढ्ययोगात् ।
ऋचो दार्ढ्यं तैत्तिरीयकेऽधीयते— “यदृचा तद् दृढ मिति † ।
तथाच सति ऋचो विभागेन तद् ‘इदं’ पुरुषसम्बन्धि ‘शीर्ष-
कपालम्’ ‘विहाप्य’ विभिय । “ओ हाक् त्यागे” ‡, एतस्य
व्यपि रूपम् । ‘शीर्ष्णः’ शिरसोऽन्तरे ‘यदिदम्’ अत्र विद्यमानं
‘वीर्यम्’ ‘तदस्मिन्निदधाति’ ; आज्यस्वाहाकारयोर्वीर्यात्मकत्वा-
दित्यर्थः ॥ २५ ॥

अथोत्तरार्धर्चसाध्या माहुतिं दर्शयन् तत्राप्युपयोग माह—
“अथेति । “इदं तदिति । पूर्वम्, अन्तरे वीर्यनिधानार्थं कपाल-

* का० श्रौ० सू० १७. ५. १८ ।

† तै० सं० ६. ५. १०. १२ ।

‡ जु० प० ८ धा० ।

भेदनात्, पुनः 'तत्' 'कपालं' 'सन्धाय' शिरस उपरितनं
'वीर्यम्' अत्र निहितवान्, "स वा अर्द्धं मनुदुत्येत्यादिना *
सूचितम्॥ ॥ २६ ॥

मन्त्रं दर्शयन् व्याचष्टे — "चित्रं देवाना मिति † । 'एषः'
उपधोयमानः 'पुरुषः', 'असौ' परिदृश्यमानः 'आदित्यः'
खलु ; आदित्यस्य सर्वात्मकत्वात् । आदित्यमण्डलञ्च 'देवानां'
रश्मीनां 'चित्रं मनोकं' समुदायः । तथा सति 'अस्य' पुरु-
षस्योपधाने 'तदेतत् चित्रं देवानां मनोकम्' 'उदेति'; अत
उच्यते — "चित्रं देवाना मुदगादनीकम्" — 'इति', मन्त्रेणेत्यर्थः ‡ ।
"चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः" — 'इति', एवमित्यादि देवताग्रहण
मन्त्रेषा मय्युपलक्षणम् । उभयान् प्रत्यस्य प्रकाशकत्वं साधा-
रण्यादिति दर्शितम् — "उभयेषा मिति । "उच्यन् वा इति ।
उदयमानः सन् 'एषः' आदित्यः 'इमान्' पृथिव्यादीन् लोकान्
'आपूरयति' प्राणैः समर्थयति, चेष्टयतीत्यर्थः । एतच्च तैत्ति-
रीयके श्रूयते — "असौ य आपूरयति, स सर्वेषां भूतानां प्राणै-
रापूरयति" — इति § । अत उक्तम् — 'आप्राः' — इति, "प्रा पूरणे" ||,
लिटि रूपम् । "सूर्य आत्मा जगतस्तस्युषश्च" — 'इति', अनेन
स्थावरजङ्गमात्मकस्य सर्वस्य जगतोऽयं सूर्यश्चेष्टकत्वेन अन्तर
आत्मेति विवक्षित मित्याह — "एष हीति । 'जगत्' गच्छत्, जङ्ग-

* एतत्पूर्वस्या मेव कण्डिकायां (३७५ पृ०) दृष्टव्यम् ।

†, ‡ वा० सं० १३. ४६ ।

§ तै० आर० १. १४. १. ३ ।

॥ अदा० प० ७७ धा० ।

मात्मकं जगत् ; तिष्ठत् , स्थावरात्मकम् । “अन्येभ्योऽपि दृश्यते”-
इत्यत्र * “द्युतिगमिजुहोतीनां द्विर्वचनम्”-इत्यनुशासनात् †
किपि द्विर्वचने जगदिति भवति ॥ २७ ॥

अभिहोमानन्तरं सुपहितानां पुरुषशिरःप्रभृतीनां पशु-
शिरसा सुत्सर्गनामकैर्मन्त्रैरुपस्थानं विधत्ते — “अथेति ‡ । वि-
हितमन्त्रसाध्यस्योपस्थानस्य प्रयोजनाभिधानं प्रतिजानीते—
“एतद्वा इति । ‘एतत्’ खलु प्रयोजनं मित्यर्थः । तदेव दर्शयति
— “यत्रैतानिति । ‘यत्र’ यस्मिन् प्रस्तावे ‘प्रजापतिः’ ‘एतान्’
पुरुषमुख्यान् ‘पशून्’ आलभ्यु मैच्छत् , तदा ‘आलिप्स्यमा-
नास्ते अशोचन्’ ; आलभ्यस्य शोकहेतुत्वात् । ततः ‘तेषां’ ‘शुचं’
शोकरूपं पापम् ‘एतैः’ वक्ष्यमाणैः उत्सर्गमन्त्रैः अपहृतवान् । ‘तथैव’
‘अयम्’ अपि यजमानः एतेनोपस्थानेन ‘एषां’ शोकरूपं पापम्
‘अपहन्ति’ । “मयु मारण्य मनु ते दिशामीत्यादिना § आरस्य-
पशूत्सर्गप्रतिपादनेन तेषां सुत्सर्गत्वम् ; शोकोत्सर्गहेतुत्वाद्वा ॥ २८ ॥

अथ पञ्चानां मपि शीर्षाणां सुपधानानन्तरम् उत्सर्गमन्त्रैरुप-
स्थानं मिति स्वकीयं मतम् ; तथैवोक्तत्वात् । अपरे पुनरवानु-
ष्ठानक्रमे किञ्चिद्वैषम्यं माचक्षते । तन्मतं दूषयितुं मनुवदति
— “तद्वैक इति । तथा कुर्वताञ्च तेषां माशय माह—
“नेदिति । पूर्वं सुपहितस्य पशोः शोकं सुत्सारितं मभिलक्ष्यैवो-

* पा० सू० ३. २. १७८ ।

† पा० द. १. १४ सू० वा० ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. ५. १६ ।

§ तै० सं० ४. २. १०. १ ।

त्तरपशोरुपधानं स्यात्, अतस्तन्माभूदिति तथा कुर्वन्ती-
त्यर्थः । तन्नतम् दूषयति — “ते हेति । तथाविधाभिप्राय-
वन्तस्ते खलु याज्ञिकाः शोकरूपं पापं मभिलक्ष्यैव ‘उप-
दधति’ । यतः ‘पूर्वस्य’ पूर्वपशोः ‘यां शुचं सुत्सृजन्ति’, ‘ताम्’
एव ‘उत्तरेण सह उपदधति’ ; निवृत्तसजातीयानुवृत्तिभावा-
दित्यर्थः ॥ २८ ॥

अथैतेषां मेवोपस्थाने केषाञ्चिच्छास्त्रिणां प्रकारविशेषं
दूषयितुं मनुवदति — “विपरिक्राम मिति । पशूनां ‘शुचं
मूर्द्धां सुत्सृजाम इति’, केचिद् विपरिक्राम्य विपरिक्राम्योपति-
ष्ठन्ते ; उत्क्रमणपूर्वकत्वाद् विपरिक्रमणस्येति । तथोपस्थाने शोकः
जड्वि एवोत्सृष्टो भवतीति तेनोपतिष्ठन्त इति भावः । तदपि
दूषयति — “ते ह ते इति । तथाविधाभिप्रायवन्तः ‘ते’
शोकरूपं पापम् ‘अनूद्यन्ति’ विपरिक्रमणार्थं मुद्गमने कृते
शोकं प्रत्यनुगतवन्तो भवन्ति । अतो न तथा कुर्यात् । कथं
तर्हि शोकं जड्विं सुत्सृष्टो भवतीति तच्चाह — “जड्विं हीति ।
‘एतेन’ उपधानलक्षणेन ‘कर्मणा’ ‘जड्विः’ अङ्गुर्युरिति ; उत्तरोत्तरं
मेतेषां शिरसा मुपधानात् । अतस्तेनैवम् ‘जड्विम् उत्सृजन्ति’ ।
व्यत्ययेन बहुवचनम्, प्रयोगबहुत्वापेक्षं वा ॥ ३० ॥

अग्नेर्वह्निर्देशे शोकं सुत्सृजेदित्याह — “वाह्नेनेति । अग्ने-
र्वाह्निदेशेनोपलक्षिते शुचं सुत्सृजेदित्यर्थः । ‘अग्नि मिति,
षष्ठ्यर्थे द्वितीया व्यत्ययो द्रष्टव्यः । “इमे वै लोकाः”-इत्य-
स्यायं मर्थः — अग्नेः प्रजापत्यात्मकत्वेन ‘तत्’ पृथिव्यादिलोका-
त्मनोक्तत्वात् तस्य वह्निर्देशे शोकोऽसृजनेन ‘लोकेभ्यः’ एव

शोको 'बहिर्वा' भवतीति । बाह्येनैवाग्नि मित्यनेनाग्नि-
प्रदेशव्यतिरिक्तदेशे विधानाद् वेदिमध्येऽपि स्यादित्यत आह—
“बहिर्वेदीति । वेद्या बहिः । “अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चस्या”-
इति * अव्ययीभावसमासः । बहिर्वेदि शोकोत्सर्गे वेद्याः कृत्स्न-
पृथिव्यात्मकत्वात् तस्या बहिरिव शोक उत्सृष्टो भवतीति
दर्शितम्— “इयं वा इत्यादिना । ‘उदङ्’ उत्तरस्यां दिशि
वक्ष्यमाणा मयुप्रभृतयः पशवोऽवतिष्ठन्त इति तत्र शोकनिधा-
नाय उदङ्मुखस्तिष्ठन्नुत्सृज्यदित्याह— “उदङ् तिष्ठन्निति ॥ ३१ ॥

उत्सर्गमन्त्रैरुपस्थानम्, तत्र स्वाभिमतप्रकारं, देशविशेषम्,
अर्हृर्चौरवस्थानविशेषञ्च प्रदर्श्य, उपधानक्रमेणैव पुरुषस्य
शोकं पूर्वं सुखं जेदित्याह— “पुरुषस्येति † । तत्र मन्त्रविशेषं
प्रदर्शयन्, पदशो विभज्य व्याचष्टे— “इमं मा हिंसीरिति ‡ ।
“हिपादिति । “सङ्ख्यासुपूर्वस्येति § पादशब्दान्त्यस्य लोपः ।
‘हिरण्यशकलैर्वा एष सहस्राक्षः’ इति, सहस्रशब्दो बहुत्व-
स्योपलक्षणार्थः ; हिरण्यशकलानां मत्र सहस्रसङ्ख्यानां मभा-
वात् । अथवा उत्तरत्र सहस्रसङ्ख्याकैर्हिरण्यशकलैः प्रोक्ष्य-
माणत्वात्, तदभिप्रायेण सहस्रसङ्ख्या । हिरण्यशकलानां प्रका-
शकत्वेनाक्षिप्तोपचारः— “आत्मा वै तनूरिति । तेनाधिष्ठित-
त्वादित्यर्थः । स्पष्टं मन्यत् ॥

* पा० सू० २. १. १२ ।

† का० श्रौ० सू० १७. ५. १६ ।

‡ वा० सं० १३. ४७ ।

§ पा० सू० ५. ४. १४० ।

मन्त्रस्याय मर्थः— हे 'अग्ने !' 'हिरण्यशकलैः' 'सह-
स्राक्षः' 'मिधाय' 'चीयमानः' त्वं पशूनां मध्ये 'दिपादम्' 'इमं'
पुरुषं 'मा हिंसोः' । यदि तव भक्ष्यापेक्षास्ति, तर्हि 'आरण्यम्'
'किम्पुरुषम्' उत्सृजामि, 'तेन' किम्पुरुषेण 'आत्मानं' 'पोषयत्'
'संस्तुरुष्व' । 'ते' सम्बन्धिनी 'शुक्' 'मयु' प्राप्नोतु ॥ ३२ ॥

अथाश्वस्य शोकोत्सर्गमन्त्रं प्रदर्शयन्, पूर्ववद् व्याचष्टे—
“अथेति * । “कनिक्रदो वा एष इति । 'एषः' अश्वः 'कनिक्रदः'
अत्यर्थं क्रान्दिता 'वाजिनेषु' वेगवत्सु 'वाजी' अत्यर्थं वेगयुक्तः,
अतो युक्तं कनिक्रदं मितीत्यर्थः ॥

'गौरः' सिंहः । स्पष्टार्थं मन्यत् ॥ ३३ ॥

अथ गोः शोकोत्सर्गमन्त्रं प्रदर्शयन् व्याचष्टे— “अथ गो-
रिति ‡ । “साहस्रो वा इति । गौरिति यत् 'एषः' 'साहस्रः'
सहस्राक्षः, सजातीयधेनुद्वारा शतसङ्ख्याकक्षीरधारासम्पन्नः ।
अत एव 'उत्सः' । कुतः ? तस्यानेकजलधारावाहित्वादस्य चानेक-
क्षीरधारावाहित्वात् उत्स इवोपचारः । “घृतं वा एषेति ।
'अदितिः' अखण्डनीया, अदीना वा 'एषा' गौः, 'जनाय' 'घृतं'
दुहे' क्षीरादिद्वारा तस्य सम्पादनात् । अत्रापि सजातीय-
धेनुद्वारा घृतदोहनम् । तदपेक्षं वाच स्त्रीलिङ्गम् । 'दुह' इति
'लोपस्त आत्मनेपदेष्विति § तकारलोपः । स्पष्टं मन्यत् ॥ ३४ ॥

* , ‡ का० श्रौ० सू० १७. ५. १६ ।

† वा० सं० १३. ४८ ।

§ पा० सू० ७. १. ४१ ।

॥ वा० सं० १३. ४६ ।

“अथावेरिति । शोकोत्सर्गमन्त्रं प्रदर्शयन् व्याचष्टे — “उभयेषां
 द्वेष इति * । ‘एषः’ अविरूपः पशुः ‘उभयेषां पशूनां’ ‘द्विपदां’
 मनुष्याणाम्, ‘चतुष्पदाम्’ अश्वादीनाञ्च त्वग्रूपम् भवति ;
 स्वकीयत्वचा तेषां माच्छादनात् । मनुष्यास्तावच्छीतनिवा-
 रणयाविजेन कम्बलेन शरीरं माच्छादयन्ति । चतुष्पादो-
 ऽश्वा बलीवर्दाश्च स्वभारवहने मार्दवाय पृष्ठे कम्बलेना-
 च्छादिता भवन्ति । “एतदेति । ‘त्वष्टा’ प्रजानां निर्माणा-
 देव प्रजानां मध्ये ‘एतद्रूपम्’ अविरूपम् पशुं ‘प्रथमं’
 ‘विचकार’ उत्पादितवान् । अत उक्तं “त्वष्टुरिति । विशदार्थं
 मन्यत् † ॥ ३५ ॥

अथाजस्य मन्त्रं दर्शयन् व्याचष्टे — “अथेति । “यद्वै
 प्रजापतेः शोकादजायतेति । ‘यत्’ तेनाग्नेरेव शोकादजायत,
 तस्य तदात्मकत्वात् ; अत एव प्रागुक्तम् — “अग्निर्वा एषो-
 ऽग्नेरध्यजायतेति । “प्रजापतिर्वा इति । सर्वोत्पादकत्वात्
 ‘प्रजापतिर्जनिता’ खलु । स जातो अजः प्राक् प्रजापति
 मपश्यत्, अत उक्तं “सोऽपश्यदिति ‡ । “प्रकृत्यान्तःपाद
 मव्यपरे”-इति § प्रकृतिभावात्, “एङः पदान्तादतीति ॥
 पूर्वरूपत्वं न भवति । “तेन देवा इति । अजस्य वागात्मक-

* का० श्रौ० सू० १७. ५. १६ ।

† वा० सू० १३. ५० ।

‡ मूले तु ‘सोऽपश्यत्’ इत्येव मट्टृष्टसर्वपुस्तकेषु ।

§ पा० सू० ६. १. ११५ ।

॥ पा० सू० ६. १. १०६ ।

त्वम् ; तज्जन्यत्वात् । तत् पुनः प्रागुक्तम्— “वाचोऽज मिति ।
 ‘देवाः’ खलु ‘अग्ने’ वाच मिमा माश्रित्य देवत्वमाप्नुवन् ।
 ‘वाचः’ इति त्वञ्जलोपे पञ्चमी * । स्तोत्रशस्त्रादिरूपया वाचा
 यज्ञनिधितेः, यज्ञस्य च देवत्वप्राप्तिहेतुत्वाद् वाच माश्रित्य
 देवत्वं प्राप्नुवन्नित्यर्थः † ।

“उपमेध्यास इतीति । मेधार्हाः यज्ञार्हाः इत्यर्थः ।
 “अज्जसेरसुगिति ‡ असुगागमः । शरभो नाम सिंहघातकः
 कश्चिन्मृगविशेषः § । स्पष्टं मन्यत् ॥ ३६ ॥

अथातुद्देश्यानां मयुप्रभृतीनां पशूनां शोकादेवोत्पत्तिम्,
 ब्राह्मणस्य तदभक्ष्यताञ्च दर्शयन्, दिग्विशेषे तेषां निधानमाह
 — “तदाहु रिति ॥ । ‘तत्’ तदा, पञ्चालम्भानन्तरम्, ‘प्रजा-
 पतिः’ ‘एतेषां’ पुरुषादीनां ‘पशूनां’ ‘यां शुचं’ पशुपापरूपा
 सपहतत्वात्, ‘ते’ एव ‘एते’ मयुप्रभृतयः ‘पञ्च पशवो’ भवन्ति ।
 ‘तत्’ तत्र पशुविषये वेदविदः ‘आहुः’, अतः ‘ते’ पशवः
 ‘उक्रान्तमेधाः’, तस्यैकार्यप्रदर्शनम् ‘अमेध्या इति, एतस्यैव विव-
 रणम् ‘अयज्ञिया इत्यपि । अतश्च ‘तेषां’ मध्ये क मपि पशुं
 ‘ब्राह्मणो नाश्नीयात्’ । तथाविधाननाद्यान् पशून् ‘एतस्यां
 दिशि’ । एतस्या मिति अभिनयेनोत्तरदिशो निर्देशः । तत्र

* पा० १. ४. ३१ सू० १, २ वा० ।

† वा० सं० ३. ५१. ।

‡ पा० सू० ७. १. ५० ।

§ “शरभोऽष्टापदमृगविशेषः सिंहघाती”—इति वा० सं० भा० महीधरः ।

॥ का० श्रौ० १७. ५. २० ।

निदधाति । 'तस्मात्' 'एतस्याम्' उत्तरस्यां 'दिशि' 'पर्जन्यः' 'न वर्षकः' न वर्षति, 'यत्र' 'एते' पशवोऽवतिष्ठन्त इति कृत्वेत्यर्थः । उत्तरस्यां दिशि क्वचिन् मरुभूमौ पर्जन्यो न वर्षतीति प्रकृता मृगा अपि तत्रैव प्रचुरा इति सिद्धम् ॥ ३७ ॥

उपस्थानानन्तरम्, पुनरग्निसमीपं मागत्योपतिष्ठत इत्याह — "प्रत्येत्येति * । तत्र कारणम् प्रतिजानीते— "एतद्वा इति । "एतदयथेति । 'अग्नी' 'सामिचित्ते' अर्धेचित्ते । 'बहिर्वेद्येति 'यत्', 'तत् कर्म' यथायथम्, यथास्वम् ; 'अयथायथम्' यथायथं न भवतीत्यर्थः, तथा कृतवान् भवति । अत उपस्थानेनाहिंसार्थं 'तस्मै' 'अग्नये' 'एतत्' निह्वनं करोति । निह्वन मपनयः †, बहिर्वेदिगमननिबन्धन मपराधं परिमार्ष्टीत्यर्थः ॥

उपस्थानमन्त्र आग्नेयो गायत्रीऽनिरुक्तो यविष्ठशब्दयुक्तश्च भवेदित्याह— "आग्नेय्येत्यादिना । अग्नेर्गायत्रत्वं षष्ठकाण्डे प्रदर्शितम् ‡ । "अनिरुक्तयेति । अविस्मष्टदेवतया । यत्र देवताविशेषवाचकं पदं नास्ति, तदनिरुक्तम् । 'यविष्ठ'-शब्दस्तु गुणवचनः, न पुनरिन्द्रादिशब्दवत् कस्यचिद्देवताविशेषस्य वाचकः । अनिरुक्तत्वादेवास्याग्नेयत्वम् । अनिरुक्तो मन्त्र आग्नेयः प्राजापत्यो वा भवतीति अनिरुक्तस्य सर्वत्वम्, साधारण्यात् ; तत् पुनर्देवताविशेषाप्रतिपादकत्वात् ।

* का० श्रौ० सू० १७. ६. १ ।

† अत्र नानापुस्तकेषु नानाविधाशुद्धपाठा दृश्यन्ते ।

‡ "तस्मादग्निर्गायत्र इति"—इति ६ का० १. १. १५ ।

“एतद्वेति । ‘अस्य’ अग्नेः ‘यविष्ठ इति यत् एतत्’ पदम् ,
तत् ‘प्रियं’ ‘धाम’ नामधेयम् । अथाग्नौ यविष्ठपदप्रवृत्तिनिमित्तं
दर्शयति— “यद्वा इति । यतोऽय मग्निर्विराड् रूपत्वात् ‘इदं सर्वं’
कृत्स्नं मपि जगत् ‘अयुवत’ मिश्रितवान् , व्याप्तवानित्यर्थः ।
‘तस्माद्’ असौ अग्निः ‘यविष्ठः’ । ‘अयुवतेति “यु मिश्रणामिश्र-
णयोः”—इत्येतस्य * लङि व्यत्ययेन शब्दिकरणे रूपम् । ‘यविष्ठ
इति, “यु मिश्रणे” †, तस्य पचाद्यचि ‡, युवशब्दादिष्ठन्प्रत्यये §
रूपम् । इष्ठन्प्रत्ययस्य तद्धितत्वात् , तद्धितानाञ्च प्रातिपदिका-
दित्यधिकारात् , प्रातिपदिकात् स्वाद्युत्पत्तेः । इदं सर्वं मयुवत ,
तस्माद् यविष्ठ इत्यर्थः । प्रदर्शनमात्रे तात्पर्यम् , यु-धातोरिष्ठनि
‘यविष्ठ’-शब्द इति ॥ प्रतिपाद्यते ॥ ३८ ॥

मन्त्रं व्याचष्टे—“त्वं यविष्ठेति ¶ । हविरादेर्दाहृत्वाद्यजमानो
‘दाश्वान्’ । “दाश्वान् साह्वानित्यादिना ** ‘दाशु दाने’-इत्य-
स्माद् †† दाश्वान् शब्दो निपातितः । ‘वृः पाह्वीति “वृन्
पे”-इति ‡‡ नकारस्य रुः , “अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा”-

* , † अदा० प० २३ धा० ।

‡ पा० सू० ३. १. ११४ ।

§ पा० सू० ४. ६. १५६ ।

॥ पा० सू० ५. ३. ६४ ।

¶ वा० सं १३. ५२ ।

** पा० सू० ६. १. १२ ।

†† भा० उ० १८२ धा० ।

‡‡ पा० सू० ८. ३. १० ।

इत्यनुनासिकादेशः * । 'शृणु' धीति , "शुश्रूणुपृक्तवभ्यश्चब्दसि"
-इति † हेर्ङिरादेशः । "रक्षा तोक मिति । 'रक्षेति "द्वचो-
ऽतस्तिङः"-इति ‡ दीर्घः । 'त्ननेति "मन्वेष्वाड्यादेरात्मनः"-
इत्यादिलोपः § । हे 'यविष्ठ !' अग्ने ! त्वं 'दाशुषे' यजमानस्य ।
षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ । 'नृन्' मनुष्यान् 'पाहि', 'नः' अस्माकं 'गिरः'
सुतिरूपा वाचः 'शृणु' । न केवलं यजमानसम्बन्धिमनुष्यपालनं
त्वया कार्यम्, अपि तु आत्मना सहितं 'तोकं' प्रजासन्ततिं
'रक्ष' 'इति' मन्त्रार्थः ॥ ३६ ॥

उपस्थानानन्तर मग्निं पश्चाद्भागेनारुह्य, स्वयमावृत्त्यां
प्रदक्षिणीकृत्य, गत्वा, अपस्याख्या इष्टका उपदध्यादित्याह
— "आरुह्याग्नि मिति ¶ । अपस्योपधाने प्रयोजनं दर्शयितुं
तावदेतासा मवात्मकत्वं माह — "आप एता इति ।
तत्प्रयोजनं माह — "अथ वा इति । 'अथ' खलु आलम्ब-
समये 'एतेभ्यः' पुरुषादिभ्यः 'पशुभ्यः' 'आप उत्क्रान्ता
भवन्ति', अतश्चापस्याना सुपधाने तासां मवात्मकत्वात् एतेषु
'पशुष्वेव' 'अपः' निहितवान् भवति । तासां पशुशिरःसु अव्यवधा-
नेनोपधानं माह — "अनन्तर्हिता इति । एकैकस्मिन् प्रदेशे

* पा० सू० द. ३. २ ।

† पा० सू० ६. ४. १०२ ।

‡ पा० सू० ६. ३. १३५ ।

§ पा० सू० ६. ४. १४१ ।

॥ पा० २. ३. ६२ सू० १ वा० ।

¶ का० औ० सू० १७. ६. २ ।

पञ्च-पञ्चोपदध्यादित्याह — “पञ्च-पञ्चेति । पञ्च-पञ्च सर्वासु
दिक्षूपधेया इत्याह — “सर्वत इति ॥ ४० ॥

प्रतिदिशं पञ्चानां सुपधाने विंशतिः सम्पद्यन्ते, तत्र
याः पञ्चदश पूर्वा इष्टकाः, ता अपस्याख्या भवन्तीत्याह
— “तथा इति । पञ्चदशसङ्ख्यानां भिन्नापस्याख्य सुपपाद-
यति — “वज्रो वा इत्यादिना । अपां वज्रत्वं नैशित्याद्यर्थं
तत्त्वचनात् * । तदेव श्रूयते — “तस्मादिन्द्रोऽविभेक्ष प्रजापति
सुपाधावच्छत्रुर्मज्जनीति, तस्मै वज्रं सिद्ध्वा प्रायच्छदेतेन
जहीति † । पञ्चदशस्य वज्रात्मकत्वं वीर्यवत्त्वात् । तत् पुनः
प्रजापतेर्वीर्यवत्प्रदेशादुत्पत्तेः । अत एव श्रूयते — “उरसो
बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमौतेत्यारभ्य, “तस्मात्ते वीर्यवन्तो
(भवन्ति ‡) वीर्याङ्गसृज्यन्तेति § । यत एवम्, तस्माद्येन मार्गेण
आपो यन्ति, तत्र पाप्मानं व्रन्त्येव; अपां वज्रत्वात् ।
वज्र एव खलु तस्य भागस्य पाप्मानं मपहन्ति । ‘तस्मात्’
पापहननादेव ‘वर्धति’ पर्जन्यः । ‘वज्रः पाप्मानम्’ ‘अपहनत्’
मपहन्तु ‘इति’ ‘अप्रावृतः’ एव ‘व्रजेत्’ ॥ ४१ ॥

अपस्याभ्यः पञ्चदशभ्य उत्तराः पञ्चेष्टका विद्यन्ते, ताः छन्दस्या
इत्याह — “अथेति । छन्दस्यानां सुपधानेन पशूपूतान्तमांस-
प्रतिनिधानं भवतीत्याह — “पशवो वा इत्यादिना । पशूनां

* अत्र हि सर्वेष्वेव मद्गृहेषु पुस्तकेषु अप्राहुः पाठः ।

† तै० सं० २. ५. २. ३ ।

‡ तत्र संहितायां मेतत् पदं नाधीयत इति ध्येयम् ।

§ तै० सं० ७. १. १. ७ ।

हृन्दस्व' यज्ञसाधनत्वात् ; अथवा जगत्यानीतत्वात् । एतच्चैत्ति-
रीयके श्रूयते— “जगती सुदपतच्चतुर्दशाक्षरा सती , साप्राप्य
न्यवर्त्तत , तस्यै वै अक्षरे अमीदेताः , सा पशुभिश्च दीक्षया चा-
गच्छदिति * । “अन्नं सु पशोर्मांसं मित्यनेनान्नं पशव इत्ये-
तदुपपादितम् । एवञ्च सति हृन्दस्यानां पश्चात्कालेन मांस-
रूपत्वात् आलम्भावसरे उक्रान्तानि मांसानि पुनरेतेषु
प्रतिनिहितवान् भवति । तासां मध्यपस्यावदव्यधानेनोपधानं
माह— “अनन्तर्हितं मिति । अपा सुदरमध्यवर्त्तित्वेन अन्तर-
त्वात् मांसानां ततो बाह्यत्वम् । तथैवापस्या अन्तराः , हृन्दस्या
बाह्या भवेयुरित्याह— “अन्तरा अपस्या इति । उक्तप्रकारेण
पशुश्चापो मांसानि च सम्पादितानि ॥ ४२ ॥

नैतावता तेषां कार्त्स्न्यं सम्पद्यते ; किम्पुनस्ततोऽपि बाह्ययो-
स्त्वग्लोन्नोरपि कारणत्वेनान्नत्वात् । हृन्दस्यानां चान्नात्मकत्व-
स्योक्तत्वात् उपधानेनैव तयोरप्युपधानं सम्पादितं मिति ,
तदाह— “तदाहुरित्यादि । तत्रोत्तरं दर्शितम्— “अन्नं वाव
पशोरिति । प्रकारान्तरेण पशूनां लोमसम्पत्तिं माह— “अथो
इति । कृष्णाजिनलोमानुवक्ष्या सृदा उखाया निर्माणात् ,
उखायाञ्चाजालोमानि † सन्तीति , तान्येव पशूनां लोमानि
भवन्ति । लोमाधारत्वेनोखाया अभिधानात् उखालोमानौत्यभि-
प्रेत्य “बाह्योखा भवतीत्यादिनोक्तस्यैवार्थस्योपपादनम् ॥

* तै० सं० ६. १. ६. ४ ।

† ‘उखायां यानि लोमानि’—इति ज-पाठः ।

त्वन्लोमसम्पादने उक्तं पञ्चदश मपि अभिमत मित्याह—“य-
दीति । ‘यदि’ ‘इतरेण’ अन्येन प्रकारेण तत्सम्पादनं भवति, तर्हि
तथैवासु । अथ वा ‘इतरेण’ प्रकारान्तरेण यदि भवति, तर्हि तथै-
वास्त्विति, अन्योन्यापेक्षया उभयोरपीतरत्वम् । अपस्याद्युपधानेना-
न्नादिसम्पादनं केन विवक्षित मिति , तत्राह— “इति ह स्माह
शाण्डिल्य इति । केनापि तेनाभिप्रायेणैव मुक्त मित्यत आह—
‘सर्वानिवेति । ‘सर्वानिव पशून्’ ‘कृत्स्नान्’ कात्स्न्येन ‘संस्कृमः’
सर्वावयवसम्पादनेन समृद्धान् ‘कुम्भः’ ‘इति’ अभिप्रायेण , तथोक्त
मित्यर्थः ॥ ४३ ॥

प्रकारान्तरेणाप्यपस्याना मुपधानं प्रशंसति— “यदेवेति ।
विस्त्रस्तावयवात् ‘प्रजापतेः’ ‘आपः’ ‘आयन्’ निर्गताः । ततः
‘तासु’ निर्गतासु ‘अविशत्’ अपविष्टवान् * । अपां निर्गमनेन
दीर्घत्वाद् गन्तु मक्षमः †, तथैवापविष्टवानित्यर्थः । ततश्चाप-
वेशनसाधनत्वात् अपस्या ‘विंशतिः’ सम्पन्नाः । यद्यपि
“तद्याः पञ्चदश पूर्वास्ता अपस्याः”—इत्युक्तम् ‡, तथापि छन्द-
स्यासाहित्येनात्र विंशतिरित्युक्तम् । सर्वासां वापस्याशब्दे-
नाभिधानं भूयोलिङ्गात् “सृष्टीरुपदधातीतिवत् § । अथ वा
“तद्या अस्तैतेभ्यश्चन्दोभ्य आप आयन्निति ॥ वक्ष्यमाणत्वात् , सर्वा

* ‘उपविष्टवान्’—इति ङ-पाठः ।

† ‘मक्षमो भूत्वा’—इति ज-पाठः ।

‡ इहैव पुरस्तात् ४१-कण्डिकारम्भे (३८२ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

§ “सृष्टीरुपदधाति यथासृष्ट मेव अवस्तुते”—इति तै० सं० ५. ३. ४. १६ ।

॥ इहैवोपरिष्ठात् ६१-कण्डिकां (३६७ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

अव्यपस्या भवन्तीति । आपो निर्गमनावसरे 'अस्य अङ्गुलिभ्यो-
ऽध्यस्त्रवन्' । निर्गच्छन्तीना मपा मस्य प्रजापतेः अन्ततो
निर्गमनाद् , अङ्गुलीनां चान्तत्वादिति ॥ ४४ ॥

एवं सति "स यः स प्रजापतिर्व्यस्त्रंसतेति । 'सोऽय मेव', 'सः'
इदानीम् 'अग्निश्चीयते' । 'अथ' प्रजापतेः सकाशाद् 'याः' आपः
निर्गताः , 'ता अपस्याः' । ततश्चैतासा मत्रोपधाने ततो निर्गता
अप एव 'प्रतिदधाति' ॥ ४५ ॥

अथ क्रमेण तासा सुपधाने मन्वान् प्रदर्शयन् व्याचष्टे—
"अपां त्वेमन्नित्यादिना * । यदा हि एष वायुरितश्चेतश्च वाति ,
तदा 'आपः' 'यन्ति' चलन्ति ; अतश्च वायुरनेन यन्त्याप इति
व्युत्पत्त्या 'एम' † । "इण् गतौ"—इत्यस्मात् ‡ "अन्येभ्योऽपि
दृश्यन्ते"—इति § मनिन् प्रत्ययः । स च व्यत्ययेन करणे द्रष्टव्यः ।
"एमन्नादिषु कृन्दसि पररूपम् वक्तव्यम्"—इति ॥ पररूप-
त्वम् ॥ ४६ ॥

"अपां त्वोन्नन्निति ¶ । "यत्र हीति । आपो यत्र प्रदेशे उद-
त्यस्तिष्ठन्ति , तत्र ओषधयो जायन्त इति , अधिकरणव्युत्पत्त्या
'अपा मोश्नोषधयः' । "उन्दो क्लेदने"—इत्यस्मात् ** पूर्ववत्

* का० श्रौ० सू० १७. ६. २ ।

† वा० सं० १३. ५३. १ ।

‡ अदा० प० ३५ धा० ।

§ पा० सू० ३. २. ७५ ।

॥ पा० ६. १. ७० सू० वा० ।

¶ वा० सं० १३. ५३. २ ।

** सू० प० १० धा० ।

मनिन् प्रत्ययः । छान्दसे अनुनासिकलोपे , गुणे च ओङ्ग-
न्निति भवति । पूर्ववत् पररूपत्वम् * ॥ ४७ ॥

“अपां त्वा मिति † । “अभ्रं वा अपां भस्मेति । ‘अभ्र’
मेघः , स चाप्सु निर्गतासु निस्सारत्वादपाभस्मेत्युच्यते । एवं
भस्म मेघः । “भस्मन्निति “सुपां सुलुगित्यादिना ‡ सप्तम्या
लुक् , “न ङिसम्बुद्धोः”-इति § न-लोपाभावः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

“अपां त्वायन इति ॥ । “इयं वा अपा मयन मिति । सर्वा
अप्यापः पृथिवी मधिष्ठायैव प्रवहन्तीति । “तथा इति ।
‘तत्’ तदा विस्रंसनावसरे खलु ‘अस्य’ प्रजापतेः ‘एतेभ्यः’
वाय्वादिभ्यो ‘रूपेभ्यः’ ‘आपः’ निर्गताः , तथाविधाः ‘ताः’
अप एव ‘अस्मिन्’ प्रजापतौ प्रतिदधाति । न केवल मपा मेघ
प्रतिधानम् , अपि तु ‘एतेभ्यः’ येभ्यः ‘रूपेभ्यः’ ‘आपः’ निर्गताः ,
तेषा मपि तदा निर्गतत्वात् तान्यपि पुनरस्मिन् योजयति ॥

उक्तमन्त्रसाध्योपधानाः पञ्चेष्टकाः पूर्वस्थां दिशि उप-
दध्यात् । एवं वक्ष्यमाणमन्त्रसाध्योपधाना अपीष्टकाः पञ्च-
पञ्च दक्षिणादिषु दिक्षु उपधेयाः ॥ ५० ॥

“अर्णवे त्वेति ¶ । “प्राणो वा अर्णवः इति । अर्णो जलम् ,

* इहेव ४६-कण्ठीभाष्यशेषो द्रष्टव्यः ।

† वा० सं० १३. ५३. ३ ।

‡ पा० सू० ७. १. ३६ ।

§ पा० सू० ८. २. ८ ।

॥ वा० सं० १३. ५३. ५ ।

¶ वा० सं० १३. ५३. ६ ।

तद्वान् । अर्णःशब्दात् मत्वर्थीये व-प्रत्यये “अर्णसो लोपश्च”-
इति * सकारलोपः । अर्णवत्त्वं च प्राणेन जलस्य चीयमान-
त्वादिति ॥ ५१ ॥

“समुद्रे त्वेति † । “तदेव श्लोकोऽभ्युक्त इति । “मनसः
समुद्राद्वाचाभ्यां देवास्त्रयीं विद्यां निरखनन्”—इत्यस्मिन्नर्थे
‘एषः’ वक्ष्यमाणो मन्त्रः ‘अभ्युक्तः’ इति प्रतिज्ञा । तत्र “ये
समुद्रादित्यारभ्य, यत्र निर्वपणं दधुः”—इत्यन्तो मन्त्रः ‡ । एत-
स्मिन् मन्त्रे स्वयं मेव प्रकृतोपयोगीनि पदानि व्याचष्टे— “मनः
समुद्र इति । ‘समुद्रादिति पञ्चम्यन्तस्य पदस्यार्थो ‘मनः’ ।
तौक्ष्णाभिरभिरित्यस्य वागर्थः— “वाक् तौक्ष्णाभिरिति ।
‘निर्वपणं मित्यस्य च ‘त्रयी’ ऋग्यजुस्सामलक्षणा ‘विद्या’
अर्थः । पुनः “तदेव श्लोक इत्युपसंहारः । अत उक्तप्रकारेण
‘समुद्रो मन इति, मनस्येव ‘ताम्’ इष्टकां ‘सादयति’ ॥ ५२ ॥

“सरिरे त्वेति § । “वाग्वै सरिर मिति । सरणवत्त्वेन वाक्
सलिलं खलु ; अतो वाचि तां सादितवान् भवति ॥ ५३ ॥

“अपां त्वेति ॥ । “तत्र हीति । ‘तत्र’ चक्षुषि, ‘सर्वदैव

* पा० ५. २. १०६ सू० वा० ।

† वा० सं० १३. ५३. ७ ।

‡ “ये समुद्रान्निरखनन् देवास्तीक्ष्णाभिरभिभिः ।
सुदेवो ऽयद्य तद् विद्याद् यच्च निर्वपणं दधुः ॥”
—इतीहैव मूले (३८६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

§ वा० सं० १३. ५३. ८ ।

॥ वा० सं० १३. ५३. ९ ।

आपः' 'क्षियन्ति' निवसन्ति खलु, अतः 'चक्षुरपां क्षयः' ॥ ४५ ॥

“अपां त्वा सधिषीति * । अत्र 'अपां सधिः'-इति सधिशब्देन स्थानं मुच्यते ; श्रोत्रस्यान्तरार्द्धीभावात् । एतच्च तैत्तिरीयके श्रूयते— “तस्मादार्द्धा अन्तरतः प्राणा इति † ॥ ५५ ॥ ५६ ‡ ॥

“अपां त्वा सधस्थ इति § । 'सधश्छ' इति, “सध मादस्थयो-
श्छ दसि”-इति ॥ सह-शब्दस्य सधादेशः । आपोऽस्मिन् सम्भूय तिष्ठन्तीति अन्तरिक्षं मपां सधस्थम् ॥ ५७ ॥

“अपां त्वा योनाविति ¶ । “समुद्रो वा अपां योनिरिति ।
समुद्रस्य सकाशादपां मुत्पत्तेः 'अपां योनिः समुद्रः' ॥ ५८ ॥

“अपां त्वा पुरीष इति ** । “सिकता वा अपां पुरीष मिति ।
भुक्तस्य निस्सारोऽंशो लोके पुरीषशब्दवाच्यः ; तद्वत् सिकतानां
मपि निस्सारत्वादपाम्पुरीषत्वम् ॥ ५९ ॥

“अपां त्वा पाथसीति †† । “अन्नं वा इति । 'पाथः' सारांशः,
अन्नस्य तत्सम्पाद्यत्वेन तत्सारत्वादन्नं मपाम्पाथः ॥ ६० ॥

“गायत्रेणेति ‡‡ । “गायत्रेण त्वा छन्दसा सादयामीत्यादिभिः

* वा० सं० १३. ५३. १० ।

† ते० सं० ६. २. ११. ८ ।

‡ वा० सं० १३. ५३. ११ ।

§ वा० सं० १३. ५३. १२ ।

॥ पा० सू० ६. ३. ८६ ।

¶ वा० सं० १३. ५३. १३ ।

** वा० सं० १३. ५३. १४ ।

†† वा० सं० १३. ५३. १५ ।

‡‡ का० श्रौ० सू० १७. ६. ३ ।

पञ्चभिर्मन्त्रैः * उत्तरस्यां दिशि छन्दस्या उपदध्यात् । गायत्रेण-
त्यादिषु स्वार्थिकोऽण् प्रत्ययः । स्पष्टार्थं मन्यत् ॥ ६१ ॥

अथासा मपस्याना मङ्गल्यात्मकत्वं माह — “ता एता अङ्गु-
लय इति । “ता अस्याङ्गुलिभ्योऽध्यस्त्रवन्”-इत्युक्तत्वात् † ‘ताः’
अपस्याः ‘अङ्गुलयः’ इत्यर्थः । उक्तं मेवाङ्गुल्यात्मकत्वं सुपपाद-
यति — “ताः सर्वत उपदधातीत्यादिना । तत्र ‘नानोपद-
धातीति, पृथक्-पृथगुपदधाति, उपधानमन्वाः पृथक्-पृथग्
भवेयुरित्यर्थः । “सकृदिति । पञ्चानां पञ्चानां सकृत् सादन-
मन्त्रः ; न तु उपधानमन्त्रवत् प्रतीष्टक मित्यर्थः । एवं च
सति तदिष्टकानां स्वरूपं, समानसम्बन्धं करोति । ‘तस्मात्’
अङ्गुलयः पञ्च ‘समानबन्धनाः’ एकस्मिन्नेव हस्ते पञ्च-पञ्च
सम्बध्यन्त इत्यर्थः ॥ ६२ ॥ २ [५. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे पञ्चमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाञ्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ५ ॥

* वा० सं० १३. ५३. १६—२० ।

† इहैव ४४-कण्ठी (३८४ पृ०) द्रष्टव्या ।

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम् ,
 सप्ताब्धीन् * पञ्चसीरीं†-स्विदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
 रत्नोत्सां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः ‡ सिङ्गणार्यौ § ,
 व्यश्राणोद्विष्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
 धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः ,
 कार्पासोयं कृपावान् गुडकृत मज्जो ॥ राजतं राजपूज्यः ।
 आज्योत्थं प्राज्यजन्मा ¶ लवणज मन्त्रणः शार्करं चार्कतेजाः ,
 रत्नाब्धौ रत्नरूपं गिरि मज्जत मुदा पात्रसाक्षिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

सप्तमकाण्डे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

॥ इति सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकश्च समाप्तः ** ॥

* 'पञ्चाब्धीन्'—इति ठ-पाठः ।

† 'सप्तसीरीं'—इति ठ-पाठः ।

‡ 'सायणः' स्यात् ?

§ स्यात् 'सिङ्गणार्यौ' ?

॥ 'मज्जो'—इति ठ-पाठः ।

¶ 'प्राज्यबुद्धिर्'—इति ठ-पाठः ।

** इत उत्तर मिह क-पुस्तके "कण्डिकासङ्ख्या ७५"—इति, ख-पुस्तके-
 'इत्यपत्र' नास्ति, ग-घ-पुस्तकयोः "कण्डिकासङ्ख्या १००"—इति । तत्र
 १ ब्रा० ३८ क०, २ ब्रा० ६२ क० ; तदसां सङ्कलनयास्मिन् प्रपाठके
 १०० कण्डिकाः सम्पद्यन्ते ॥

॥ इति हस्तिघटं नाम सप्तमं काण्डं * समाप्तम् ॥

* अत्र सप्तमे काण्डे ब्राह्मणसंख्या द्वादश । तत्र प्रथमे प्रपाठके ४, द्वितीये ४, तृतीये २, चतुर्थे २ । एषु ब्राह्मणेषु कण्डिकाः ३६८ । तत्र प्रथमे प्रपाठके १०८, द्वितीये १०५, तृतीये ८५, चतुर्थे १०० । तदेतत्सर्वसङ्कलयनयात्र काण्डे १२ ब्राह्मणानि श्रुतानि, तत्र च ३६८ कण्डिकाः सन्तीति सिद्धम् ॥

। अथ सम्पादकोक्तिः ॥

अथैतस्य सप्तमकाण्डस्याभिधानं हस्तिषट् मिति । क्वचित् पुस्तके 'हस्तिषट्'-इति च दृश्यते । त मनुस्य डा०-वेदर-महादयेन स्वकृतैतत्काण्डीयस्य भूमिकायाष्टीयन्यां लिखितं हस्तिषट्शब्दबोधनम्, तद्यथा—

"The name of this kánda is rather questionable the one above mentioned is taken from M. as the best authority. The other manuscripts in the Mādhyandina as well as the Kánva Cákha call it Hastighata. Is hastin=one ? hastishat=seven ?"

परं न तत्र किं मपि प्रमाणं दर्शितम्, नापि किञ्चित् फलं तादृशपाठस्य प्रकाशितम् । षष्ठे काण्डे भस्मावहरणान्तं सुखासम्भरणं विहितम्, विधास्यति चाष्टमे सोमयागशेषभूतं चयनव्यापारम्, इह तु सप्तमे सन्ति व्युद्भूतादीनि चयन-पूर्वकत्वाणि ।

तानीमानि तैत्तिरीयकसंहितायाः पञ्चमकाण्डीय-द्वितीय-प्रपाठकस्य तृतीयाद्यनुवाकेषु द्रष्टव्यानि, तत्तद्वाङ्मयेषु च विशेषतः ।

तस्यैतस्य सप्तमकाण्डस्य पाठान्तरादिसम्पादनाय सङ्गृहीतानां मादर्शपुस्तकानां मेवं नामधेयानि कल्पितानि—

क = संवत्-१६८०-लिखितं २५-पत्रात्मकं पुस्तकं पूर्णम् ।
 ख = स्यात्पुस्तकसमकालिकम् हीनान्यकतिपय मपरपुस्तकम् ।
 ग = डा०-वेबर्-सम्पादितं (खृ० १८४८-मुद्रितम्) पूर्णम् ।
 घ = आजमेर-प्रकाशितम् (सं० १८५८-मुद्रितम्) पूर्णम् ।
 ङ = आ० स० पु०, १६८१-संवल्लिखितम्, १३३-पत्रात्मकम् पूर्णम् ।
 च = आ० स० पु०, ४८-पत्रात्मकम् , सं० १८६८-लि०, पूर्णम् ।
 छ = आस्यायितिकसमितितो लब्धं (ग० इ०) ८८-पत्रात्मकं पूर्णम् ।
 ज = डा०-वेबरेणाविलुप्ताक्षराणि विचित्य ग-पुस्तके समाहृतम् ।
 एष्वष्टसादृशपुस्तकेषु प्रथमचतुष्कं मूलस्यापरचतुष्कं भाष्यस्येति
 विवेकः ॥

कालीकोठा-राजन्वती ।

सं० १६६७ । खृ० १६१० ।

}

श्रीसत्यव्रतशर्मा ।

(आवसथः, सामझमी, आन्ध्रप्रदेश)

अथ

शतपथब्राह्मणसप्तमकाण्डीय- सूचीपत्राणि ।

॥ अथ प्रपाठकसूची ॥

अथ प्रथमः प्रपाठकः (गार्हपत्यवेद्यन्—	१ अ० १ ब्रा०)	... १ पृ०
अथ द्वितीयः प्रपाठकः (अथ दर्भस्तम्बसुप—	२ अ० ३ ब्रा०)	... १२३
अथ तृतीयः प्रपाठकः (आत्मब्रह्मिं गुह्यीते—	४ अ० १ ब्रा०)	... २२७
अथ चतुर्थः प्रपाठकः (क्रूर्मं सुपदधाति—	५ अ० १ ब्रा०)	... ३२५

॥ अथाध्यायसूची ॥

अथ प्रथमाध्यायः (गार्हपत्यं चेद्यन्—	१ प्र० १ ब्रा०)	... १ पृ०
अथ द्वितीयाध्यायः (अथातो नैर्ऋतीर्—	१ प्र० ३ ब्रा०)	... ७६
अथ तृतीयाध्यायः (चितो गार्हपत्यो—	२ प्र० २ ब्रा०)	... १५१
अथ चतुर्थाध्यायः (आत्मब्रह्मिं गुह्यीते—	३ प्र० १ ब्रा०)	... २२७
अथ पञ्चमाध्यायः (क्रूर्मं सुपदधाति—	४ प्र० १ ब्रा०)	... ३२५

॥ अथ ब्राह्मणसूची ॥

संख्या	ब्राह्मणनाम.	प्र० ब्रा०	अ० ब्रा०	पृष्ठे
१ ...	युद्धनब्राह्मणम्.	... १ १ ...	१ १ ...	१
२ ...	प्रजापतिविश्वित्रा०	... १ २ ...	१ २ ...	४६
३ ...	नैर्ऋतिब्राह्मणम्.	... १ ३ ...	२ १ ...	७६
४ ...	प्रायणीयब्राह्मणम्.	... १ ४ ...	२ २ ...	६८
५ ...	दर्भस्तम्बब्राह्मणम्.	... २ १ ...	२ ३ ...	१२३
६ ...	उदचमसब्राह्मणम्.	... २ २ ...	२ ४ ...	१३३
७ ...	सोमब्राह्मणम्.	... २ ३ ...	३ १ ...	१५१
८ ...	आतिथ्यब्राह्मणम्.	... २ ४ ...	३ २ ...	२००
९ ...	अग्निग्रहणब्राह्मणम्.	... ३ १ ...	४ १ ...	२२७
१० ...	उपधानब्राह्मणम्.	... ३ २ ...	४ २ ...	२७८
११ ...	तदेव	... ४ १ ...	५ १ ...	३२५
१२ ...	पशुशीर्षोपधानब्राह्मणम्.	... ४ २ ...	५ २ ...	३६७

॥ ऋषिनामसूची ॥

ऋषिनाम.	प्र. ब्रा. क.	पृष्ठे
वामकशायणः	१. २. ११.	५२
शालिल्यः	४. २. ४२.	३६४

॥ अथ कण्विकासूची ॥

कण्विकाप्रतीकम्.	पृष्ठं	कण्विकाप्रतीकम्.	पृष्ठं
अक्रन्तिमं पितरो लोकं ...	२	अथ पुरुषशीर्षं मभिक्षुहोति	३७५
अग्ने तव अवी वय इति ...	१५६	अथ पुरुषशीर्षं मुहृ क्वाति ...	३७१
अग्ने दिवो अर्णं मच्छा जिगासीति ८		अथ पुष्करपर्णं सुपदधाति ...	२२६
अग्ने यत्ते दिवि वर्च इति ...	७	अथ पूर्वाङ्गेन दक्षिणाम् ...	१०१
अग्ने युक्त्वा हि ये तव ...	३३६	अथ प्रायणीयं निर्वपति ...	६८
अग्नेर्भस्माख्यग्नेः पुरीषं मसीति ४		अथ यदन्तराहवनीयं च ...	५३
अथ गार्हपत्य ऽएवोषा ...	१५२	अथ याः पञ्चोत्तराः ...	३८३
अथ गोः। इमं साहस्रं ...	३७८	अथ ये ऽएते द्वे यजुषी ...	५५
अथ जघनाङ्गेनोदीचीम् ...	१००	अथ रुक्म सुपदधाति ...	२३०
अथ जघनेन परीत्य। उत्तरतो ६		अथ रेतस्त्रिचा ऽउपदधाति ...	२८५
अथ तेनैव पुनः परीत्य ...	१०	अथ ऽर्त्तये ऽउपदधाति ...	२८८
अथ दक्षिणतः। अभ्यावर्त्तस्व १५६		अथ लोकम्पृणा सुपदधाति ...	११
अथ दक्षिणतो गाम् ...	३७३	अथ लोगेष्टका उपदधाति ...	१५४
अथ दक्षिणतोऽजम् ...	३७४	अथ विश्वय्योतिष सुपदधाति ...	२८७
अथ दर्भस्तम्भ सुपदधाति ...	१२३	अथ सत्यं साम गायति ...	२२८
अथ दूर्वेष्टका सुपदधाति ...	२८१	अथ सर्पनामैरुपतिष्ठत इमे ...	२३६
अथ द्वियजुष सुपदधाति ...	२८३	अथ सर्वौषधं वपति। एतद्दे १३५	
अथ पञ्चात्। अग्ने यत्ते ...	१५७	अथ साम गायति। एतद्दे ...	२३५
अथ पुरीषं निवपति ...	१२	अथ सिकता निवपति ...	४
अथ पुरुष सुपदधाति ...	२३२	अथ सुचा ऽउपदधाति ...	२४०

कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठ
अथौदुम्बरी सुत्तरत उपदधाति	
ऊर्ध्वं रस उदुम्बर ... २४१	
अदाद्यमोऽवसानं पृथिव्या ... २	
अपां गम्भन्त्सीदेति । एतद्भापां ३२७	
अपां त्वा क्षये सादयामीति ३८६	
अपां त्वा ज्योतिषि सादयामीति ३८५	
अपां त्वा पाथसि सादयामीति ३८७	
अपां त्वा पुरीषे सादयामीति ३८७	
अपां त्वा भस्मन्सादयामीति ३८५	
अपां त्वायने सादयामीति ... ३८५	
अपां त्वा योनौ सादयामीति ३८७	
अपां त्वा सद्ने सादयामीति ३८६	
अपां त्वा सधस्थे सादयामीति ३८७	
अपां त्वा सधिषि सादयामीति ३८६	
अपां त्वेमन्त्सादयामीति ... ३८४	
अपां त्वोद्गन्सादयामीति ... ३८५	
अपाम्पृष्ठ मसि योनिरग्रे ... २३०	
अपेत वीत वि च सर्पतात इति १	
अयश् सोऽग्निः । यस्मिन्त्वोमं ७	
अर्णवे त्वा सद्ने सादयामीति ३८५	
अश्वं चाविं चोत्तरत । एतस्यां ३७१	
अघाटासि सहमानेति ... २६१	
अष्टाविष्टका उपदधाति ... ११	
असुन्वन्त मयजमान मिच्छेति ७८	
अस्थीनि वै परिश्रितः ... ५	

कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठ
आग्नेयीरन्वाह ... २०३	
आज्येन जुहोति ... २३६	
आत्मन्नग्निं गृह्णीति चेष्यन् ... २२७	
आप्यानवतीभ्या मभिष्टय ... २००	
आप्यायस्व समेतु ते ... १६६	
आरुह्याग्निं जघनेन स्वयमाहसां ३८२	
इरज्यन्नग्रे प्रथयस्व जन्तुभिः १६१	
इषे राये रमस्व ... ३३५	
इष्कर्तारं मङ्गरस्य प्रचेतसं १६१	
उत्तानं सुपदधाति ... २३३	
उदचमसा भवन्ति ... १३३	
उदरमुखा । योनिरूलूखलम् ३३७	
ऊर्जिं गृह्णीतायाम् ... ३३१	
ऊर्ज्योर्नपाज्जातवेदः ... १६०	
ऋचे त्वेतीह । प्राणो वा ... ३७०	
ऋतावान मिति ... १६२	
एकविंशतिर्वैव परिश्रितः ।	
यजुर्द्वाविंशं ... ५४	
एकविंशतिर्वैव परिश्रितः ।	
द्वादश मासा पञ्च ... १३	

कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे
एतयोरुभयोरगृहीतयोः ...	३३१	त५ रुक्म उपपद्धाति । असौ	२३३
औदम्बरं भवति । जग्वै ...	६८	तं वा उपपत्तमय मादित्यस्य	२०७
औदम्बरे भवतः । जग्वै ...	३३०	तं वा एतम् । अत्र पक्षपुच्छ-	६
काष्ठात् काष्ठात् प्ररोहन्ती	२८२	तं वा एतम् । इत जङ्घं प्राचं	३३७
काष्ठाभ्यमर्थी दक्षिणत उप-	२४०	तं वै पक्षपुच्छवन्त मेव सन्तम्	७
कूर्मं मुपद्धाति । ...	३२५	त५ ह्यैके त्रिचितं चिन्वन्ति ...	५४
गां चार्जं च दक्षिणत ...	३७२	त एतत् सत्यसाम पुरस्ताद्	२२८
गायत्रेण त्वा हृन्दसा सादयामि ३८७		त एतानि सर्पनामान्यपश्यन्	२३६
गार्हपत्यं चेष्यन् पलाश-	१	त एते पशवः । तान्नानीप-	३७५
चतस्रः सीता यजुषा कृषति ।		त एते सर्वे प्राणा यदघाटा	२६०
तद्य इमे श्रीर्धन्वतारो ...	१०३	तत् प्रादेशमात्रं भवति ...	३३२
चतस्रः सीता यजुषा कृषति ।		तथैवैतदजमानः । आत्मानं	७७
तद्वच्चतस्रस्य ...	१०२	तथैवैतदजमानः । यत् सत्य५	२२८
चतुर्भिः सन्निवपति । तद्यै	१३	तदग्नेय गार्हपत्यम् ...	२००
चित स्थिति । चिनीति ह्येनाः	५	तदाहुः । कथ मस्येता अहो-	
चितो गार्हपत्यो भवति ...	१५१	रात्राभ्या सुपहिता ...	१६३
चित् देवाना मुदमादनीकं	३७६	तदाहुः । कथ मस्येता अहो-	
तं यत्र देवाः समस्तुर्वन् ।		रात्रैः सम्यग्ना अन्यूना ...	१६३
तदस्मिन्नेतत् सर्वं ...	३३३	तदाहुः । कथ मस्येतावाभ्यामौ	२८४
तं यत्र देवाः समस्तुर्वन् ।		तदाहुः । कथ मस्येताः पक्ताः	१५८
तदस्मिन्नेतं प्राचं ...	२८२	तदाहुः । कथ मस्येताः प्रथङ्	१६३
		तदाहुः । कथ मस्येताः सर्वैः	१६४
		तदाहुः । कथ मस्येताः पक्ता	३३४
		तदाहुः । कथ मेघ पुरुषः ...	२८१
		तदाहुः । कस्मादभिस्त्रयमादस्य	२६१

कण्डिकाप्रतीकम्.

पृष्ठे

तदाहुः । केतासा मसञ्जातानां १६४
 तदाहुः । नैतस्य पुरुषस्य ... २४४
 तदाहुः । यत् प्रजा विश्वज्योतिः २६१
 तदाहुः । यत् प्रथमा मेव ... २०१
 तदाहुः । यदयं लोको गार्हपत्यो ५६
 तदाहुः । यदसावेव ... २८२
 तदाहुः । यदर्द्रश्चेतः ... १६२
 तदाहुः । यदिमा आप एतानि ३८३
 तदाहुः । यद्योनिः परिश्रितो १५३
 तदाहुः । यन्नेतः सिकता ... १६२
 तदाहुः । यां वै तत् प्रजा ... ३८१
 तदेतदन्नं खट्वा । पुरस्तात् ३६६
 तदेष श्लोकोऽभ्युक्तः । तद्वै ... ३३१
 तदेषा वै सा प्रतिष्ठा । यां ... ५१
 तद्वै के । उभयत्रैव पलाश ... १५२
 तद्वै के ज्वाहुः । पुरीषासो २०२
 तद्वै केऽपि । यत्नेकः ... ३७०
 तद्वै के । अं य मेव पशु सुप० ३७६
 तदत् तत् सत्यम् । आप ... २२६
 तद्वदग्निम्य इति । बहवो ... २०२
 तद्वदेते ऽअनोपदधाति ... २८८
 तद्याः पञ्चदशपूर्वाः । ता अपस्या ३८२
 तदा ऽएतत् क्रियते । यद्देवा
 ०—० तु अस्मात् ते ... २६८
 तदा ऽएतत् क्रियते । यद्देवा

कण्डिकाप्रतीकम्.

पृष्ठे

०—० तु तत् तमः ... ७६
 तदा ऽएतत् क्रियते । यद्देवा
 ०—० तु तानि ... २०२
 तद्वै योनिः परिश्रितः । उख- ६
 तं देवा अग्नौ प्रावृजन् ... ५०
 तं मभ्यनक्ति । दध्ना मधुना ... ३२६
 तं मुत्तरार्द्धनाभिः अन्तरेण २०४
 तं पुष्करपर्शं ऽउपदधाति ... २३१
 तं प्रत्यक्षं यन्तम् । एतां ... २०४
 तस्य गार्हपत्य एवायं लोकः ५२
 तस्य यदधरं कपालम् अब्रू ३२५
 तस्य शिर एवाह्वनीयः । अथ ५३
 तस्याय मेव लोकः प्रतिष्ठा ५०
 तां वै प्रजापतिनोपदधाति ... २७६
 ता उत्तरवेदौ निवपति । योवि १५६
 ता उभय एकविंशतिः सम्पदान्ते १२
 ता उभयः षोडश सम्पदान्ते १०२
 ता एता अङ्गुलयः ... ३८८
 ता एता एकथाख्यानाः ... १३६
 ता एता दिशः । ताः सर्वत- १५८
 ता एता यजुश्च इष्टकाः ... १६५
 ता एता यजुश्च इष्टकाः ... १५८
 ता नाना मन्त्राभ्यां निवपति १५३
 तां न रिक्ता मवेक्षेत नेदिक्तां १३
 तान् पुरस्तात् प्रतीच उपदधाति ३६८

कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठं	कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठं
तान्येतान्यन्योऽन्येन गृहीतानि ३३१		यथास्मिन् पुरुषे ... २३५	
ताभिरेतां दिशं यन्ति ... ७८		तेऽब्रुवन् । उपतज्जानीत यथेदं	
ता मग्नौ प्रवृणक्ति । यथैवेनं ... ५१		तमः पाप्मान- ... ७६	
तावन्नीवत् । उप मेतं ... २४१		ते रेतस्त्रिचोर्वलयोपदधाति ३२६	
तावस्यैताविन्द्राम्नी ऽएव बाहू २४३		ते ह्येके तिरश्चा ऽउपदधाति २४३	
ता वा ऽएतास्त्रिस्तोऽनुष्टुभः ५५		त्रयोदशैता व्याहृतयो भवन्ति १२६	
ता वै सायं प्रातरादधाति ... ५२		त्रिभिरुपतिष्ठते । त्रय इमे लोका २३८	
ता ह्येके परस्तादवीचीरुपदधाति ८०		त्रिभिरुपदधाति । त्रय इमे ३२६	
तिष्ठभिः कष्टे चाकष्टे च वपति ।		चीन् कष्टे चाकष्टे च निनयति ।	
०—० एतदन्नं दधाति ... १३६		०—० अपो दधाति ... १३५	
तिष्ठभिः कष्टे चाकष्टे च वपति ।		चीन् कष्टे चाकष्टे च निनयति ।	
०—० एतद् भिषज्यति १३८		०—० वृष्टिं दधाति ... १३४	
तिष्ठभिस्त्रिष्ठभिर्ऋग्भिर्वपति ।		त्रींस्त्रीनुदचमसान्निनयति ।	
०—० एतदन्नं दधाति १३६		०—० अपो दधाति ... १३४	
तिष्ठभिस्त्रिष्ठभिर्ऋग्भिर्वपति ।		त्रींस्त्रीनुदचमसान्निनयति ।	
०—० एतद् भिषज्यति १३७		०—० वृष्टिं दधाति ... १३३	
तिस इष्टका उपदधाति । त्रिवृद् ८०		त्वं यविष्ठ दाशुष इति ।	
तिस इष्टका भवन्ति । आसन्दी ८१		यजमानो ... ३८२	
तिसस्त्रिस्तः सीताः कथति १०२		तस्यश्चस्त्रन्द पृथिवी मनु ... २३४	
तेऽग्नि मब्रुवन् । न वा ऽइतोऽन्या ४६		दादशभिर्ऋग्भिः कष्टे वपति ।	
ते चेतयमानाः । एतत् सामा २३५		०—० एतदन्नं दधाति ... १३६	
ते चेतयमानाः । एता इष्टका ७६		दादशभिर्ऋग्भिः कष्टे वपति ।	
ते देवा अब्रुवन् । न वा ऽइतोऽन्या ४६		०—० एतद् भिषज्यति १३७	
तेऽब्रुवन् । अन्नं वा ऽअयं प्रजापतिः ४६		दादशसीतास्तूष्णीं कथति १०२	
तेऽब्रुवन् । उप तज्जानीत			

कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे
द्वादशोदचमसान् कष्टे निनयति ।		पुरीष्यासोऽअग्नय इति ...	८
०—० अपो दधाति ...	१३४	पुरुषस्य प्रथमं सुत्सृजति ...	३७७
द्वादशोदचमसान् कष्टे निनयति ।		प्रजापतिः प्रजा अष्टजत ...	४६
०—० वृष्टिं दधाति ...	१३३	प्रजापतिरेषोऽग्निः । उभयं ...	१३६
द्वाभ्यां सुपदधाति । दिपाद्यज-	२३	प्रजापतिश्चा सादयत्विति । ०—०	
ध्रुवासि धरुणेति । तस्योक्तो बन्धुः ३३		समुद्रस्येमन्त्रित्वापां ह्यौमं	२७६
नमः सु ते निर्ऋते तिग्मतेज इति ७६		प्रजापतिश्चा सादयत्विति । ०—०	
नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च ...	२३७	पृथिव्या ज्योतिष्मती मिति	२८७
नानोपदधाति । ये नानाकामा	६५	प्रत्येव प्रायणीयेन प्रचरति ...	६८
निवेशनः सङ्गमनो वक्त्रना मिति ८२		प्रत्येत्याग्निं सुपतिष्ठते । एतद्वा	
नीपसृष्टति । पाप्मा वै निर्ऋतिः ८०		०—० सामिचित एतां ...	८२
पञ्चदशोदचमसान्नियति ।		प्रत्येत्याग्निं सुपतिष्ठते । एतद्वा ०—०	
पञ्चदशमिर्ऋग्भिर् ...	१३८	सामिचिते वह्निर्वेदेति ...	३८१
पञ्चदशोदचमसान्नियति ।		प्रादेशमात्रे भवतः । प्रादेश-	३३०
पञ्चदशो वै वज्रः ...	१३५	प्राणं गृह्णीतिऽस्मादन्नमुदचिक्र-	३३१
पयसि पुरुष सुपदधाति ...	३७२	वह्निर्वेदिरियं वै वेदिः । आपा	१५५
पलाशशाखया व्युद्धति ...	२	वह्निर्वेदिरियं वै वेदिः । आपो	१५५
पशुरेष यदग्निः । सोऽत्रैव ...	३३६	वाहूऽअस्थैते । ते नानोपदधाति	१०
पशुशीर्षाण्युपदधाति पशवो	३६७	वाह्येनाग्निं माहरति । आपा	१५४
पञ्चादग्नेः प्राडासीन. ...	२४०	वाह्येनाग्निं माहरति । आपो वा	१५५
प्रादमात्रो भवन्ति । अधस्यदं	७७	वाह्येनैवाग्निं सुत्सृजेत् । इमे ...	३७७
पावकवर्चाः शुक्लवर्चा इति ...	१६०	ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादिति	२३२
		भूरसीति । भूर्होयं भूमिरसीति	२८०

कण्डिकाप्रतीकम्.

पृष्ठे

कण्डिकाप्रतीकम्.

पृष्ठे

मधुवाता ऋतायत इति ... ३२६

मही द्यौः पृथिवी च न इति ३२८

मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीष्यमिति १४

मुखे प्रथमं प्रत्यस्यति ... ३७०

यदपस्याः पञ्चपुरस्तादपदधाति २६०

यदेव कूर्मं सुपदधाति । प्राणो ३२७

यदेव चिते गार्हपत्ये ०—० प्राणः १५१

यदेव । चिते गार्हपत्ये ०—० रसः १५१

यदेव । दर्भस्तम्ब सुपदधाति १२३

यदेव । दूर्वैष्टका सुपदधाति २८१

यदेव पशुशीर्षाण्युपदधाति ।

प्रजापतिर्वा ... ३६८

यदेव पशुशीर्षाण्युपदधाति ।

या वै ताः ... ३६७

यदेव पुरुष सुपदधाति ... २३३

यदेव पुष्करपर्ण उपदधाति ।

इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा ... २३१

यदेव पुष्करपर्ण उपदधाति ।

प्रतिष्ठा वै पुष्करपर्णमियं २६१

यदेव पुष्करपर्ण सुपदधाति २२६

यदेव प्रोक्षति । हविर्वा एतत् २०१

यदेव रेतस्त्रिचा उपदधाति २८६

यदेव लोमैष्टका उपदधाति १५५

यदेव विश्वज्योतिष सुपदधाति २८७

यदेव यतिषजति । ०—० प्राणः १५२

यदेव यतिषजति । ०—० रसः १५२

यदेव सर्वनामैरुपतिष्ठत ... २३७

यदेव सर्वौषधं वपति । एतद्वा १३७

यदेव सिकता निवपति । अग्नौ ४

यदेव सिकता निवपति । प्रजा- १६४

यदेव सुचा उपदधाति ... २४१

यदेव स्वयमाढस्या सुपदधाति ।

प्रजापतिं ... २७८

यदेव स्वयमाढस्या सुपदधाति ।

प्राणो वै ... २७८

यदेवात्मानं विक्षयति । य एवे- १०३

यद्वेवापस्या उपदधाति ... ३८४

यद्वेवावघ्रापयति । अग्निर्देवेभ्य २०५

यद्वेवावघ्रापयति । असौ वा २०५

यद्वेवाघाटा सुपदधाति । नागा २८६

यद्वेवेता नैऋतीर्हरन्ति । प्रजा- ७७

यद्वेवेते अत्रोपदधाति ... २८८

यद्वेवेनं विक्षयति । एतद्वा ... १०३

यद्वेवेन मभि जुहोति । शीर्षं ३७५

यद्वेवेन मभिजुहोति । एतद् वै

देवा अविभयुः ... १२५

यद्वेवेन मभिजुहोति । एतद् वै

देवा एतमात्मान ... २३८

कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे
यद्वेवेन मभिजुहोति । एतद् वै		विश्वस्मै प्राणायामनाय ।	
यन्नैतं प्राणाः १२४		यानायोदानायेति ... २८०	
यद्वेवेन मभिजुहोति । एतद् वै		विष्णोः कर्माणि पश्यतेति ३३३	
यान्येतस्मिन्नग्नौ ... १२५		याममात्री भवति । याममात्री १३	
यद्वेवेनं परिश्रिद्धिः परिश्रयति ४		शतं वा ऽव्यम् धामानि ... १३८	
यद्वेवोखा मुपदधाति । यो वै स ३३४		स एषोऽग्निरेव वैश्वानरः ... १६२	
यद्वेवोखायाम् । योनिर्वा ... ३६७		स काश्चर्यमयीं दक्षिणत- ... २४२	
यद्वेवोद्वचमसान्ननयति । एतद् १३४		स कथ्यावस्येति । ते नानोपदधाति १०	
यद्वेवोपतिष्ठते । अयं वै लोको ८२		स गृह्णाति । मयि गृह्णाम्यग्रे २२७	
यद्वेवोलूखलमुसले ऽउपदधाति ३३०		स चतस्रः पूर्वा उपदधाति आत्मा ७	
यद्वेवोघान्नवपति । प्रजापतिः ३		स चतस्रः प्राचीरुपदधाति ६	
यस्यास्ती घोर ऽवासन् जुहोमीति ७		स जूरञ्ज इति चितिः ... १२५	
या इषवो यातुधानाना मिति २३७		स ज्ञान मसीति । समजानत ३	
या ओषधीः पूर्वा जाताः ... १३८		स दक्षिण मेवाग्रे युनक्ति । अथ ६६	
या शतेन प्रतनेषि । सहस्रेण २८२		स दक्षिणाङ्गेनाग्नेः । अन्तरेण १००	
यास्ती ऽव्यमे सूर्ये रुचा ... २८५		स पुरस्तादाहरति ... १५५	
युनक्त सौरा वि युगा तनुध्वं ६६		सप्त प्रत्यस्यति । सप्त वै शीर्षन् ३६६	
ये वामी शोचने दिवौ ... २३७		समुद्रेत्वा सद्ने सादयामीति ३८५	
राजानं क्रीत्वा पर्युह्य । अथास्मा १५२		स यः स कूर्मोऽसौ स आदित्यः ३२७	
विपरिक्राम मु ह्वैक ऽउपतिष्ठन्ति ३७७		स यः स प्रजापतिर्यस्य सत् ।	
विराड् ज्योतिरधारयदिति २८५		०—० अथ या अस्मात् ता ३८४	
विश्वस्मै प्राणायामनाय ।		स यः स प्रजापतिर्यस्य सत् ०—०	
यानायेति प्राणो वै ... २८८		अथ या सा प्रतिष्ठे वा २७६	

कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे
स यः स प्रजापतिर्यस्यसत ।		स शुक्लः स्यात् । तद्ध्येतस्य	१०६
०—० तद्वदेवाखा ...	५१	स होवाच । यस्त्वानेन ...	२०५
स यत् कूर्मो नाम । एतद् ...	३६२	सा यदवाजा नाम । देवाश्चा०	२८६
स यद्मू मेवापदध्यात् ...	२८४	सीतासमरः । वाग्वै सीतासमरः	१२४
स यदि संवत्सरभृतः स्यात् ।	३३६	संयं वामभृत् । प्राणा वै ...	२६०
स यन्नानूपदध्यात् । न ह्येतं ...	२८४	सैषा चैधा विहिता । वागनुष्टुप्	५६
स योऽस्मात् प्राणा मध्यत उदक्का- ५०		सैषा वृहत्यिव । ये वै इ ...	५६
सरिरेत्वा सद्ने सादयामीति	३८६	सोऽग्नेर्हस्त्रिणा५ श्रीणिम् ...	६८
सर्वौषधं भवति । सर्वमेतद्	१३७	सोऽब्रवीत् । अयं वाव मा धूर्वी	२८२
सर्वौषधं भवति । सर्वमेव	१३५	सोऽब्रवीत् । अयं वाव मा	
स वै ऽआत्मानमेव विज्ञपति	१००	सर्वस्मात्	३३२
स वै कष्टे निनयति । तस्मात्	१३३	स्फोटनाहरति । वज्रो वैस्फोटा	१५५
स वै कष्टे निनयति । प्राणेषु	१३४	खयमादृष्टा मुपदधाति ...	२७८
स वै कष्टे वपति । तस्मात् ...	१३६	हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे ...	२३४
स वै कष्टे वपति ! प्राणान् ...	१३७		

॥ स्मर्त्तव्यालोच्यवचनसूची ॥

अग्निर्देवेभ्य उदक्कामत् सोऽपः प्राविशत्, २का०, ४प्र०, १४ब्रा०,
अग्निर्वै महिषः, २, ३, २३.

अग्निर्वै यम इयं यस्याभ्यां ह्रीदं सर्वं यतम्. १. ३. १०.

अग्नेरेतद् वैश्वानरस्य भस्म, यत् सिकता. १. १. ८.

अग्नेरेतद् वैश्वानरस्य रेतो यत् सिकता. १. १. १०.

अन्तरिक्षं वा अपां सधस्थम्. ४. २. ५७.

अन्नं वा अपां पाथः. ४. २. ६०.

अन्नजीवनं ह्रीदं सर्वम्. ४. १. २०.

अभ्रं वा अपां भस्म. ४. २. ४८.

अमृतं हिरण्यं ममृतं मन्त्रिः. ३. १. १५.

अश्वं चाविं चोत्तरतः। एतस्यां तद्दिश्येती पशू दधाति;
तस्मादेतस्यां दिश्येती पशू भूयिषी. ४. २. १५.

आग्नेयं वै दृढम्. ३. १. ४१.

आत्मन्नग्निं गृह्णीत. २. ४. १७.

आत्मा ह्येवाग्रे सम्भवतः सम्भवति. १. १. २१.

आपो वै पुष्करं तासा मियं पर्णम्. ३. १. ८.

[इमे वै लांकाः सर्पाः, ते हानेन सर्वेण सर्पन्ति यदिदं किञ्च,
३. १. २५.

इयं वा अपा मयनम्. ४. २. ५०.

जग्वै रस उदुम्बरः. ३. १. ३८.

ऋतवो वै विश्वेदेवाः. १. १. ४३.

एतद्वै रूपं (कूर्मरूपं) कृत्वा प्रजापतिः प्रजा असृजत , यदसृजता-
करोत् , तद्यदकरोत् तस्मात् कूर्मः, ४. १. ५.

एष उभे पृणक्ति ,—धूमेनाभूँ वृध्येमाम्. २. ३. ३०.

एषा वै नैर्ऋतोर्दिङ् , नैर्ऋत्या मेव हि तद्दिशि निर्ऋतिं दधाति
स यत्र स्वकृतं वेरिणं श्वभ्रप्रदरी वा स्यात् , तदेना उप-
दध्याद् । यत्र वा अस्या अवदीर्यते , यत्र वास्या ओषधयो
न जायन्ते, निर्ऋतिर्हास्यै तद् गृह्णाति. १. ३. ८.

ओषधयो वा अपा मोघ. ४. २. ४७.

क्षत्रं वै यमः. १. १. ३.

कश्यपो वै कूर्मस्तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः काश्यप्य इति. ४. १. ५.

किम्पुरुषो वै मयुः ०—० गौर मारण्यम् ०—० गवय मारण्यम्

०—० उष्ट्र मारण्यम् ०—० शरभ मारण्यम् ०—० त एत

उत्क्रान्तमेधा अमेध्या अन्नजियास्तेषां ब्राह्मणो नाश्नीयात्.

४. २. ३२—३७.

कौतासा मसङ्गतातानां सङ्गति ? द्वे इति ब्रूयात् ; द्वे हि सिकते,

शुक्रा च कृष्णा च. २. ३. ४३.

को हि तद् वेद, यावन्त इमेऽन्तरात्मन् प्राणाः. १. ४. २.

आञ्चाविच्च दक्षिणतः । एतस्यां तद्दिश्येती पशू दधाति ; तस्मा-

देतस्यां दिश्येती पशू भृयिष्ठौ. ४. २. १६.

या मविं प्रफर्ष्यच्च पीवरीं प्रस्थावद्रथवाहन मित्येतद्वि सर्वं सीतो-

द्वपति. १. ४. ११.

चक्षुर्वा अपां चयः, ४. २. ५४.

ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरग्निः, ३. १. १५.

तत्र गच्छ यत्र पूर्वे परेता इति, ४. १. ८.

तेषा मेक मन्न मुहरेत् तस्य नाश्रीयाद्यावज्जीवम्, २. २. १४.

लोन्समुद्रान्समसृपत् स्वर्गानितीमे वै त्रयः समुद्राः स्वर्गा लोकाः,
४. १. ८.

क्षीर्वा अपां सदनम्, ४. २. ५६.

द्राक्षीयो हि देवायुषं ऋसीयो मनुष्यायुषम्, २. ३. १०.

द्वाभ्यां युनक्ति ०—० षड्गवं भवति, द्वादशगवं वा, १. ४. ६.

है वै योनी इति ब्रूयाद्, देवयोनिरन्यो मनुष्ययोनिरन्यः,
३. २. ४०.

पशुरेष यदग्निस्तस्मात् पशुस्तिष्ठन् गर्भं धित्वानूपविश्य विजायते,
३. १. २.

पशुरेष यदग्निस्तस्मात् पशोः सुहितस्योत्तरः कुक्षिरुन्नततरो
भवति, ४. १. ३८.

पुरुषस्य प्रथमं सुत्वृजति ०—० द्विपाद्वा एष पश्यत्य् पुरुषः,
४. २. ३२.

प्रजापतिर्वा इदं मय आसीदेक एव, सोऽकामयतात्रं सृज्य प्रजा-
येयेति स प्राणिभ्य एवाधि पशून् निरमिमीत, ४. २. ६.

प्रजापतिर्विश्वकर्मा, १. १. ४३.

॥ अथ विषयसूची ॥

अग्निचयनारम्भः	...	...	१. १. १.	...	१५
अजशिरस उपधानमन्त्रस्तद्याख्यानादि.	...	...	४. २. २१.	...	४०२
अजस्य श्लोकोत्सर्गमन्त्रप्रदर्शनम्.	...	...	४. २. ३६.	...	४१०
अनडुब्बोचनमन्त्रतद्याख्याने.	...	...	१. ४. २१.	...	१२१
अनुद्दिष्टानां मयुप्रभृतीनां पशूनां ब्राह्मणा- मन्त्रतानिरूपणम्.	...	...	४. २. ३७.	...	४११
अनुमन्त्रणाभिमन्त्रणलक्षणे (भाष्ये)	...	...	१. ४. ४.	...	१०७
अनुष्टुप्सप्तद्वयार्थनम्.	...	...	१. २. १६.	...	६७
अपस्याना मङ्गुल्यात्मकत्वसमाप्तिनम्.	...	...	४. २. ६२.	...	४२२
अपस्यानां पञ्चदशैकानामुपधानसूचनादि.	...	...	४. २. ४०.	...	४१४
अपस्यैकानां मन्त्रास्तद्याख्यानादिकञ्च.	...	...	४. २. ४६.	...	४१८
अभिमर्शनमन्त्रद्वयविधियाख्यानादि.	...	...	२. ३. ४६.	...	१६८
अभिमर्शनस्य सूददोहसाधिवदनात्मत्ववर्णनम्.	...	...	२. ३. ४५.	...	१६८
अभिहोममन्त्रावयवानां व्याहृतिरूपत्वम्.	...	...	२. १. ६.	...	१३१
अमन्त्रकं कर्षणविध्यादि.	...	...	१. ४. १४.	...	११७
अविशिरस उपधानमन्त्रस्तद्याख्यादि च.	...	...	४. २. २०.	...	४०१
अवेः श्लोकोत्सर्गमन्त्रप्रदर्शनम्.	...	...	४. २. ३५.	...	४१०
अश्वशिरस उपधानमन्त्रस्तद्याख्यादि च.	...	...	४. २. १८.	...	३६६
अश्वस्य श्लोकोत्सर्गमन्त्रप्रदर्शनम्.	...	...	४. २. ३३.	...	४०६
अषाढैकया उपधानविध्यादि.	...	...	३. २. ३२.	...	३१८
अषाढोपधानमन्त्रविधियाख्याने.	...	...	३. २. ३६.	...	३२२
आभिकसौमिकयोः अतिषड्प्रदर्शनम्.	...	...	२. ४. १.	...	२०७

आतिथ्यहविष्कृदन्ते आहवनीयचिति-

संस्कारविधिः.	२. ३. ४. ...	१६८
आत्मन्यग्निग्रहणप्रकारोपदेशादि. ...	३. १. १. ...	२४४
आहवनीयचितावूषाणां निवपननिषेधः. ...	२. ३. ८. ...	१७०
आहवनीयचितौ पुष्करपर्णोपधानविधिः. ...	२. ३. ६. ...	१७०
आहवनीयचितौ सिकतानिवपनविधिः ...	२. ३. ११. ...	१७३

इष्टकात्तुष्टयोपधानमन्त्राणां विधियाख्याने	१. १. २२. ...	२६
इष्टकासन्धिवु पुरीषनिवपनविध्यादि ...	१. १. ३६. ...	४२
इष्टकाहरणसमये श्वेतस्याश्वस्य पुरतो नयनादि. २. ४. १०. ...	२. ४. १०. ...	२१६

उखोपधानविध्यादि.	४. १. २६. ...	३५७
उखोपधाने मन्त्रविधिस्तद्वाख्यानञ्च. ...	४. १. ३०. ...	३५६
उख्यरूपेण संस्कृतस्याग्नेर्विराटरूपप्रजा-		

पद्यात्मकताप्रतिपादनारम्भः. ...	१. २. १. ...	५७
उख्याग्नेर्गाहपत्यचितिमध्ये निवपनविध्यादि. ...	१. १. ३६. ...	४५
उत्तरवेदिनिवपनाद्युपदेशः.	२. ३. २७. ...	१८४
उपसर्गनसादनसूदोहसां नैर्ऋतीषु निषेधः. ...	१. ३. १२. ...	६१
उपहितपुरुषशिरस्यभिहोमविध्यादि. ...	४. २. २३. ...	४०३

उपहितानां पुरुषशिरःप्रभृतीनां पशुशिरसां सुत्वर्गनामकै-

मन्त्रैरुपस्थानविधिस्तन्मन्त्रविध्यादि च. ...	४. २. २८. ...	४०६
उलूखलमुसलयोरुपधानविध्यादि. ...	४. १. १२. ...	३४६

ऊषाणां निवपनविधिः.	१. १. ६. ...	१६
ऊषाविधानस्य मन्त्रविधियाख्याने. ...	१. १. ८. ...	२०

ऋग्यजुस्सामलक्ष्णप्रदर्शनम् (भाष्ये) ...	३. २. १६. ...	३०६
ऋतययोरिष्टकयोरुपधानविधिः. ...	३. २. २६. ...	३१५

ऋतयोपधानस्य मन्त्रविधियाख्याने.	३. २. २६.	...	३१५
कर्षणविधिस्तत्प्रकारोपदेशश्च.	१. ४. ६.	...	१११
कर्षणस्य मन्त्रविधियाख्याने.	१. ४. १३.	...	११६
कूर्माभ्यञ्जनमन्त्राद्युपदेशः.	४. १. ३.	...	३३६
कूर्मैक्योपधानविध्यादि.	४. १. १.	...	३३८
कूर्मोपधानमन्त्रविधिस्तद्व्याख्यानादि.	४. १. ८.	...	३४४
कृष्टप्रदेशेषु पां निनयनानन्तरं वपनविधिः.	२. २. १६.	...	१४३
कृष्टे क्षेत्रे उदचमसकरणविध्यादि.	२. २. १.	...	१४०
गार्हपत्यचितिः परिमाणविधानादि.	१. १. ३७.	...	४३
गार्हपत्याग्नीध्रीयाहवनीयानां क्रमेण पृथियन्त- रिचदुलोकात्मकत्वात् क्रमेणैव संस्कारस्य युक्तत्वेऽपि युत्क्रमेणानुष्ठानस्योपपादनम्.	१. २. २३.	...	७३
गार्हपत्योपस्थानविधिः.	१. ३. १६.	...	६६
गार्हपत्योपस्थानमन्त्राख्याने.	१. ३. २०.	...	६७
गोः शोकोत्सर्गमन्त्रप्रदर्शनम्.	४. २. ३४.	...	४०६
गोशिरस उपधानमन्त्रस्तदाख्यादि च.	४. २. १६.	...	४००
चयननिष्पत्तये इष्टकानां सुपधानप्रकारोपदेशः.	१. १. १८.	...	२७
चितिप्राक्षणादिविधानम्.	२. ४. ४.	...	२११
चित्याग्निक्षेत्रमध्ये विकर्षणविध्यादि.	१. ४. ७.	...	१११
चित्याग्निरूपप्रजापतेः निरुक्तानिरुक्तरूपेण परिमितापरिमितरूपेण च दैर्घ्यवर्णनम्.	२. २. ३०.	...	१४८
चित्याग्नेः स्वयमाहस्तादिषु त्रयोदशखण्डकासु कृत्स्नपञ्चाकारत्वसम्पादनादि.	४. १. ३५.	...	३६४
कृत्स्नस्याख्यानां पञ्चैकानां वर्णनादि.	४. २. ४२.	...	४१५

दर्भस्तम्भाभिधानविध्यादि.	१. १. ४. ...	१५८
दर्भस्तम्भोपधानविध्यादि	१. १. १. ...	१२६
दूर्वैष्टकोपधानस्य मन्त्रविधियाख्याने	३. २. १४. ...	३०३
दूर्वैष्टकोपधानविध्यादि.	३. २. १०. ...	३०१
द्वियजुर्नामैष्टकाया उपधानविध्यादि.	३. २. १६. ...	३०५
द्वियजुरुपधानस्य मन्त्रविधियाख्याने.	३. २. २१. ...	३०८
निवपनमन्त्राणां विधियाख्याने.	२. ३. २८. ...	१८५
नैऋतीष्टकामन्त्राणां विधियाख्याने.	१. ३. ६. ...	८७
नैऋतीष्टकासु आसन्धादीनां विधानम्.	१. ३. १५. ...	६५
नैऋतीष्टकासु दकनिनयनम्.	१. ३. १७. ...	६४
नैऋतीष्टकाहरणप्रकारादि.	१. ३. १. ...	८३
नैऋतीष्टकोपधानप्रकारादि.	१. ३. ८. ...	८६
नैऋतीष्टकोपधानाख्यायिका.	१. ३. १. ...	८३
परिश्रयणमन्त्रविधियाख्याने.	१. १. १४. ...	२४
परिसर्पणप्रकारोपदेशादि.	३. १. ३५. ...	२७०
पलाशशाखया व्यूहचनम्.	२. ३. ७. ...	१६६
पशुसुखादौ शकलप्रक्षेपविषयः.	४. २. ११. ...	३६३
पशुश्रीर्षसु सुवर्णशलाकाप्रक्षेपादि.	४. २. ८. ...	३६२
पशुश्रीर्षाणां उपधानविध्यादि.	४. २. १. ...	३६८
पुरुषशिरस उद्ग्रहणादिकम्.	४. २. १३. ...	३६६
पुरुषोपधानाङ्गत्वेन सामगानविधिः.	३. १. २२. ...	२६२
पुष्करपर्णस्योपधानविध्यादि.	२. ४. १७. ...	२२३
पुष्करपर्णे रक्त्रोपधानस्तुत्यादि.	३. १. १२. ...	२५३
पुष्करपर्णोपधानविधिस्तवनादि.	३. १. ७. ...	२४८

पुष्करपर्णोपधानस्य मन्त्रविधियाख्याने ...	३. १. ६.	...	२५०
प्रजापतिचिदान्योस्तादात्म्यप्रतिपादनम्.	१. २. ६.	...	६१
प्रजापतिशरीरविस्त्रेयप्रतिपादनम्. ...	१. २. १.	...	५७
प्रजापतेराध्यात्मिकाधियज्ञिकरूपत्ववर्णनम्.	१. २. १३.	...	६५
प्रत्युपस्थानस्य विधितन्मन्त्रतद्व्याख्यादि.	४. २. ३८.	...	४१२
पाश्चात्येकादयोपधानमन्त्रयोर्विधियाख्याने.	१. १. २८.	...	३५
प्राणान्नविषयकमन्त्रपाठस्तद्व्याख्यानञ्च.	४. २. २१.	...	३५४
प्रायणीयेष्टिविधानम्.	१. ४. १.	...	१०४
बृहतीसम्पद्वर्णनम्.	१. २. २२.	...	७१
रुक्ममध्ये हिरण्यपुरुषोपधानविध्यादि.	३. १. १५.	...	२५६
रुक्मोपधानमन्त्रविधियाख्याने. ...	३. १. १४.	...	२५४
रेतस्त्रिगुपधानमन्त्रविधियाख्याने. ...	३. २. २३.	...	३११
रेतस्त्रिचोपधानविध्यादि.	३. २. २२.	...	३१०
लोकम्पृणाख्याया इष्टकाया उपधानविधिः.	१. १. ३३.	...	३६
लोकम्पृणादीष्टकानां सुपधान मन्त्रविचारादि.	१. १. ३४.	...	४१
लोकेशकानां सुपधानविध्यादि.	२. ३. १३.	...	१७४
लोकेशकोपधानमन्त्राणां कृन्दसो नामविचारः.	२. ३. ३६.	...	१६३
विश्वज्योतिरिष्टकोपधानस्य मन्त्रविधियाख्याने.	३. २. २७.	...	३१४
विश्वज्योतिष उपधानविध्यादि. ...	३. २. २५.	...	३१२
बीजावापस्य मन्त्रविधियाख्याने. ...	२. २. १७.	...	१४५
युद्धेन मन्त्रस्य विधियाख्याने. ...	१. १. २.	...	१७
युद्धेन विधानम्.	१. १. १.	...	१५
युद्धेन पलाशशाखायाः करणत्वविधिः.	१. १. ४.	...	१६

भक्तप्रक्षेपमन्त्रविधिस्तद्व्याख्यानादिकम्.	४. २. ११.	...	३६४
शर्कराभिः परिश्रयणविधानम्.	१. १. १२.	...	२६
शालाद्वार्योपस्थानम्.	१. ४. १.	...	१०४
घडुचे सप्तानां हृन्द्वा मन्त्रभाववर्णनम्.	२. ३. ४१.	...	१६४
संस्कृतगार्हपत्यायतनस्यैष्टकाभिश्चयनविधिः.	१. १. १७.	...	२७
सत्यसामगानविध्यनुवादादि.	३. १. ३.	...	२४७
समन्त्रकं सिकताभिमर्षणम्.	२. ३. १२.	...	१७३
समन्त्रकं सुपोत्थानविधानादि.	१. ३. १८.	...	६५
सर्पसामभिः पुरुषस्थोपधानविध्यादि.	३. १. २५.	...	२६४
सामिसिद्धे क्रतौ सोमक्रयकालविधिः.	२. ३. १.	...	१६७
सिकतानां निवपनविधिः.	१. १. ६.	...	२२
सिकतानिवपनमन्त्रविधिः.	१. १. ११.	...	२२
सिकतापूर्णाया उखाया मध्ये तूर्णार्थं पयस			
आसेचनविध्यादि.	१. १. ४४.	...	४८
सौरयोजनमन्त्रस्य विधियुक्त्याने.	१. ४. ४.	...	१०६
सौरयोजनाय काष्ठनिरूपणादि.	१. ४. ३.	...	१०६
सौरादनडुद्धिमोचनविध्यादि.	१. ४. २१.	...	१२०
सूददोद्धृष्टो निषेधोपपादनम्.	१. १. १५.	...	२५
स्तरणचर्मणोऽनडुद्धिकारत्वादिविधानम्.	२. ४. २.	...	३०६
सुचोरुपधानविध्यादि.	३. १. ३६.	...	२७१
सुचोरुपधाने मन्त्रविध्यादि.	३. १. ४१.	...	२७३

स्वयमाहसाया मन्त्रविधियाखाने.	३. २. ५.	२६५
स्वयमाहसोपधानविध्यादि.	३. २. १.	२६७
हिरण्यपुरुषोपधानमन्त्रस्य विधियाखाने.	३. १. १६.	२६०

॥ मूलपाठशुद्धिपत्रम् ॥

अशुद्धम्	शुद्धम्	प्र० ब्रा० क०	पृष्ठे
सव्वां	सर्व्वां	१. १. ८.	३
अग्रे-	अग्रे-	१. १. १०.	४
अर्थं	अर्थं	१. १. १३.	४
व्वचः	व्वर्चः	१. १. २३.	८
स उद्ग०	स उद्ग०	१. २. २२.	५६
अस्या	यस्या	१. ३. १०.	७८
वीथे	वीथं	२. ३. १८.	१५५
उपादीप्तो	उपादीप्तो	२. ३. २१.	१५६
मात्म्यन्तु०	मात्मन्तु०	२. ३. २१.	१५६
०दृततस्य	०दृतस्य	२. ३. २३.	१५७
०दात्मन्तेतो	०दात्मन्तेतो	२. ३. २८.	१५८
मानुनेत्य०	भानुनेत्य०	२. ३. २०.	१६०
ब्राह्मण	ब्रह्मण	२. ३. ४२.	१६४
मपश्यन्तु सु	मपश्यन्तु	२. ४. १०.	२०३
पुरस्ताद् रक्षांसि	पुरस्ताद्रक्षांसि	२. ४. १०.	२०४
मेत	मेतं	२. ४. १८.	२०७
०पाप्मन	०पाप्मान	३. १. १.	२२७

(ख)

अशुद्धम्	शुद्धम्	प्र०	भा०	क०	पृष्ठे
तिष्ठा० ... तिष्ठ०	...	३.	१.	२.	१२८
पुष्कअपणं ... पुष्करपणं	...	३.	१.	१३.	२३१
०दर मयत् ०दरमयत्	...	३.	१.	३८.	२४१
०चिक्र मिषत्तत् ०चिक्रमिषत्तत्	...	४.	१.	१७.	३३१
तद भव० ... तदभव०	...	४.	१.	२१.	३३२
०ती मे वै ... ०तीमि वै	...	४.	२.	३४.	३७८

